A Honfoglaló Magyarság
Kialakulása

YURT TUTAN MACARLIĞIN OLUŞUMU

Gyula NÉMETH

Çeviren: Dr. Hüseyin Şevket Çağatay ÇAPRAZ

Paradigma Akademi

A Honfoglaló Magyarság Kialakulása

YURT TUTAN MACARLIĞIN OLUŞUMU

Gyula NÉMETH

Çeviren: Dr. Hüseyin Şevket Çağatay ÇAPRAZ

Paradigma Akademi – Şubat 2019

YURT TUTAN MACARLIĞIN OLUŞUMU

Gyula NÉMETH
Çeviren: Hüseyin Şevket Çağatay Çapraz
ISBN: 978-605-2292-75-4
Sertifika No: 32427
Matbaa Sertifika No: 21318

Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım
Fetvane Sokak No: 29/A
ÇANAKKALE
Tel: 0531 988 97 66
Mizanpaj: Fahri GÖKER
fahrigoker@gmail.com
Dizgi: Bülent Bayram
Bülentbayram01@hotmail.com
Kapak Tasarım: Eren Görgülü
erengorgulu@gmail.com

Matbaa Adres:
Ofis2005 Fotokopi ve Büro Makineleri San. Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Merkez Mah. YTÜ Kampüsiçi
Güngören / Esenler
İSTANBUL

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir şekilde çoğaltılamaz.
Paradigma Akademi bir CNK Kitaplığı kuruluşudur.
Bu Kitap T.C. Kültür Bakanlığından alınan bandrol ve ISBN ile satılmaktadır. Bandrolsüz kitap almayınız.

Paradigma Akademi – Şubat 2019

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRENİN ÖN SÖZÜ IX
ÖN SÖZ XV
GİRİŞ 1
KADİM TÜRK VE MACAR BOYLARININ İNCELEMESİNE GİRİŞ 5
1. GENEL SINIFLANDIRMA; ÖRGÜTSEL KATEGORİLER VE BUNLARIN ADLANDIRILMASI 5
2. GÖÇEBE MİLLETLER VE GÖÇEBE İMPARATORLUKLAR 9
3. MİLLET ADLARI ARAŞTIRMALARININ METODOLOJİSİ 25
4. TÜRK MİLLET ADLARI ARAŞTIRILMALARI TARİHİ ... 28
5. TÜRK MİLLET ADLARININ SEMANTİĞİ 31
6. TÜRK BOY ADLARININ SEMANTİK GRUPLARI 33
I. 'İnsan' Anlamlı Millet Adları 34
II. Kişi Adı Kökenli Millet Adları 36
III. Totemistik Millet Adları 42
IV. Arazi Şekilleri Adlarından ve Coğrafî Adlardan Gelen Millet Adları 48
V. Politik Organizasyonu ve İdarî Bölümleri İşaret Eden Millet Adları 51
VI. Politik ve Askerî İlişkilerden Gelen Millet Adları 61
VII. Doğal Olaylarla İlgili Millet Adları 63
VIII. Askerî Faaliyetler ve Örgütlenmelerle İlgili Millet Adları 65
IX. 'Cesur', 'Güçlü' Anlamındaki Millet Adları 67
X. 'Zengin' Anlamındaki Millet Adları 67
XI. Hayat Tarzıyla İlgili Adlandırmalar 67
XII. Vücut Özellikleriyle İlgili Millet Adları 69

XIII. Kaba Nitelemelere Dair Millet Adları 70
XIV. Manevî Özelliklerle İlgili Millet Adları 71
XV. 'Ünlü' Anlamındaki Millet Adları 72
XVI. 'Karışım' Anlamındaki Millet Adları 72
XVII. Bugün Yaşayan Millet Adları 73
XVIII. Atçılıkla İlgili Millet Adları 74
XIX. Coğrafi Yer Anlamındaki Millet Adları 74
7. TÜRK ETNONİMLERİNİN GRAMATİK GRUPLARI 75
8. ÖZET 77
TÜRK MİLLETLERİ VE DİLLERİ 82
1. HUNLAR 83
A. Samoyed Dilinde Hun Kalıntıları 84
B. Hunların Dili 85
2. AVARLAR 92
A. Avarların Dili 93
3. BULGARLAR 99
A. Bulgarların Dili 101
a. Hun-Bulgar Millet Adları 101
b. Macarcadaki Hun-Bulgar Kökenli Alıntı Kelimeler 104
c. Balkanlı Bulgar-Türkçesi Dil Kalıntıları 107
d. Bulgar Türkçesi Mezar Yazıtları 107
e. Fin-Ugor Dillerinin Hun-Bulgar Alıntı Kelimeleri 108
B. Bulgar Tarihi ve Kültürü 109
C. Onogurlar 118
4. SABİRLER 121
A. Sabirlerin Dili 124
5. TÜRKLER 128
6. HAZARLAR 134
A. Hazarların Dili 138

7. KIPÇAKLAR 143
A. Başkurtlar 145
B. Başkurtlar Hakkında Yeni Araştırmalar 145
C. Başkurt Aile Şecereleri 148
MACAR BOY BİRLİĞİNİN KURULUŞU 153
1. YEDİ MACAR BAŞKURDİSTAN'DA 153
2. YEDİ MACARIN ADLANDIRMALARI 155
A. Nyék 163
B. Megyer 166
C. Kürt 170
D. Gyarmat 172
E. Tarján 173
F. Jenő 177
G. Kér 180
H. Keszi 181
3. GYULA BOYU 183
A. Başkurtlarda Yula 183
B. Peçeneklerde Yula 184
C. Alan Kralının Adı: Dula 184
D. Sibirya'da Yula 185
E. Tuna Bulgarlarında Džula 185
F. Macarların Gyula Hanedanlığı 186
BAŞKURDİSTAN'DAKİ ESKİ YURTTAN TUNA'YA 188
1. LEVÉDI HÜKÜMDARLIĞI 189
A. Levédia'da ve Onogur'da 189
B. Levédi'nin Evliliği 197
C. Hazar İmparatorluğu'nda Kültürel Etkiler 198
2. LEVÉDI HÜKÜMDARLIĞI'NIN ARDINDAN 202

3. YURT TUTMA ÖNCESİ MACARİSTAN'DAKİ BULGAR TÜRKLERİ 203

A. Keán 203

B. Salán 204

4. MACARLARIN YURT TUTMASI 205

5. MAROS MACARİSTANI 209

6. ERDEL HANEDANLIĞI TARİHİ 211

A. Horka 214

B. Bulcsú 216

C. I. Gyula 217

D. Karoldu ve Saroltu 218

E. Bua ve Buhna 218

F. Ajtony 222

8. ERDEL'İN DIŞINDA BULGAR TÜRKÇESİ KÖKENLİ KİŞİ ADLARI 222

A. Szabolcs 223

B. Géza 224

C. Súr 226

9. KOVARLAR 227

A. Kovar İsminin Açıklaması 228

B. Kovar Başbuğ Adları 231

10. DİĞER MİLLÎ BİRLİKLER 236

11. TURUL HANEDANLIĞI 237

12. TURUL HANEDAN ADLARI 240

A. Ügyek 240

B. Álmos 240

C. Árpád 242

D. Tarkacs(u) 242

E. Liündik 242

F. Ézelő ve Jutocsa 243
G. Zoltán 245
H. Tas 246
I. Termacsu(u) 246
J. Vajk 246
13. ÁRPÁD İMPARATORLUĞU'NUN BÖLÜMLERİ VE İDARELERİ 248
14. ÁRPÁD İMPARATORLUĞU'NUN DİLLERİ 250
MACARLARIN DOĞUDA KALAN PARÇALARI VE İZLERİ 257
1. MAGNA UNGARIA 257
2. ΣÁΒΑΡΤΟΙ ᾽ÁΣΦΑΛΟΙ 266
3. DOĞU AVRUPA'DA VE ASYA'DA MACAR ADI 270
EKLER 279
KISALTMALAR VE KAYNAKÇA 281
DİZİN 337

ÇEVİRENİN ÖN SÖZÜ

Modern etnolojinin duruşu, Montaigne ve Rousseau gibi XVII. ve XVIII. yüzyıl düşünürlerinin ifade ettiği üzere insan doğasının mükemmelliğine ulaşmaya çalışmaktan çok uzaktır. Artık bilim, ilkel insanın hayatta kalması için temel direnç noktasının avcı-toplayıcı dönem olduğunu işaret etmektedir ve başta avcılık ve balıkçılık olmak üzere doğanın *yağma* imkanını insana doğrudan sunduğu arkaik bir dönemin varlığı ispatlanmıştır. Coğrafi koşullara göre dönüşerek gelişen yüksek seviyedeki avcılık, tarım ve hayvancılık söz konusu basit durumdan evrilerek çeşitli kültür gruplarını tesis etmiştir.

Dönem itibariyle Ural havalisinin kuzeyindeki Macarlar avcılık ve balıkçılıkla uğraşmış, doğa koşulları tarımsal üretime pek imkân tanımamıştır. Buna mukâbil güneyde ekonominin temelini hayvancılık oluşturmuştur. Nihayetinde Tobol, İrtiş, Obi nehirlerinin vücuda getirdiği, besiciliğin geliştiği havzada Macarlar bölge Türkleriyle kaynaşmaya başlamıştır. Şarkiyatın en önemli meselelerinden biri olan ve İrtiş Nehri havalisinden başlayıp Ural coğrafyasına uzanan mevzubahis ivmelenmeye yoğunlaşan, eski Macar topluluklarının dilini ve tarihini inceleyen isimlerin başında Gyula Németh gelmektedir. Doğu araştırmaları tarihinin klasikleşmiş şahsiyetlerinden Gyula Németh, Macar tarihinin eski devirlerine ilişkin kaleme aldığı sayısız eser ile Türkolojideki yön verici niteliğini muhafaza etmiş, uzun yıllar Macar entelektüelitesinin temsilcilerinden biri olmuştur.

Gyula Németh, 2 Kasım 1890'da bugünkü Macarsitan'ın doğusunda kalan Karcag'da doğdu. 1909 ve 1913 yılları arasında Budapeşte Üniversitesi'nde Macar Dili ve Edebiyatı ile Alman Dili ve Edebiyatı öğrenimi gördü. 1913'te aynı üniversitenin Edebiyat Fakültesinde doktor unvanını aldı. 1913-1914 arasında devlet bursu ile Leipzig, Berlin ve Kiel üniversitelerinde öğrenim gördü. Nihayet 1915'ten itibaren Budapeşte Üniversitesinin Türk Filolojisi Bölümünde ders vermeye başladı. 1950 ve 1965 yılları arasında aynı bölümün başkanı olarak çalışmalarını sürdürdü. Bu esnada, 1932 senesinde dekan olmuş, 12 yıl sonra üniversitenin rektörlüğüne getirilmiştir. 1951'den itibaren ise Macar Bilimler Akademisi, Dil Bilimi Araştırmaları Enstitüsünün başkanlığını yapmıştır.

Orta Asya ve Balkanlarda Macar-Türk bağlantılarını ortaya çıkarmak amacıyla gerçekleştirdiği yolculukları esnasında, 1932'de Nagyszentmiklós Hazinesi'nin Peçenek yazılarını okumayı başardı. Öte yandan Avar ve Kıpçak dil araştırmalarına da odaklanmış, Kumuk ve Balkar dillerini incelemiş, Kuman dilinin temel kaynağı *Codex*

Cumanicus hakkında tetkikler gerçekleştirmiştir. Tüm bunların yanı sıra Macarcadaki Türkçe alıntı sözcüklerin tespiti, çalışmalarında önemli yer tutmuştur. Özellikle Peçenek boy adlarına dair bu kapsamdaki çıkarımları, Macar Türkolojisi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Ortaya koyduğu temellendirme üzerine bugüne dek Doğu araştırmalarında güncelliğini koruyan *Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu*, [A Honfoglaló Magyarság Kialakulása] adlı çalışmasını tesis etmiştir.

Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu, başka bir ifadeyle Macar milletinin Karpat Havzası'na kalıcı olarak yerleşmesi, her şeyden önce Németh'in eski Macar tarihinin Türk boylarından yola çıkılmak suretiyle rekonstrüksiyonunun gerçekleştirilmesi fikrine dayanmaktaydı. Tarihî Türk lehçeleri, Türk tarihi ve yöntembilim alanındaki tecrübeleri sayesinde kaynağın nadir olduğu bir döneme dair bağlantılar yakalamayı başardı. Bu sayede Macarlığın gelişimini farklı kültürlerle gerçekleştirilen temaslar üzerinden açıkladı. Németh, Macar dilinin Ural kökenli olduğu, eski devirlerde Macarların Fin-Ugorlar ve Samoyedlerle birlikte yaşadığı tespitinde bulunurken, ortaya koyduğu neticeleri Macarlığın Türklükle olan komşuluğu çerçevesinde değerlendirmekteydi.

İlk baskısı 1930 senesinde gerçekleştirilen *Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu*, 1991 senesine gelindiğinde Árpád Berta tarafından tekrar yayımlanmıştır. Mevcut Türkçe çeviri hazırlanırken 1930 senesindeki baskı temel alınmış; müellifin meseleleri ele alış tarzı ve ulaştığı sonuçlar hususunda gösterdiği tavır, mümkün olduğunca eserin orijinal atmosferi içinde kalınarak yansıtılmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan harfî çeviri ilkelerine riâyet edilerek aslına tamamen uygun bir Türkçe metnin sunumu amaçlanırken, Macarcanın dil özellikleri temelinde, vurgu ve nüans farlılıkları da göz önünde bulundurulmuş ve yer yer serbest çeviri yöntemine başvurulmuştur. İlaveten eserin 1991 neşriyatındaki, Árpád Berta tarafından gerçekleştirilen tüm revizyon ve eklemeler gözden geçirilerek Türkçe çeviriye eklenmiştir. Aynı şekilde Türkçe çalışmada gösterilen ve 1930'dan sonraya tarihlenen kaynakça ve notlar, Németh'in eserlerine paralel olarak Árpád Berta'nın eklemeleridir. Nüshalar arasında yaptığımız karşılaştırmalar doğrultusunda, Gyula Németh'in de fikir dünyasında beliren değişiklikler bu suretle aksettirilirken, metnin hakîkî okuma bütünlüğü adına her biri için ayrı not düşülmemiştir.

Yazarın esas metinde kullandığı yazım teknikleri, kavramlar ve ifadeler yoruma yer verilmeden çevrilmiş, Yunanca, Latince, Arapça, Farsça, Almanca ve İngilizce gibi çeşitli dillerdeki deyişlerde de aynı hassasiyet Türkçe çeviriye yansıtılmaya çalışılmıştır. Ek olarak

Macarca dışında, yazarın eserine orijinal dilde aktarmayı uygun gördüğü kısımlar, ana kaynağın varlık bütünlüğünün korunması maksadıyla yine bu şekilde Türkçe çalışmaya geçirilmiş, köşeli parantez içinde Türkçeye uyarlanmıştır. Dizinin Türkçeye naklinde de Gyula Németh'in Macarca ana kaynakta kullandığı esaslar takip edilmiş, özdeş prensip eserdeki görsel malzemeler için de eksiksiz uygulanmıştır. İlaveten kısaltmalar, çeşitli dillerde kaleme alınmış eserlere paralel olarak; takip edilebilirliğin kolaylaştırılması bakımından kaynakça ile birlikte verilmiştir.

Eserin Türkçeleştirilmesi esnasında semantik tartışmaya açık bazı kavramlar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Macarcadan Türkçeye geçişlerde farklı yorumlanabilecek ekspresyonların önünü alabilmek ve lengüistik kavramların çevriminde anlam karmaşasını en aza indirmek için, kaçınılmaz olduğunda uluslararası bilim dünyasında kabul görmüş Latince karşılıklara italik font kullanılarak yer verilmiştir. Söz konusu ifadelerin Türkçe varyantları köşeli parantez içinde belirtilmiştir. Németh tarafından transkripsiyonu gerçekleştirilmiş sözcüklere ve metin parçalarına ise müdahale edilmemiştir. Özel isimler, yer isimleri ve kaynak adları için kullandığı farklı yazımlarda da kendisinin özgün tarzı aynen aksettirilmiştir. Böylece sınırları müellif tarafından çizilmiş bir "sorunlar kompleksi" Türk okuyucuya doğrudan ve eksiksiz olarak yansıtılmak istenmiştir.

Aslında çeviri faaliyeti sürecinde en düşündürücü meselelerden biri transkripsiyon yönteminin belirlenmesi olmuştur. Alanda herkesçe kabul görmüş bir kurallar bütününün olmadığı ve zaman zaman bilim insanlarının kendilerine has usuller takip ettiği göze çarpmaktadır. Dolayısıyla başlangıçta Türk okuyucunun tarihsel materyali değerlendirmesinde karmaşaya neden olabileceği düşünülerek, Németh'in eserinde kullandığı transkripsiyon harf ve işaretlerinin Türkçe literatürde alışılageldik karşılıklarının kullanılmasına karar verilmiştir.

Ancak çevirinin ilerleyen safhalarında tecrübe edildiği üzere müellifin yazım tekniğinin de eserdeki mikrokozmosun olağan öğelerinden biri olduğu görülmüştür. Ayrıca dönemi itibariyle Németh'in uyguladığı yöntemlerin, Macar Türkoloji yazımı hakkında da Türk okuyucuya bilgi sağlayacağı ve neredeyse bir asırlık süreçte, Türkoloji araştırma tekniklerinde cereyan eden değişim ve dönüşümleri daha somut bir şekilde sunulabileceği düşüncesiyle kendisinin çeviri yazısına müdahale edilmekten vaz geçilmiştir. Bunun yerine eserde geçen harflerin güncel ve Türkçe çalışmalarda yaygınlık kazanmış karşılıklarının burada verilmesi uygun görülmüştür:

ä = e	đ / δ / ð = d̲	ï = ı	Yunanca δ = c
ă = ĭ	e = ė	j = c	ž = j
č = ç	ě = ĩ	q = ķ	
dž / d'ž = c	γ = ġ	š = ş	
ă / ā = ĭ	χ = ḫ	x = h	

Macarca harflerin telaffuzu:

á = a:	gy = dy	ő = ö:	zs = j
c = ts	í = i:	s = ş	
cs = ç	j = y	sz = s	
dzs = c	ly = y	ú = u:	
é = i:	ó = o:	ű = ü:	

Németh'in eserinin Türkçeye aktarımı sırasında benzer bir tereddüt Latin alfabesi ile yazılmış Rusça ifadeler durumunda yaşanmıştır. Evvela Türkiye'deki Türkoloji incelemelerinde artık standartlaştığı üzere, Rusça sözcüklerin Türkiye Türkçesindeki güncel karakterlerle metne işlenmesi uygun görülmüştür. Bu cihetle Kiril alfabesindeki seslerin Türk okuyucu için doğru telaffuzu amaçlanmıştır. Ancak eserde geçen İngilizce, Almanca, Macarca gibi ifadelerde aynı sesletim yönteminin izlenmesinin metodolojik ve holistik açıdan uygun olmayacağı kanaatine varılmıştır. Nihayetinde sâbık yapıların Türkiye alfabesindeki harflerle gösterilmesinden vaz geçilmiş ve Németh'in kendine özgü transkripsiyon üslubu korunmuştur. Nitekim Németh de Rusça ifadeler söz konusu olduğunda, gerekli seslerin Macarca karakterlerle gösterilebilir olmasına rağmen çeviri yazı yöntemine başvurmaktadır.

Gelinen aşamada, Németh'in yordamında görülen bazı noktaların Türk okuyucu için belirtilmesi zorunludur. Öncelikle Rus alfabesinde ünlüden sonra gelen *e* sesinin *ye* değerini vermesi kuralı, Németh tarafından belirtilmemektedir. Örneğin Németh'te *Baškirskie* = *Başkirskiye*. Ayrıca Rusçada, sözbaşındaki *e* harfi, *ye* olarak okunmaktadır. Örneğin Németh'te *Egorov* = *Yegorov*. Bunlar dışında Németh'in Rusça çeviri yazıda kullandığı ses değerleri aşağıdaki gibidir:

č = ç j = y	š = ş y = ı	ž = j

Németh'in eseri bağlamında yansıttığı bilgiler bugüne dek bilim insanlarının kritikleri ve hatta karşı kritikleri ile karşılaşmıştır. Bu *sebeple çevirinin amacı yapıtın tüm bilimsel renkliliğini, düşünce* sistemini ve vardığı sonuçları Türk bilim dünyasına sunmaktır. Zîrâ Gyula Németh'in elimizdeki çalışması Macar milletinin kadim tarihini kapsayan; Macarlığı Orta Asya'dan Karpat Havzası'na kadar takip edip, burada devlet kurmalarına tanıklık eden ilk ayrıntılı çalışmadır. Mevcut özelliği itibariyle yöntemsel bir örnek niteliğine de sahiptir. Öyle ki, Gyula Németh'in tespitleri sadece yurt tutan Macarlığın belli bazı etaplarına ışık tutmakla kalmamış, kesinlik kazanmamış alanlara ispatlar getirmesi hasebiyle kendisinden sonraki araştırmalara da ilham kaynağı olmuştur.

***

Eserin çevrilmesi aşamasına gelinceye dek, bilimsel yardım ve yönlendirmelerinin yanı sıra mütevazı ve müşfik yaklaşımlarıyla üzerimde büyük etkiye sahip Prof. Dr. Mária Ivanics ve Prof. Dr. Sándor Papp'a teşekkürlerimi sunmak benim için bir vefa borcu ve mutluluk vesilesidir. Ayrıca çevirimi büyük özveriyle inceleyen, bilgi birikimlerini ve tecrübelerini tereddüt göstermeksizin paylaşan Prof. Dr. Emine Yılmaz'a ve Doç. Dr. Bülent Bayram'a da müteşekkirim. Bu çalışmayı insanî bakımdan mümkün kılan; bana zihnî ve mânevî huzur sağlayan aileme teşekkür etmek ise gücümü aşmaktadır.

Hüseyin Şevket Çağatay ÇAPRAZ

Kırklareli, 2019

ÖN SÖZ

Orta Avrupa medeniyetine bağlanmadan önce Macarlar, en az beş yüz yıl boyunca Türk milletleriyle beraber yaşasa da ortak yaşamın izleri tarihsel kaynaklarda nadiren takip edilebilmektedir. Yine de İslam ve nicelik bakımından zayıf Bizans vesikalarının yardımıyla ayrıca Türk tarih incelemeleri, etnografya, filoloji ve özellikle boy adları vasıtasıyla kendimiz için bir resim oluşturabiliriz.

En büyük mesele kadim Fin-Ugor öğelerinin yanı sıra yurt tutan Macarlığın ortaya çıkışında Türklüğün oynadığı rolü göstermektir. Bu vech üzere Türk milletlerinin özelliklerinin, geçirdikleri dönüşümlerin ve bağlantıları işaret eden adların incelenmesi önem arz etmektedir. Bilim, bu tip araştırmalara duyulan ihtiyacı artık hissetmektedir.

Gyula NÉMETH

GİRİŞ[1]

Bir milletin kökeni ve tarihini ilgilendiren pek çok unsur hakkında hiçbir veri olmadığında dil, eski çağlara ait temel aydınlatıcı veri olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu döneme ait dil öğelerinin bazı dil aileleri ile tutarlılık göstermesi, genellikle milletin kökenine ışık tutmakta ve dilde bulunan yabancı öğeler belli bir milletle gerçekleştirilen teması işaret etmektedir. Ancak dil, köken araştırmalarında bir milletin geçmişine sadece "genel olarak" ışık tutabilir. Zîrâ dil akrabalığı kavramı millet akrabalığı kavramıyla aynı anlama gelmemektedir. Millet akrabalığı safhasında öncelikle antropolojik şartların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Sıkça karşılaşıldığı üzere bir millet bugün konuştuğu dili, kendi orijinal dilini kaybetmek pahasına (ya da başka bir millete karışmak suretiyle) başka bir milletten devralabilmektedir. Tetkiklerde zaman zaman dil dışında eski çağlara dâir bir bilgiyi açıkça işaret edebilecek kaynak bulunmamaktadır. Bu gibi durumlarda yalnızca millet dili takip edilerek kısmî de olsa bir sonuca varmak mümkün olmaktadır. İlaveten belli bir millette başka bir dilin yaygınlaşması gözlemlenebiliyorsa, dil ilişkisi vasıtasıyla eski kültürel akrabalığın, yoğun temasın ya da doğrudan ırksal bir homojenleşmenin izleri de takip edilebilmektedir. Netice itibariyle dil akrabalığı sayesinde tespit edilen tarihsel ilişki, pek çok konuda temel teşkil etmektedir.

Dilimiz Macarlığın Ural kaynaklı olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle Macarların ataları milattan binlerce yıl önce, Fin-Ugor ve Samoyedlerin atalarıyla birlikte Kuzeydoğu Avrupa'da, Ural Dağları eteklerinde kısmî bir topluluk halinde mevcudiyet göstermekteydi.[2] Aynı zamanda dil bilimi incelemeleri, bu Urallı "eski milletin" büyük ihtimâlle güneybatısında yaşayan ve kendisiyle oldukça sıkı bağlar kurmuş, hatta akrabalık ilişkisi tesis etmiş başka bir milletle de yaşadığını gösterdi. Bu millet bugünkü İndo-Germen halkının "atalarıydı."[3] Söz konusu teması "su" kelimesinin Ural ve İndo-Germen dillerindeki ortak adı kanıtlamaktadır: Macarca *víz*, Fince *vete-*, Gotça *wato* (Almanca *Wasser*), Frigce *Βεδυ*, Yunanca *ὕδωρ - ὕδατος* vesaire.

---

[1] Bu bölüm Árpád Berta tarafından *1991 baskısı için* kaleme alınmıştır. [Çevirmenin *notu.*]

[2] Zsirai Miklós, A Magyarság Eredete: Mőst 9-35; P. Hajdú: UAJb XLI, 1969, 252 ve sonraki sayfalar.

[3] J. Schröpfer: UAJb XLI, 1969, 372 ve sonraki sayfalar.

Bahsettiğimiz Urallı eski milletin (belki başka bir dönemde) diğer komşusuna kıyasla çok daha sıkı bir ilişki tesis ettiği doğulu bir komşusu bulunmaktaydı: Türklük. Netice itibariyle Ural ve Türk dilleri arasında dil bilimi ve kelime hazinesine ilişkin pek çok ortaklık ortaya çıktı.[4]

Uralların eski halklarını, yâni Fin-Ugor ve Samoyedlerin atalarını dilbilimsel kaynaklar temelinde az çok tespit edebilmekteyiz. Bu çerçevede İndo-Germen ve Türklük arasındaki bağlantı döneminden sonra, yine de "milattan binlerce yıl önce", Avrupa'nın doğu kısmında, Ural Dağının eteklerinde ve özellikle kuzeyde ata halklara rastlamaktayız. Avcılık ve balıkçılıkla hayatını idame ettiren, çadırlarda yaşayan halk, alt seviye kültürel birikime sahipti.

Eski Ural dilleri arasından öncelikle Samoyedçe doğdu. (Yaygın şekilde tanınan bu kuzey milletinin önemini dil bilimsel araştırmalar pek çok kere vurguladı.) Ural dil ailesinin diğer kısmını oluşturan Fin-Ugorlar daha birkaç yüzyıl boyunca beraber yaşayacaktı. Bu milletten milattan önce üç binli yıllar civarında söz edilebilir. Fin-Ugorlar Kama Irmağı civarına ve buradan batıya açılan İdil havâlisine yerleşmişti.

Daha sonra türeyen Fin-Ugor dilleri ve lehçeleri coğrafî olarak benzer şekilde; ancak bugün de olduğu gibi doğal olarak daha sıkı birlikler halinde, daha küçük arazilere konumlandı. Bazı diller arasında kurulan kadim bağlantı sayesinde bu yapı açıkça tespit edilebilmektedir. Ek olarak Urallı çağdaşları ile karşılaştırıldığında Fin-Ugorların kültürel yapısının gelişmişliği dikkat çekicidir. Sonraki safhada Fin-Ugorlar doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayrıldı. Ugorların ata toprağını teşkil eden ve İdil bükümünden doğuya düşen topraklarda Ostyaklar, Vogullar ve Macarlar yaşamaktaydı.

Ugor milletlerinin bir kısmının doğuya yerleşmesi Macarların kaderi için büyük önem arz etmiştir. Zîrâ Macarların Ugor atayurdunun yakınında yaşayan Türklerle (Kama ve İdil civarı) ve Bulgarlarla yoğun temas sağlamaları bu sayede gerçekleşmiştir. Böylelikle 500 yıl boyunca Macarlar Türklerle sadece temas halinde yaşamamış,[5] aynı zamanda Türklerin kanunlarına tabi olmuştur. İçine girdiği Türk nüfusu dolayısıyla kendi kadim öğelerini kaybetmiştir (Dilde bir kayıp göze

[4] Hint-German-Ural-Türk (Moğol-Tunguz?). "Daha yakından incelenmenin henüz mümkün olmadığı eski zamanlar ve bunun ilginç hatırası hakkındaki" Latince homo, Macarca hím, Türkçe kün sözcükleri.

[5] Macarlar Ugor atayurdunun yakınlarında yaşayan Türkler ve Bulgarlarla sıkı bir bağ kurdu ve onlarla başka bir toprağa, Kuban Irmağı'nın aşağı kollarına doğru ilerledi.

çarpmamakla beraber milletin karakterinde büyük bir Türkleşme görülmektedir.).

Bu bağlamda, Macarlığın tarih sahnesine çıkışını anlamak için Türk milletinin de oluşumunu irdelemek gerekmektedir. Çalışmamızda, bu alanda elde edilen sonuçlar ve çalışmaya müsait veriler temelinde eski Macar-Türk ilişkisine ve Macarlığın ortaya çıkışına dâir meselelere değinilecektir. Nitekim aşağı satırlarda Türk milletinin ortaya çıkışında rol alan faktörler ve bunlarla yakından ilgisi bulunan Türk millet isimleri ele alınmaktadır. İnceleme Türkoloji açısından eksiksiz bir resim çizmeye çalışmaktan ziyade Macarların eski tarihindeki problemlerin aydınlatılmasını kolaylaştıracak ya da Türk boylarının nasıl kurulduğunun anlaşılmasını sağlayacak tüm Türkoloji bulgularını tanıtmayı hedeflemektedir.

KADİM TÜRK VE MACAR BOYLARININ İNCELEMESİNE GİRİŞ

1. GENEL SINIFLANDIRMA; ÖRGÜTSEL KATEGORİLER VE BUNLARIN ADLANDIRILMASI

Türk millet boylarının isimleri hakkında anlam bilimsel bir incelemenin yapılabilmesi için öncelikle boyların örgütsel kategorilerine dair bilgi sahibi olunması gerekmektedir. Türk milleti boylara, uruklara ve diğer benzeri sınıflandırma kategorilerine ayrılmaktadır. Ancak bu toplulukların nasıl ortaya çıktığı ve eski devirlerde (Attila'dan XII. yüzyıla değin) nasıl bir değişim sürecinden geçtiği tam olarak bilinmemektedir. Eski zamanlara ilişkin elimizde sadece büyük millet topluluklarına dâir veriler bulunmaktadır.

Günümüze yaklaştıkça Türk boy yapılanmaları hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılabilmekteyse de söz konusu verileri istikrarlı bir yapıda toparlamak mümkün olmamaktadır. Bunun nedenlerinden biri bazı dönemlerde görülen kültürel arka plandaki gelişmelerin (İslam, Moğol dönemi, Hıristiyanlık vs.), sınıflandırma kategorilerinde yarattığı kesintisiz değişimlerdir. Birkaç cümlede değindiğimiz bu devasa konu ayrı bir incelemeye muhtaçtır. Ancak kategorilerin bir süreklilik teşkil etmediklerini vurgulamak, öne süreceğim dilbilimsel tezlerime destek sağlamakta önem taşımaktadır. Benzerlikleri ayırt edilip, tabiatlarına uygun öğeler tespit edilebilse de her Türk topluluğu neredeyse farklı şekillerde kurulan, hızlı ve kolay değişen, güncel politik mücadelelerle şekillenen kurumları idare eden bir yapı sergilemektedir. Dolayısıyla politik durum değiştiği takdirde yeni birimler ve isimler ortaya çıkmaktadır. Yeni düzen doğal olarak tarihsel süreklilik göstermekte; ancak her türlü değişime açık olmaktadır.

Daha önce belirttiğim üzere sadece yeni dönem diye tabir edebileceğimiz bir zaman diliminden itibaren düzenli verilere sahibiz. Daha eski devirlere ait bilgiler oldukça tesadüfî ve rast gele kaydedilmiş kalıntılardan oluşmaktadır. Üstelik millet kategorilerinin ve isimlerinin ortaya çıkışı doğal bir süreçten çok, hükümdarın ve idarecilerin onayıyla vücuda gelmiştir. Peçenek boy düzeni buna örnek gösterilebilir ki, böyle bir yapılanmanın ömrü doğal olarak oldukça kısa olacaktır.

Sık ve hızlı değişimler Türk boylarının hayatını özetlemektedir. Radloff tarihin eski devirlerinde gerçekleşen bu yapılanmayı

resmetmeye çalışmıştır.[6] İlaveten örgütlerin ve parçaların genel isimlerinin geçirdiği değişimleri Kuzueev ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır.[7] Örneğin Başkurt boy sisteminin en önemli terimi olarak karşımıza çıkan ve bugün dahi irili ufaklı boyların tanımlanmasında kullanılan *ïrïu* terimi arşiv belgelerinde geçmemektedir. Zîrâ VI. yüzyılın ortasından itibaren, Başkurdistan'ın Rus İmparatorluğu ile birleşmesinin ardından pek çok boy *volost* adlı bir idarî sistemi benimsemiştir. Aynı zamanda günlük konuşmada da volost kavramı kök salmıştır.[8] Velhasıl doğal bir sürecin sonucu olarak kavram kayıtlarda gittikçe belirsizleşti.[9] *Ïrïu teriminin önüne bir sıfat* koyulması durumuyla da karşılaşılmaktaysa da (*ïrïu* 'boy' *ölkän ïrïu* 'büyük boy') bu kavrama ve bu adı taşıyan boylara nadiren rastlanmaktadır. Öyle ki *ïrïu* yerine zaman zaman *il* ifadesi kullanılmıştır.[10]

Elbette Kuzeev'in ortaya koyduğu bilgiler genel geçer bir kesinlik sağlamamaktadır. Özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllara ait kaynaklar temelinde ortaya koyduğu tespitler, daha çok Avrupa'nın politik ve ekonomik dünyasına olan kaynaşma sürecini yansıtmaktadır. Lâkin tarihin gözümüzün önünde akan bir su olması hasebiyle eski çağların getirdiği değişime farklı bir yön vermeye çalışmak anlamsız olacaktır. Bu bakımdan kategorik isimlerin sayısız örneğine dâir anlamsal değişimleri ele alan, güvenilir ve eksiksiz bir tarih eseri henüz kaleme alınmamıştır.

Türk göçebe devleti, daha doğrusu devlet birliği ya da boy birliği az çok bağımsız, çeşitli yapı taşlarından meydana gelmektedir. İmparatorluğun büyük kısımları küçük parçalara ayrılmaktadır. Dolayısıyla aşağı doğru küçülen, boylar, alt boylar, klanlar, aşiretler, aileler şeklinde hiyerarşik bir sıralamayla karşılaşmaktayız. Ele geçirilen devletlerdeki durum ayrı bir tartışma konusu olup, bu organizasyonlar arasında net bir ayrıma gitmeye çalışmak anlamsız olacaktır.[11]

---

[6] Krş. 38 ve sonraki sayfalar.
[7] Očerki, 26 ve sonraki sayfalar.
[8] Kuzeev, a.g.e., 32.
[9] a.g.e., 32.
[10] a.g.e., 33.
[11] Thurnwald: Eberts Reallexikon, III, 181-182; Thurnwald genellikle boy organizasyonu hakkında yazmaktadır: a.g.e., *Klan*. Török Törzsrendszerekről: 377-378; bkz.: Vámbéry, Das Türkenvolk, 181 ve sonraki sayfalar. (İnan, bazı terimlerin anlamındaki değişimleri incelemektedir: TDAYB 1956, 179 ve sonraki sayfalar. Bizim açımızdan yanlızca mevcut sistemle uyumluluk gösteren isimlerin araştırılması

Eski milletler hakkındaki kaynaklar Kuzeev tarafından hatları çizilmiş teoriyi yansıtmaktadır. Gruplandırmanın genel çerçevesi — artık sıkça kaynaklar temelinde de— farklılıklar göstermektedir. Kaynaklara göre belli bir devlet "imparatorluklara" ayrılmakta (Hunlar, Sabirler, Türkler) diğer bir devlet ise (Kazaklar) "ordulara" bölünmektedir (Kazakça *džüz*, '100').[12] Diğer bir grup ise "boylara" ayrılmaktadır (Macarlar, Peçenekler). Daha küçük gruplarda başka farklılıklar da ortaya çıkabilmektedir.

Orta Asya'da aşağı doğru giden diğer bir sınıflandırma ise *ulus* 'boy birliği',[13] '*il*' millet[14] *ilät*[15], *oymaq* 'boy', *boy* 'aşiret' ('Sippe'), *urug* 'sülale 'şeklindedir.[16] Vámbéry'de şunları okumaktayız:[17] "...bugünkü göçebeler şu sınıflara ayrılmaktadır:

a) *İl* ya da *ulus*[18] = Bir kütle olarak milletin tümü anlamında. Örneğin Türkmen Ili = Türkomanlar, Özbek İli = Özbekler, vesaire".

b) *Uruk* = Türkmenlerde Arapça *taife* (kabile) kelimesi bugün 'uruk' anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca sınıflandırma aşamasında klan için de kullanılabilecek bir terimdir. Ebülgazi'de *il* ve *uruk* terimleri

önem taşımaktadır. Bkz. Doerfer, TMEN I, 125-127 [§ 16 irgän]; aynı zamanda bkz. Bernštam'ın ilgili makaleleri, Bernštam Social'no-ekon. Stroj 4., 2. j.)

[12] Krş. Almásy, Vándor-utam, 153, 2. j.

[13] Bkz. Bang: UJb XIV, 1934, 209; Barthold, 12 Vorlesungen 182, 217; Turan, Oniki hayvanlı 75., 2. j.; Ramstedt, KWb 449a: *Oros ulus* 'die Russen, das rusissche Volk'; Doerfer, TMEN I, 175178 (§ 54): "...eine Koalition verschiedener Stammesgruppen, nicht vom Standpunkt ihrer Angehörigen aus gesehen (dazu cf. irgän) ['Gruppierung mehrerer Clane' ld. Doerfernél I, 125-127 (§16)-N. Gy.], sondern von der Person des Herrschers aus betrachtet; als Untertanen, jedoch ohne die sozial deklassierende Nuance des Terminus *qarāčū* ['Nichtadliger, Untertan']. Häufig: Bezeichnung der mo. Teilreiche."

["...akrabaların değil, hükümdarın bakış açısıyla ortaya konmuş çeşitli kabile gruplarının koalisyonu (bkz. irgän) ['Klanların Gruplandırılması' bkz. Doerfer'de I, 125-127 (§16)-N. Gy.]. Sosyal açıdan aşağılayıcı niteliği göz ardı edilerek, 'tebaa' anlamındaki *qaračū* ['soylu olmayan, bağımlı halk']' terimi sıklıkla modern bahislerle bağlantılı olarak kullanılır. Häufig: Bezeichnung der mo. Teilreiche."]

[14] Bkz. Joki, LwSs 137-138, 145.

[15] Krş. *ilät*, 'naseleine, žiteli' (TurkmRusskSlov 350b.) Son varyant olarak görünmektedir.

[16] Bkz. Kononov, Rodoslovnaja turkmen 87., 59. j.; Doerfer, TMEN II, 47 ve sonraki sayfalar. (§ 468). Doerfer burada hükmeden boyun diğerlerinden ayrı bir yapıya sahip olduğundan bahsetmemektedir. Yine de *urug* kelimesi 'hükümdarlık dinastisi' anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Radlof, Wb *ulus*.

[17] Magyarok Eredete 196.

[18] Vámbéry'de *ulus*.

birbirine karıştırılmıştır.[19] [Doğal olarak Vámbéry de bu iki kavramı yanlış biçimde kullanmaktadır. N. Gy.]

c) *Tire* = Dal. Aslında *klan* teriminin dar anlamlısı. Daha geniş açıdan bakıldığı taktirde 'aile' yerine kullanılabilir.

Barthold, *Enzyklopaedia des Islam*'da *aimāḳ* başlığı altında Moğolca-Türkçe *aymaq*[20] ve Türkçe *il* kelimelerinin orijinal olarak boy anlamına geldiğini söylemekte, ilaveten bunların daha büyük boy ittifaklarının politik yapılanmasını da anlamsal olarak yansıttığını belirtmektedir.

Gyula Meszáros Başkurtların boylara ayrıldığından söz eder: Bunlar *ęrō* ya da yer yer *säm* olarak kaydedilmiştir [Krş. KSz V, 260: Başkurtça *ruy*, Tatarca *râu* 'rod', pokolenie = 'boy']. Bazı boylar daha küçük kategorilerden oluşmaktadır; bunlar *ordu* ya da Başkurtçadaki haliyle *tubɛ* şeklinde anılmaktadır.[21] Garipov ve Kuzeev, Başkurt dilli nüfusun karışık olarak yaşadığı farklı yerlerle ilgili olarak aşağıdaki terimleri öne sürmektedir: *il*, *ïrïu*, *tübä*, *aymaq* (Başkurdistan'ın kuzeydoğu kısmında), *ara*, *bülkä*, *tarmaq*, *talmit*, *toqom*.[22] Öyle görünüyor ki, Macarlardaki sınıflandırma millet, ordu, ulus, boy, aşiret şeklinde gerçekleşiyordu.[23] Orta Asya'da boylar *söŋäk* 'kemik' kelimesiyle nitelenmekteydi.[24] Bu boyların yaşantılarını iyi tanıyan ve kategorilerin anlamlarını yansıtmak için büyük çaba gösteren Radloff'un *Stämme* ve *Stämmchen* terimlerini öne sürmesi büyük önem arz etmektedir.[25]

Konu hakkında uzunca yazmak mümkün olmakla beraber burada sadece sözü edilen alanı ele almak istiyorum. Buna göre göçebelerin sınıflandırılması ve adlandırılması sürekli değişim göstermektedir. Bu değişimler aynı zamanda göçebe devletin karakterini de yansıtmaktadır. Başka milletlerin göçebe devletleri ve göçebe halklarının nasıl

---

[19] Krş. Kuzeev, Baškirskie šežere 208b, 7. j. Burada Kuzeev *šäžärä* kavramının tercümesinde boy, akrabalık ilişkisine dayalı küçük birlik gibi farklı anlamlara geldiği için *il* terimini dışarda tuttuğunu söylemektedir. Bkz. Doerfer, TMEN II, 47 ve sonraki sayfalar. (§468).

[20] Güney Anadolu'daki Türkmenlerde: *Oymaq* 'boy', *oba* 'aile'. Bkz. Kowalski: ArchOr VI, 1934, 297.

[21] Mészáros, Magna Ungaria, 61; krş. Ivanov, Očerk 52., 3. j; Kāğ. *tūb* 'Abstammung'; Radloff, Wb *tüpsüz*.

[22] Bkz. Prbl. *obšč*. 214.

[23] Ordu [=boy], cins [=klan], dal sınıflandırmasına ilişkin bibliyografik bilgiler için [Hóman, A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése: MNyK I: 7, 15-16; ayrıca Gyula Nagy: Századok 1870, 688 skk.] yanında bkz. Pais: MNy XXVII, 1931, 244.)

[24] Krş. Radloff, Aus Sibibrien I, 258; Haenisch, GGM 206.

[25] Phonetik XXI.

adlandırıldığı bundan sonra ele alınabilecek bir diğer meseledir.[26] Elbette bütün sınıflandırma çerçeveleri aynı şekilde önem taşımamaktadır. Örneğin Çin Moğolistan'ında yaşayan Moğollar kendilerini sadece klan (*qošiġun* 'bannière') adıyla anmaktaydı. Dolayısıyla Moğollar hangi boy organizasyonuna dâhil olduğunu bilseler de boy birlikleri bu anlamda önemli bir rol üstlenmemektedir.[27]

Askerî sınıflandırma ve boy kategorileri arasındaki ilişki, örneğin *tümän* yâni on binlik askerî birliğin boyla ne tip bağı olduğu tam olarak açıklanamamaktadır. İki tip sınıflandırmayla karşılaşmaktayız. Örneğin Kazaklarda 'sol kanat' ve 'sağ kanat' anlamında iki kent ismi bulunmaktadır. Bunlar temel olarak askerî terimlerdir; ancak idarî bir anlam taşıyan *tümen* terimi, Orta Asya'da 'mıntıka' anlamıyla da kullanılabilmektedir.[28] Bu bağlamda terimlerin anlamları zamana ve coğrafyaya göre de değişim gösterebilmektedir.

2. GÖÇEBE MİLLETLER VE GÖÇEBE İMPARATORLUKLAR

Batı Türk Hükümdarı elçileriyle görüşen İmparator Iustinus Türk İmparatorluğu'nun yapısıyla da ilgilenmiş, elçiler ülkelerinde dört hükümdarın bulunduğunu; ancak bütün millet üzerinde hüküm süren en büyük idarecinin *Sizabul* olduğunu belirtmiştir.[29] Sabirlerin Kafkasya'da bulunan büyük imparatorlukları çeşitli devletlere bölünmüştür.[30] İbn Fadlân 921'de İdil Bulgar Hükümdarı Almuš[31] egemenliğinde dört kralın bulunduğunu kaydetmektedir.[32] Peçeneklerin 950 yıllarında sekiz boyu bulunmaktaydı ve bu boyların tümü kendi hükümdarlarına sahip bağımsız yapılardı.[33] Bir dönem Macarlar da yedi bağımsız boydan oluşmaktaydı.[34] Yurt tutma döneminde oldukça güçlü bir merkezi otorite tesis edilmiş olsa da bu yapı, Árpád'ın ölümünden sonra zayıflamış, Géza ile yeniden güçlenmiştir.

Peçenek örneğinde de görüldüğü üzere imparatorluklar farklı idarî yapılardan oluşmaktadır. Zîrâ Peçeneklerin sekiz boyu kırk kısma (klana) ayrılmaktaydı,[35] daha küçük parçalar askerî ve politik bir önem

[26] Moravcsik, Byz-Turc. II², 24.
[27] Ligeti, Rapport préliminaire 19.
[28] Bkz. Gordlevskij, Gosudarstvo sel'dž. 50.
[29] Menandros, ed. Bonn, 298-299; de Boor, 451.
[30] Prokopios, BG IV, 11; ed. Bonn, 509; ed. Haury, II, 538.
[31] Ayrıca Almys [Almïš].
[32] MHK 204; Togan, IF 1.
[33] Konstantinos, De Adm. Imp. 37. bölüm.
[34] Konstantinos, De Adm. Imp. 38. bölüm.
[35] Konstantinos, De Adm. Imp 37. bölüm.

taşımadıklarında bu yapılara çalışmada yer verilmemiştir. Ya da Kazaklar[36] üç (duruma göre dört) ordaya ayrılmıştır: Büyük Orda, Orta Orda, Küçük Orda (ve İç Orda). Ordalar klanlardan, klanlar ise kollardan oluşmaktadır. (Kazak klanlarının ve kollarının adlarını tespit etmiş durumdayız.)

Türk göçebe devletinin çekirdek yapısını hem dar hem de geniş anlamda aile teşkil etmektedir.[37] Ancak aile yapısının genişlemesi ve aile nüfusunun artması, daha büyük bir milli yapının kurulması hususunda (Aslında aynı durum küçük milli yapıların kuruluşu esnasında da geçerlidir.) genellikle ikincil öneme sahiptir. Bu aşamada ilk önemli faktör yeterli kudrete ve organizasyon motivasyonuna sahip karizmatik bir idareci ile güçlü bir gruptur. Bu grup konuşulan dili arka plana iterek egemenlik alanındaki farklı aileleri, klanları, boyları birleştirebilmektedir. Tabii olarak böylesi bir politik birim ne denli güçlüyse, o denli büyük bir alana yayılıp yabancı öğeleri kendi bünyesinde toplayacaktır. Merkezî otoritenin yeteri kadar güçlü olduğu ya da egemenliği elinde bulunduran grupların çıkarlarının bağdaştığı sürece heterojen öğelerden oluşan bir yapı uzun süre güçlü bir birliktelik sağlayabilmektedir. Aksi halde kurulduğu gibi aynı hızla dağılabilmektedir. Dolayısıyla Türk milli yapılarının hayatında üç önemli unsur rol oynamaktadır: Doğal nüfus artışı ya da yok oluş, yeni milletlerin ya da millet parçalarının gönüllü veya zorla siyasî organizasyona katılması ve bazı millet gruplarının organizasyondan ayrılmaları.

Bahsettiğimiz süreçle göçebe ya da yerleşim yerlerini kolaylıkla terk edebilen milletlerin tarihinde sıkça karşılaşılmaktadır. Bu bağlamda Patkanov[38] "genetik klanların" yayılmasından ve ekonomik ya da diğer nedenlerle yeni "yapay klan gruplarının" ortaya çıkmasından bahsederek Tunguz boylarının kuruluşunu ilginç bir şekilde açıklamaktadır. H. Lammens bu durumu "Göçebe boyların gruplaşmasından daha değişken bir yapı yok." şeklinde betimlemektedir.[39]

Yukarıda çerçevesini çizdiğimiz Türkî devlet yapılanmaları sürekli değişimlerin nitelediği, kesintisiz bir karmaşayı içeren politik

[36] Müellif daha önce *Kazak-Kırgız* terimi yerine Kazak; Kara Kırgız yerine ise *Kırgız* ifadelerini kullanmıştır. Sıkça karşılaşılan *Kırgız* adlandırması durumunda *Kazak* ve *Kırgız* adları birbiri yerine kullanılmıştır. Yanlış anlaşılmalardan kaçınmak için şimdi, bugünkü Türkolojinin terim esasları dikkate alınmıştır.

[37] Krş. László Gyula, HMNÉ 48.

[38] KSz VI., 1905, 248 ve sonraki sayfalar.

[39] Enz. d. Isl. II. 1172.

mücadelelerin tarihidir. Politik birlik pek çok kez göze çarpmaksızın güçlü bir idarî yapı altında kurulup güçlenmekte, egemenliğini belirli bölgelere yaymakta, büyük sınır değişimleri eşliğinde pek çok insanın hayatı pahasına zaman zaman yüzyıllar süren bir refah dönemi yaşamakta ve ansızın ya da zaman alan bir zayıflama süreciyle parçalanmaktadır.

Bir imparatorluğun nasıl ortaya çıktığı hakkında genel çerçeveyi[40] iki Orhun yazıtı[41] sunmaktadır: "Atam, kağan on yedi kişiyle yola koyuldu. Süvar olduğunun haberi yayılır yayılmaz şehirdeki dağa vardı. Dağda konak kurdu; toplandıklarında yetmiş kişi ettiler. Gök onlara güç verdi; atamın, kağanın ordusunu bir kurda döndürdü, düşmanı da kuzuya. Doğuya ve batıya ordusunu sürüp neferler topladı, onları bir arada tuttu. Artık yedi yüz erkek ederlerdi. Sonra ceddimizin kanunlarına göre milleti düzene soktu. Ama ilini ve kağanlarını kaybeden milletin erkekleri köleye, kadınları cariyeye döndü. Türk ilini kaybeden millet cesaretini yitirdi." On yedi, yetmiş, yedi yüz elbette temsilî rakamlardır.

Avrupa sınırında kendini gösteren Hunlar hakkında kaynaklar IV. yüzyılın ikinci yarısına kadar nadiren bilgi vermektedir. Ancak bu tarihin sonunda güçlü bir hükümdar, halkının gücünü tek elde toplayabilmiş ve batılarında bulunan nüfusa karşı harekete geçmiştir. Attila vasıtasıyla Hunlar devasa bir güce ulaşmıştır. Ancak V. yüzyılın ortalarına doğru devlet parçalanmış, Karadeniz civarında Hunlardan arta kalan siyasî yapılanmalar varlıklarını sürdürmüştür.[42] Farklı bir örnek olarak, 569'da Batı Türk İmparatorluğu dört hükümdarlıktan meydana gelmekle birlikte 576'da Bizans İmparatoru Tiberius'un elçi olarak gönderdiği Valentinos, imparatorluğun sekiz kısımdan oluştuğunu kaydetmektedir.[43]

Türk tarihi başlı başına büyük dersler sunmaktadır. VI. yüzyılın ortasında Baykal Gölü'nün güneyinde kurulan başka bir imparatorluk

[40] Gyula Németh fikirlerini kaleme alırken iki kere yazıtların çok fazla tarihî değer taşımadığını, barındırdıkları bilgilerin ise oldukça şematik olduğunu vurgular. Kendisi bir başka el yazısında Türk yazıtlarının yeni bir Macar çevirisinin olduğunu kaydetmektedir. [Árpád Berta'nın notu.]

[41] II E 10, I E 11 sqq.

[42] Son cümle farklı şekillerde not alınmıştır: "...civarında pek fazla öneme sahip olmayan idareler..."; "...civarında yeni zayıf idareler..." [Árpád Berta'nın notu.]

[43] Menandros, ed. Bonn, 399; ed. de Boor, 204. Türk kağanın Çasar Maurikiou'ya yönelik kendisi hakkında, yedi milletin ve yedi iklimin efendisi olduğuna dâir yazısı dikkate alınacak türden değildir. (Theophylaktos Simokattes, VII, 7; ed. Bonn, 282.) Buradaki *yedi* ifadesi 'çok' anlamında kullanılmıştır. Krş. Munkácsi: Ethn 1931, 1. sayısında A Magyar Lovasélet Ösisége. 6.

Kore Körfezi'nden Karadeniz'e kadar büyüse de birkaç on yıl sonra egemenliği çarpıcı derecede küçülmüştür. Batıda, Türkistan'da kalanlar ancak VI. yüzyılın sonunda tamamen bağımsızlığa kavuşmuştur. Doğu imparatorluğu 630'da Çin egemenliği altına girmiştir. Devlet 680-682 arasında canlanabilmiş; iki yetenekli hükümdar Qutluġ ve Mo-č'o Türklerin eski topraklarını neredeyse geri kazanmıştır. 745'de ise Uygurlar kesin olarak Türk İmparatorluğu'na son vermiştir.

Diğer Türk imparatorluklarının hayatlarında da benzer durumlarla karşılaşmaktayız. Bu örnekler büyük imparatorlukların kuruluşunun ve ardından parçalara ayrılışının resmini çizmektedir. Boyların, yâni daha küçük millet gruplarının birleşmelerini ve ayrışmalarını göstermek suretiyle örnekler çoğaltılabilir. Hazarların üç boyunu teşkil eden Kovar nüfusu[44] Hazar İmparatorluğu'ndan ayrılarak Macarlara katıldı. Theophylaktos Simokattes VI. yüzyılın sonunda Tarniax, Kotzager ve Zabender[45] isimli boyların ya da boy kalıntılarının Avarlara kaçtığını ve onlarla birleştiğini yazmaktadır.

Değişimlerin çok kısa zaman dilimleri içinde gerçekleşebildiği göze çarpmaktadır. Konstantinos Porphyrogennetos 950 civarında Peçeneklerin sekiz boydan oluştuğunu kaydetmekteydi.[46] Skylitzes 1040 civarında 13 boyun bulunduğunu söylemekte, hatta ikisinin ismini vermektedir: *Βεΐεμαρνὶς* ve *Παγονμανί[ς]*. Bu isimler yüz yıl öncesindeki isimlere kıyasla büyük farklılık göstermektedir.[47]

Karakalpak boy adları konumuz açısından çok daha aydınlatıcı niteliktedir.[48] 1740 civarında Karakalpakların dokuz boyu vardır: *Qïtay, Qunġrad, Keneges, Manġït, Qïpčak, Uysun, Džabïn, Qïyat, Mïtan.* Ancak aceleci değişimler dolayısıyla, özellikle idarecilerin etkisiyle bir boyun diğerini asimile etmesi sonucu yeni gruplar ve egemenlik alanı istihâleleri kendini gösterdi. Böylelikle XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Karakalpaklarda *On-tört-uru* 'on dört klan' adında yeni bir boy grubu ortaya çıktı. Aynı zamanda *Qitay, Keneges, Manġït*, boyları da büyük ihtimâlle Özbek etkisiyle tezahür eden yeni yapılanmaya dâhil oldu. Özbeklerde daha Abdülgâzi zamanında, XVII. yüzyılda On Dört Klan isimli boy ortaya çıkmıştı. Elimizdeki kaynaklara göre XIX. yüzyıla

[44] Gyula Németh el yazısında *Kabar* etnonimini pek çok kez düzeltmiştir. Yazılarında bazen *Kavar*, bazen *kavár* bazen de *Kabar* ismine öncelik tanımıştır. Sonuç olarak *Kovár* formunu benimsemiştir. [Árpád Berta'nın notu.]

[45] Burada ve benzer durumlarda *e* sesi tabii olarak açık *e* sesini ifade etmektedir. *οἱ Ταρνιάχ καὶ οἱ Κοτζαγηροὶ .. Ζαβενδέρ* ... ed. de Boor, 260.

[46] Konstantinos, De Adm. Imp. 37. bölüm.

[47] Kedrenos, ed. Bonn, II, 581; Moravcsik: UJb X, 1930, 33.

[48] Ivanov, Očerk 51-52.

gelindiğinde *Qïpčak* boyu da Karakalpakların On Dört Klan yapısına katıldı ve Karakalpakların diğer parçaları *Qunġrad* boyu çatısı altında birleşti. Bu boy, *Šüllük* ve *Džuanġur* olmak üzere isimlerine bundan sonraki kaynaklarda rastlayamadığımız iki büyük parçadan meydana gelmekteydi.

Örneklere devam ettiğimiz taktirde, Hîveli tarih yazarı Mûnis, Ebu'l-Gâzî'nin Özbekleri dört gruba (*tüpä*) ayırdığını kaydetmektedir: 1. *Uyġur* ve *Nayman*, 2. *Qunġrad* ve *Qïyat*, 3. *Nuquz* ve *Manït*, 4. *Qanġlï* ve *Qïpčaq*. Ayrıca kendisi tarafından bu gruplara *On Dört-Klan* da eklenmiştir.[49] Köklü ve beklenmedik nüfus hareketleri hızlı değişimlerin temel müsebbibidir.

Kazaklardaki *Qonġrat* boyunun önce Orta Orda'ya bağlıyken daha sonra Büyük Orda'ya katıldığını bilmekteyiz.[50] Karakalpakların küçük bir kısmı Küçük Orda Kazaklarıyla birlikte XIX. yüzyılın başında, Ural Irmağı'nın sol tarafında göçebe hayatı sürmekteydi. Daha sonraları Orta Orda'nın (İdil civarındaki Kazaklar) kontrolüne girmişlerse de buradan da ayrıldılar.[51] Daha küçük parçaların bağımsız göçlerini, başka millet ya da millet parçalarıyla kaynaşmalarını Kazaklarda ve diğer Türk milletlerinde açıkça görebiliyoruz. Bu değişimleri boy ve uruk isimlerinin bahsinde ele alacağız. 'Altı Boy', 'On Boy' gibi millet isimleri ya da mevcut millet isminden önce, boy birliğine dâhil olmuş boyların sayısını ele veren isim sıfatları boy konfederasyonlarının geçirdiği dönüşümü betimlemektedir. Millet isimleri kısmında bunlara da geniş çaplı olarak değinilecektir.

Boylar birbirleriyle eşit ya da bir sınıflandırmaya tabi olabilirler. İlaveten birbirlerine kıyasla tümüyle farklı yapısal özellikler de taşıyabilirler. Doğal olarak kaynaklarda da pek çok yanlışlık ve yanlış anlamalar mevcuttur. Bu karmaşanın temel nedeni genellikle bazı boyların bağımsız konumlarıdır. Her ne kadar millet beraber yaşıyor, birlikte göç ediyor ve birlikte savaşıyor; dolayısıyla bir birlik oluşturuyor olsa da Peçenekler durumunda daha önce belirttiğimiz üzere söz konusu serbestiyet o denli genişleyebilir ki, merkezi otoriteyi ortadan kaldırabilir.

Karakalpaklar hususunda 1720 ve 1740 arasındaki döneme dair bilgi veren kaynaklar ilgi çekici bir şekilde bu duruma ışık tutmaktadır. Kazak hükümdarının Karakalpak kağanı unvanını kullandığı bir dönem vardır. Daha sonraki kaynaklar ise üç Karakalpak kağanına ilişkin bilgi

[49] Ivanov, Očerk 52., 3. j.
[50] Levchine, Description 303.
[51] Ivanov, Očerk 66.

vermektedir. Bunlardan biri Kazak hükümdarıdır. Takip eden devirler hakkında bir, sonra iki Kazak hükümdarı olduğuna dâir veriler olsa da idari faaliyetleri *biy* adındaki yerel idareciler gerçekleştirmiştir.[52]

"Göçebe devletlerdeki boylar ve klanlar kökenleri dolayısıyla bir birliktelik inşa etmiş olmakla birlikte, her biri bağımsız bir devlet niteliğindedir. Bu küçük bağımsız devletler daha büyük bir devleti meydana getirir. Klanların en küçük birimi olan aile bile *el* ['millet, imparatorluk'] için başlı başına bağımsız bir yapıyı teşkil eder. Bu yaşam tarzı, göçebe milletlerin boy yapısının ve ulusal sınıflandırmasının açığa çıkartılmasında aşılması güç sorunlara neden olmaktadır."[53]

Thomsen Türk yazıtlarının çevirisine giriş yazarken şöyle söylüyordu: "Türklerin anayasası ve toplumsal düzeni temelinde eğer bir Türk ya da Uygur "imparatorluğunu" (Türkçe *el*) inceliyorsak, bunun Avrupa tipi imparatorluklarla karıştırılmaması gerektiğini bilmemiz gerekmektedir. İdaresinde kağanın bulunduğu büyük ya da küçük nüfuslu göçebe boy birlikleri gevşek ve oldukça değişken bir kaynaşmayı resmeder.[54]

Ekonomik zorluklar, politik ve kültürel mücadeleler, milletlerin ve hükümdarların zaman zaman kendi aralarında, zaman zaman başka milletlerle ve hükümdarlarla sürtüşmeleri en karmaşık değişimleri beraberinde getirmektedir. Bir milletin ya da belli bir nüfusunun taşınması, göç ettirilmesi, kovulması, yok edilmesi, esir alınması, asimile olması, asimile etmesi, başka bir siyasî idare altında yeniden bir sınıflandırmaya tabi olması, belli bir klanın güçlenmesi, bağımsızlık kazanması yeni bir çerçeveyi belirleyen organize edici bir güç formunun ortaya çıkmasına dönük gelişmelere yol vermektedir.

Dış politika —*mutatis mutandis*— modern devletlerde olduğu kadar eski Türk devletlerinin hayatında da büyük bir etkiye sahipti. Macar Hükümdarı Levédi'nin Hazar Hükümeti ile olan ilişkilerini yansıtan İmparator Konstantin'in mektubu bu tespite önemli bir örnektir. Başka bir emsal olarak; Hîveli kağanların hükümeti, Karakalpak

[52] Ivanov, Očerk 58-59.

[53] Radloff, Alttürk. Inschr. ZF XIV.

[54] ZDMG LXXVIII. NF III, 1924, 129; krş: Köprülüzade M. Fuad: Türkiyat Mecmuası I, 1925, 185-187; Togan, IF 287 ve sonraki sayfalar. Ayrıca dinasti idarecilerinin değişken rolleri de öneme sahiptir. Bkz. Mályus, A Székelység Eredetéről: Melich-Eml. 255; László Ferenc, A Kagán és Családja: KCsA III, 1941-1943, 1-39; Togan, IF 273 ve sonraki sayfalar.

aristokrasisini temsil eden *biy*ler ile temasa geçmiş, bu vasıtayla Karakalpakların çıkarlarını gözetmeye gayret etmiştir.[55]

Savaşlar göçebe milletlerin kaderini büyük ölçüde etkilemekte ve sık sık parçalanmalara neden olmaktadır. 1723 yılındaki Cungar saldırısının bir sonucu olarak Seyhun'un aşağı tarafına yerleşmiş Karakalpaklar parçalanmış, güneybatıya çekilen kısmı Cungar ve Buhara egemenliği altına girmiştir. Kuzeybatıya yönelenler ise Ural Nehri ve Emba civarına giderek Küçük Orda'nın egemenliğini kabul etmiştir. Bu grup otlak alanları nedeniyle, Küçük Orda Kazaklarıyla birlikte Hazar Gölü'nün kuzeyinde yaşayan Kalmüklerle çarpıştı. Oluşan baskı neticesinde Kalmükler batıya göç etmek zorunda kalsa da yeni toprakları küçük olduğundan Karakalpaklar ve Kazaklarla savaşmaya devam etmişler ve Rusların yardımına sığınmışlardır.[56] (Bu olayların —*mutatis mutandis*— her aşaması aynı şekilde, IX. yüzyılda Macarlar ve Peçenekler arasındaki savaşlarda da takip edilebilmektedir. 1723'ten bin yıl önce dahi değişim göstermeyen bu yapı dolayısıyla günümüze daha yakın bir dönemin tarihî verilerini içeren analoglar, Macarların eski devirlerinin aydınlatılmasında kullanılabilir.)

Türk ya da Türkî göçebe devletlerin doğal olarak ortaya çıkan büyüklü küçüklü yapı taşları genellikle tek dilli değildir. Köprülüzade bu durumu "Bir isim çatısı altında birleşen Türk milletleri çoğu zaman etnolojik olmaktan ziyade politik bir birliği teşkil eder." şeklinde açıklamaktadır.[57] Örneğin Attila İmparatorluğu idareci Türk Hunlarının dışında İranlılardan (Alanlar), Almanlardan ve diğer farklı milletlerden meydana gelmekteydi. Ya da Konstantinos Porphyrogennetos Macarlara katılan Kovarların başka bir dil (Türkçe) konuştuklarını kaydetmektedir. Söz konusu kaynak, farklı bir dile sahip bu milletin iktidar kademesiyle olan ilişkisini çarpıcı şekilde yansıtmaktadır. Kovarlar Macarlara Türkçe, Macarlar Kovarlara Macarca öğretiyordu. Daha sonraki durum ise Kovarların kendi dillerini unutup, yalnızca Macarca konuştuklarını göstermektedir. Dilin öğretim sürecinden doğal olarak bütün bir millet değil, sadece nüfusun bir kısmı ya da belli bir toplumsal sınıf kastedilmektedir.[58] Ayrıca hükümdar ailelerinin iki

[55] Ivanov, Očerk 54.

[56] Ivanov, Očerk 61 ve sonraki sayfalar.

[57] Türkiye Tarihi, I, 3-4; Inostrancev, Hunnu i gunny², 2 ve sonraki sayfalar.

[58] Kendi nüshasının sayfa kenarına not ettiği bir eser başlığında (Spuler, Die Goldene Horde 11. 1., 1. j.) Gyula Németh, Altın Orda gibi çok uluslu bir imparatorlukla ilgili olarak dil birliği sürecine atıfta bulundu. Zamanla unutulmuş olsa da bu imparatorluğun idarî sınıfı Moğolca konuşmaktaydı; ancak Türk lehçeleri ve Fin-Ugor dilleri de aynı şekilde kullanışlı iletişim araçları idi. [Árpád Berta'nın notu.]

dilliliği bu durumu çarpıcı şekilde kanıtlamaktadır.[59] Türk Kumanlar ve Alanların torunları olan İran Yasları birlik sağlamış bir millet olarak Macaristan'a gelmeye başladı. (Tarihî kaynaklarda Kumanlar takip edilebilmekteyse de Yaslardan bahsedilmemektedir.) Kumanlar ve Yaslar XIV. yüzyılda hem Bizans'a hizmet sunmuş[60] hem de Doğu Asya'da birlikte yaşamıştır.[61]

Moğol döneminde Türklere katılan ve Moğolca konuşan çeşitli milletler, özellikle İslam inancının güçlenmesiyle birlikte zamanla Türkleşmiştir. Orta Asya Türk milletlerinde Moğol kökenli millet isimlerine sıkça rastlanmaktadır. Bu durum bir bakıma ilgili milletlerin Moğol kökenlerini yansıtmaktadır. Kazak örneğinin arz ettiği fark üzere tek dilli ve orijinal olarak birlik teşkil eden milletler ayrı imparatorluklar oluşturabilmektedir. Küçük Orda örneğinde, Orta ve Büyük Orda ile sürekli savaş halinde olunması bu durumu kolaylaştırmıştır.

Yeni bir siyasî yapının ortaya çıkması, parçalanması, birleşmesi durumunda bir boyun idarî yapısında ciddi değişimler meydana gelebilmektedir. Macarlara katılan Kovarlar üç boydan oluşsa da Konstantinos'un kaydettiği Macar boy sisteminde sadece bir boydan söz edilmektedir.[62] İki boyun birleşmesini müteakip, isimlerinin de birleşmesi sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bugün Altay bölgesinde *Ač-Käštim* isimli bir boy hakkında bilgimiz var.[63] Bu boy isminin iki kısmı, *Ač* ve *Käštim* yazıtlarda birbirinden ayrı iki boy adı olarak karşımıza çıkar.[64] Özbek boylarından birinin ismi *Qïtay-Qïpčaq*'tır.[65] Bu boy iki büyük milletin kalıntıları olan iki ayrı parçaya bölünür: *Qïtay* ve *Qïpčaq* boyları. Ancak iki boy arasındaki bağlılık o denli güçlüdür ki, kökenlerinin ne olduğu sorusuna her zaman *Qïtay-Qïpčaq* cevabı verilmektedir.[66] İki kökene işaret eden boy isimlerine Özbeklerde de rastlanmaktadır: *Uyġur-Nayman*, *Qanġlï-Qïpčak*, *Nuqus-Manġït*. Kazaklardaki Orta Orda'da iki kol bulunmaktadır: *Uvaq* ve *Kiräy* ve bu iki kolun birleştiği millet, kendisini *Uvaq-Kiräy* olarak adlandırmaktadır.[67] Macarların da bileşik bir boyu, daha doğrusu

[59] Bkz. Macarlarda: Ézelő-Jütocsa ve halk arasında Balmaz, Tas vesaire.
[60] Hertzberg, Gesch. d. Byzantiner u. d. Osm. Reiches 450; Joannes Kantakuzenos, ed. Bonn, I, 173.
[61] Yule-Cordier, Cathay I, 167.
[62] De Adm. Imp. 39. bölüm.
[63] Radloff, Phonetik XXX.
[64] Radloff, Alttürk. Inschr. 351, 364.
[65] Radloff, Phonetik XXXVII.
[66] a.g.e.
[67] Vámbéry, Das Türkenvolk 286; krş. Radloff, Phonetik XLII.

bileşik boy ismi bulunmaktadır: *Kürt-Gyarmat*. Macar boy isimlerinin tartışılması esnasında bu konuya ayrıntılı olarak değinilecektir.[68]

Bir konfederasyona yeni katılan boylar nadiren de olsa birliğin diğer üyeleriyle eşit statüye kavuşamamaktadır. Sınırları korumak,[69] ordunun ön saflarını teşkil etmek[70] gibi en zor işleri bu boylar gerçekleştirmektedir. Örneğin Uygurlar egemenlikleri altına aldıkları *Basmïl* ve *Qarluq* boylarını hem savaş hem de barış döneminde savunma hattı oluşturmaları için görevlendirmiştir.[71] Konstantinos[72] en son katılan *Kovar* boyuna ilişkin savaşta önde gittiklerini kaydetmektedir: "Sekiz boy arasında savaşlarda en cesur ve en güçlü olduklarını kanıtladıklarından ordunun ön cephesini teşkil ederler." Ancak bu bilgi temelinde Kovarların hukukî durumu hakkında bir sonuca ulaşılamamaktadır.

Avar Hükümdarı Bayan daha sonraları birliğe dâhil olan Kutugurlara (Kutrigurlar) Sava'dan geçmelerini ve Dalmaçya'yı yağmalarını emretmiş, ayrıca olası ölümlerini pek de önemsemediğini söylemiştir.[73] Spalato Başpiskoposu Tomas[74] Moğolların egemenlikleri altına aldığı, büyük kısmı Kumanlardan oluşan kalabalık silahlı halkı beraberlerinde götürüp, zorla savaşa soktuklarını belirtmektedir. Julián, Perugia Başpiskoposu'na yazdığı mektupta yine benzer bilgiler vermektedir.[75]

Elbette bir "göçebe devletin" kuruluşu ve dönemsel durumu gibi meseleler dil biliminin inceleme alanına girmemektedir. Aynı zamanda konuya ilişkin geniş çaplı kaynaklar bulunup, bunların da miktarı gelecekte artacaktır.

1930'da Radloff'la görüştüm. 23 yıl boyunca Sibirya'da yaşamış, keskin gözlü, çalışkan, vicdan sahibi halkbilimciye Türklüğün kaleme alınması hususunda çağdaşı tüm araştırmacıların toplamından daha fazla teşekkür borçluyuz. Kendisinin Türk göçebe devletinin ortaya çıkmasına ve geçirdiği tarihsel süreçlere dâir geniş çaplı bir incelemesi bulunmaktadır. Radloff'un Uygur tarihine ilişkin eserinin giriş

---

[68] Mályusz, A Székelység Eredetéről: Melich-Eml 260.
[69] Bkz. *udī* terimi: Köprülüzade: Türkiyat Mecmuası I, 1925, 209; Paul Wittek, Das Fürstentum Mentesche. Istanbuler Mitteilungen. Heft 2. Istanbul 1934. 2., 2. j., 5-6, 11., 1. j.
[70] Tagányi: MNy IX, 1913, 103-104.
[71] Chavannes, Documents 94.
[72] De Adm. Imp. 39. bölüm.
[73] Menandros, ed. Bonn, 310; Exc de leg. 458
[74] Historia Salonitana 38.
[75] Wenzel, Árpádkori Új Okmt. VII, 553.

kısmında belirttiği üzere, bu çalışma özellikle Kazakların hayatının ayrıntılı tetkiki üzerine kurulmaktadır.[76]

"Göçebelerin toplumsal gruplara ayrılmasındaki temel, onların ailevî geleneklerine dayanmaktadır."[77] En azından küçük bir dana sürüsüne sahip olabilmek için ortak bir mal varlığı anlayışı üzerine inşa edilen sıkı bağlar, aynı zamanda güçlü bir çıkar ilişkisini de mecbur kılmaktaydı. Bu yapı işlemeye başladığında diğer akrabalar ve yalnız yaşayan fakir aileler mekanizmaya dâhil oluyor ve hep birlikte küçük sosyal bir yapı vücuda geliyordu. Bütün bir yıl boyunca işlerliğini sürdüren söz konusu oluşuma *aul* denmektedir.

Büyük dana sürülerine sahip aileler, hayvanlarına zarar gelmeden göç edemedikleri için aile bireyleri birbirinden ayrılmış ve fakir insanlarla birlikte ayrı ayrı aullar kurmuştur. Aynı zamanda aile bireyleri yeri geldiğinde toprak sahiplerinin hizmetine girmiş ya da sadık kişiler olarak ailedeki işlevini sürdürmüştür. Zengin, pek çok aula sahip kişiler ise sürülerini bölerek sadâkatini bildirmiş kişi ya da hizmetlileri bir araya getirmek suretiyle bağımsız aullar oluşturmuştur. Aul yöneticiliğini ailenin en yaşlı ve en zengin ya da taraftarı en çok bireyi üstlenmiştir. Yazın her aul ayrı bir göç politikası izlese de hayvanların güvenliğinin soğukta daha fazla insana ihtiyaç duyması nedeniyle kış geldiğinde çeşitli aullar bir grup içerisinde örgütlenmekte ve belli bir bölgede kışı geçirmekteydi. Elbette pek çok insanın bir arada bulunduğu bir organizasyon sayesinde kışın getirdiği zorluk daha kolay aşılmıştır. Böylelikle kışın bir köşeye çekilen, yazın ise geniş topraklara yayılan bir toplum ortaya çıkmıştır. Bunun dışında dışarıdan gelen saldırılara karşı aullar birleşerek bir savunma mekanizması oluşturmuştur.

Yazın arazilerin ortak kullanılması kışlakların ise belli ailelerin mülkü olması üzerine kurulu toplumsal düzende aullar hem ortak hem de özel çıkarları temsil etmekte; kiraya verilebilmekte ya da satılabilmektedir. Aullar hakkında ortaya çıkan anlaşmazlıkların

---

[76] Das Kutadku Bilik, I. Cilt, LII ve sonraki sayfalar. Şimdi bu kaynağı temel almaktayım. Radloff'un tespitlerine karşı bugün güçlü kritikler kaleme alınsa da aynı zamanda Macar bilim adamları arasında kendisine gösteren saygı dikkate değerdir.

[77] 1. Ekonomik ve politik etkenlerin önemi büyüktür. Ekonomik faktörlerin ehemmiyeti Radloff'un eserinde yaptığı çıkarımlardan da anlaşılmaktadır. Bir milletin "oluşturulması" evresinde politik şartların etkisine ise *Mongolok Titkos Története* adlı eserden frapan örneklerle atıflar yapılabilir. Bkz. Ligeti, MTT 13 (44. §).

2. Aile dilsel, ekonomik, politik; ayrıca savunma ve saldırı yapabilen askerî birliktir. Soydaşlarıyla, köle milletlerle ve akrabalarla ayrı bir çıkar ilişkisine sahip olup, bünyesinde zaman zaman çeşitli kümelenmeler vücuda gelir.

çözülmesi ve bazı kararlara varılabilmesi için belli bir prestije ihtiyaç duyulmaktadır. Bu prestij, soyu köklü ailelere dayanan, ekonomik güçleri, bilgelikleri ve adalet hisleriyle öne çıkan, dolayısıyla kararlarını kabul ettirme gücüne sahip belli kişilerde vücut bulmaktaydı. Kırgızların *bï* (bey) olarak adlandırdıkları bu bireyler, biri tarafından atanmış olmamalarına rağmen bir hâkim rolünü üstlenmiştir. Kış otlaklarında meydana gelen gerginlikleri ortadan kaldırmışlar, toprak sahipleri ve bireysel güvenlik hakkında kararlar vermişlerdir.

Göçebe millet bir idarecinin seçim yoluyla başa gelmesini hiçbir şekilde tanımadığı için *bï*-egemenliği, her zaman belli bir ailede ya da aileyi temsil eden bireyin elinde vücut bulurdu. Diğerleri ise verilen kararlara uymak zorundaydı. *Bï* genellikle bir hakem olarak faaliyet göstermekte ve getirilen hükümlere taraflar boyun eğmekte idi.

Yapısı itibariyle doğal olarak *bï* kurumu hakkında genel bir çerçeve çizememekteyiz. Adalet duyguları ve idarî becerileriyle yerini sağlamlaştırmış, dolayısıyla verdiği tüm kararlar halkça kabul edilen *bï*ler vardır. Bazı *bï*ler mevkilerini ailevî destek ve ekonomik durumları sayesinde kazanmıştır. Ancak saydığımız tüm bu hususlara rağmen kararları toplumun sadece belli bir kısmında kabul görmekte, ayrıca diğer topraklardaki rakipleriyle mücadele etmek durumundadırlar.

Bï sadece adlî konularda bir karar mercii değil, aynı zamanda idaresi altındaki toplumu yönlendiren idarî bir rütbeydi. Aldığı kararların yürürlüğe konabilmesi için yönetim mekanizmasında bulunan tüm prestijli şahsiyetlerin desteğini sağlamalı, dolayısıyla onlarla iyi ilişkiler kurmalıydı. İdarî yapının en üst mevkiinde olsa da aldığı kararların güvenirliğini kanıtlaması gerekmekteydi. Kendisi asla bir divan toplamıyor, önemli kararlar daha çok özel konuşmalar esnasında alınıyordu.

Sosyal gruplaşma bu denli gevşek bağlarla sağlanırken alt grupların idarî yapısı *bï*nin otoritesi ve karizmasıyla sağlamlaşmaktadır. Bu vasıtayla bazı aullar çok daha güçlü şekilde birbirine kenetlenmiştir. Öyle ki, yarattıkları etki komşu aşiretlere de yansımış ve bazı aileler, hatta yekpare olarak aullar tek bir bï idaresinde birleşmiştir. Bu durum temelde *bï* egemenliğinin güvenlik vaat etmesinden ileri gelmektedir. Başlangıçta önemsiz görünen aşiretler birleşmek suretiyle büyük ve etkili gruplar haline gelmiş ve bu gruplar *bï*nin ismini millet ismi olarak devralmış, *bï*nin ölümünden sonra dahi bu ismi kullanmaya devam etmiştir.

Belli bir nüfusa sahip teşkilatlanma, kadim zamanlardan beri büyüklü küçüklü millet kollarını kapsamaktadır. Söz konusu tarihsel

yapılar ortak köken, göç ya da savaş koşulları nedeniyle çok sayıda kişinin ölümünden önce ortaya çıkmıştır. Boy kavramının tarihî bir olgu olması hasebiyle içinde, egemenlik tecrübesi olan ve bu tecrübeyi eski hükümdar ailelerinden alan pek çok aile bulunmaktadır. Millet çeşitli ayrıcalıklardan yararlanan bu tabakayı soylu sınıfı olarak değerlendirmektedir. Ancak soylular yalnızca ekonomik yapıları izin verdiği, ailevî desteklerini ve yönetsel becerilerini sürdürebildikleri sürece mevcut konumlarını koruyabilmiştir. Dolayısıyla egemenlik pek çok kez aristokrat olmayan bir kesimin eline geçmektedir. Aul gibi boy da millet içerisinde bir alt kategori olarak sosyal birliğin devamlılığını sağlamıştır. Örgütlenmenin temel amacı ise kendine bağlı kişilerin çıkarlarını, diğer boylara karşı korumaktır.

Eski büyük savaşlar zamanında aşiretlerin büyük kümeleri birleşerek bugünkü boyları oluşturmuş, ardından ordaların çatısı altında toplanmıştır. Kırgızların Büyük, Orta ve Küçük Orda (ve İç Orda) adında üç büyük kısımdan oluşmaları buna iyi bir örnektir. Kırgızların tam bağımsızlık halinde yaşadığı dönemde ordalar ve boylar sadece isim olarak varlıklarını sürdürebilmiş ve başka boy ve ordalarla tutuştukları mücadelelerde başarılı oldukları sürece varlıklarını koruyabilmiştir.

Rus egemenliği ile birlikte Kırgız orda ve boylarının hareket alanı tamamen ortadan kalktı. İsimler varlığını korusa da anlamları tamamen yitti. Zîrâ devlet idaresinin boyları büyük hasarlardan koruması mukabilinde, bu yapıların üstleneceği desteğe duyulan ihtiyaç ortadan kalkmaya başladı. Ancak göçebelerin büyük politik birlikleri oluşturdukları eski devirlerde söz konusu yapılar ortak bir savunma duvarı oluşturmuştur. Elbette Rus idaresi altında aşiretlerin yeniden örgütlenmesi imkânsız duruma gelmiş ve doğal bir sürecin içinde göçebe yaşam tarzı yok oluş sürecine girmiştir. Devletin temelini oluşturan öğelerin sürekli değişimi, göçebelerde bir siyasî yaşam biçimi olsa da bu tip bir örgütlenme, hayvan üreticilerinin sorunlarını çözen biricik idaredir.

Özgür göçebelerde küçük aşiretlerin sürekli değişimi adeta milletin yaşam gücünü sağlayan bir kaynaktır. Yapıcı öğelerin değişim içerisinde olması sonucu büyük kümeler, aşiretler ve boylar da doğal olarak bu değişimden nasibini almış, politik mücadeleler içinde sürüklenmişlerdir. Ancak bu durum halkın refah düzeyini olumsuz etkilememiş, bir boy çöküş sürecine girdiğinde o boyun halkı, diğer boyun idaresine girmiş ve eski düzenlerine benzer bir savunma hakkından faydalanmıştır. Hatta uzun savaşlar ve politik çekişmeler zamanında göçebelerin ekonomisi gelişmiş, nüfusları artmıştır.

Bir savaş sonucunda bir boy daha büyük bir etki alanına kavuşursa bu boyun başı bütün milletin egemeni olacaktır. Dolayısıyla başbuğlar boy üyelerinin hayatlarını idame ettirmelerine destek olarak, onları koruyacak ve böylece ganimet ve toprak gibi kazançlar sağlayacaktır. Elbette hükümdar tebaasına refah sağladığı ölçüde iktidarını pratik edebilecek ve devlet idaresi altına aldığı halkla büyüyecektir.

Komşularıyla ilgilenmeyen yalnızca kendi çıkarları için yaşayan göçebeler, savaşçılara dönüşmüş, tesis edilen ordular ise bir çığ gibi gittikçe büyümüştür. Özellikle her daim orduya katılmaya hazır olan steplerin fakir sakinleri ailelerini ve mülklerini beraberlerinde götürmektedir. Danalarına farklı coğrafyalarda uygun yaşam koşulları bulabildikleri ölçüde yer değişikliği olumsuzluk yaratmamıştır. Ordunun her zaferi, katılanların varlıklarına varlık katmaktadır. Bulundukları yeni yeri terk etmek avantaj sağlamadığı sürece dana sürülerini büyütmeye devam etmişlerdir. Bu durumda savaşçı kendisine bulduğu en uygun yere sadık kalmıştır. Elde edilen zaferler ve bu vasıtayla ulaşılan varlıklarla ordu asla küçülmemiştir. Öte yandan mülkler yerleşilen arazi kadar garanti altındaydı. Mülk sahibi yöneticiler ise hükümdara bağlı konumlarını korumak suretiyle yeni ele geçirilen topraklarda etkilerini sürdürmeye gayret etmiştir. Dolayısıyla ülke arazileri parçalanarak küçülmekten ziyade, sahiplerinin ismi değişmiştir. Bu kişiler savaşlarla elde ettikleri önceliklerle sürüleri için en uygun arazilere taşınmış, bu sayede manda sürülerinin sayısı artmıştır.

Komutan, boylardan sağlam bir politik birliği oluşturduğunda eski boyunun yardımıyla hükümdarlık payesini almaktadır. Kendisi kazandığı savaşlarla toplumda birlik ve refah sağlayacak güce ulaşsa da böyle bir egemenlik yalnızca belli sınıfların desteğinin devamıyla varlığını sürdürebilirdi. Böylelikle yeni devlet boyun kuruluşuna benzer şekilde vücut bulur ve devletin başındaki kağan akrabalarına hükümdarlıklar verirdi. Bu hükümdarlar idareleri altındaki boyları ve aşiretleri, onların başlarını kontrol altında tutardı.

Böyle bir göçebe imparatorluğun ne denli büyük bir egemenliğe sahip olduğu Hun, Avar, Moğol gibi Avrupa'yı kasıp kavuran teşkilatlanmalarından anlaşılmaktadır. Ancak hükümdar sınıflar ya da aileler merkezî otoriteyi sağlayamadıkları an korkutucu büyüklüklere ulaşan bu imparatorluklar hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolabilmektedir. Ayrıca birbirleriyle savaşan aşiret grupları ya da ailelerin başka boylara katılmaları sonucu boy konfederasyonları ortadan kalkabilmektedir. Eski imparatorlukların isimleri halklarının hafızasından kolayca silinebilmekte, yerlerine ya bazı yeni boyların

isimleri ya da yıkılan imparatorluğun küllerinden doğan yeni bir federasyonun ismi gelmektedir.

Birbirinden farklı öğelerin bir araya gelmesi de aynı şekilde hızlıca gerçekleşmektedir. Türk ve Moğolların Cengiz Kağan'ın seferleri sırasında birleşmeleri bu konuya çarpıcı bir örnektir. Dahası Cengiz Kağan tarafından kurulan devletin ve parçalarının ömrü uzun olmuştur. Bunun arkasında, göçebe imparatorluk çatısı altında yaşayan ve yerleşik hayata geçmiş halkların politik kurumlarının birleşmesi bulunmaktadır. Doğal olarak bu devlet yıkılma sürecinde çeşitli boylara ayrılmaktan ziyade, Cengiz Kağan'ın haleflerinin idaresinde çeşitli kültür devletlerine (Çin, Orta Asya, İran vesaire) bölünmüştür. Artık komşu milletlerin Doğu Türklerine dâir çeşitli isimler ve olaylar hakkında sunduğu az miktar verideki karmaşaya şaşırmamak gerekir. Durum doğrudan doğruya göçebe devletin sosyal şartlarını özetlemektedir.

Türk millet parçalarının kuruluşuna ilişkin tam bir resim veremese de Radloff'un notları oldukça dikkat çekicidir. Bunun dışında millet parçalarının ortaya çıkışında pek çok farklı yol ve bu yöntemlerin vücut bulduğu yine sayısız zaman dilimi vardır.[78]

Boy sisteminin dönüşümü kesintisiz olup, araştırmacılar çeşitli kaynaklarda bulunan boy sistemleri arasındaki farklılıkları yorucu olarak değerlendirmekten kaçınılmalıdır. Ayrıca bazı aşiretlerin önemi yazarlara göre değişmekte, bu nedenle boy sistemlerinin yazımında kaçınılmaz olarak hatalar yapılmaktadır. Boy yapısal olarak politik bir sistemdir. Uygun durumlar karşısında her an komutanların isteğiyle yeniden örgütlenebilir, düzenlenebilir ya da ortadan kaldırılabilir. Türk göçebe devleti, daha doğrusu devlet ya da boy konfederasyonu, dediğini yaptırabilen, idare etmek için yaratılmış egemen sınıf tarafından hükmedilen zaman zaman ekonomik ve kültürel temelde, zaman zaman ise askerî araçlarla bir arada tutulan ve az çok bağımsız kısımlardan oluşan bir birliktir. Göçebe bir devlet sistemi asla değişmez bir bütünü, güçlü bir sistemi temsil etmez; organik değişimlerin sürekliliği bu yapıyı karakterize etmektedir. Güçlü politik egemenler zamanında aşiretler, büyük aileler tarafından gerçekleştirilen keyfî düzenlemeler devam etti. Elbette savaş ve barış döneminde değişim gösteren dengeler, çevre milletlerin amaçları, iklim, temel hayat şartları ve ekonomi gibi etmenlere bağlı olarak büyüme ya da yıkım getirdi.

[78] Kuzeev'in Başkurt çalışmasında ekonomik faktörler daha gerçekçi ve doğru şekilde ele alınmıştır. Krş. Očerki 26.

Göçebe devleti toplumsal bir yapı bağlamında açıklamak amacımın dışında bulunmaktadır. Bu meseleyi gelecekte uzun ve ayrıntılı çalışmalar aydınlatacaktır. Belirttiğim üzere şahsım özellikle millet isimlerini temel alarak Macarlığın kuruluşunu aydınlatmaya gayret etmektedir. Bu bakımdan millet isimlerinin ortaya çıkışı ve değişimleriyle bağlantılı olmak şartıyla göçebe devlet yapısı hakkındaki bazı konulara değinmenin uygun olacağını düşündüm.

Her milletin kadim tarihine ilişkin sonuca odaklı ve sürekli başvurulacak bir unsur olarak boy isimleri, birer tarihî dokümandır.[79] Millet isimlerinden yola çıkarak yer isimlerinin incelenmesi basit ve açık bir meseledir ki, bu vasıtayla o bölgede oturan nüfusun kökeni tespit edilebilmektedir. Ayrıca millet isimleri milletin kökenine ışık tutmaktadır. Örneğin Slavlarda XI. ve XII. yüzyıllarda Hırvat adında bir boy bulunmaktaydı. Dört parçaya bölünmüş nüfusun bir kısmı Adriyatik kıyısında, diğeri Haliç civarında, üçüncüsü bugünkü Orawa bölgesinin kuzeyindeki Wisła'da, dördüncüsü Çek topraklarının kuzeydoğusunda yaşamaktaydı. Temel olarak bu dört Hırvat boyu tek bir coğrafyada yaşayan, birlik sahibi millet idi.[80]

İndo-Germen coğrafyasından da pek çok benzer örneğin verilebileceği duruma Türk milletlerinde de rastlanmaktadır. Dolayısıyla Türk milletlerinin etnik yapısı ele alınırken aynı şekilde öncelikle boy ve aşiret isimleri incelemeye tabi tutulmaktadır.[81] Bu yöntemin ne denli sonuca yönelik olduğunu açık bir örnekle gösterelim. XVIII. yüzyılın sonunda, XIX. yüzyılın başında Küçük Orda'dan ayrılan Kazakların bir kısmı İç Orda adıyla Avrupa topraklarına yerleşmiştir. Bu yapıyı temsil eden yirmi boyun on altısının ismine daha Küçük Orda'da iken ulaşılabilmektedir. Dört boy ise büyük kitleye Ural civarından göç esnasında katılmıştır.[82]

XI. yüzyılda Oğuz boylarının bir kısmı Türkmenlere sadâkat göstermiş, bir zaman sonra boy isimlerini de devralmıştır. Bu sayede eski kaynaklarda geçen Oğuz boy isimleri arasında *Qayï* boy ismine rastlanmaktadır. Aynı şekilde Göklen Türkmenlerinde *Avšar*, *Bayat*,

---

[79] Sadece tarihsel ya da etnolojik unsurların sağladığı mümkünat çerçevesinde, millet adları arasında bağlantı kurma yoluna gidilebilir. Neticede bu ilkenin uygulanmasında temkinli olmak gerekmektedir.

[80] Melich: MNyK I: 6, 175-176.

[81] Vámbéry, Das Türkenvolk 575. Radloff, Abakan Tatarları hakkında şu notu düşmektedir: "Die Geschlechtsnamen dieser Türkstämme sind für uns der einzige Fingerzeig für ihre Abstammung." ["Bu Türk kabilelerinin soy isimleri, onların köklerine dair elimizdeki tek parmak izidir."] (Aus Sibirien I, 206-207.)

[82] Haruzin, Kirgizy Bukeevskoj Ordy I, 25 ve sonraki sayfalar.

Bayindir, *Čavuldur*, *Čapni*, *Salur*, *Imir*, *Igdir* boy isimleri de bulunmaktadır.[83]

Konstantinos Porphyrogennetos,[84] 889'da Doğu Avrupa'ya büyük göçler gerçekleştiği sırada Oğuzların İdil kıyısındaki Peçenekleri, Peçeneklerin ise Levédia'dan Don ve Tuna arasındaki Macarları ileriye ittiğine ve Peçeneklerin bir kısmının Oğuzlarla kaldığına dâir bilgi vermektedir.[85] Bu olay Oğuz boy isimleri sisteminde de yansıma bulmuştur: Bir Oğuz boyu *Bïčänä*[86] ve *Bädžänäk*[87] ismini taşımaktadır. Bugünkü Başkurtlarda da *Biš(i)nek*[88] formunda bir boy ismine rastlanmaktadır. Aynı şekilde tarihsel olarak birbirine bağlı Türk milletlerinde de örneğin Kazaklarda ve Özbeklerde benzer boy ve aşiret isimlerine rastlanmaktadır. Bu çerçevede Aristov Kazakların diğer halklara karışmasını boy isimlerine dayalı olarak incelemekte ve kanıtlar sunmaktadır.[89]

Altay Türklüğünde bazı halkların tarihsel bağlarını boy isimleri göstermektedir. Örneğin Teleütlerde şu aşiretlere rastlamaktayız: *Toro*, *Oču*, *Mürkit*, *Aq Tamat*, *Čoros*, *Sart*, *Qïpčak*, *Nayman*, *Tölös*, *Togul*, *Mundus*, *Qočqor Mundus*, *Totoš*, *Parat*, *Čalman*, *Yütï*, *Tört Äs*, *Čüngis*, *Ang*. Bu aşiretlerle akraba "aslında Altaylı olan" Oyrotlar şu aşiretlere ayrılmaktadır: *Mundus*, *Ara*, *Totoš*, *Nayman*, *Čaptï*, *Urgıt*, *Mürküt*, *Toġšon*, *Almat*, *Köbök*,[90] *Tölös*, *Qıpčak*, *Qan*, *Köyö*, *Kärgit*, *Tangdü*, *Paylaġas*, *Qïrġïs*, *Soyonġ*, *Monġul*, *Yïltas*, *Qotï*, *Saqal*, *Yudaq*.[91] Özbeklerde *Yüz*, *Miŋ* ve *Qïrq* boylarının parçalarından kurulmuş yeni *Yüz-Miŋ-Qïrk* boyu[92] bulunmaktadır. Büyük milletlerin isimleri sık sık küçük milletlerin adı olarak kendini gösterir. Bu milletler büyük milletlerin kalıntısıdır.

Yukarıdaki iki Altay milletinde *Sart*, *Qïpčak*, *Nayman*, *Tölös*, *Qïrġïz*, *Monġol* millet isimlerini görmekteyiz. Örneğin bunlar arasında yer alan ve bir zamanlar büyük bir imparatorluğun ismi olan *Qïpčak* ismine bugün artık nadiren rastlanmaktadır. *Tölös* millet ismi (*Töläs*) Orhun Yazıtları'nda geçmektedir. Bu isim de bir zamanlar kudretli bir

[83] Houtsma: WZKM II, 1888, 222 ve sonraki sayfalar.
[84] De Adm. Imp. 37. Fej.
[85] Krş. Togan, IF 33 (§38), 145 ve sonraki sayfalar. (Exk. §38b.)
[86] Houtsma: WZKM II, 1888, 224.
[87] Kaşgarlı, ed. Stambul, I, 57.
[88] Togan, IF 146.
[89] Živaja Starina 1894, 421-422.
[90] Nogay boy adı olarak bkz. Baskakov, Nogajskij Jazyk 135.
[91] Radloff, Phonetik XXIX, XXX.
[92] Bkz. Schuyler, Turkistan I, 106.

boydan kalmıştır.[93] *Qïrgïz* ismi Altay ve Sagaylarda, Başkurtlarda, *Śera Yögur*larında görülmektedir.[94] Ayrıca *Bulgar* ismi bir boy ismi olarak Başkurtlarda bulunmaktadır.[95] *Uygur* millet ismi Nogaylarda uruk ismi olarak kullanılmıştır.[96] *Yağlaqar* boy ismi hem Uygurlarda hem de *Śera Yügor*larında bulunmaktadır.[97]

Tarihsel olarak birbirlerine yakın coğrafyalarda yaşayan milletlerde aynı boy ismine doğal olarak daha fazla rastlamaktayız. Zamanla eski boylar ortadan kalkabilmekte ya da diğer boyların içinde asimile olabilmekte, böylelikle yeni boylar ortaya çıkabilmektedir. Büyük boylar uzun süre varlıklarına devam edebilmekte, buna karşılık küçük boyların, urukların, ailelerin ismi sık sık değişebilmektedir. Özellikle daha küçük sınıflarda (aile) sürekli yeni isimler ortaya çıkmakta ve eskiler yok olmaktadır. Levšin, Kazaklar hakkında yaptığı incelemesinde bu konuya özellikle değinmiştir. Macaristan'daki Sekel boy sisteminde sadece büyük boyun ismi Türkçedir (Sikül), bunun dışında her kol ve aşiret ismi Macarca kökenlidir.

Pek çok durumda millet isimlerinin aynı olması ırksal, dilsel ve antropolojik bir ortaklığa değil, sadece politik bir ilişkiye işaret etmektedir. Aynı zamanda iki Türk boyunun aynı isme sahip olması tarihî bir bağlantıdan ziyade birbirinden bağımsız olarak verilen adları da gösterebilmektedir. Örneklerini ele alacağımız üzere Türk boy isimlerinin araştırılması Macar eski tarihinin aydınlatılmasında büyük önem taşımaktadır. Şimdi Türk millet isimlerine daha yakından bakalım.

3. MİLLET ADLARI ARAŞTIRMALARININ METODOLOJİSİ

Boy ve millet isimlerinin incelenmesinde en katı dil bilimsel yöntemleri (sesbilgisi, anlambilgisi) kullanmamız gerekmektedir. Farklı milletlerde farklı şekilde vücut bulan isim verme kuralları ayrıca zaman içinde değişime uğrayabilmektedir. Dolayısıyla coğrafî ve tarihî etkenlerin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Belirtmem gerekir ki, yöntemsel olarak Vámbéry ve Marquart'ın kayıtlarının savunulacak bir yönü bulunmamaktadır. Yöntem hakkında temel düşüncem açık ve basit: Macarlığı arıyorum, ama Macar ismi altında

[93] Chavannes, Documents 221., 3. j.
[94] Ligeti: KCsA I, 1925, 374.
[95] Klaproth, Asia Polyglotta[2] 221.
[96] *Uygïr*: Bkz. Baskakov, Nogajskij Jazyk 139.
[97] Müller: Ostas. Ztschr. VIII, 1919-1920, 310; Mannerheim: JSFOu XXVII: 2, 33, 34.

değil, yapı taşlarının ismi altında.[98] Macarlığın ismi, *Macar* kelimesinin kökeni Ural döneminden gelmekte ve bugün de ömrünü sürdürmektedir. Uygun yerde mümkün oldukça ayrıntılı şekilde bu konuya değinilecektir. Ancak Ural milletlerinin etnonimini ayrıntılı olarak incelemeye gerek duyulmamıştır.

Yurt tutan Macarlar ilk bininci yılın ortasında Türk milletlerinin etkisiyle ortaya çıktı. Bu bakımdan Türk millet adlarına ve ad verme alışkanlıklarına eğilinmesi gerekmektedir. Fin-Ugor etnoniminin[99] incelenmesi zengin bir alan, bununla birlikte Obi-Ugorlardan ayrıldıktan sonra Macarların Fin-Ugorlarla alâkası kalmamıştır.

Belli bilimsel varsayımların bazı sonuçlar ifade edebileceği alanlara yoğunlaşmak zarurîdir. Zaman sıralamasına göre ilk akraba dilli milletler, Samoyedler ve Fin-Ugorlar olup, Ural milletlerinin temelini teşkil etseler de ayrıntılı bir şekilde Fin-Ugor dönemine geri gitmeyi uygun görmüyorum. Zîrâ bu dönemde kendini gösteren isim verme kuralları, Macarların yurt tutma dönemine gelindiğinde artık ortadan kalkmıştır. Yurt tutma dönemi öncesinde geçen yüzyıllarda Macar tarihini Türk etkisi karakterize etmektedir. Dolayısıyla Türk etkisinin hüküm sürdüğü dönemin isim verme kurallarını incelemek gerekmektedir.[100] Yâni açıklamalarıma Türk etnonimlerini inceleyerek başlamam gerekmektedir. Tetkikimizin merkezinde isim incelemeleri bulunduğundan isim araştırmalarında kullandığım bazı ilkeleri burada açıklamak hayatî önem taşımaktadır. Çeşitli suçlamalarla karşılaşan isim araştırmalarının dilbilim incelemelerinin en önemli kısımlarından biri olduğunu da burada belirtmeliyim.[101]

Macar isim araştırmaları yöntemi, isimlerin anlambilgisine dayanmaktadır.[102] Geçen yüzyılın ellili yıllarında Reguly, Hunfalvy ve

---

[98] *Magyar* millet adını burada ele almamaktayım. Zîrâ *Magyar* millet adı aynı zamanda *Magyar ~ Megyer* şeklinde bir boy adıdır. Boy adı olarak bir sistemin parçası olup, bu sistemden ayrı değerlendirilmesi düşünülemez. Diğer boy adlarıyla birlikte ele alınması daha iyi sonuçlar verecektir.

[99] Aileden cihan imparatorluğuna kadar, her milli birliğin adıyla ilgili olarak teknik bir ifadeye ihtiyaç duyulmaktadır.

[100] İsim vermeye ilişkin öğelerin Ural devrinden Türk etkisi dönemine geçtiğini söylemeye gerek yoktur. Bunların incelenmesi bizim açımızdan hayatî öneme sahiptir.

[101] Krş. Örneğin Doerfer'in "Zur Sprache der Hunnen" adlı bildirisi: CAJ XVII, 1973, 1-50.

[102] Doerfer, söz konusu eserinde tam da bu tartışılması dahi yerinde olmayacak temel ilkeye karşı durmaktadır. Kendisi anlam bilimine ayrı bir önem vermemektedir. Ona göre bir ismin açıklanmasında hakîkî anlamın tespit edilebilirliği sadece "hoş bir destek" olabilir; ancak ciddi bir öneme sahip değildir. *Conditio sine qua non* olarak

Budenz'in çalışmaları Macar dilinin Fin-Ugor kökenli olduğuna açıklık getirmiştir. Bununla birlikte o zamana değin eski Macar kişi ve boy isimlerine getirilen açıklamalar tatmin edici olmaktan uzaktır.

Macar isimlerinin açıklanmasını XIX. yüzyılın sonuna kadar dilettantizm karakterize etmektedir (Bkz. Vámbéry'nin faaliyetleri). Buna karşılık 1895'te Viyana'da yetişen ve özellikle slavistikle uğraşan János Melich sahneye çıkmış[103] ve olağanüstü geniş kaynaklar temelinde ve keskin kritik süzgeciyle Macar isim araştırmalarını bilimsel bir temele oturtmuştur. Dünya üniversitelerinde dilbilimi incelemelerinde kullanılan yöntemlerle binlerce ismi inceleyip, yüzlercesi hakkında saptamalarda bulundu. János Melich'in etkisiyle Macar isim araştırmaları tamamen bir dönüşüm içine girdi. Pek çoğumuz Melich'in çalışmalarını devam ettirdik ve genişlettik. 1915'ten sonra Gombocz da olağanüstü bir başarıyla Melich'in Macar-Türk isim araştırmalarına katıldı.[104]

Yapılan çalışmalar sırasında tabii olarak çeşitli hatalar yapılmıştır. Buna paralel olarak kaynak miktarı büyümekte ve yeni ilkeler doğmaktadır. Öte yandan eski ilkeler pek çok kez genişletilmeye ve düzeltilmeye ihtiyaç duymaktadır. Bir ilkenin geçersiz ya da genel geçer olduğu gibi yeni tespitlerle yüzleşsek de Melich tarafından temellendirilen Macar isim inceleme yöntemi, Macar bilimini büyük çıkarımlarla zenginleştirmiştir.

Melich'e göre her ad araştırmasının alt türü ve omegası olmakla birlikte bazı durumlar görmezden gelindiği takdirde ad açıklamaları sıradan bir kökenbilimine dönüşmektedir. Sözcüklerin içeriğini tespit edebilmekle beraber, orijinal anlamlarına nadiren ulaşılabilmektedir. Bu bakımdan isim incelemeleri etimoloji biliminde ayrı bir bölümü oluşturmaktadır. Kendi araştırma alanım olarak Türkçeyi ve Türk-Macar boy isimlerinin incelenmesini seçtim. İhtiyaç duyulan tarihî ve dil bilimsel temelin ortaya çıkarılması, kişi, yer ve diğer akraba alanların çalışmamıza dâhil edilmesi safhasında araştırmalarım, János Melich'in yukarıda andığım çığır açan yaklaşımlarından kök almaktadır. Eklemem gerekir ki, devasa Sovyet yazımı tarihsel nitelikliydi ve Marquart tipi millet ismi araştırmacıları mükemmel bilim

---

dahi değerlendirilemez. Düşüncelerimizin bağdaşmasına imkân yoktur. Doerfer formal kriterlerin rolünü vurgulamaktadır. Bunların yöntemsellikleri ise Hint-Avrupa bakış açısı üzerine inşa edilmiştir. Doerfer Macar kaynaklarında, özellikle László Rásonyi'nin eserlerinde işe yarayacak pek çok veriyi tespit edebilir, böylece Türk ve Moğol dil araştırmalarındaki yöntembilimsel ilkeleri inceleyebilirdi.

[103] Kiss Lajos, Melich János Emlékezete. MNyTK 134. Bp. 1973.

[104] Bkz. Gombocz Zoltán hakkındaki yazım (Bp. 1972) 78 ve sonraki sayfalar.

adamları olsalar da dil bilimi konusunda acemi idiler. Ben ise ilk başarılı denemeler sonrasında bu alanın sadece dilbilimsel ve hatta anlambilgisel olduğunu gördüm.

Araştırmalarım hakkında belirteceğim diğer bir önemli husus, büyük saygıyı hak eden öğrencim Profesör László Rásonyi Nagy'ın boy ve kişi adı arasındaki ilişkiyi ele alırken kişi ve boy adları arasında keskin bir sınırın olmadığına yönelik görüşlerine eleştirel yaklaşmamdır. Dönemin yeni bilgileri temelinde Rásonyi, kişi adı > boy adı ilişkisinin yüzyıllar boyunca sürdüğünü düşünmekteyse de yanılmaktadır. Bence eski Türklükteki kişi isminden millet isimleri ancak ikinci bin yılda ortaya çıkmış ve İslamiyet döneminde genel bir eğilim haline gelmiştir. Yeni dönemde artık bütün boy adları kişi isimlerinden oluşmaktaysa da bunlar sadece yeni bir bakış açısının yayıldığını kanıtlamaktadır. Netice itibariyle boy ve kişi adları kategorileri arasında kesin bir ayrım yapmak gerekmektedir. Bence ad araştırmalarının ilk kanunu anlambilgisi, dönemsel gelişimin incelenmesi ve son olarak dilin kuralları göz ardı edilmeksizin dil bilimsel şartların açıklanması olmalıdır.

4. TÜRK MİLLET ADLARI ARAŞTIRILMALARI TARİHİ

Çeşitli millet adlarının incelenmesi hakkında pek çok makale yayınlanmıştır. Houtsma'nın Oğuz boyları hakkındaki makalesini burada ilk kez anıyorum (WZKM II). Rus bilim adamı N. Aristov, *Živaja Starina*'nın 1894 ve 1896 yıllarındaki sayılarında Kazaklar ve Türklerin etnik bileşenleri hakkında kapsamlı birer makale yazdı. Makaleleri devasa bir kaynak kümesini bir araya getirmekte, özellikle Rus kaynaklarına yaptığı atıflar dikkat çekmekteydi. Tarihî ve dilbilimsel kritiği zayıf olmakla birlikte ulaştığı sonuçlar pek çok yerde kabul edilebilirdi.[105] Kullandığı zengin kaynakların bir sonucu olarak Kazaklara ve diğer Orta Asya milletlerine dâir sonuçlara ulaşmaktaydı.[106]

Türk bilim adamı Ziya Gökalp, *Milli Tetebbüler* (1913) dergisinde Türk boy adları hakkında yazmıştı. Makalesindeki bazı ayrıntılar, özellikle boy isimlerinin etimolojisine eğildiği kısımlar genellikle kabul

[105] Bkz. S. M. Abramzon *K Semantike Kirgizskih Ètnonimov* adlı çalışmanın giriş kısmı.
[106] Barthold'un kritiği: ZVORAO XI, 1899, 341-356. Ayrıca bkz. Bernštam: SE 1934: 6. Aristov'un 1896 tarihli, "Zametki ob ètničeskom sostave tjurkskih plemen i svědenija ob ih čislennosti..." adlı makalesine ilişkin N. Brain ve I. Běljaev bir dizin oluşturdu: Ukazatel' plemennyh imen k stat'ě N. I. Aristova: "Zametki...": Zapiski Imp. Russk. Georgr. Obšč. T. XXVIII, vyp. 2. SPb. 1903; G. Jarring, On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan. An Attemt at a Preliminary Classification. Lund 1939. 8.

edilebilir değildi. Zaman zaman abartıya düşse de Houtsma'dan sonra Oğuz boy sistemine totemizm açısından ışık tutacak yeni veriler ortaya koydu. F. W. K. Müller, *Ostasiatische Zeitschrift VIII*'de Uygur boy isimleri hakkındaki bilgileri genişletti. Ben *Magyar Nyelv*'in 1922 yılı sayısında Peçenek boy sistemiyle ilgilendim. Köprülüzade Mehmed Fuat, *Türkiyat Mecmuası* adlı Türk dergisinin ilk cildinde Oğuz boy isimlerini ele aldı: *Türkiyat Mecmuası*, I, 258 ve sonraki sayfalar. Amu Derya'nın ötesindeki İran, Irak ve Anadolu Müslüman Türkleri hakkındaki eski kaynaklar ayrıca büyük önem taşımaktadır. Ancak bu bölgelerdeki İslâmî etki başlangıçtan itibaren oldukça güçlüdür.[107]

Eski araştırmalar arasında Radloff'a da gereken önemi göstermeliyiz. Kendisi pek çok çalışmasında, örneğin sözlüğünde Türk etnoniminin bazı sorunlarıyla ilgilenmiştir. Ayrıca diğer bir eseri *Aus Sibirien* de (1884) takdire şâyândır. Bu eserin zengin dil literatürünü başka bir varyasyon olarak *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (1882) adlı eserde değerlendirmiştir (Rusça: Tomsk, 1887). Ahmet Temir tarafından yapılan haritalar ve indeksle zenginleştirilen *Aus Sibirien*'in Türkçe baskısı ayrıca faydalıdır (Sibirya'dan I-II, 1954-1957. Rus Bilim Eserleri Serisi). Radloff'un eleştiriye kapalı etnonim çıkarımları ve makaleleri bu alanda Vámbéy'den hatta Marquart'tan önce gelmektedir.[108] M. Tynyšpaev'in 1925'te Taşkent'te yayınlanan *Materialy k istorii kirg.-kazahskogo Naroda* isimli çalışması da aynı şekilde çarpıcıdır.

Ben 1920 civarından 1930'a kadar Macar kadim tarihinin problemlerini, özellikle Türk millet isimlerindeki anlamsal sistemi açıklamaya gayret ederken, Türkmenistan'da Türkmen millet isimlerinin derlenmesinde G. I. Karpov isimli bir araştırmacı çalıştı.[109] Karpov adların dilbilimsel bağlantılarını, bu çerçevede doğru okunuşlarını ortaya çıkarmakla uğraşmaktaydı. Adların bir kısmını Rusçaya çevirmesi ayrıca önemlidir. Ancak bu çeviriler harfi harfinedir ve ad verme kurallarının kültürel ve tarihî alt yapısı hakkında bir açıklama getirememektedir.[110]

---

[107] Bkz. Köprülüzade: Türkiye Tarihi I; İlk Mutasavvıflar 209.

[108] *Qoturġur*, *Toqurgur* adlarını doğru şekilde açıkladı.

[109] Yayınları hakkında 1950'li yıllarda bilgi sahibi oldum. Karpov dilbilim eğitimi almamıştı. Ancak çalışkan ve aklı başında, eşsiz başarıya kavuşan bir araştırmacıydı. Neredeyse iki bin Türkmen halk ve boy adı derledi.

[110] Karpov'un derlemesinin ilk beş adı: *Aučï-Bet-Etmä* 'Avcı-kötülük-yapma', *Ali-Širim* 'Ali arslanım', *Aq-Daš-Ayaq* 'Uzaktaki-beyaz-ayak', *Aq-Qongur* 'Beyaz-koyu kahverengi', *Ağïr-baš* 'Ağır başlı'.

Başkurt boy isimlerinin revizyonu, Macar bağlantısını işaret etmesi açısından Sovyet araştırmalarının Türk ad verme tarihi hakkında vardıkları en önemli sonuçlardan biridir. Eskiden beri bilinen Başkurt boy isimlerine dâir çeşitli eski çalışmalar mevcuttur. Örneğin XVIII. yüzyılın sonunda P. Ryčkov yüzlerce başlıktan oluşan notlarını yayınlamıştır. Daha sonra bir öğrencim, Péter Mijatev doktora tezi çalışmasında bu konuya eğildi. Netice itibariyle alandaki durum bugün tamamen farklıdır. Eski Başkurt dönemini inceleyen seçkin bilim adamı R. G. Kuzeev, *Očerki Istoričeskoj Ėtnografii Baškir* adlı eserinin ilk cildinde eski Başkurt aile ağaçları yardımıyla Başkurt aşiretleri hakkındaki çalışmasını yeniden yayımladı. Kanımca, Türkmen adlarıyla karşılaştırıldığında bu isimlerin dilbilimsel incelemesi daha basit bir görev olup, yine de çarpıcı veriler sunmaktadır.[111] Türk millet

---

Bunlar ne tür millet adları? Avcı-kötülük-yapma. Tarihsel bir arka planı var mı? Yoksa ahlâkî bir ifade mi? Eğer öyleyse nasıl bir bağlantıya sahiptir? Avcılıkla ilgili Türk boy adları doğal olarak mevcut olsa da şimdiki mesele farklıdır. Zîrâ söz konusu adın alâkalı olduğu temeller tespit edilememektedir. Konu hakkında pek çok uzmanla görüştüm. Fakat hiçbir yararlı bilgiye ulaşamadım. Bununla birlikte Türkmenistan'da üç farklı açıklamaya ve halk etimolojisine rastlayabilmekteyiz.

İkinci ad: Ali-arslanım. Bu Şii bağlantılı bir addır. Ali, peygamber kızı Fatma'nın kocası, Şiilerin halifesi ve baş azizi arslan olarak sıkça anılmıştır. Dolayısıyla bu ad büyük oranda açıklığa kavuşmaktadır. Ancak henüz Şii Türkmen ifadeleri arasında sıralamak konusunda kararsızım.

Üçüncü ad tamamen muğlâk bir ifadedir. Dördüncü ad, *Aq-Qongur*: İki renk adıdır. *Aq*, beyaz, *qongur*, *goŋur* 'koyu kahverengi. Bu, at rengini, ala atı ifade etmektedir. Bu çerçevede boy adı genel itibariyle açıklık kazanmaktadır.

Beşinci ad, *Aġïr-baš*: Büyük ihtimâlle yakıştırma sonucu oluşmuş bir ifadedir. Bu tip adlandırmalar Türklerde yeni boy adlarının ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır.

Karpov'un ortay koyduğu isimlerle yapabildiğimiz tespitler bunardır. Iki bin yılın ayrıntılı incelemesi daha fazla sonuç verecek olsa da mevzû uzun bır çalışmaya ihtiyaç duymaktadır. Elbette iki bin adın derlenmesi Türkoloji adına başlı başına olağanüstü bir başarıdır.

[111] Başkurt boy sistemi Türmenlerinkine kıyasla tamamen farklı özellikler göstermektedir. İki sistemin karşılaştırılması yukarıda ifade edilen hususların kanıtlanması için önemli bir adım olabilir. Türk boy sistemleri ne temel olarak ne de ayrıntıları açısından kalıcı niteliklere sahip değildir. Bu durumu artık daha açık şekilde görmekteyim. Türkmen boy sistemi, Asya'nın güneybatı kısmında bin yıldan fazla bir sürede, bağımsız olarak gelişti. Totemik adlara daha sonra değineceğim. Şimdilik küçük birliklerin adlarına dâir problemleri ele aldım. Mevcut tespitlere kıyasla Başkurt ad sistemi tamamen farklı karakter göstermektedir. Türkmenlerle karşılaştırıldığında güçlü bir Moğol etkisinin yanı sıra Başkurt boy sistemi, İdil milletleriyle olan teması güçlü bir şekilde yansıtmaktadır. Varılan nokta tarihsel sürecin doğal sonucudur. İlaveten toplumsal hayatla sıkı bir bağa sahip olması bakımında adları ayrı bir incelemeye ihtiyaç duymaktadır. Lakaplar hususunda Başkurtlarda takip edilen öğeler Kazak halklarındakilerle benzerlik taşımakta ve bunlar araştırmacıları üç büyük Orta Asya Türk milletinin, Kazak, Kırgız, Özbeklerin millet adı problemleriyle karşı karşıya bırakmaktadır.

isimlerinin araştırılması sahasında Sovyet Türkolojisinin üçüncü büyük eseri, I. Magidovič tarafından kaleme alınan Özbek millet isimlerinin değerlendirilmesidir.[112]

Karpov, Kuzeev, Magidovič'in çalışmaları ve sözlüklerin yayınlanması kaynak derlemeleri olarak dilbilimci için hayatî öneme sahiptir. Sözlük verileri ve Karpov'un Türkmenler hakkındaki incelemeleri saf dilbilimsel bakış açısı sunmaktadır. Kuzeev'in ilgi alanı özellikle ekonomi tarihiyle ilgilidir, dolayısıyla dil bilimsel ve anlambilimsel değerlendirmelerden uzak kalmaktadır. Magidovič ise Sibirya'daki politik şartlarla ilgilenmektedir.

Sovyetler tarih, halk bilimi, ekonomi tarihi ve yerleşim tarihine ilişkin alanlarda devasa bir arşive sahiptir. Potapov, Tokarev, Vasileva, Karmyševa, Ždanko'nun çalışmalarını da burada anmak isterim. Bazı Türk cumhuriyetlerinin ana dillerinde yayınladıkları kaynaklar ümit vericidir. Bu konuda özellikle Çuvaş ve Başkurt alanında yayınlanan eserler büyük önem arz etmektedir.[113]

5. TÜRK MİLLET ADLARININ SEMANTİĞİ

Macar ve Türk boy adlarını karşılaştırmak için Türk boy isimlerinin tüm semantik yapısı hakkında bilgi sahibi olunması gerekmektedir. Bunun dışında izlenecek bir yöntem bizi yanılgıya sürükleyecektir. Semantik yapılarının imkân tanımaması nedeniyle Macar adların tümü Türk adlarıyla karşılaştırılamamaktadır. Elbette bir ad, tüm yapılardan bağımsız olarak incelenebilseydi herhangi bir engel söz konusu olmayacaktı. Lâkin belirtmek gerekir ki, Türk boy isimlerinin semantik yapısı tartışmalı bazı Macar boy isimlerinin açıklanmasına temel sunmaktadır.

---

[112] Önemli açıklamalar barındırmakla birlikte bu çalışma bilimsel kaynaklarda izine pek rastlanmayan, "Özbekistanlı Macarlar" hususunda da bilgi veren nadir bir eserdir. Orta Asya'daki Sovyet otonom arazilerin birbirinden ayrıldığı dönemde kaleme alındı. Araştırma grubu, 1926'da Buhara ve Harezm nüfusuna dâir verileri Taşkent'te yayımladı. Bu çalışmanın Buhara ile ilgili ilk cıldinde, Magidovič'in on sayfalık saf bilimsel yazısı bulunmaktadır.

[113] Zengin Rus kaynakçasından birkaç esere değinelim: V. V. Vostrov-M. S. Mukanov, Rodoplemennyj Sostâv i Rasselenie Kazahov (Koriec XIX - naealo XX v.). Alma-Ata 1968; V. N. Dublickij, Rodoslovnaja Tablica (Kara) Kyrgyz, Proživajuščih v Džetisujskoj Oblasti i Kratkaja ih Istorija. Alma-Ata 1923; G. I. Karpov, Izučenie Ėtnografîi Turkmenii. Izv. Türkmen. FAN, No 2-3, 1944; T. A. Ždanko, Očerki Istoričeskoj Ėtnografii Karakalpakov. Rodoplemennaja Struktura i Rasselenie v XIX-Načale XX Veka. Moskva-Leningrad 1960; B. H. Karmyševa, Nekotorye Dannye k Ėtnogenezu Naselenija Južnyh i Zapadnyh Rajonov Uzbekistana: Kratkie Soobščenija Instituta Ėtnografii AN SSSR, t. XXVII, 1957.

Etnonimler alanında Faruk Sümer'in *Oğuzlar* adlı eseri nadir karşılaşılabilecek özelliktedir.[114] Bununla birlikte Türk etnonimlerin semantik incelemesi henüz emekleme aşamasında olup, özellikle Türk yer isimlerinin anlam yapısı üzerine yapılan araştırmalar, özellikle Sovyetler Birliği ve Türkiye'de devam ettirilmektedir.

1930'da en önemli Türk etnonimlerinin semantik sistemini açıklamaya giriştim. 1946 yılında Sovyet bilim adamı S. M. Abramzon[115] tek bir millet çerçevesinde semantik çıkarımlarda bulunuyordu. Kendisi doğal olarak benim Macarca kaleme aldığım eseri tanımamaktaydı. Yöntemlerimizin ve bakış açımızın temelde örtüştüğü çalışması daha sonra yararlanacağımız önemli bir kaynaktır. Abramzon'un kitabı yalnız değildir. Tenešev'in Uzak Doğu üzerine yaptığı inceleme gibi benzer eserlere rastlamaktayız. Türk etnonimlerinin incelenmesi ve ulaşılan sonuçlar açısından son yıllardaki en önemli eser T. M. Garipov ve R. G. Kuzeev'in görünüşü itibariyle önemsenmeyecek *Baškirskie rodo-plemennye nazvanija i ih altajskie paralleli* adlı eseridir.[116]

Daha önce belirttiğim üzere, Kuzeev 1957'de 400 Başkurt etnonimini yayımlayarak Başkurt formlarını, fonetik transkripsiyonunu ve bunların Rusça biçimlerini açıkladı. Ayrıca tespit ettiği verileri dilbilimci Garipov ile beraber daha önce sözünü ettiğimiz çalışmada yeniden değerlendirdi. Toplamda yedi sayfa ve bunun da dördü tasvirden ibaret olan çalışma aslında bir müsvedde olsa da dikkat çekici kritikler barındıran, oldukça önemli bir incelemedir. Yazarların Başkurt isimlerini Rusçaya çevirmesi ve böylelikle Başkurt anlambilgisel etnonimlerini ortaya çıkarmaları bu eseri özellikle değerli kılmaktadır.[117] Eksikliklerine rağmen daha sonraki araştırmalar için hem ortaya çıkan tarihî sorunlara hem de yeni kaynak derlemelerine örnek oluşturması hasebiyle sâbık küçük makalenin tanıtımına büyük önem verilmiştir. Bu çerçevede etnonim sisteminin Macar kadim tarihinin anlaşılması açısından büyük önem taşıdığı gözden kaçırılmamalıdır.

---

[114] Eski bir kaynak olarak bkz. Vámbéry, Das Türkenvolk 181 ve sonraki sayfalar.

[115] K Semantike Kirgizskih ètnonimov: SÉ 1946: 3, 123, 132.

[116] Bkz. A Problema Obščnosti Altajskih Jazykov. An SSSR. Institut Jazykoznanija. Leningrad 1971, 214-220.

[117] Daha sonra ayrıntıların ele alınması esnasında da görüleceği üzere bu çalışma her halükârda hacimsel olarak küçük kalmaktadır. Ek olarak yer yer yanlış tespitler de ihtiva eder. Ancak çalışmanın en büyük eksiği Başkurt etnonimleri hakkında tespit edilmiş bir semantik sistem sunmamasıdır.

Garipov ve Kuzeev etnonim kategorileri arasında ilk olarak kişi isimlerinin kökenlerini inceledi, ardından totemist kökenli isimlere mercek tuttu.[118] Bunları ben de farklı kategoriler olarak ele almaktayım. Bu meseleyi sayı sıfatları kategorisi izlemektedir.[119] Dördüncü grupta coğrafî isimler hakkında bilgi veren etnonimler bulunmaktadır.[120] Son sırada ise sadece kısmen ele alınmış olmakla birlikte en zor şekilde tespit edilebilen[121] analoglar, Türk hatta Altay dillerinde rastlanan adlar bulunmaktadır.[122] Nihâî olarak Kuzeev ve Garipov toplamda 150'yi bulan, bir sonuca varamadıkları isimleri sıralamaktadır. Ancak Başkurt boy sistemi ile ilgili bilgilerimizi derinleştireceğinden ötürü bu kısım bizim için büyük önem taşımaktadır. Söz konusu alanda ulaşılan bilgiler doğrultusunda daha sonraki araştırmalara yardımcı bazı eklemeler yapılabilir. Tarihsel kısma bahsi geçen çerçevedeki kritikler eklenebilmekle birlikte burada da eksiklikler bulunmaktadır: Ne komşu milletlerle olan temaslar ne de iç Başkurt boylarının karışması henüz incelenmemiştir. Bu sahanın izleri Kuzeev'in 1960'da yayınlanan çalışmasında sürülebilmektedir. Garipov ve Kuzueev'in sunduğu veriler zayıf da olsa hatasız bir sistemin ortaya konması adına ileriye yönelik bir adımdır. Bu çalışmanın vurgulanması büyük önem arz etmektedir; zîrâ Macar boy isimleri hakkında çalışma yapabilmem için benim de aynı yolda ilerlemem gerekmektedir. Sovyetler Birliği'nin dışındaki literatürü de mümkün olduğunca inceledim. Ancak fazla yol aldığımı söyleyemem.[123]

6. TÜRK BOY ADLARININ SEMANTİK GRUPLARI

Aşağıdaki satırlarda tüm millet adlarının semantik yapısını incelemeyi amaçlamamaktayım. Bunun yerine eski Türk millet isimlerinin kesin olarak açıklanabilen bazı gruplarını[124] ele alacağım.

[118] a.g.e., 215-216.
[119] a.g.e., 216.
[120] a.g.e., 216-217.
[121] a.g.e., 217.
[122] Eski ve Orta Türkçe etnonim sistemlerini tutarlı olarak görmekteyim.
[123] 1936'da P. Boodberg, Harvard Journal of Asiatic Studies'in I. cildindeki (3-4. sayı) "Two Notes on The History of the Chinese Frontier" adlı makalesinde (283-307) incelemeye tabi tuttuğumuz göçebelerin etnonim sistemlerini tespit etmeye çalışmıştır.
[124] Bu gruplar arasındaki sıra düzenini çözmek inanılmaz ölçüde zordur. Benim sıralamam bir deneme olarak da görülebilir. Tabii olarak mühim ve tarihî kıstasları göz önünde bulundurdum.

Ayrıca uygun gördüğüm yerlerde bugünkü millet isimlerinin tanıklıklarına da başvurmaktayım.[125]

İncelemede sadece kronolojik bir sınıflandırma da uygun olabilir. Bu durumda Türk millet isimlerini üç gruba ayırmak lazım gelecektir. İlk grupta sadece eski devirlerde görülen adlar yer almaktadır (örn. *Türk*). İkinci grupta geçmişte ve bugün değişime uğramamış adlar (örn. *Ala-yontlï*), üçüncü grupta ise son dönemde kendini gösteren adlar bulunmaktadır (Örneğin *Osmanlï*.).

I. 'İnsan' Anlamlı Millet Adları

Her farklı dil ailesinde olduğu gibi Türkçede de 'millet', 'insan', 'erkek' anlamına gelen adlar bulunmaktadır. İlaveten bileşik millet adlarının ikinci öğesi olarak, 'insan' anlamlı kelimeler sıkça karşımıza çıkmaktadır.[126]

1. Bu adların en önemlileri arasında *Qum*, *Qun*, *Kün* gibi pek çok yan biçimi bulunan *Qun* kelimesiyle karşılaşılmaktadır:[127] Hunların orijinal ismi *Xun* > *Hun*[128] ya da Türk bölgesindeki haliyle sadece *Qun*.

2. *Kum*. XVIII. yüzyılda ortadan kaybolan ve Yenisey Ostyaklarının akrabaları olan Arianlar Türkleri böyle adlandırmaktaydı.[129]

3. *Kün*. Veriler için bkz. DTS 169a: Eski Türkçe. *él kün*, 'millet, insanlar'; Ramstedt, KorEt 130; JSFOu XXI: 2, 52.

4. Moğolca *Kümün*. Anlamı: 'kişi', 'insansı varlık'.[130]

---

[125] Eski ve bugünkü millet adlarının kesin ve ayrıntılandırılmış incelemesi büyük bir görev olup, söz konusu meselenin aydınlatılması maksadıyla yapılmış yeterli alan araştırması sonucu ve ulaşılmış bilgi bulunmamaktadır. Kişi adlarından gelen millet adlarının açığa çıkarılması, kişi adlarına ilişkin kesin bilgilere muhtaçtır. Çeşitli tarihi olaylardan, alışkanlıklardan, kültürlerden ve diğer benzer öğelerden kök alan millet adları, sözlüklere dayalı olarak açıklanamaz. Teşekküllerine ilişkin faktörler ve tanımlama zorlukları dolayısıyla bu isimler hakkında belki de hiçbir zaman kesin sonuca ulaşılamayacaktır. Lâkin araştırmaların düzenli şekilde gerçekleştirilmesi gerek tarih gerek dil bilimi için hedeflenen bir durumdur.

[126] Nikonov, Étnonimija: Étn 1970: 15.

[127] Krş. Czeglédy: MNy L, 1954, 147.

[128] Moravcsik, Byz-Turc. I², 56; Henning: BSOAS XII, 1948, 601-615. Ayrıca bkz. Czeglédy, Nomád Népek 130, 38.

[129] Klaproth, Asia Polyglotta² 169, 222.

[130] Bkz. Poppe, Introduction 102: "MMo. (SH) *gü'ün* ~ (P) *k'ü'ün*, Dag. *kūī* ~ *kūīŋ*, Mong. *kun*, Urd. *kuın*, Kh. *χuıŋ*, Bur. *xuŋ*, Kalm. *kümn* ~ *kün* id."

5. Vogulca *Xum* 'insan, erkek', Züryence *Komi* 'züryen', Votyakça *Kum*; *Para Kum* 'züryen'.[131]

6. Samoyed *Kum, Kume, Kup, Kop*[132] 'insan'.[133]

Kiši kelimesinin bulunduğu sözcükler 'insan' anlamlı millet isimleri sınıfında ikinci grubu temsil etmektedir. Ancak bu kelime yukarıda tartıştığımız *qun* ve bu gruba dâhil olan diğer kelimelerden tamamen farklı nitelikte olup, 'insan', 'hanım' orijinal anlamıdır.[134]

Räsänen ve Ramstedt[135] bunu Moğolca *kili*, Kalm. *kil*ə, *kil'* 'mild, sanft, anspruchslos (von Charakter)' kelimesiyle ilişkilendirmektedir. Oldukça gevşek kelime karşılaştırmaları temelinde Koşay'a göre[136] *kiši* pek çok dilin ortak ve temel sözcüklerinden biridir. Ayrıca bileşik millet adlarında ve sadece ikinci ek olarak rol almaktadır. Örnekler için bkz. *Altay-Kiži, Yïš-Kiži, D'ïš-Kiži* 'Orman Adamı', *Qū-Kiži* 'Kuğu-Adam', *Qumandï-Kiži*.[137]

Er, ėr, ir 'erkek', *eri, ėri, iri* 'oğlu' gibi kelimeler ikinci bölüm olarak bu kategoriye girmektedir (varyasyonları kurallıdır). *Magyar* millet adının ikinci kısmı olabileceğinden ötürü bizim açımızdan bu öğe hayatî önem taşımaktadır. Kelimenin ilk hecesi *e*, hemen hemen kapalı *ė* ve daha ziyade açık *e* ile değişen *i*'dir.[138] Houtsma'nın sözlüğü verdiği örnekler açısından belki de en önemli kaynaktır: *T^{ü}r^{ü}k(e)ri* 'ein Türke', *rum^{e}ri* 'ein Grieche', *š(a)rq(e)ri* 'ein Orientale', *aġač^{e}ri* 'ein Mensch von den Bäumen', *udž^{e}ri*, 'ein Mensch von den Grenzgebieten'.[139]

---

[131] Setälä: JSFOu XXX, 5: 88, 103; Uotila, Liber Saecularis, Tartu 1938, 779-785 (zürj. *komi*: Daha ziyade 'Kama Nehri' adından *Kom.*)

[132] 1 Bence Latince *homo* ve ailesinin de buraya dâhil olması imkânsız değildir ("ist es nicht unwahrscheinlich") ["olası görünmemektedir"]: Walde, LatEtWb^{4}, 1965 s. v. *homo, hominis*: got. *guma* 'Mann', ahd. Gomo 'Mensch', 'Mann' (nhd. *Bräutigam*); tochB *šaumo* Plur. *šāmna* 'Mensch'; lit. *žmūnj*, air. *duine*, kymr. *dyn*, korn. Bret. *den* 'Mensch'.

2. Latince *homo*, Gotça *guma*. Krş. *Bräutigam*; Türk *Quman* millet adını da bu alanda değerlendiriyorum. Ancak büyük ihtimâlle başka bir açıklaması da bulunmaktadır. Bkz. Németh: KcsA III. Kieg. Köt., 1941, 95 ve sonraki sayfalar; K. U. Kôhalmi: Acta OrientHung XIX, 1966, 49 (kaynakça ile).

[133] Setälä, a.g.e., TESz *him*; MSzFE *him*.

[134] Bkz. DTS 310b: *kiši*.

[135] KWb 231a.

[136] Bkz. TTK Belleten 1957, sayı 84, 545.

[137] OjrRusskSlov 1947: 215-216.

[138] Németh: KCsA I. Kieg. köt., 1939, 522.

[139] Houtsma 45.

II. Kişi Adı Kökenli Millet Adları

Bilim dünyasında Türk millet adlarının kişi adlarından geldiğine dâir yaygın bir görüş vardır.[140] Bu çerçeveye dâhil olan millet adlarını sıralayalım. Orijinal sahibi X. yüzyılda yaşamış Selcuk, daha doğrusu Seldžuk adı kronolojik sıralamaya göre ilk olarak ele alınmalıdır. Ad düşündüğümüzden çok daha farklı bir geçmişe sahiptir. Aslında 'kar çığı' anlamına gelen sözcük, tipik olarak cengaverliği simgeleyen eski bir Türk adıdır ve gerçek bir millet adı olmak yerine dinasti adıdır.

Abbâsî halifelerinin egemenliğinin zayıflamasıyla İslam topraklarında büyüklü küçüklü hükümdarlıklar, devletvarî kuruluşlar ortaya çıkmaya başladı. Bu oluşumlar sistematik olarak bir dinastiye, daha doğrusu bir dinastinin adına bağlandı. Başka bir ifadeyle kapladığı alan ve idare ettiği nüfus hacmi, sürekli değişen bir hükümdarlık dinastisinin adı olarak kabul edildi.[141] Böylece devasa bir hanedanlık, kurucusunun ismi Selçuk adı altında vücut bulmuş ve haleflerinin hüküm sürdüğü imparatorluklarla ilişki kurmuştur. Benzer şekilde, son safhada Arap etkisi sonucu Türklerde gerçek bir millet ismi olarak *Osmanlï* kendini göstermiştir.

Kişi isimlerindeki *-lï* ekine sıkça rastlanmaktadır. Osmanlıların tarihsel olarak bağlı olduğu boy olan *Qayï-xanlï* ve *Qïzïl-Ahmedlü* (XVI. yüzyılda, Küçük Asya'nın kuzeybatısında Türkmen kökenli dinasti adı, bkz. Mordtmann: Enz. D. Isl. S. V. İsfendiyār-oghlu.) gibi benzer yapılar da bulunmaktadır. *-oğlu* sonlu dinasti isimleriyle genellikle bunlarla birlikte karşılaşılmaktadır.[142] Her iki ad grubu Arap etkisiyle ortaya çıktı. Örneğin *Banū Ḥamdān* (Türkçe "*Ḥamdān oğlu*") 'Hamdan oğulları' = *Ḥamdāni* (Türkçe "*Ḥamdānlu*") 'Hamdan dinastisine bağlı olan'.

Osmanlï benzeri isimler, sıkça kullanılan Osmanlı yer adı tipleriyle bağlantı halindedir. Örneğin, *Aḥmed*, *Bekir*, *Ḥadžï*, *Murad*, *Džafer* isimlerinden *Aḥmedli*, *Bekirli*, *Ḥadžïlï*, *Muradlï*, *Džaferli*. Bu adlar da Araplardan ve İranlılardan yapılan çevirilerdir. Bkz. İran yer isimleri: *Aḥmedī*, *Ṭāhiri* vs. *-lï* ekine Türk millet isimlerinde sıkça rastlanmaktadır. Bununla birlikte bir ad, çeşitli kaynaklarda *-lï* ekiyle

---

[140] Krş. Hóman, Hun-hagyomány 53., 123; Rasovskij, Les Comans et Byzance 349. V. A. Nikonov'un çarpıcı tespitiyle karşılaşmaktayız: "...«patronimik» millet adları göründüğünden çok daha azdır." (Étnonimija: Étn 1970: 19.)

[141] 'Samani', 'Ferdinand'ın adamları' gibi analog olarak kullanılmış birkaç örnek buradaki metne dâhil edilmemiştir. [Árpád Berta'nın notu.]

[142] Bu ifadelerden boy adları da türemektedir. Krş. Kipčak orda boy adları arasında *Borč-oğlu* ve *Mingür-oğlu*. Bkz. Marquart, Komanen 157. Râsony nagy László: MNy 1926, XXII, 132-133.

veya *-lï* eki olmadan da bulunabilmektedir. Küçük Orda'nın aşiretlerinden birinin ismi *Džagalbay*[143] ya da *Džagalbaylï*'dır.[144] İran Türklüğündeki Kenger-Kengerlü boy adı konuyla ilgili başka bir örnektir.[145] Aynı şekilde İran Türklüğünde kişi adlarından türetilmiş *-lï, -lu, -lü* sonlu isimlerle de çoğu kez karşılaşılmaktadır: *Džanbeglü, Abulḥasanlu, Kurtbeglü* vesaire.[146] Bunlar yeni oluşumlar gibi görünmektedir.[147] *-lï* eki ayrıca bazı millet isimlerine herhangi bir anlam katmaksızın eklemlenmektedir. Türk idarî şemasını gösteren Şoma belgesinde şu ifadeye rastlamaktayız: *Aq qodžalï ašireti* 'Ak kodža [+ *lï* 'birine bağlı olan'] boyu'. Dinar belgesinde *Tatarlï* ifadesi bulunmaktadır, ayrıca çeşitli pek çok örnek sıralanabilir. Eski zamanlardaki bazı küçük milletlerin isimleri hemen hemen kaydedilmemiştir. Ancak eğer yanılmıyorsam *li* ekinin boy isimlerinde ortaya çıkışı *-î* sonlu Arap ve İran yer ve boy isimlerinin etkisiyle gerçekleşmiştir.

Spiegel'in *Eranische Alterthumskunde* adlı eserinin ilk cildinin ek kısmına bakıldığında mesele açıkça görülebilmektedir. Bu ekte Spiegel boy ve aşiret adlarını vermektedir. İran aşiret adlarında *-î* (Türkçe *-lï*) ekinin (*Baḫtyārī, Alî* [*Alī* ?] *Džemālī, Moḥammed Džafarī, Pāpā Džaferī* vs.) ne kadar sık olduğunu görmekteyiz. Türk egemenliği altında yaşayan Kürt boy adlarının önemli bir kısmı *-lï* ekiyle bitmektedir. Bu isimler kuşkusuz İran etkisiyle ortaya çıktı. Meseleyi Kürt boy adlarındaki Türkçe *-lï* eki yanında, İran kökenli *-î* son ekinin sıklığı da kanıtlamaktadır.[148]

Bir millet ve bir dil adı olarak *Čaġatay*, köken itibariyle Cengiz'in oğullarından birinin adı olup, oldukça orijinal bir isimdir.[149] Vámbéry, *Bokhara Története* adlı eserinde[150] şunları belirtmektedir: "Pek çok Avrupalı bilim adamının görüşüne göre..., ki bu görüşü ben de birçok dil bilimi çalışmamda takip ettim, Orta Asya yerlileri Cengiz'in oğullarına duydukları sevgiden ya da saygıdan ülkelerine ve milli dillerine Çağatay adını verdi. ...hatalıdır... Orta Asyalılar ne ülkelerine ne de dillerine asla Çağatay adını vermemişti. Bu ismi özellikle

[143] Radloff, Aus Sibirien I, 237.
[144] Levšin, Opisanie III, 8.
[145] Vámbéry, Das Türkenvolk 527, 576.
[146] Vámbéry, Das Türkenvolk 576.
[147] A. R. Yalgın, Cenupta Türkmen Oymakları V, 14, 58, 105, 106.
[148] Burada ele alınan isimlere ilişkin Zambaur'da ve Doerfer'in TMEN adlı eserinde sayısız örnek bulmak mümkündür.
[149] Krş. Samojlović, Mir Ali Šir 1; Zapiski Kollegii Vostokovedov II, 262 (Çağatayca), 264 (Çağatay millet adı).
[150] I, 167.

Amuderya'nın batısındakiler ve İran'daki Persler kullandı, [Dil hakkında aynı şekilde Schuyler, *Turkistan I*, 109.] yerel halk her zaman topraklarına Türkistan, dillerine ise Türkî dedi."

Vámbéry konuyu kısmen abartmaktadır. Ancak *Türkenvolk* adlı eserin 351. sayfasında yeniden şunları kaydeder: "Das zusammengewürfelte türkische Element hatte den Namen Tschagatai als einen politischen und Ehrennamen angenommen."[151] *Čaġatay* sözcüğünü bir dile sıfat olarak, elbette Orta Asya'daki Türkler de kullandı ve kullanıyorlar. Ancak bu mevzu Moğol fetihleri sonrası İslam etkisiyle ortaya çıkan edebî Doğu Türkçesi çerçevesinde ele alınmalıdır.[152] Sözcük genellikle bir millet adı olarak, dolayısıyla Orta Asyalı birinin kendini Çağatay olarak tanımlaması şeklinde kullanılmamıştır. Bununla birlikte *Džaġatay*[153] adında bir Özbek boy adı olduğunu göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Dolayısıyla kelime gerçek bir millet adıdır[154] ve Türk tarihinde bir millet adı olarak rol almaktadır.[155] Kuzeydoğu İran'da *Džaġatay* adında bir yer bulunmaktadır. Bizans kaynaklarında yine *Čaġatay* adı yer almaktadır.[156]

XIIII. yüzyılın ikinci yarısında Nogay kağanının isminden *Noġay* millet adı türemiştir.[157] Bir millet adı olarak *Nogay*, Radloff'un sözlüğüne göre Türk dilleri arasında Kırım ağzı olarak nitelendirilmekte ve 'Nogaylı Tatar' anlamına gelmektedir. Kazakçada ve Tarançicede 'Doğu Rusya'da yaşayan Tatar', 'Kazanlı Tatar' anlamına gelmektedir. Şeyh Süleyman Efendi'nin Çağatayca sözlüğünde aynı isim şu açıklamayla yer bulmaktadır: 'Moğol kökenli, Müslüman ve Türkçe konuşan bir boy ismi, daha çok Kazan civarında (*Qazan mämläkätindä*) yaşarlar.'[158]

---

[151] ["Bu karışık Türk toplulukları Tschagatai (Çağatay) ismini politik ve onurlu bir isim olarak kabul etmiştir."]

[152] Köprülüzade, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar 165.

[153] Vámbéry, Közép-Ázsiai Utazás3 412; Das Türkenvolk 351.

[154] Krş. "Csagatáj nép": Thúry: KSz V, 1904, 8; Jarring, On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan 67-68.

[155] Giese, Tevarih-i al-i Osman, 1922, 43: Čaġatay arasïnda 'Çağatay topraklarında'. Krş. Barthold: Enz. d. Isl. I, 847; 12 Vorlesungen 177, 245.

[156] *Τζαχατάϊδες*, Laonikos Chalkokondilas, ed. Darkó, I, 146 ve sonraki sayfalar. Sathas'ta (Biblioth. Graeca Medii Aevi I, 253): *Τζαγατάη* 'Çağatay ülkesi' anlamında. Bkz. Moravcsik, Byz-Turc. II², 310.

[157] Barthold, 12 Vorlesungen 178-179.

[158] Krş. Raquette, Täji bilä Zohra 7.

Grigorev'in[159] vurguladığı[160] üzere Özbek kağanının (XIV. yüzyılın ilk yarısı) ve Özbeklerin ortaya çıkışı arasında aşağı yukarı yüz yıl olsa da kişi adı kökenli *Özbek*, aynı zamanda millet adıdır. Thúry tarafından anılan ve yukarıda değerlendirilen isimler arasında *Selçuk* sözcüğünün ayrı bir yeri vardır. *Osmanlı* Arapça etkisiyle ortaya çıkmıştır. *Çağatay*, *Özbek* ve *Noğay* köken olarak Moğol hükümdarlarının isimleridir ve Moğol etkisiyle tezahür etmiştir.

Elimizde bulunan malzeme incelendiğinde eski dönemlerde kişi adlarından gelen etnonimler görülmemektedir. Çin kaynaklarında geçen ve yakından tanıdığımız örneklere Türk tarihinde rastlamıyor oluşumuz dikkat çekicidir. Eğer Türklerde böyle bir alışkanlık olsaydı Çin kaynaklarında kesinlikle bir atfa rastlardık.[161]

Elbette Türklükte kişi adlarından türemiş millet isimleri eskiden de vardı, şimdi de vardır. Aile, kurucunun adı olan kişi adını kullanmaktadır, eğer bu aile bir aşirete dönüşürse ismin kullanım alanı da büyümektedir. Radloff'un kayıtlarına göre[162] kendisi böyle bir ad dönüşümüne şahitlik yapmıştır. Buhtarminsk'in güneyine doğru, Çin topraklarında *Qaratay* adında bir Kazak boyu yaşamakta ve bu boyun on iki oğlu olan *Bay-geldı* adında bir üyesi bulunmaktaydı. Bir süre sonra sayısız torun, "*Bay Geldi*" adında bir ulusu oluşturdu. Yukarıda kişi adından türemiş Kazakça *Džagalbay* millet adını gördük. Türkomanlarda yine kişi adlarından türeyen *Ötemiš*, *Toqtamiš*, *Xodžali*, *Huseynali*, *Džanibeg*, *Qara Ahmed*, *Gökče Beg*, *Yusuf*, *Atabay*, *Džaferbay*, *Džafer* isimli aşiret ve boylara rastlamaktayız.[163]

---

[159] Schuyler, Turkistan I, 376-377.

[160] Krş. Barthold: Enz. d. Isl I, 847: "Im Reiche der Goldenen Horde wurden die Namen der heidnischen Fürsten durch den Namen des Muhammedaners Özbeg-Khān vollständig verdrängt; das Volk wurde *Özbeg*, des Land Özbegistan genannt." ["Altınordu Krallığı'nda, pagan prenslerin ismi, nihaî olarak Mohammed Özbeg-Khān (Muhammed Özbek-Kağan) adlarıyla değiştirilmiştir; halk *Özbek*, ülke ise Özbekistan olarak adlandırılır."]; Zeki Velidı: Türkiyat Mecmuası II, 1928, 606; Barthold, 12 Vorlesungen 117.

[161] Farsça kayıtta T'ang-šu (bkz. Chavannes, Documents 170) şunları yazmaktadır: "L'ancêntre (des souverains de la Perse) fut le roi *Po-se-ni* (Prasênadjit), issu d'un rameau détaché des *Ta-Yue-tche*; il régna et c'est pourquoi son nom de famille, puis on en fit l'appelation du royaume." [Ataları (Perslerin egemenleri), *Ta-Yue-tche*'den ayrılan bir kolun başındaki Kral *Po-se-ni* (Prasenajit) idi. Bu nedenle ailesinin adı ve sonra krallığın adı aynı şekilde anıldı.]
Eftalitler durumunda Theophanes Byzantios ile uyuşan Çin kaynağı da (T'ang-šu) bu milletin, adını 500 civarında hüküm süren krallarından aldığını yazmaktadır. Krş. Chavannes, a.g.e., 233.

[162] Alttürk. Inschr. ZF XVI., 1.

[163] Vámbéry, Közép-Ázsiai Utazás[3] 372-374.

Rus dönemi öncesinde Başkurtlardaki her boy ve sülale kendi özgün kahramanına sahiptir ve kendilerini bu kahramanların ismiyle adlandırmışlardır. Bu adlar temelde Türkçe olup, sonraları yerlerini Müslüman adlarına bırakmıştır.[164] "Örneğin *Min* boyunun hükümdarı, geleneğe göre *Meŋ haðaqlī Urdas bi. İlekāy Meŋle* aşiretinin başı *İlekey* ya da *Il'čikey Bīy*..."[165]

Garipov ve Kuzeev'e göre[166] Başkurtların *Yurmatī* boyunda, kökenleri itibariyle kişi isimleri olan *Adnay*, *İlsektimer*, *Qarmīš* ve *Tāmāgās* adlı aşiretler bulunmaktadır. Ayrıca söz konusu adlar XVI. yüzyılda, Başkurdistan'ın Rusya'ya katıldığı dönemde önemli roller üstlenen kişilerin isimleridir. Benzer şekilde kişi kökenli aşiret adlarına daha eski aşiretlerde de rastlamaktayız (*Suraš*, *Yamaš*).[167]

Mevcut kategorilerin ele alınması esnasında Türk adının kişi adından türediğine dâir bir veriye ulaşamadık. Öte yandan hükümdar adının ülke adı olarak kullanılmasına dâir veriler vardır.[168] Mevzubahis ilk örnek Valentinos gibi elçi olan (576) Menandros'ta okunur:[169] "Valentinos ve adamlarının çamurlu düzlükten geçtikten, diğer ormanlık, bataklık, sulak topraklarda ilerleyip, *Akkaga*'ya varmalarından sonra..." (Bu isim kökünü İskitya'nın bu civarında hüküm sürmüş bir kadın hükümdardan almaktadır.) Macarlarla ilgili diğer örneğe Konstantinos Porphyrogennetos'ta rastlamaktayız:[170] "Türk milleti eskiden Hazarya'ya yakın, ilk voyvodalarından Levédia adındaki bir bölgede yaşamaktaydı. Bunun öz ismi aslında Levéd(as) idi..."[171]

Millet ve boy isimlerinin Türklerde kişi ismi olarak kullanılması olağan bir durumdur. Valentinos'un elçi heyeti *Türk-šad* (*Τούρξανθς*) adında bir hükümdarı ziyaret etmiştir.[172] Benzer duruma bir Çin kaynağında[173] rastlanmaktadır. Buna göre bir Türk hükümdarın annesi, bir Batı Türk boyu adını isim olarak kullanmaktadır.

---

[164] Boy adlarıyla ilgili neredeyse her yeni kayıt Müslüman kişi adlarından oluşmaktadır.
[165] Kuzeev, Baškirskie Šežere 193b., 6.
[166] Probl. Obšč. 215.
[167] Garipov-Kuzeev, a.g.e., 215. Burada başka pek çok örnek bulunmaktadır.
[168] Géza Fehér: KSz XIX, 1921, 90-91.
[169] Ed. Bonn, 399; Exc. de legationibus, 204.
[170] MHK 119.
[171] Melich, HonfMo 6-7; benzer bir düşünce için bkz. Moravcsik, SztIstv-Eml. I, 205.
[172] Menandros, ed. Bonn, 399-400, Exc. de leg. 204 ve sonraki sayfalar. Menandros'a ait Cambridge elyazmasında *Τουρξαθος* varyantlarıyla da karşılaşılmaktadır. Moravcsik: UJb X, 1930, 63., 3. Chavannes, Documents 240., 4. Togan, IF 269.
[173] T'ang-šu CCXVIII. bölüm, Chavannes, Documents 99., 1.

Chavannes, *K'i-pi Ho-li* adına ilişkin bir notunda[174] şunları söylemektedir: "K'i-pi Ho-li kaynakçasından okuduğumuza göre[175] bu kişi, *T'ie-lo* (Tölös) kökenlidir. K'i-pi onun bağlı olduğu boyun adıdır. Tölös milletini oluşturan boylar arasındaki K'i-pi'ler, daha sonra Uygur adıyla tanındı.[176] Kaynakta K'i-pi Ho-li'nin 50.000 Uygur atlı süvarisinin komutanı olarak geçmesi şaşırtıcı değildir. Netice itibariyle boy adının aile adına dönüşmesi hiç de nadir görülen bir durum değildir. *Tu-k'i-ši* (*Türgiš*) kökenli vezir *Ko-šu Han*, *Ko-šu* boyuna bağlı olduğu için bu ismi almıştı. "«Barbarlar sık sık boy adlarından budun adı yapmaktaydı, bu bakımdan bahsedilen adlar aynı yolla aile adına da dönüştü.»"[177]

Nan-šan'ın kuzey bölgelerinde kullanılan *Yaġlaqur* Uygur boylarından birinin adı idi.[178] Moğolca konuşan *Šera-Yōgur* halkının bir kısmı *Yaġlaqīr* ve Türkçe konuşan *Şarö-Yōgur* sülalesinin bir kolu *Yaġlaqī* olarak adlandırılmaktadır.[179] Bir Uygur yazıtında bu boy adı kişi adı olarak da yer almaktadır:[180] *Yaġla-qar-qan-ata*. Manihist bir kaynakta ise *Yaġlaxar* ifadesi mevcuttur.[181]

Çin kaynakları vasıtasıyla Uygur kağanlarının ailesinin ilk boyun adını devraldığı bilinmektedir.[182] Chavannes'in tercümesinin Sogdiana hakkındaki kısmında, bir kral adının belli bir bölümünün bir Batı Türk boyu adıyla aynı olduğunu okunmaktadır.[183] V. Le Coq'un notlarında[184] *Čigil* millet adının da geçtiği *Čigil Arslan İl-tirgūg* kişi adı ile karşılaşılmaktadır. Bir diğer veride Peçenek hükümdar adı olarak *Hazar* millet adı geçmektedir: "Princeps Bissenorum nomine Kazar."[185] VII. Peçenek boy adı Konstantinos'ta *Yazī-qaban* şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca tarihçiye göre başbuğun adı *Yazī*'dir.[186] XVII.

[174] Documents 34., 10.
[175] Kiu T'ang-šu, CIX. bölüm; T'ang-šu, CX. bölüm.
[176] T'ang-šu, CCXVII, a, 1r°.
[177] Kiu T'ang-šu, CIV, 4 v°.
[178] Müller: Ostas. Ztschr. VIII, 1919-1920, 310-311; ayrıca krş. Pelliot, Comans 18., 2.
[179] Mannerheim: JSFOu XXVII: 2, 33, 34.
[180] Ramstedt: JSFOu XXX: 3,4-5.
[181] Müller, Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch, 10., 62.
[182] Chavannes, Documents 94.
[183] Documents 141., 3.
[184] Man. I, 27. Ayrıca krş. Ramstedt: JSFOu XXX: 3, 31, 60-61.
[185] ["Peçeneklerin Hazar adlı lideri."] Thuróczy Krónikája, 50. cap.; II. István'ın ölümünde Tatar Kuman komutanı boy göstermiştir.
[186] Bkz. Németh: UJb X, 1930, 30.

yüzyılın ikinci yarısında Özbek *Bayat* boyunun başbuğu olarak *Bayat Qara* adı geçmektedir.[187]

III. Totemistik Millet Adları

Totemist kökenli millet adları Türk millet adlarının en önemli gruplarından biridir. Bazı boylar kendi köklerini hayvan atalardan aldığını düşünerek bu tip isimler kullanmıştır. Açık olarak başka bir kategoriye ait olan unsurlar dışında bitkiler, göksel bedenler gibi her türlü nesnenin totem ataya dönüşebileceği hususunu pek çok bilim adamı desteklemektedir. Burada totemizmin teorik sorunlarına değinmeyeceğim ve teoretik öneme sahip bir cümleyle Türk totemistik millet adları hakkındaki kısmı kaleme almaya başlayacağım. Bu kesit *Mongolok Titkos Története* adlı eserin girişidir:

"Cengiz Kağan'ın kökeni. Göğün emriyle doğan mavili grili bir kurt vardı. Karısı kızıl kahverengi bir geyikti. Tengis Gölü'nden geçtiler, Onon Irmağı'nın kaynağında, Burkan-Kaldun Dağı'nda konakladılar. Oğulları Bataçi-kağan burada doğdu."[188]

Totemizmin dünya görüşünde isimlerin üstlendiği rol hayret verici bir derinlik ve açıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Fakat ele aldığımız dönem itibariyle ne yazık ki, ne eski ne de yeni kayıtlar Türklerde ve Moğollarda yaşayan totemizmi işaret etmemektedir. Yine de hayvansal yaratıcı güç düşüncesi, totemist milletlerin hayata bakış açısını derinden etkilemiştir. XIV. yüzyıl Oğuzlarında dahi mükemmel bir totemist boy sistemine rastlanmaktadır.

Doğduğum küçük topraklarda, Nagykunság'da insanlar XVI. yüzyıldan beri Kalvinist inanca sahiptir; ancak çocukluk zamanımda anekdotik formda da olsa insanlar totemistik geleneği bilmekteydi ve eğer bir kız su içerken bir su piresi yutarsa onun hamile kalacağına inanılırdı. Türk kökenli eski Macar boyumuzda, Erdel Sekellerinde boyun beyaz bir kısraktan geldiği yönündeki inanç bugün de varlığını sürdürmektedir. Bu geleneğin totemist özelliği tartışmasızdır.[189] Görüldüğü üzere totemizm geleneği binlerce yıl boyunca, totemizm olmaksızın sağlam şekilde varlığını korumuştur.

1915'te Gombocz totemizmi Macar dil bilimi çerçevesinde tartışmaya açtığında[190] bu kavram hem yurt dışında hem de

---

[187] Vámbéry, Bokhara Története II, 131.

[188] Ligeti. MTT 9.

[189] Totemizmin kendine özgü unsurları hakkında bkz. 1969 seneli konferansım: NytudÉrt 70, 229 ve sonraki sayfalar. [Gyula Németh.]

[190] MNyTK 16.

Macaristan'da oldukça büyük bir literatüre sahipti. Ayrıca kendisi millet adları hakkında değil, kişi adları hakkında yazıyordu. (Örneğin çeşitli şahin isimleri) Temel olarak totemist kişi adları mevcut değildir. Gombocz tarafından tartışılan adlar kişi adları olup, totem isimlere özdeştir. Bu aşamada belirmem gerekir ki, şahin türleri hem kişilerin hem de boyların adlandırılmasında, Türk milletlerinin manevî dünyasında olağan üstü öneme sahiptir.

Totemizmin Ural-Altay milletlerinde, kadim zamanlardan beri eski Türklerde ve yurt tutan Macarlarda varlığını sürdürdüğü benim için oldukça açıktır. Macarlarda bu durum VI. ve X. yüzyıldaki temaslar sırasında Türk etkisiyle birlikte güçlenmiştir. Bunların kalıntılarına pek çok yerde rastlamaktayız.

Türklükte varlığını sürdüren totemist sistemin hatıralarına ilişkin meşhur bir Moğol dönemi kaynağı bulunmaktadır: Reşîdüddin, *Câmi'ut-Tevârîh*. Bu kaynakta 24 Oğuz boyunun dörtlü gruplara ayrıldığını, her dört grubun bir kuşu olduğunu ve bu kuşların incitilmediği, etinin yenmediğini kaydedilmektedir.[191] Şahin türünden olan her altı kuşun ortak adı *oŋġun*dur.[192]

Bugünkü Türk totemizmi ve totemist ya da bu yönde izlenim veren isimler hakkındaki incelemelerime 1930'da Potanin ile başlamıştım. Kullandığım yöntemleri şimdi de aynı şekilde devam ettirmekteyim. Kuzeybatı Moğolistan'da yaşayan Türklerin ve Moğolların totemist isimleri hakkında Potanin'de çok çarpıcı veriler bulunmaktadır.[193]

Eski totem hayvanları temelinde Türklerin kökenlerinin kurda dayandığı herkesçe bilinmektedir.[194] Benzer köken söylenceleri Kırgızlar[195] ve Başkurtlar gibi çeşitli Türk milletlerinde

[191] Houtsma: WZKM II, 1888, 288 ve sonraki sayfalar. Gombocz, Árpádkori Török Személyneveink, 6 ve sonraki sayfalar.
[192] Burada Houtsma'nın düşündüğü *uygun* sözcüğü söz konusu olamaz. (WZKM II, 229.) Krş. Doerfer, TMEN III, 351 (§1350.)
[193] Očerki II, 4 ve sonraki sayfalar.
[194] Julien: JA VIe série, tome III, 1864, 326-327, 349-350; Chavannes, Documents 220; Köprülüzade: Türkiye Tarihi I, 59-60; Abdülkadir: Türkiyat Mecmuası II, 1928, 131 ve sonraki sayfalar.
[195] Almássy: KSz II, 1901, 109.

bulunmaktadır.[196] Kendilerinin kurttan geldiklerine inanmaları hasebiyle Türkler bayraklarının ucuna altın kurt başı koyardı.[197]

Totemizmin kalıntıları Ural-Altay dünyasında en mükemmel haliyle, Macarlarda Turul [= Tuğrul] efsanesiyle vücut bulmakta[198] ve totemizmin bütün önemli özelliklerini içermektedir:

1. Totemist efsanelerin ayrıntılarıyla eşleştirildiğinde Árpád'ın milletinin kökenlerini turul kuşuna dayandırdığı görülmektedir. (En önemli totem hayvanlarının şahin türleri olduklarını bilmekteyiz.)

2. Árpád'ın milleti *turul* adını kullanmaktadır[199].

3. Attila'nın armasında turul resmi vardır. Aynı şekilde Emeşü'nün rüyası turuldan alınan kökenlere vurgu yapmakta olup, bunlar Türklerde ve Macarlarda aynı özelliklerdeki totem formlarıdır.[200] Bu birbirine paralel iki nottan iki meseleye tanıklık edebilmekteyiz; Macarlarda Türk etkisi ve eski pagan gelenekleri görülmektedir.

Emeşü'nün rüyasının açıklanmasında Kazak köken efsanesi önem taşımaktadır: Kazak *Džantikey* klanının atası *Samambet*'tir. Üçüncü karısı *Soqsur*'dur. Cılız olduğu ve ona çocuk vermediği için Samambet bu hanımı sevmezdi. Kadın sonunda çayırlara kaçıp, orada uzun süre ağladı, bitkin düşüp uyudu. O zaman yanına bir puhu baykuş uçtu (*ūqū* ya da *sarī ūqū*), omzuna oturup kulağına teselli edici sözler fısıldadı. *Soqsur* uyandığında hamile kaldığını hissetti ve eve döndü. Çok geçmeden iki oğlu doğdu, birine *İsağasï* diğerine *Kazbek* adını verdi [iki aşiret ismi]. Sonuncunun torunları, babalarının puhu baykuş olduğuna inanmaktadır. Ataları olarak gördükleri için yakaladıkları puhu baykuşu serbest bırakma geleneği bugün de sürmektedir.[201] Farklı

---

[196] Lider olarak köpek: Marquart, Komanen 30 ve sonraki sayfalar. Başkurtların bayrağında eskiden bir kurt başı bulunmaktaydı: Abdülkadir: Türkiyat Mecmuası II. 136.

[197] A. Alföldi, Die Geistigen Grundlagen des Hochasiatischen Tierstiles: Forschungen und Fortschritte. VII. 1931, No 20: 278; U. Harva, Die Religiösen Vorstellungen der Altaischen Völker. Helsinki [1938], 171-172. NytudÉrt 70, 229-233.

[198] Bkz. Györffy, Krónikáink 40. Daha önceki düşünceler hakkında krş. Csánki (szerk.) Árpád és az Árpádok 127.

[199] Árpád'ın uruğunun hangi boya bağlı olduğuna dâir elimizde bir veri bulunmamaktadır. Togan'ın Türk ve Moğol devri dinastileri hakkında söylediği üzere boyun dışında varlık göstermesi pek olası değildir. (IF 277) *Turul* sözcüğü hakkında bkz. Pais: MNy XVL, 1949, 37-43; Turul kuşu hakkında bkz. Vönöczky Schenk araştırmaları: Aquila XLII-IL.

[200] Julien: JA VIe série, tome III. 1864, 333, 360, krş. 350; Kézai, I. Kitap, II. bölüm, 6. §; II. Kitap, I. bölüm, 4. §; Anonymus 3. §; krş. Király György, A Magyar Őskölтészet 53-54, 86 ve sonraki sayfalar.

[201] Potanin, Oćerki II, 4.

bir örnek olarak bir Buryat söylencesine göre ilk şaman babasının bir akbaba olduğu söylenebilir.[202]

Son yıllarda totemizmle ilgili araştırmalar ve bununla ilgili literatür çarpıcı şekilde artmıştır. *Nyelvtudomány Értekezések*'in 70. sayısında Sovyet kaynaklarını kısaca tanıttım. Bunu şimdi tekrarlamak istemiyorum. Lâkin yeni kaynaklar hakkında bilgi vermem gerekir. Çalışmamın giriş kısmında belirttiğim gibi Başkurt etnonim sistemiyle ilgili Sovyet Türkoloji araştırmalarının en yeni ve seçkin eseri Garipov ve Kuzeev'in makalesidir (1971). Sözünü ettiğimiz yerde bu konuya bolca değiniyorum, totem adlarıyla ilgili meseleleri de burada ele almaktayım. Adı geçen makaleye dayanan ve totem isimleriyle ilgili sorular, ilkesel önemleri nedeniyle giriş kısmından ziyade buraya uygun düşmektedir. (Okuyucunun Garipov ve Kuzeev'in fikirleri hakkında tam bir bilgiye sahip olabilmesi maksadıyla kendilerinin tüm örneklerini ele alacağım.) Aslında ana mesele totem isimlerinin semantik kritikleridir. Bu hususu Tolstov'un görüşleri temelinde bir konferansımda değerlendirmiştim. (*A Török-Magyar Törzsnévadás Korszakai*).[203]

Totemik kökenli Başkurt etnonimleri hakkında Garipov ve Kuzeev şunları kaydetmektedir (215): "Totemik etnonimler özellikle hayvanları, kuşları, balıkları, bitkileri ve diğer somut nesneleri işaret eden adları kapsar. Bunlar eski pagan uluslar için kültik nesnelerdir. [Harf arası boşluğu ben koydum. Gy. N.] eski etnik isimlerin izlerini barındıran kavramlar genellikle Türk-Moğol dünyasının boy-ulus isimleriyle bağlantılıdır."

Bu yapıları şöyle sıralayabiliriz:

a) Hayvan isimleri: *Ayïu* 'Ayı', *Bašmaq* 'Dana', *Bārān* 'Kuzu' [? 'Cesur' olmayan. Gy. N.], *Besāy* 'Kedi', *Būre* 'Kurt', *Bīđau* 'Dana', *Yomran* 'Ürge', *Yïlan* 'Yılan', *Kerpe* 'Kirpi', *Kōđān* 'Kokarca', *Kōšol* 'Su Sıçanı', *Qortlo Tay* 'Kötü Tay', *Quyan* 'Tavşan', *Qīltay* 'Tığ gibi ince tay', *Mīšï* 'Sığın', *Tölkö* 'Tilki'.

b) Kuş İsimleri: *Barqïldaq* 'Kırlangıç', *Börkōt* 'Şahin', *Qarağoš* 'Akbaba', *Qarġa* 'Karga', *Qođġon* 'Kuzgun', *Tartay* 'Bıldırcın Kılavuzu', *Tavïq* 'Tavuk', *Toyġon* 'Doğan', *Tornalī* 'Turna', *Tumīrtqa* 'Ağaçkakan', *Hayïϑqan* 'Saksağan', *Īlasīn* 'Şahin', *Yabalaq* 'Puhu Baykuş'.

[202] Pais: MNY XLV, 1949, 38-39.
[203] NytudÉrt 70, 231 ve sonraki sayfalar.

c) Balık isimleri: *Tašbaš* 'Dere Kaya Balığı', *Šambi* 'Gelincik Balığı'.

d) Böcek İsimleri: *Kübäläk* 'Kelebek', *Qïmïrϑqa* 'Karınca'.

Totem isimlerinin başlangıçta hayvan isimleri olduğunu düşünmekteyim. Totemizmin özünden ve doğasından ortaya çıkan bu kavramlara insanların (çok nadiren hayvanların) her zaman kökenlerini dayandırmaları söz konusudur. Bir bitki ya da yıldız isminin totemik kökeni durumunda, söylence geleneği kadim ana ve söz konusu nesnenin birleşmesine dâir hiçbir veri sunmamaktadır. Mevcut durum ortaya koyduğumuz görüşü desteklemektedir.

Garipov ve Kuzeev'in de içlerinde olduğu pek çok araştırmacının fikrine göre aşağıdakiler de totem isimlerinin arasında sayılmalıdır (Oldukça mümkün görünmektedir.):

"Bitkiler: *Kesertän* 'Isırgan', *Kükbaš* 'Küçük Çayır Düğmesi', *Qaraġay* 'Sarıçam', *Qïuaq(an)* 'Çalı', *Orloq* 'Tohum', *Örök* 'Kayısı', *Urman* 'Orman', *Ülän* 'Çimen'.

Diğer kavramların adlandırmaları: *Bizmän* 'Terazi (ağırlıksız)', *İlekäy* 'Parmak (Uzunluk ölçüsü)', *Käšen* 'Deri Heybe', *Keže* 'İplik', *Kürpäs* 'Kuzu Derisi', *Qabïrġa* 'Kaburga', *Qaðan* 'Bakraç', *Qarmaq* 'Kanca', *Qoymaq* 'Akıtma', *Qušim* 'Meyane (undan yapılan yemek)', *Möyät* 'Koşum', *Suqmar* 'Sopa', *Sulpi* 'Saç Bandı', *Süp(ä)rä(y)* 'Maya', 'Kabartıcı', *Sïlbïr* 'Zincir', *Taban* 'Ayak, Köşe', (Eğer Moğolca *taban* sözcüğü ile ilgili değilse. Öyle olması durumunda 'beş boy ya da sülale birliği'. Bkz. sayılarla ilgili notlar.), *Tabïn* 'Sofra Halkı', *Taϑtar* 'Eşarp', *Tubal* 'Sepet, Tahta Kova', *Tulaq* 'Ham Deri', *Hïðġï* 'Rende', *Šau Höyäk* 'Sert Kemik', dini inançların bir izi olarak diğerlerinden kısmen ayrı olsa da *Mäskäy* 'Büyücü Kadın' ve *Šaytan* 'Şeytan'."

Bazı durumlarda kelimelerin totem kökleri ciddi şekilde şüphe uyandırmaktadır. Garipov ve Kuzeev (216) renk adlarını totem adları arasında saymaktadır. Bunlar daha çok rengin sıfat olarak kullanılması durumunda, komplex etnonimlerde karşımıza çıkmaktadır. Ancak kaynaklarda bağımsız örnekler de mevcuttur:

"*Aq Büläk* 'Beyaz Hediye', *Aq Qïpsaq* 'Beyat Kıpçak', *Aq Toyaq* 'Beyaz Toynak', *Aq Törökmän* 'Beyaz Türkmen' (aynı şekilde *Harï Qïpsaq* 'Sarı Kıpçak'), *Kügäräk* ve *Kük* 'mavi' kelimesinden, *Qara Teyäk* 'Kara Tokaç', *Qara Tabïn* 'Kara Tabin' (Bkz. Yukardaki satırlar), *Qara Tanïp* 'Kara Tanip' (su adı), *Qošqara* 'Siyah Kuş' (Bkz.

Qaraġoš 'Akbaba', 'Siyah Kuş'), *Qïl Qara* 'Siyah Saç'; *Harï*, sarı kelimesinden *Harġay*, *Harïli* ve *Harïsta*."

Garipov ve Kuzeev'in çalışmasında totemist isimler kategorisinin kapsamı bu şekilde son bulmaktadır. Yukarıdaki bilgilere bağlı kalmak suretiyle istikrarlı bir sonuca ulaşmak oldukça zordur. Garipovlarda gördüğümüz yöntemleri burada tekrar uygulamak hiçbir şekilde uygun değildir. Zîrâ kendileri herhangi bir anlamsal gruba dâhil edemedikleri isimleri totem isimler arasına koymuşlardır ve bu uygulamanın bir bilimsel yönü yoktur. Öte yandan etimolojinin rolü hayatî derecede önemlidir; yeni alıntı sözcükler hiçbir zaman kadim kelimeler olarak değerlendirilemez. İlaveten totem isimlerin değerlendirilmesi konusunda dogmatik davranmak büyük bir hata olur. İsim verme alanında hissi momentumlar ve fantezilerin çok büyük bir etkisi bulunmakta ve analojik yaklaşımlar her türlü adın ortaya çıkışını mümkün kılmaktadır. Ayrıca isimlerin çeşitli kategorilere bölünerek birbirinden ayrılması konusunda oldukça zor yapılarla karşılaşıldığı gözden kaçırılmamalıdır. Yine yukarıda sözünü ettiğimiz totemik isimlerin artık yaşamayan bir totemizmin ürünleri olduğu da dikkate alınmalıdır. Bu kelimeler başta analoglar olmak üzere çeşitli etkiler sonucu ortaya çıkmış sözcüklerdir.

Özetlersek, yeni Sovyet araştırmaları ve yayınları sayısız totemik kökenli millet adını gün yüzüne çıkarmıştır. Ortaya konulan sistem yalnızca Oğuzlarda işlevseldir. Ancak bazı totemik isimler kümesel olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu isimlere daha önceleri de değinmiştim; ancak eskiye kıyasla totemik kökenlerine karşı şüphelerim azalmıştır. 1930 yılında ele alınan etnonimleri burada da belirtiyorum:

Tana, bir Kazak aşiret adı = 'Genç İnek'; *Qïzïlqurt*[204] aşireti. Aynı şekilde Kazaklarda da *Aq-börü* 'Beyaz Kurt' ve *Kök-börü* 'Boz-kurt' aşireti.[205] *Küärik* = 'das gestreifte sibirische Eichhorn' (küerik, baraba); *Küzän*, Biya yakınında yaşayan Tatar boy adı, = 'der İltis' (tel.); bir Türmen boy adı: *Öküz*.[206] Uygurlar içinde *Buġa-Sïġïr* 'Öküz-İnek' adında bir boy vardır.[207] Kazaklarda da benzer boy isimlerine rastlamaktayız *Tana-Buġa* 'İnek-Öküz'.[208] Bir Özbek boyu olarak

[204] Radloff, Wb II, 944. Kırgızca Qïzïl qurt 'Spulwurm'.
[205] Vámbéry, Das Türkenvolk 286.
[206] Vámbéry, Közép-Ázsiai Utazás[3] 374.
[207] Müller: Ostas. Ztschr. VIII, 1919-1920, 312. Müller şunu da eklemektedir: "Ob das totemistische Bezeichnungen sind, bleibe dahingestellt." ["Bunların totemistik isimler olup olmadığı, açık bir soru olarak mevcudiyetini sürdürmektedir."]
[208] Vámbéry, Das Türkenvolk 286; Radloff, Wb.

Qulan = 'Vahşi At, Vahşi Eşek'.[209] Bir Türkmen boy adı Täkä 'Oğlak'.[210]

IV. Arazi Şekilleri Adlarından ve Coğrafî Adlardan Gelen Millet Adları

Coğrafî şartlarla ilgili etnonimleri daha önce de[211] ele almıştım.[212] Burada öncelikle aslında bir millet adı olmayan; fakat çok kez anılan bir adlandırmayı ele alacağız.[213] Orta Avrasya eski milletlerinin temel geçim kaynağı hayvancılık olup, belli bölgelerde tarım ve bunun dışındaki devasa topraklarda avcılık yapılır. Söz konusu yaşam biçiminin adı Türklerde ve Moğollarda aynı şekilde kendini göstermektedir.

İsim Türk varyasyonunda daha Attila döneminde mevcuttur. Priskos'un kayıtlarından *ἀκάτζιροι* ismine rastlamakta ve aynı isimle Jordanes'te de karşılaşmaktayız. Bu kelime Türkçe 'hakîkî millet' anlamına gelmektedir. Houtsma tarafından yayınlanan Arapça lügatte ve Reşîdüddîn'de kesin olarak bu kelime verilmektedir. Örneklerle devam edelim: 'Orman milleti' adlandırması aslında etnik bir tabir olmaktan ziyade bir hayat formunu işaret etmektedir.[214] *Ağačeri* adının Moğollardaki kesin karşılığı: *Oï-Arat* 'hommes des bois', 'peuple des bois'.[215] 'Orman Milleti', 'Orman Avcı Milleti' adlarının diğer bilindik Moğol tipi: *Hoyin İrgän*.[216] Daha önce *ağačeri* isminin tam karşılığına işaret etmiştim: Kuzey Altaylı bir Türk milletinin adı, *Yïš-Kiši* etnonimi.

Yer şekillerini ve coğrafî isimleri işaret eden millet adlarının bir kısmını daha önce ele aldım. Burada sadece bazı eklemelerde

---

[209] László Rásony Nagy: MNy XXII, 1926, 348.

[210] Vámbéry, Das Türkenvolk 395; Radloff, Wb.

[211] Arazi şartlarına ve coğrafî koşullara göre ortaya çıkan millet isimlerini birbirinden ayırmak gerekmektedir. Ancak alt grupların bu ayrıma göre sınıflandırılması oldukça zordur. 'Coğrafî şekil' > 'coğrafî isim' > 'millet adı' yönündeki anlam değişimi tarihsel olarak da sıkça karşılaşılan bir durumdur. Melich'in bu konuda yazdıkları oldukça dikkat çekicidir. Bkz. HonfMo 10 sk., (*Százhalom* vesaire.)

[212] Nikonov, Étnonimija: Étn 21-23.

[213] Elimizdeki bilimsel miras temelinde Gyula Németh'in ağačeri adını bu grupta mı (yer şekilleri alt grubu) yoksa yaşam tipiyle ilgili isimler arasında mı ele aldığına karar vermek mümkün değildir. Kendisi bu ismin sınıflandırmasını çeşitli kereler değiştirmiştir. Ayrıca konuyla ilgili kaleme aldığı görüşleri tamamlanmamış olabilir.

[214] Krş. Doerfer, TMEN II, 73-74 (§492): *ağač eri*; Ligeti: MÖst 60 ve sonraki sayfalar. Moğollarda orman ve step milleti kategorileri hakkında ayrıca bkz. Acta OrientHung XXI, 1968, 121.

[215] Pelliot, Oevres VI, 4 ve sonraki sayfalar.

[216] Doerfer, TMEN I, 542 ve sonraki sayfalar, geniş kaynaklarla (§400).

bulunacağım. Batı Moğolistanlı Tatarların bir kısmı *Köl-sumïnï*, yâni 'Göl-Sumini', 'Göl -kenarındaki sumin' olarak adlandırılmaktadır.[217] Abakan civarında yaşayan Beltirlerin boylarından birinin adı: *Su-qaqmïna*, yâni 'Su-Kakminası', bir diğerinin *Tağ-qaqmïna*, Türkçe 'Dağ-Kakminası'.[218] *Beltir* isminin kendisi de bu kategoriye girmektedir.[219] Aynı yerde boy adı olarak *karga* da bulunmaktadır *Su-Qarġa*, *Tağ-Karga*.[220] Yeri tamlayan kelime sadece bir sıfat değil aynı zamanda başlı başına bir millet adı olabilir.

Kafkas Türkleri arasındaki *Qaračay* millet adı 'Siyah-Çay' anlamına gelmektedir. Koyballar da *Köl* 'Göl' ya da çoğul haliyle *Köllär* adında bir boy vardır.[221] *Köllär* 'Göller' anlamına gelse de bu 'göl yaşayanları, göl civarında yaşayanlar' şeklinde değerlendirilmelidir. Metinlerde, 'Ormanlar', yâni 'Orman Yaşayanları', 'Ormanda Yaşayan Boy' anlamındaki *Čïstar* adlı bir boy bulunmaktadır.[222] Katanov[223], Minusinsk bölgesindeki *Tom* ırmak adının çoğul hali olarak *Tomnar* adlı bir Türk boyundan bahsetmektedir.[224]

Eski bir Türk ismi olan *Qara-Sänir* de bu gruba dâhildir. Bu ad VII.-VIII. yüzyıl Yenisey Türk kaynağında, Kemçik-Kayabaş yazıtında geçmektedir ve 'kent', 'yerleşim' anlamına gelmektedir.[225] Aynı isim Semerkant'ın kuzeyinde kalan Karakalpak boy adında da görülmektedir.[226] 'Siyah Dağ Tepesi', 'Siyah Kale' anlamına gelmektedir.[227]

---

[217] Radloff, Phonetik XXXI.
[218] Radloff, Phonetik XXIV.
[219] Krş. Räsänen, EtWb 69b: bältir 'Flussmündung'
[220] Radloff, Phonetik XXIV-XXV; Borgojakov, Hakasskie étnonimy tjurkskogo i netjurkskogo proishoždenija. Proishoždenie aborigenov Sibiri. (Red.: A. P. Dul'zon) Tomsk 1969, 9.
[221] Radloff, Phonetik XXV, XXI; Radloff, Aus Sibirien I², 218.
[222] Radloff, Phonetik XXIV-XXV.
[223] Otčet o poezdke Uč. Zap. Kaz. Univ. 1897, 6.
[224] Krş. Moğolca Kemjigüd: Vladimircov, Geografičeskie imena orhonskih nadpisej, sohranivšievsja v mongol'skom. Dolkady Akademii Nauk SSSR. 1929, 171.
[225] Radloff, Alttürk. Inschr. 326.
[226] Radloff, Phonetik XXXIX.
[227] *Qara* 'kara' Uygurca *siŋär* 'Festung, Schutzwehr'; *säŋir* 'Vorgebirge', 'Befestigung' (Çağatayca); Kazakça *seŋir* 'Vorgebirge, dichter Wald'. Ardından Asya'da şu isme rastlamaktayız: Bkz. Vámbéry, Közép-Ázsiai Utazás³, 145. Buradaki *Qara-Säŋir* ("Kara Senger 'Kara Palanka'") Hazar Denizi'nin güneydoğusunda, Gümüş Tepe'den sekiz mil mesafedeki alçak bir dağ tepesini işaret etmektedir.

Daha önce belirttiğim üzere Türklerde sadece coğrafî isim yönlü değil → etnonim yönlü bir anlam değişimi de görülmektedir. Ancak bunun tam tersi de mümkündür. Milletlerin, boyların ve aşiretlerin adları Türklerde sıkça yer ismi olarak da kullanılmıştır. Yörenin, ismini orada yaşayan boydan alması ad vermede görülen en kolay yöntemlerden biridir.[228] Köklerini boy isimlerinden alan Macar yer isimleri hakkında da uzunca bir liste yapılabilir.

Bildiğimiz üzere İdil Bulgarlarının başkenti *Bulġar* adını taşımaktadır. Hazarlar VII. yüzyılda Kafkasya'daki Arrān eyaletinin başkenti Ḳabala'yı ele geçirmiş ve buraya *Chazarān* adını vermiştir (Farsça çoğul: 'Hazarlar').[229] Aynı zamanda Hazarların başkentinin ve bu kentin bir kısmının adı *Chazar(an)*'dır. Hazar kent isimlerinden Semender ve Baladžar temel olarak boy adı kökenlidir.

Köprülüzade pek çok yer ismi hakkında Oğuz boy adlarını köken olarak göstermektedir.[230] Hatta bu temelde Oğuzlarını göçlerinin ve yerleşim yerlerinin incelenmesinde köy adlarının ele alınmasının hayatî öneme sahip olduğunu vurgulamıştır.[231] *Boyābād* civarında *Qayï, Qara-Evli, Bayat, Dudurġa, Afšar, Begdili, Čepni, İmür, Qïnïq* adında orijinali Oğuz boy adı olan köyler vardır.[232] Oğuzlardaki *Salur* boy adı, Küçük Asya'da pek çok köyün adı olarak karşımıza çıkmaktadır.[233] Aynı şekilde Oğuz *Bayat* boy adı;[234] Irak'ta *Bayat* adlı bir kent mevcuttur. Tirebolu civarında Oğuz boylarından kök alan *Čikil, İmür, Öregir* yer adları vardır.[235] Oğuz boy adı olan *Čepni* de aynı zamanda Küçük Asya'da bir yer ismidir.[236]

Macar boy adları durumunda da gözlemlediğimiz bir vaka olarak, 24 uruktan oluşan Küçük Asyalı Yürük boyunun uruk isimlerine artık sadece yer ismi olarak rastlamaktayız.[237] Bir diğer örneğe Kırım'daki şu yer isimlerinde rastlanmaktadır: *Qıtay, Nayman, Qïpčaq, Qara-Nayman, Qara-Qïpčaq, Baš-Qïrqïz, Bay-Türkmän, Käräit, Qara-*

---

228 Radloff, Aus Sibirien II, 466.
229 Barthold: Enz. d. Isl. II, 1003. Krş. Anadolu'daki *Oġuzān, Tük'ān* yer adları: H. Nihal ve Ahmed Naci: Türkiyat Mecmuası II, 248, 256.
230 Türkiyat Mecmuası I, 1925, 185-211.
231 a.g.e., 191.
232 a.g.e., 191.
233 a.g.e., 193.
234 a.g.e., 199-200.
235 a.g.e., 208.
236 a.g.e., 209. Millet adlarından türeyen Anadolu yer adları hakkında bkz. *Türkiyat Mecmuası*'nın ikinci cildindeki H. Nihal ve Ahmed Naci'nin makalesi
237 A. R. Yalgın, Cenupta Türkmen Oymakları V, 14.

Märkit, Qïrġïz, Alčïn, Džälair, Salġïr, Qara-Qïtay. Bunların tümü boy ismi olmakla beraber bazılarıyla birden fazla yerde karşılaşılmaktadır.

Başkent adlarını saymazsak bir millet ya da boyun uzuvlarının yerleştiği yörelerde boy adından türemiş yer isimlerini tabii karşılamaktayız. Bununla birlikte tüm boyun yayılma alanı bulduğu geniş topraklarda boy adının izini taşıyan yer adlarının aranmasının bir anlamı bulunmamaktadır. Etnonimlerde sadece yer isimleri değil, aynı zamanda coğrafî isimler de kendini göstermektedir. Ayrıca millet ve ırmak isimleri arasındaki bağlantıya da sıkça rastlanmaktadır.[238] Sırası geldiğinde diğer kaynaklardan kökenlerini alan coğrafî isimlere de atıfta bulunacağız. Söylemek gerekir ki, çok ikna edici durmasalar da renk adı kökenli coğrafî isimler de ayrı bir kategori olarak görünmektedir.[239]

V. Politik Organizasyonu ve İdarî Bölümleri İşaret Eden Millet Adları

Vurgulamamız gereken ilk husus sürekli değişim ve gelişim ilkesinin hayatî önem taşıdığıdır. Elimizdeki materyaller her ne kadar zayıf olsa da geneli ve ayrıntıları itibariyle Hunların, Doğu ve Batı Türklerinin, Avarların, Peçeneklerin ve Kumanların organizasyonları birbirine kıyasla farklılık göstermektedir. Bu durum kendini Osmanlı Türklerinde daha da güçlü belli eder.

Söz edildiği üzere eski Türklerde boy sistemleri belli gruplara ayrılmaktadır.[240] Maalesef günümüze ulaşan Hun boy sistemine ait kaynaklar çok nadirdir.[241] Buna göre imparatorluk sağ ve sol kısımlara ayrılmaktaydı[242], bu özellik Oğuzlar ve Kırgızlar gibi diğer milletlerde de mevcut idi. Devlet idaresinde 24 vezir vardı.[243] Bu vezirlere "on bin atlı" denmekteydi. Rütbeleri kudretlerine ve idareleri altındaki milletin nüfusuna bağlıydı. Bu stratejik iş bölümünde vezirler imparatorluğun

---

[238] Krş. örneğin, Joki, LwSs 172 (Kača); 187 (Tuba). Başka alanlardan da pek çok örnek vermek mümkündür. Misal bkz. A. Ābdiraxmanov, *Qazaqstannïŋ* žer-su atlarï. Almatï 1959.

[239] Krş. A. von Gabain: Von Sinn Symbolischer Farbenbezeichnung: Acta Orient-Hung XV, 1962, 111-117; Nikonov, Étnonimija: Étn 22; Baskakov: SÉ 1964: 2; Dobrodomov: SÉ 1966:3.

[240] Krş. László Gyula, HMNÉ 175 ve sonraki sayfalar.

[241] de Groot, Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit 53 ve sonraki sayfalar; krş. Mau-tsai, Die Chinesischen Nachrichten zu Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe) I-II, Wiesbaden 1958.

[242] Krş. Gordlevskij, Gosudarstvo sel'dž. 50., 2.

[243] Krş. örneğin 24 Oğuz boyu, 24 Sekel kolu. Başkurtlarla ilgili kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Moğol fethi öncesine dek 12 Başkurt boyu mevcuttu. Bkz. Ligeti: NytudÉrt 40, 237.

kendilerine verilen kısmını yönetmekte ve kendilerine bağlı boyları temsil etmekte idi. Benzer bir yapı Batı Türklerinde, daha kesin bir ifadeyle Peçenek boy sisteminde takip edilmektedir.

Batı Türk İmparatorluğu'nda kağanın idaresi altında beş *čur* vardı ve milletlerine *Tu-lu* denirdi. Ayrıca beş *k'i-kin* olup, onların milletlerine ise *Nu-šï-pi* denirdi. Her *čur* ve *k'i-kin* bir boyu idare ederdi. Rütbeleri ayrılmıştı; beş *k'i-kin* arasında birincisi en fazla egemenliğe sahip olandı.[244]

Peçenek boy sisteminde ilk boyun adı: *Erdim* 'Erdem'. Bu ve iki boy (*Čur* ile *Yula*) *χάγγαρ* 'güçlü, soylu' isimleriyle anılmaktaydı.[245] Erdem boyundan sonra gelen altı boy adı saygınlık adıdır (*Čur, Yula, Kül-bey, Bay, Tolmač, K'apan*). Fikrime göre son boy adı bir diğer saygınlık adı olmalıdır (*Čoban*). Uygur boy sisteminde öncelikle eski dokuz boy gelir, bundan sonra iki yeni boy sıralamada yerini almaktadır.[246]

24 oğuz boyu[247] öncelikle iki adet on iki boydan oluşan kısma ayrılmaktaydı: *Bu(o)zuq* ve *Učuq*. İlki sağ diğer ise sol tarafı vücuda getirirdi.[248] (İki Türk kelimesinin anlamı açık değildir.) Oğuzların diğer özellikleri de oldukça dikkat çekicidir.[249]Sağ tarafın ilk boyunun adı: *Qayï* 'Güçlü'. İlk boy olarak onur verici bir isme sahiptir. İkinci boyun adı da benzerdir: *Bayat, bayan*[250] 'zengin' sözcüğünün Moğolca çoğuludur. Sol kanadın ilk boyunun adı da saygı belirtmektedir: *Bayï(a)ndïr* 'zengin'.

Kanımca Türk milletlerinin askerî ve politik yapısı ve bunu yansıtan boy sistemi adları Hiung-Nu Hun döneminde, yâni milattan önceki devirlerde de mevcut idi. Priskos'un 461'den sonraki kayıtlarında (*Σαράγουροι, Οὔρωγοι, Ουόγουροι*) bütün sistem betimlenmiştir. Ele alınan isimler devasa bir arka planı ele vermekte ve milattan önceki devirlerde, söz konusu yapının varlığını kanıtlamaktadır. Fin-Ugor kökenli Macarların ise bu Türk toplumsal yapısına katılması

---

[244] Chavannes, Documents 34 ve diğer kısımlarında.

[245] De Adm. Imp. 37. bölüm. (38. bölüm Peçeneklerin tümünü *Kangar* olarak adlandırmaktadır. Dolayısıyla idareci boyun adının zamanla tüm millete mal olduğu takip edilebilmektedir.)

[246] Chavannes, Documents 94.

[247] Krş. Hun organizasyonunda bulunan "yirmi dört başbuğ", ayrıca totem adları ve bunların dörtlü yapılanmaları hakkında bkz. Jahn, Geschichte der Oguzen 45; Györffy, Tanulmányok 114.

[248] Krş. Doerfer, TMEN II, 337 (§787).

[249] Kaşgarlı da 22 boy adı hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Atalay I, 55. 22. Oğuz boyu ve diğer iki boy hakkında bkz. Gordlevskij, Gosudarstvo sel'dž. 43.

[250] Krş. Çuvaşça *puyan*, Moğolca *bayan*.

muhtemelen milattan sonra ilk bin yılın ortalarında gerçekleşmiştir. Macarların İdil-Bjelaja civarında temas kurdukları Türkler, muhtemelen Attila'nın ölümünden sonraki karışıklıklar döneminde Kafkasya'dan İdil ve Kama civarına gelen; Hunların uzantısı olan bir topluluktu. Şurası kesin ki, eski Macarlar güçlü Bulgar ve dolayısıyla Hun etkisine girmişlerdi, böylece siyasî yapıları, Hun dönemi Türk devlet yapısı ile özdeşleşti.

Eski Türk millet adlarında sıkça 'boy' anlamına gelen *oq* 'ok' tabiri kullanılmaktadır.[251] Bu bakımdan on boydan oluşan Batı Türklerinin adı, Türk yazıtlarında *On-Ok* şeklinde geçmektedir.[252] *On-Oq* boy adı hakkında bir Çin kaynağı 'ok' sözcüğünün başka milletlerde de 'boy', 'grup' anlamına geldiğini kesin olarak göstermektedir. Bu çerçevede, Moğollarda *sumun* 'ok' ve 'yaklaşık 100-200 kişiden oluşan topluluk',[253] Mançularda *niru* 'ok' ve 'topluluk',[254] İranlı Lur boylarında *tira* 'ok' ve 'alt boy'[255] anlamlarına gelmektedir.

Bu adlandırmanın kökeni, muhtemelen okun çeşitli milletlerde 'bölme', 'şans', kader' anlamlarını ifade eden bir kelime olmasına dayanmaktadır. Batı Türk İmparatorluğu ile ilgili olarak, Chavannes'in adı geçen eserinde on boya bölünmüş milletin on hükümdarının birer ok taşıdığını, "on-ok" adını buradan aldıklarını ve bu on boyun beşinin doğuda ve diğer beşinin batıda yaşadığını okumaktayız.[256] Oğuz Kağan efsanesinden bildiğimize göre Oğuz Kağan sadık bir adamına doğu yönüne bir altın, batı yönüne de üç altın ok gömdürür. Bir yıl sonra altı

---

[251] Bkz. Kāšgharī (Brock. 127) *oq* 'Pfeil, Anteil, Los'; Doerfer, TMEN II, 153 (§605), krş. Zieme: OLZ LXIII, 1968, 383.

[252] Thomsen: MSFOu XXXVII, 3 ve sonraki sayfalar; Chavannes, Documents 27-28, 56; Marquart: Ostas. Ztschr. VIII, 289 ve sonraki sayfalar; Németh: KCsA I, 1921, 151-152; Doerfer: CAJ VII, 1962, 256.

[253] Ligeti, Rapport Préliminaire 14 ve sonraki sayfalar.

[254] Ligeti: KCsA I, 1925, 380.

[255] Marquart: Ostas. Ztschr. VIII, 1919-1920, 291; Thomsen: MSFOu XXXVII, 7-8. Ayrıca Menges: RO XVII, 1951-1952, 77 ve Doerfer: CAJ VII, 256.

[256] 27-28. 1. a Kiu T'ang-Su CXCIV, *b* bölümünün çevirisinde: "Puis son royaume fut divisé en dix tribus; pour chaque tribu il y avait un chef qui la gouvernait; on les appelait les dix chads. Chaque chad recevait en présent une flèche; c'est pourquoi on les nommait les dix fléches...; plus tard il arriva qu'on appela une flèche une tribu et qu'on donna aux grands chefs de flèche le nom de grands commandants. Les cinq tribus *Tou-leou* résidaient à l'est de Soei-che ... les cinq tribus *Nou-che-pi* rèsidaient à l'ouest de Soei-che."

["Sonra krallık on kabileye bölündü; her kabilenin başında onu yöneten bir şef vardı; onlara *şad* denirdi. Her şad o gün bir ok aldı; bu yüzden on ok olarak adlandırıldılar... Gelecekte ok, kabile anlamında kullanılmaya başlanmış ve okun büyük şeflerine büyük komutanların adının verildiği de olmuştur. Beş *Tou-leou* kabilesi, Soei-che'nin doğusunda ... beş *Nou-che-pi* kabilesi, Soei-che'nin batısında otururdu."]

oğlunun üçünü doğuya üçünü batıya, ava gönderir. Oğlanların yüklü ganimet ve buldukları oklarla eve dönmeleri üzerine Oğuz Kağan büyük bir şölen düzenler ve oğullarından üçünün bir oku paylaşmasını, diğer üçünün ise birer oku almasını ister. Altı oğula uygun olarak Oğuz Kağan milletinin altı baş boydan oluştuğunu burada eklememiz gerekir.[257]

Macarlar eskiden oku kura çekimlerinde kullanırlar, özellikle işlenecek toprağın bazı kısımlarının ayrılması aşamasında, toprak parçalarını "oklu" olarak adlandırırlardı. Bu konuyu Ottó Herman, *Magyar Nyelv*'in II. cildi "A Nyil" isimli makalesinde ayrıntılı şekilde ele almıştır. Ottó Herman'a göre okun bölme pratiğine girmesinin temel nedeni biçimsel olarak uygunluğundan ve aynı zamanda el altında bolca bulunmasından kaynaklanmaktaydı. Bunun yanı sıra Ottó Herman okun Macarlarda kadim bir silah olduğuna, buna mukabil milletin düşünce dünyasında yer ettiğine büyük vurgu yapmaktadır.[258]

"A Nyil, A Sors, A Szerencse" isimli makalesinde Goldziher, Ottó Herman'ın tespitlerini tamamladı.[259] Ezékiel oklarla "ölüm kalım mücadelesinin" verildiği bir yerden bahsetmektedir.[260] Pagan Araplarda rahip bir ok çeker ve çektiği oka göre kendisine müracaat edenlere tavsiyelerde bulunurdu. Araplarda *sahm* (*sehm*) kelimesi 'ok' ve 'hisse' anlamına gelmektedir. (Osmanlılarda hissenin çoğulu olarak kullanılmaktadır.) Goldziher konuyla ilgili şunları kaydetmektedir: "Geleneklerdeki Arap dil kullanımını tespit etmek için boşuna çaba sarf ediyorum. Bu nedenle dilin açıklanabilmesi konusunda Ottó Herman'ın Macar tarihinde saptadığı unsurlar bu araştırmanın esasını teşkil etmektedir."[261]

Sanırım boyların oklar temelinde gerçekleştirilen bölünmelerini de akraba bir yapı olarak ele alabiliriz.[262] *Oq* sözcüğünün *-z* ile türetilmiş biçimi olan *Oġuz* ismi artık sadece 'boy' anlamında kullanılmakta olup,

---

[257] Radloff, Kud. Bil. I. bölüm, XIII, XXII-XXIII, XXXVI-XXXVIII; Jahn, Geschichte der Oġuzen 43 ve sonraki sayfalar.

[258] Radloff, a.g.e., 250-251; ancak krş. Sebestyén, MRHE 23.

[259] MNy II. 1906, 375-377.

[260] XXI. bölüm 26, 27.

[261] Krş. a.g.e., 459-461, Horvánszky Gyula, A Nyil Szerepe a Görög Joslásban. Türklerde de benzer duruma rastlamaktayız: Yaicï (toboli) 'Zauberer, Hexenmeister' ~ *yaicï* (Çağatayca) 'Bogenschütze' ve 'Zauberer, Wahrsager' ("gewiss ursprünglich mit Hülfe eines Bogens", Radloff' un notu, Wb. s. v.), krş. yay. Krş. Yule-Cordier, Marco Polo, I, 241-243.

[262] Schlegel, Die Chinesische Inschrift auf dem Uigurischen Denkmal in Kara Balgassun: MSFOu IX, 111 ve sonraki sayfalar. Marquart, Komanen 37., 2. Munkácsi: Ethn XVI, 1905, 120.

eski Türk millet isimlerinin sıklıkla kullanılan yapıcı öğesidir.[263] Sözcüğü Çinliler de bu şekilde tercüme etmektedir.[264] Genel olarak bilinen *Oġuz* adı (*Oġuz, Ġuz, Uz*) ve ayrıca daha eski dönemlerde *Üč-Oġuz* 'Üç-Boy',[265] *Altï-Oġuz* 'Altı-Boy', *Sekiz Oġuz* 'Sekiz-Boy' ve *Toquz Oġuz* 'Dokuz-Boy' millet adlarıyla karşılaşmaktayız. (*Oġuz* boy adının kökeninin *oq* 'ok' sözcüğü olduğunu, daha önce bahsettiğimiz Oğuzların parçalara ayrılma efsanesi de desteklemektedir.)[266]

Yukarıda ele aldığımız millet isimlerinde asıl millet adından önce boyun sayısını gösteren sayı sıfatı bulunmaktadır. Pratiğin devlet hukuku açısından önemi büyüktür. Zîrâ boyların sayıları zaman içinde değişmekte; ancak isim sabit kalabilmektedir. Aynı isim başka bir sayı ile de boy gösterebilir. Bu tip millet adları: *On-Oq* 'On-Boy',[267] Batı Türk İmparatorluğu'nun adı; *Tokuz-Oġuz* 'Dokuz-Ok', 'Dokuz-Boy', 'Dokuz Oğuz',[268] *Üč-Oġuz*,[269] *Altï-Oġuz*,[270] *Sekiz-Oġuz*,[271] *Üč-Qarluq*.[272] Bu boy hakkında Çin kaynakları da bilgi sunmaktadır, buna göre üç koldan oluşmakta ve kendilerini 'Üç-Boy' olarak da adlandırmaktadırlar.[273] *Ontört-Uruq* 'Ondört Uruk' Karakalpakların bir kısmının adıdır.[274]

On iki boydan oluşan Başkurtların, kendi isimlendirmeleri olan *On İki Bavlï Bašqurt* 'die zwölfstämmigen Baschkiren' öbeğini burada

---

[263] Pelliot: T'oung Pao XV, 1914, 257.

[264] Ligeti: KCsA I, 1925, 382; Németh: KCsA I, 1921, 152-153; Deny, Grammaire de la Langue Turque §§ 504, 510, 871 (Burada *denominal* [isimden isim yapan] ve *deverbal* [fiilden isim yapan] öğeler seçilebilmektedir.) Oğuz hakkında ayrıca krş. Ramstedt: JSFOu LIII: 1, 16; ayrıca aynı kişinin kalemeinden: JSFOu XLVIII: 4, 17; KWb 305a. Ramstedt: *Oguz ~ Ogur > Oyrat* açıklaması kabul edilemez. Bkz. MSFOu XCVIII, 131; Egorov, ÉtSIČuvJaz 76.

[265] Radloff, Alttürk. Inschr. 97.

[266] *Oq* 'boyu' > Uygurca *Oġuš* 'boyu' *denominativ* [isim yapan] *-š* ekiyle gerçekleştirilen kökenlendirmesi inceleme dışı kalmıştır. Bkz. *Uġuš*: Zieme: OLZ LXIII, 1968, 383; Doerfer: CAJ VIII, 1962, 258. İnceleme dışı kalan paragrafa eklenen notta (*yaq-* 'yaklaşmak' ~ yağut- 'yakınlaştırmak') *q* > *ġ* değişimine dâir örnek bulunmaktadır. Bu örnek *Oq* > *Oġuz* yapısının açıklanmasında daha da önem kazanmaktadır. El yazması surette sayfa kenarına alınmış diğer notlar: "*aqa* > *aġa* KWb 3b; von Gabain, Alttürk. Gram. *yag(q)uru, yagutïr*; Joki, LwSs 260: *Sāgïš*". [Árpád Berta'nın notu.]

[267] Thomsen: MSFOu XXXVII, 4 ve sonraki sayfalar.

[268] Orhun Yazıtları; Thomsen: ZDMG NF III, 1924, 173.

[269] Bilge Kağan Yazıtı.

[270] Bir Yenisey yazıtında.

[271] Ramstedt: JSFOu XXX: 3, 16-17, 18-19.

[272] a.g.e., 16-17, 26-27; Czeglédy: MNy XLV, 1949, 164-168; Ecsedy: Acta OrientHung XVII, 1964, 96.

[273] Ligeti: KCsA I, 1925, 375.

[274] Vámbéry, Das Türkenvolk 377.

anmak isterim.[275] Ligeti sâbık çalışmasında[276] konumuzla ilgili pek çok millet adını sıralamıştır. Bunlar arasında büyüklü küçüklü milletler ve millet parçalarının isimleri bulunmaktadır. Bu orijinal isimler: *Üč-Qurïqan*, *Üč-İl*, *Tört-Aul*.

Bilindik ve önemli bir millet adı olarak *Toquz-Tatar* ile karşılaşmaktayız.[277] Macar boy birliğinin yapısını ele almaya başladığımızda *Hét-Magyar* [*Yedi-Macar*] kavramına da değineceğiz. Bu isimlerin ortaya çıkışı ve yayılmasıyla ilgili olarak vurgulamamız gereken iki husus vardır: Öncelikli olarak zuhûr edip yaygınlaşmışlardır. Bu aşamada politik egemen tarafından yön verilen, bilinçli bir örgütsel düşüncenin sonucu olarak tezahür etmişlerdir.

İkinci olarak söz konusu sistemler temel otoritenin kök salmasından hem önce hem de sonra varlıklarını sürdürmüşlerdir ve büyük örgütlenmelerin çökmesinden sonra tek tük kullanımda ya da belki değişmiş formlarda varlıklarını korumuşlardır. Öte yandan sayı ve miktar belirten sıfatlarla donatılmış isimlerin temelinde, değişebilir olmaları yatmaktadır. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi bir sayı sıfatının yerini benzer başka bir yapı alabilmektedir. Ancak boy sayısının belirlenmesinde belli bir gelenek olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

'Kol', 'soy', 'parça' anlamlı millet adları bu isimlerle akrabadır. Orta Ordaların *Uvaq* kolunun ve Tekke Türkmenlerinin (Toqtamïš kolunun) *Ufaq* ailesinin[278] adı; *Uvaq* = parçalara ayrılmış[279]; ayrıca Göklen ve Yomut Türkmenlerinin 'parça' anlamlı *Qïrïq* millet adı bu duruma örnek teşkil etmektedir. Mundumaš Nehri civarında yaşayan bir boy olarak *Qalar* millet adı dikkatimizi çekmektedir.[280] Bu isim *qal-* fiilinden gelmekte ve 'kalıntı' anlamına gelmektedir. *Qalač* millet adı yine aynı kökenden türemiştir.

'Parça', 'kol' anlamlı *kes-* fiilinden türeyen kelimeler, incelediğimiz meselede ayrıca önem taşımaktadır.[281] Örnek:

Kesir: Bir Göklen Türkmen kolunun adı.[282]

---

[275] Togan, IF 154.
[276] KCsA I, 1925, 375-377.
[277] Pelliot, Comans 23-24.
[278] Galkin: Zap. Russk. Georgr. Obšč. Po otd. Étn. I, 5-11.
[279] Tarançilerde.
[280] Radloff, Wb.
[281] 'Kol', 'kolu olan' anlamları için krş. *Budaqlï*: A. R. Yalgın, Cenupta Türkmen Oymakları V. 14.
[282] Vámbéry, Közép-Ázsiai Utazás[3] 373.

Kesäk: Kazaklarda[283] ve Nogaylarda sıkça rastlanan bir uruk adı. Bucak Nogaylarından bir yer ismi olarak: *Qara-Kesek, Üč-Kesek.*[284]

Kese: Atabay Türkmenlerinin bir kolunun adı.[285] Kafkasya Abazlarının bir kolunu oluşturan Tatarlar *Altï-Kesek*, 'Altı-Kısım'.[286]

Kökenleri unvanlara dayanan etnonimler, Türk devlet yapılarının örgütlenmesi ve politik yapıyla ilgilidir. Peçeneklerde de bir sistem olarak karşımıza çıkan bu durumu ayrıntılı olarak *Magyar Nyelv*'in XVIII. cildinde ele aldım.[287] Konstantinos Porphyrogennetos[288] sekiz Peçenek boy adı arasında altısını sıralamaktadır: *Čur, Yula, Kül-Bey, Bay, Tolmač, K'apan.* Bunların tümü eski Türk unvanlarıdır. *Čur* ismi yazıtlarda ve diğer kaynaklarda karşımıza çıkar.[289]

Yula, aşağıda bu konuyla ilgili açıklama yapmış olsam da *Dulo* formunda bir Bulgar dinasti adıdır.[290] Macarlarda hem bir unvan hem de boy adı olarak *Gyula* biçimini almıştır. Árpád döneminde kişi ismi olarak *Jula* ve Altay Tatarlarında *Džula* formundadır.[291] Ayrıca bir yazıtta orijinal olarak *Yula* biçimine de denk gelindi.[292] *Yula* sözcüğü kökensel ve genel kullanım olarak 'meşale' anlamına gelmektedir.[293]

Kül-Bey unvan ve kişi ismi bu gruba girmektedir: *Kül-Tegin, Kül-Čur, Kül-Tudun, Küč-Kül-Tutuq,*[294] *Kül-Bilge-Qaġan,*[295] *Kül-Tarqan,*[296] *Kül-Sanġun.*[297] İsmin ikinci kısmı bilindik *bey* kelimesidir.[298]

---

[283] Aristov: Živaja Starina IV, 1894, 433-434.

[284] de Gouroff, De la Civilisation des Tatars-Nogais. Harkov 1816, 107. Burada *Üč-Kesek*: Outchkécek.

[285] Vámbéry, a.g.e., 374.

[286] Klaproth, Reise in den Kaukasus I, 450

[287] A.g.e, 2-7; krş. Györffy: KCsA Kieg. I. Cilt, 1939, 439 ve sonraki sayfalar.

[288] De Adm. Imp. 37. bölüm.

[289] Thomsen: MSFOu V, 155; Thomsen: Samlede Afhandlinger III, 222 (Stein elyazması); Müller, Zwei Pfahlinschriften 34; Müller, Ein Doppelblatt 39; Chavannes, Documents, index: Tch'ouo; Pelliot: T'oung Pao XV, 1914, 451.

[290] Nagy Géza: Ethn XVIII, 1907, 327.

[291] Németh: MNy XVIII, 1922,4.

[292] Donner, Wörterverzeichniss; MSFOu IV, 66, XXXVII. Yazıt, 60-67. Ses: *ᵋrᵃ tïm yula* 'erkek adım yula'

[293] Krş. Moğolca *džula* 'Lambe' Mostaert, Ordosica 7.

[294] Németh: MNy XVIII, 1912, 5.

[295] Ramstedt: JSFOu XXX: 3,12-13.

[296] Le Coq, Man. III, 45, Nr. 33.

[297] Le Coq: Thomsen-Festschrift 148.

[298] Mesele hakkındaki önemli veriler için bkz. Joki, LwSs 87; Räsänen, EtWb 67b; Doerfer, TMEN I, 235 ve sonraki sayfalar (§ 114), özellikle II, 389 ve sonraki sayfalar, (§ 828); Pais: MNy XXVII, 1931, 170; Togan, IF 98 (§ 94).

Bay boy adının orijinal anlamı 'zengin'.[299] Eski Türk imparatorluklarında büyük öneme sahip bir meslek olarak *tolmač* 'tercüman' ismi boy adı olarak kullanılmıştır. Çin kaynaklarında Orta Asya imparatorluklarının en önemli makamları arasında tercümanlığın da bulunduğu görülmektedir.[300]

K'apan boy adı Türk *qapġan* > *qapan* unvanıyla eşleşmektedir.[301] (Macarca *Koppány* ismi de bu köktendir.)[302] Peçeneklerin dışındaki diğer Türk milletlerinde de benzer boy adları vardır. Sözünü ettiğimiz *čur* unvanının, Batı Türk topraklarında milletin kısımlara ayrılması amacıyla kullanılan bir anlamı vardır.[303] "*Öt-Čur*" ve "*Öt-K'i-Kin*" adlı millet parçaları bu çerçevede değerlendirilmelidir.[304] Aynı şekilde Batı Türklerinde takip edilen *yabġu* unvanına[305] birazdan değineceğiz.

Batı Türk İmparatorluğu topraklarında egemenlik kuran Karluklar hakkındaki bir kaynakta *Yabaġu-Qarluq* ya da sadece *Yabaġu* (= *Yabġu*) ifadeleri millet adı olarak kullanılmıştır.[306] Söz konusu isim Küçük Orda boylarının birinin adı olarak bugün de mevcuttur.[307] Karlukların sekizinci boyunun adı *Kül-İrkin*. Bu isim aynı zamanda Karluklarda önemli bir unvandır.[308] *Yimek* boyunun bir kolunun ve bir Moğol boyunun adı *bayaġut* unvanından gelen *Bayavut*'tur.[309] *Taxan*, bir Orta Asya Türk boyunun ismidir.[310] Bkz. *tarqan*, *tarxan* unvanları. *Tarxan* aynı zamanda küçük bir Türkmen kolunun adıdır.[311] *Darxat*

---

[299] Bkz. DTS 79a (*bay*); Joki, LwSs 80; Rásonyi: NyK XLVI, 1923-1927, 131.

[300] De Groot, Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. II: Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit, ed. O. Franke. Berlin u. Leipzig, 1926, 61,65, 66,68 vesaire.

[301] Markwart: UJb IX, 1929, 84-85; Ramstedt, KorEt 95.

[302] Ramstedt, KorEt 95; Marquart, Streifzüge XIX; Szabó Dénes: MNy XL, 1944, 186; Moór: MNy XL, 1944, 302; Csánki (szerk.), Árpád és az Árpádok 144.

[303] Chavannes, Documents 92.

[304] K'i-kin unvanı hakkında bkz. Pelliot: T'oung Pao XXVI, 1928-1929, 225-229.

[305] Chavannes, a.g.e., 95., 3; Radloff, Wb; Thomsen: MSFOu V, 146, 21. Barthold: Enz. d. Isl. *Ḳarluḳ*.

[306] Gerdîzî ; [Barthold], Otčet 81, 82, 104, 105. Krş. Köprülüzade, İlk Mutasavvıflar 144 ve sonraki sayfalar. (*Yabaqu*) Krş. Barthold, 12 Vorlesungen 96, 120; Kāšgharī (Brock. 244) *yabaqu* ve *yamar*. Yabġu unvan adının *ŷabaġu* biçimi de vardır: Markwart, Wehröt und Arang, 145, 147., 3.

[307] Abdülkadir: Türkiyat Mecmuası I, 1925, 261.

[308] Krş. Czeglédy: MNy XLV, 1949, 168.

[309] Marquart, Komanen 171.

[310] Le Cog, Türkische Namen ... in Indien (Garbe-Festgabe), 3.

[311] Galkin: Zap. Imp. Russk. Geogr. Obšč. Po otd. ètn. I, 1867, 6.

Moğollarda bir boy adı. (*Darxat ~ tarkxan ~ darxan* Moğolca çoğulu.)[312]

Gerdîzî[313], Muhammed-i Aufî[314] ve diğerleri[315] *Yağma* (Çince varyasyonu *Yang-mo*) adlı Orta Asyalı Türk milleti hakkında bilgi verir. Bu millet adı Türkçe *yağma* unvanından gelmektedir ve unvan *yağma begi* şeklinde Kutadgu Bilig'de geçmektedir.[316] Bir Oğuz boy adı olarak karşımıza çıkan *Yigdir* ya da *İgdir*,[317] *yig* unvanından gelmektedir.[318] Pek çok Türk millet adının son hecesi olan *-dir* kalıbına daha sonra değineceğiz. Son olarak eski Macar kökenli *Kék-Kend* millet adı da incelediğimiz alanda yerini almaktadır; *kend, kündü* unvanından gelmektedir.[319]

Bu boy adlarının ortaya çıkışına Chavannes'in ele aldığı Çin kaynakları ışık tutmaktadır. Bu kaynaklarda Çinliler, Batı Türklerini "Yabğu Türkleri", Yabğu Boyları" ya da sadece "yabğu" olarak anar.[320]

Unvan isimlerinden köklerini alan boy adları kategorisini böylece tamamlamış bulunmaktayız. Ancak unvan adı sahibi her boydan üstün bir boy vardır: Baş Egemenlik Boyu. Sistemin ilk boyu olan bu yapının zaman zaman iktidarı işaret eden ayrı bir adı bulunur. Konuyla ilgili bilgilerim zayıf olsa da büyük olasılıkla Türk siyasî yapısının en önemli motifiyle karşı karşıyayız.

---

[312] Potanin, Očerki, II; notlar: 17., 115.

[313] [Barthold], Otčet 84, 108; Marquart, Komanen 93-95.

[314] [Barthold], Turkestan v Èpohu Mongol'skago Našestvija I, 99; Marquart, Komanen 39 ve sonraki sayfalar, özellikle 42, 94, 114. Krş. Barthold, a.g.e., I, 20.

[315] Örneğin bir Çin kaynağı, Wang Yen-to (Pelliot: JA 1920, I. 135., 2.) Kāšgharī, bkz. Brockelmann: KCsA I, 36; Grumm-Gržimajlo, Zapadnaja Mongolija i Urjanhajskij kraj, II, index; Mubārak Šāh, ed. Denison Ross, XIV.; Pelliot: T'oung Pao XXVII, 1930, 17.

[316] Radloff, Wb. Gerdîzî bu meseleyle ilgili kaydında *Yağma* adlı bir başbuğa dâir (Yabagu milleti hususunda, Yabagu adlı başbuğ hakkında tuttuğu notlar gibi) bilgi vermektedir. Marquart'ın çevirisinde yine kendisi şu kaydı düşer (Komanen 94): "...der Chāqān gab diesem ihrem Häuptling den Titel *Yağmā-Tutuġ*, als Gegenstück zum Titel *Schad-Tutuġ*." ["...Chāqān bunu kabile şefi Titel *Yağmā-Tutuġ*'a, *Schad-Tutuġ* unvanının karşılığı olarak vermiştir."] (Krş. Marquart, Komanen 114., 1.) Bu bilgiler söz konusu unvanın mevcudiyetini kanıtlamaktadır.

[317] Krş. *İğdir, İydir*: Caferoğlu, Doğu XVI, XVII.

[318] Houtsma: WZKM II, 1888, 225; Kāšġharī (Brock. 244); Orhun yazıtlarında *yeg idi* 'başbuğ = hükümdar'; *yeg* 'en iyi, en yüce'; Uygurca *yig qunčuy* 'baş hanım'; Çağatayca *ig* 'soylu, soylu kökenli', Thúry, Behdzset ül Lugat 37: "Özellikle Yomutlarda sık kullanılan sözcük"; Uygurca *yeg, yig* 'soylu', bkz. Németh: MNy XXIV, 1928, 149.

[319] Pais: KCsA I, 1924, 270 ve sonraki sayfalar.

[320] Documents 95., 3.

Peçeneklerin ilk boyları hakkında kesin bilgiye sahibiz. Peçenek boylarının tiplerini yukarda ele aldım: Bir at rengi adı + bir unvan adı. İlk boyun adı dışında her boyun adı aynı yapıya sahiptir. İlk Peçenek boyu *Yavdï Erdim* adındaydı. İsmin ilk kısmı bir at rengi adıdır, ikinci kısmı ise 'erdem', 'cesaret', 'kahramanlık', 'mertlik'[321] anlamına gelmektedir. Belki bu da bir unvan ismine dönüş sürecinde, bir başka deyişle bu yönde bir anlamsal gelişim aşamasındadır.

Aynı özellikte bir ada daha sahibiz: *Türk*. *Türk* adının az çok kabul edilen iki açıklaması vardır. Birine göre ad, *törü-* kökünden gelen *nomen verbale* [fiilden yapılmış isim] tipidir.[322] Diğerine göre eski *Türk* adı 'güçlü', 'büyük' anlamına gelmektedir. Burada eski bir tartışmayı yeniden alevlendirmek istemiyorum. Her iki görüşü savunan prestijli insanlar bulunmaktadır. Semantik nedenlerden dolayı ben ikinci görüşü desteklemekte ve bu konuda eskiden beri mücadele vermekteyim.[323] *Türk*, Türklüğün kadim bir adı değildir. VI. yüzyılda Büyük Türk İmparatorluğu'nun kuruluş devrinden önce pek fazla kullanılmayan, şimdiye dek ele aldığımız Türk millet adları gibi politik bir isimdir. Bu bağlamda Peçenek *Erdim* adına denk düşmektedir. Eski Türk millet adlarının semantik sistemi içinde *Türk* ve *Erdim* isimleri farklı kategorileri temsil etmektedir. İlk boylar politik sistem içinde farklı yerlere sahip olup, 'güç', 'egemenlik', anlamlı adları bu farklılıklarını kanıtlamaktadır. Söz konusu isimler merkezi otoriteyi işaret etmektedir ve bu kategoriye dâhil ettiğimiz diğer adlar gibi politik bir sınıflandırmaya aittir. Ancak *Türk* ve *Erdim*, semantik açıdan farklı durumdadır: 'Güç', 'güçlü' anlamları politik bir ifadeden fazlasını işaret etmektedir.

'Güçlü', 'cesur' anlamlı isimler, göreceğimiz üzere şimdiye kadar bahsettiğimiz çerçevenin dışında da kendini göstermektedir. Hem eski hem de orta devir Türk tarihinde bu tip isimlere çokça rastlanmaktadır. Bunlar arasında politik sistemi yönlendiren, egemenliği temsil eden, idareci boyu işaret eden adlar da bulunmaktadır.[324] Ayrıca boy

---

[321] Bkz. DTS 176b: *èrdem* 'dostoinstvo, doblest', 'dobrotedel'; 'doblestnyj', krş. türevleri (*èdirem, èdrem, èrδem, èrdemlig, èrdemlik, èrdemsiz*).

[322] Erdim ve Türk etnonimleri için bkz. 'güç' adları kategorisi.

[323] Doerfer de meseleye aynı şekilde yaklaşmakta ve dayanak kaynakçalar hakkında da bilgi vermektedir, bkz. TMEN II, 491-492 (§ 888).

[324] *Türk, Erdim* adlarının yanı sıra üçüncü önemli —politik egemenliği ifade eden— veri *Mongol* sözcüğüdür. Sovyetler Birliği'ndeki bir Moğol araştırmacı, A. Š. Kičikov, *O Proishoždenii Imeni Mongol* adlı eserinde (KalmNIIJaLi vyp. V, Ser. Fil. Èlista 1967, 135-138) Moğol adının Oyrat-Kalmuk dilindeki *moŋhьl* 'krupnyj, bol'šoj, sil'nyj' ve Yakutçadaki *Moġol* (*Moġul, Moŋol*) kelimeleriyle aynı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Pekarskij'in sözlüğünde de Yakutçadaki *Moğol* adı aynı şekilde

örgütlenmesinde sadece vezir değil, aynı zamanda ailesi de önemli bir yere sahiptir. Bu durumun izi aynı zamanda ad verme alışkanlıklarında takip edilmektedir.

Gombocz ve Bang'ın açıkladıkları[325] *Peçenek* farklı bir kategoriyi temsil etmektedir. Ad, VIII. yüzyılda Hazar bölgesine ait bir Bulgar-Türk lehçesinden Macarcaya, Bulgar-Türk formu olan *Bešeneğ*'den geçmiştir. Orijinal iki tipi vardır: *Bačïnaq* ve *bečenek*. Kelimenin kökeni Türkçe *bača* ~ *beče* 'enişte [ve milleti]' anlamındadır. Çuvaşçada *puśana* 'enişte' anlamına gelmektedir.[326] Dolayısıyla Peçenek köken olarak sadece 'enişte' ve 'eniştenin milleti' anlamına gelir; akrabalık Altay milletlerinin idaresinde büyük öneme sahiptir.[327] Bu semantik gruba dâhil olan yalnızca Peçenek adı değildir. Bang,[328] *čürčüt* ve *šüršüt* isimlerine değinmektedir. Moğolca kökenli bu isimler Kurdaklarda ve Kazaklarda görülmekte ve benzer kökene dayanmaktadır. Çok sayıda yakın tipli örnek bulunmaktadır.

VI. Politik ve Askerî İlişkilerden Gelen Millet Adları

Bu kategoride sıralayacağımız etnonimler içinde çeşitli alt gruplar mevcuttur:

A) 'Yardımcı', 'destek' anlamlı millet adları:

Tayaš pek çok ulusun adıdır; kelime *nomen verbale* [fiilden yapılmış isim], kökünün *taya-*, *daya-* 'dayamak', 'yaslamak' fiili olması dolayısıyla anlamı 'destek'. *Köbök* bir Altay Tatar boyu adıdır.[329] Çağatayca, Osmanlıca *kömek* 'yardım', 'destek', 'güçlendirme', kelimeleriyle ve Osmanlıca *kömekči* 'yardımcı, yardımcı grubu' kelimeleriyle bağlantılıdır.

B) 'Boyun eğen', 'takip eden' anlamlı millet adları:

Oğuzların bir boyu *Aušar*, *Avšar*, *Afšar* adındadır.[330] Bu ismin anlamını Reşîdüddîn 'çevik',[331] Vámbéry ise bir kez 'toplayıcı', sonra

---

kaydedilmiştir. Ancak şu anlamı da mevcuttur: 'bol'šoj, velikij, solidnyj, tučnyj, korpusnyj' (II, 1576). Bu açıklama kısmen muğlak olup, daha fazla incelemeye muhtaçtır.

[325] Bkz. TESz I, 288.

[326] Egorov, ÈtSlčuvJaz 168.

[327] Krş. László Ferenc, A Kagán és Családja: KCsA III, 1941-1943, 31.

[328] Bang: Túrán I, 1918, 436.

[329] Radloff, Phonetik XXIX.

[330] Kaşgarlı *Afšar*'ı bir Oğuz boyu olarak yazmaktadır. Ayrıca bkz. Houtsma: WZKM II, 1888, 223-224.

331 "Masalsı" halk etimolojisi açıklaması hakkında: "Awšār d.h. gewandt im Handeln und leidenschaftlich im Jagen der Tiere" bkz. Jahn, Gesehichte der Oguzen 45, 47.

'Hasher' olarak tanımlamıştır.[332] Ancak açıklamaların hiçbiri kabul edilebilir türden değildir. İsim Kazan, Kırım ağzında aus- 'izin vermek, itaat etmek' fiilinden gelmekte ve 'uslu' anlamını içermektedir.[333] İran'da pek çok Türk boy grubunun adı *Šahiseven*'dir. Bu isim, ilgili boyun hükümdara olan bağlılığını ifade etmektedir.[334]

Fikrime göre sesbilgisel problemlere rağmen *Uyġur* millet adı da bu kategoriye dâhil edilmelidir.[335] *Uyġur* sözcüğü Çağataycada (Šeiḫ Suleimān) 'izleyen', 'uyum sağlayan' anlamına gelmektedir. Bu açıklamaya Thomsen bütün gücüyle muhalefet etmektedir.[336] *Uy-* 'takip etmek' fiilinin Eski Türkçede ve Uygurcadaki karşılığı *ud-* idi. Dolayısıyla ismin kadim şekliyle *udġur* biçiminde seslendirilmesi gerekmektedir, lâkin böyle bir form mevcut değildir.

Bu örneklere karşılık Eski Türkçedeki *-d-* sesinin gelişiminin pek kolay ve açık olmadığını dikkate almamız gerekmektedir. Eski Türkçe, Uygur *yad-*[337] 'dökmek, yaymak' fiili M.S. II. yüzyılda *-y* ile kendini göstermektedir. Bu yapı, VIII. yüzyıl kaynaklarında okunmaktadır. *Ud-* fiilinin kendisi XI. yüzyılda, Kaşgarlı'da *uy-* şeklinde bulunmakta ve 'birine katılmak' anlamına gelmektedir.[338] Yine aynı kaynakta *δ* ile yapılmış türevler de mevcuttur.[339] *Uyġur* millet adının da kökünün koşulsuz olarak Uygurlardan alınmadığını yine belirtmemiz gerekir.[340] Öyle ki, *Salġur* millet adında da *-ġur nomen verbale* eki [fiilden isim yapım eki] görülmektedir.

C) 'Boyun eğmeyen', 'isyancı' anlamlı adlar:

Bu kategorideki etnonimler bir önceki alt grupta rol alan millet adlarıyla semantik olarak zıtlık bildirmektedir. Göze en çok çarpanlar arasında Bulgar, Avar ve Kovar adları bulunmaktadır.[341] Meseleyi daha sonra uygun yerlerde tartışacağım.

---

[332] Das Türkenvolk 576., 1., 402.

[333] Bkz. Radloff, Wb *au-*, *auš-*.

[334] Vámbéry, Das Türkenvolk 402, 576, 578; Minorsky: Enz. d. Isl. IV, 286 ve sonraki sayfalar, krş. Minorsky: BSOS X, 1940, 437; Doerfer, TMEN III, 315-316 (§ 1319).

[335] Bkz. Mostaert, Ordosica 35; Ramstedt, KWb 454a; Kononov, Rodoslovnaja Turkmen 84-85., 35-37; Ecsedy: Acta OrientHung XVII, 1964, 93.

[336] MSFOu V, 148.

[337] Radloff, *yat-*

[338] Brockelmann.

[339] *Uδu* 'hinter, nach', *uδulamaq* 'takip etmek'. Uygurca formu *qïy-* 'kesmek' fiili *y* ile yazıtlarda *d* ile.

[340] Krş. Radloff, Das Kutatku Bilik, I. Cilt, II ve sonraki sayfalar.

[341] Die Bedeutung des bulgarischen Volksnamens. Studia in honorem Veselini Beševliev, Sofia 68-71.

VII. Doğal Olaylarla İlgili Millet Adları

Eski Türk millet adlarının oldukça önemli bir semantik grubu söz konusudur. Bu grup 'cesur', 'savaşçı', 'saldırgan' millet adlarıyla semantik akrabalığa sahip olsa da yine de çalışmamızda ayrı bir yere sahiptir.

Alt gruplar:

A) 'Kar fırtınası', 'kürtün' anlamlı adlar:[342] *Kürt* ismi bunlardan biridir ve 'aşılamaz tipi' anlamına gelmektedir. *Qarluq* 'Kar Yığını', *Boran* 'Kar Fırtınası', *Qay* < *Qad* 'Kar Fırtınası', birbirini takip eden üç Özbek boy adı: *Qartu* 'Karlı', *Burlaq* 'Kasırga', *Buslaq* 'Buz Yığını'.

Bunlar arasında en eskisi olan *Qarluq* adını daha 413 yılında Çin kaynaklarında görmekteyiz.[343] *Qarluq* devasa bir Türk imparatorluğunun adıdır. Yerleşimi Batı Türk İmparatorluğu'nun doğusunda olup, Altay Dağları ile İrtis Irmağı'nın yukarı kısmı arasındadır.[344] Bu eski ismin ortaya çıkışı merkezî idareyi işaret eden ve politik sınıflandırmayı, örgütlenmeyi yansıtan adlarla aynı devre denk gelmektedir.

Qarluq adı 'kar' kelimesinin *-lïq* yapım eki almış halidir. Osmanlılarda *karlık* 'buz kuyusu' anlamında günlük kullanımdaki bir kelime olarak mevcuttur. *Qarluq* millet adının orijinal anlamı tartışmasız 'kar yığını', 'buz kütlesi'.[345] XI. ve XIII. yüzyıl kaynaklarında fazla bilinmeyen bir Türk millet adı olarak *Qay* geçmektedir.[346] Qay, 'karla karışık yağmur', 'kar fırtınası' anlamına

---

[342] Bu konuyla ilgili milletleri ve adlarını daha sonraları ele aldım. Makalem hakkında bkz. Der Volksname Karluk und seine semantische Gruppe: ALingu XIX, 1969, 13-18.

[343] Pritsak: ZDMG CI, 270.

[344] Thomsen: ZDMG LXXVIII, NF III, 1924, 172; Pritsak: ZDMG CI, 1951, 270; Minorsky: Ḥudūd 286 ve sonraki sayfalar.

[345] Thomsen: MSFOu V, 71., 3; "Qarluq de qar 'neige'?" Soru işaretini burada yapılacak açıklamalar dolayısıyla kaldırmak mümkündür. Qarluq adını Ebulgazi de qar 'kar' sözcüğü ile eşleştirmektedir; ed. Desmaisons 21, çeviri 20; Vladimircov: Doklady Akademii Nauk B 1929, 171; Bazı yeni açıklamalarımın yanı sıra kritik eklemelerim hakkında krş. ALingu XIX, 1969, 15-16.

[346] Brockelmann-Kāšgharī: KCsA I, 1921, 36,37; Pelliot: JA 1920: I, 136; Köprülüzade, İlk Mutasavvıflar 144 ve sonraki sayfalar; Marquart, Komanen 39 ve sonraki sayfalar. Barthold'a göre (Enz. d. Isl. Ḳāyï) Kay milleti büyük ihtimâlle Moğol kökenlidir. Zîrâ Kaşgarlı Mahmud bu topluluğu *Yabaqu*, *Tatar*, *Basmïl* milletleriyle birlikte anmaktadır. Haklarında "kendi dilleri olsa da dediklerini Türkler de iyi anlar" notunu düşmektedir. Bkz. Brockelmann: KCsA I, 1921, 37.) Buna karşılık Kayların Türk olduklarına dâir herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Kaşgarlı Mahmud Türk

gelmektedir.[347] Göklen Türkmenlerinin eski *Begdili* boyunun bir kolunun ismi *Boran*'dır. Kelimenin anlamı 'fırtına', 'kar fırtınası'. Özbek boy sisteminde yukarıda sözünü ettiğimiz ve birbiri ardına gelen, bu konuya ait üç isim vardır:[348] (17., 18., 19. boy) *Qartu*, *Burlaq*, *Buslaq*.

Qartu adı *qar* kelimesinden gelmektedir. 'Karlı' anlamındaki kelimenin özgün hali *qarlu*'dur.[349] *Burlak* kelimesinin kökü Thomsen'in Kül-Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının bir yerinde tespit ettiği *bor* ~ *bur* 'fırtına, kar fırtınası' kelimeleridir.[350] *-laq* Türkçe *denomin* ekidir. İsmin hakîkî anlamı *-laq* ekiyle anlamı güçlendirilmiş 'kar fırtınası'.

Üçüncü isim *Buslaq*, Türkçe *buz* kelimesinden gelmektedir. Anlamı 'buz kitlesi'. Birbiri ardına gelen üç boy adının bir semantik sisteme dâhil olmaları ilginçtir. Bundan sonraki iki boy adı [20. ve 21.]:

---

milletleri arasında sıralasa da bu sıralamada Türk olmayan milletlere de yer verildiği göz önünde bulundurulmalıdır. Şüpheye yer bırakmayan husus Kaşgarlı Mahmud'un dillerini diğer Türk dilleriyle birlikte anmasıdır. Örneğin Kayların dilleri hakkında Türkçe *δ* sesinin *y* ile yer değiştirmesinden bahsetmektedir: *Qaδïŋ* 'Kayın ağacı', Kaylarda *qayïn*. (Brockelmann, a.g.e., 39.) *Qïrnaq* kelimesine ilişkin Yabak, Kay, Çomul, Basmïl, Oğuz, Yemek ve Kıpçak dillerinde geçtiğini söylemektedir. (Brockelmann-Kāšġharī) Kendi dillerinin olduğu ve bunu "Türklerin de" anladığına yönelik cümlesi dillerinin ses, şekil ve kelime dağarcığı olarak gerçek Türk dilinden bazı farklılıklar gösterse de anlaşabildikleri anlamına gelmektedir. (Türk = Török sözcüklerini bazen geniş bazen de dar anlamda kullanmaktadır. Örneğin pek çok yerde [Bockelmann: KCsA I, 38-39.] Oğuz dilinin karşısına yerleştirir.) Barthold, Kayları Oğuz *qayï*, *qayïg* boylarından ayırmaktadır: Enz. d. Isl. ve Köprülüzade, Türkiyat Mecmuası I, 1925, 187-191. Krş. Schaeder: ZDMG XCVI, 1942, 131.

[347] Kaşg. *qaδ* 'Schneesturm'; krş. Çağatayca; Abuska, ed. Vámbéry-Budenz, 80. Osmanlıca sözlükler farklı açıklamalar getirmektedirler: (Ayrıca sözcüğün bugün Osmanlıcada yaşamadığını belirtmek gerekir.) Sami, Qāmūs-i Türkī: *yağmurlu hava*, *mezlaqa* 'kaygan yer'; Redhouse: 'Fine powdery rain'; Zenker [Abuska kullanımıyla]: "'Unwetter, Regen mit Schnee, Schneegestöber" = بورہ. Bkz. tkm. Gay 'burja, nepogoda'.

[348] Hanykov'un *Opisanie Buharskogo Hantsva*. SPbg. 1943 adlı eseri temelinde yazmaktayım.

[349] *rl* > *rt* değişimi hakkında krş. Kazakça *ertä-* 'satteln' < *erlä-*, Altay, Teleüt, Lebed ağızlarında *ārtäua* < *ārlä-*. Bugünkü Özbekçede قارلاق (*qarlıq*) قارلی (*qarlı*) şeklindedir. (Judahin, Uzbeksko-Russkij Slovar'. Taškent 1927.) Ancak söz konusu boy ya da boy kalıntısı tamamen farklı bir Türklükten de kök alabileceğinden ötürü bu tespit önem taşımamaktadır.

[350] IE 37 = II E 27: *Otča borča* 'comme le feu et: l'orage' Turcica 94., 2. Bu sözcüğün kökenleri: Doğu Türkistan'da Kazakça *bora-* 'stürmen, stühmen', Çağatayca *boraġan* 'Schneesturm'. Doğu Türkistan'da Kazakça *boran* 'Sturm, Schneesturm' ~ Çağatayca *buraġan* 'heftiger Sturm, Wirbelwind, Wind mit Schnee und Regen' = Osmanlıca *buran*, *buraġan* ~ *boran*, *boraġan*. Krş. Sami: Qāmūs-i Türkī, ayrıca Redhouse, Diran Kélékian, Ahmet Vefik Paşa sözlükleri.

Samarčin 'semer' ve *Qatağan* 'üzengi kayışı' bir diğer semantik grubu teşkil etmektedir. Bu iki ismin anlamı için krş.[351] [mit Riemen am Sattel] *Qandžïğalï* Özbek boy adı.[352] Kırım Kağanı II. Gâzi Girây'a (1588-1607/8) cesaretinden dolayı Bora adının verildiğini eklememiz gerekir.[353]

B) Diğer doğa olaylarıyla ilgili isimler:

F. W. K. Müller,[354] Haenisch'nın çalışmasına dayanarak *Akdžan* adında bir Mançu boyundan bahsetmektedir. *Akdžan* Mançu dilinde 'yıldırım' anlamına gelmekte, dolayısıyla boy adı olarak bu kategoriye girmektedir.

VIII. Askerî Faaliyetler ve Örgütlenmelerle İlgili Millet Adları

Üzerinde daha fazla çalışılması gereken bu adlar iki temel gruba ayrılabilir. Ele aldığımız kategoride yer alan millet adlarını farklı gruplara ayırmak oldukça zor olup, bahsedilen semantik grubun V. ve VI. kategoriyle akraba olduğunu söyleyebiliriz. Dikkat çekici anlambilgisel yakınlık ve örtüşme, 'saldıran' ve 'cesur' anlamlı adlar için de geçerlidir.

A) 'Muhafız', 'Koruyucu' anlamlı adlar:

Qaraul 'bekçi', 'muhafız' anlamıyla Kazaklarda bir boy adı.[355] Çağatayca *küteül* 'koruyucu, denetçi, kale komutanı' Özbek boy adı.[356] (Šeiḫ Suleimān: كوتاول ; Vámbéry (Cag. Sprachst.): *Kütääl*.

Čepni, Čebni bir Oğuz boyudur[357] ve bugün dahi Küçük Asya'da *Čepni* adında bir Türk boyu yaşayıp,[358] şu adlarla bağlantılıdır: Kırgızca *čep* 'göğüs koruyucu zırh'; Osmanlıca, savaşlarda göğüs koruyucu olarak kullanılan *čeper* 'çit, parmaklık', 'insanlardan, askerlerden oluşturulmuş sıra'.[359] *Čepni* adındaki *-ni* eki, *-ne* (orijinal olarak *-ne, -na, nï-, -ni, -nu, -nü*) ekiyle aynıdır. Bu eke *Bečenek - Bečene - Beče*

[351] Hanykov, a.g.e., 9.
[352] Radloff, Phonetik XXXVII.
[353] Barthold: Enz. d. Isl.
[354] Ostas. Ztschr. VIII, 1919-1920, 311.
[355] Vámbéry, Das Türkenvolk 286.
[356] Radloff, Wb II, 1053, 1127; krş. A. Le Coq, Türkische Namen ... in Indien (Garbe-Festgabe), 6-7.
[357] Köprülüzade: Türkiyat Mecmuası I, 1925, 206-209; Houtsma: WZKM II, 1888, 295; Kāšġharī-Brockelmann.
[358] Vámbéy, Das Türkenvolk 606; Köprülüzade, a.g.e., 207.
[359] ...Judahin, KirgRusskSlov 857b (čep); Köprülü: KCsA I. Kieg. köt. 1938, 343-344. Doerfer, TMEN III, 50 ve sonraki sayfalar (§ 1064); Duda, Ibn Bībī 361.

adlarında rastlanmaktadır.[360] Aynı ek Çağatayca *tuzni* 'dana' kelimesinde de bulunmaktadır, bkz. Çağatayca (Zenker) *tur* 'küçük keçi, süt danası, dana'.[361] Dolayısıyla Čepni adının anlamı 'koruyucu (grup)', tam olarak 'sınır muhafızı (grup)'. Bu saptamaları *čep* ~ *čeper* kelimelerinin anlamı mümkün kılmaktadır. Sınır koruyan birlikler savunma örgütlenmeleri içinde farklı bir öneme sahiptir. Károly Tagányi,[362] adı *gyepű* olan Macar sınır savunmasını kısmen inceledi.[363] Buna göre batı sınır savunmasında kullanılan ve ağaç kütükleriyle uygulanan bir askerî yöntemdir.

Türklerde genel olarak bilinen uč 'son hecesine'; Kaşgarlı Mahmud'da *uč il* 'Grenzland' şeklinde rastlamaktayız.[364] Coğrafî bir terim olarak *uč* mevcuttur.[365] Bu hususla ilgili veriyi 'insan', 'kişi' anlamlı kategoride de andık.[366] Bir Kalmük boyunun adı *Zaxʷlšŋ*. Altay civarında[367] 'sınır yaşayanı'.[368]

B) 'Saldırgan' anlamlı isimler

Bu grupta yer alan eski, yüce bir Oğuz boyuna dikkat çekmek isterim: *Saġur* > *Salur*. 'Saldırmaya hazır' anlamına gelen bu boy adını Kaşgarlı Mahmud kaydetmektedir.[369] Sözcük bir cins adı olarak Osmanlıca *salğın* 'hızı kesilmez', 'saldırıya hazır' kelimeleriyle aynı anlama gelmektedir. *Sal-* 'yerleştirmek, yaymak, saldırmak, hücum etmek, vurmak (düşmana)' vesaire fiillerinden gelmektedir.[370] *Salur* kelimesi hakîkî olarak 'savaşçı', 'saldırıya hazır' anlamına gelmektedir.[371] Türklerde bu tip isimlerin sık sık kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Benzer isimlere farklı coğrafyalarda da rastlamaktayız. Örneğin *Frank* millet adı temel olarak 'özgür', 'cesur', 'cengâver' anlamına gelmektedir.[372]

---

[360] Krş. Gombocz: Túrán I, 1918, 212-214.
[361] Bkz. Palló Margit: NyK XLVI, 1923, 157.
[362] *Gyepű ve gyepűelve:* MNy LX, 1913, 97-104, 145-152, 201-206, 254-266.
[363] Teleütlerde *Čalman*, 'Çit' boy adı, Sibirya'da *Qïy* 'Rüzgâr; bir şeyin rüzgârı' boy adı.
[364] Brockelmann, 227; ayrıca bkz. DTS 603b: *uč el* 'narod, nahodjaščijsja u granicy'.
[365] Bkz. Brockelmann 251.
[366] Houtsma: *udžʷri* 'ein Mensch von den Grenzgebieten'.
[367] Ramstedt, KWb 464a.
[368] Sayfa kenarına tutulmuş notta: "Türkçe *yaġadžï* ya da *yaqadžï* yok mudur?"
[369] Marquart, Komanen 189 ve sonraki sayfalar. Ayrıca bkz. Köprülüzade: Türkiyat *Mecmuası I, 1925, 191-198; Houtsma: WZKM II, 1888, 225.*
[370] Š. Sāmi, Qāmūs-i Türkî.
[371] -ġur eki hakkında: Radloff, Kud. Bil. I. Cilt, V.
[372] Schönfeld, Wörterbuch der Altgermanischen Personen- und Völkernamen, Franci.

IX. 'Cesur', 'Güçlü' Anlamındaki Millet Adları

Yukarıda, V. anlam bilimsel grupta ayrıntılı olarak değindiğimiz üzere *Türk* ve *Erdim* isimleri bu kategoriye dâhil edilebilir.[373] Söz konusu adlar, baş egemenliği temsil eden milletlerin adlandırmaları olarak kendilerini göstermektedir. Daha önce de belirttiğimiz üzere aslında yerleri bu semantik kısımda olmalıdır. İlk üç Peçenek boyunun ortak adı olan *Káyyaǫ*,[374] Konstantinos Porphyrogennetos'a göre 'cesur', 'soylu', 'güçlü', 'asil'[375] anlamına gelmektedir. İlk Oğuz boyunun adı *Qayï*, ... 'kudretli' anlamındadır.[376]

X. 'Zengin' Anlamındaki Millet Adları

'Güçlü', 'cesur' anlamlı sözcüklerin bu anlambilgisel kategoriye dâhil olmadığını belirtmek isterim. Bu adlar savaşçılıkla ilgilidirler; ancak 'zengin' anlamı sosyal duruma işaret etmektedir. Bu grupta yer alan adlar: Altay kökenli *Bayan*,[377] Oğuz *Bayındır*[378] ve Oğuz *Bayat* (Moğolca çoğolu *Bayan*).[379] Bunlar Çuvaşça *Pıyan* 'Zengin', Moğolca *Bayan* gibi adların 'zengin' anlamına gelen eşidir. Pek çok Türk ulus ve boy adında *Bay* 'zengin' ifadesi bulunmaktadır. Ancak bu yapı aynı zamanda bir unvan adıdır. Öte yandan *Bay*[380] ve *Baylar*[381] gibi boy adlarının hangi anlambilgisel kategoriye girdiği kesin değildir.

XI. Hayat Tarzıyla İlgili Adlandırmalar

Bu kategori de tek tip anlamlı adların sıralandığı bir alan olarak düşünülmemelidir. Dolayısıyla çeşitli alt gruplandırmaların yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.

A) Meslek ifade eden millet adları:

---

[373] Bir ihtimâl *Mongol* adı da bu kategoriye dâhildir.
[374] Bkz. Marquart, Komanen 26., 2, 35, 78.
[375] Krş. Çağatayca *qïŋgïr* 'inatçı, cesur'; Radloff, Wb *qïŋgraï-*
[376] Jahn, Geschichte der Oğuzen 45: "Qāji d.h. mächtig."
[377] Radloff, Phonetik XXVIII.
[378] Kaşgarlı'da Oğuz boylarınıdan birinin adı; krş. *Bayandur*: Houtsma: WZKM II, 1888, 224; Vámbéry, Das Türkenvolk 394; *Bayïndïr* boyu XIV.-XV. yüzyıl boyunca Anadolu'da önemli rol üstlendi. Bkz. Gordlevskij, Gosudarsyvo sel'dž. 50., 4; Dede Korkut'ta Oğuz başbuğunun adı *Bayindïr*. Bkz. Gordlevskij, a.g.e.; ayrıca krş. Redhouse 338; Radloff, Wb *bayändär*.
[379] Bkz. Kāšgharī; Houtsma: WZKM II, 1888, 222; Marquart, Komanen 189; krş. *Bayat-kïzï*, OjrRusskSlov 1947.
[380] Peçenek boy adı; Németh: MNy XVIII, 1922, 5.
[381] Başkurt boy adı: Klaproth, Asia Polyglotta² 221. Krş. Gombocz, Árpádkori Török Személyneveink 45 ve MNy XII, 1916, 101.

Taranči millet adı bunlardan biridir. Ad, köken olarak 'toprağı işleyen' anlamına gelmektedir, *tara-* 'toprağı işlemek' (orijinal olarak 'sürmek', 'tapanlamak') fiiliyle bağlantılıdır.[382] Bu ad, 'Orman Adamı', 'Orman Adamları', 'Ormanlılar' ifadesinden çok daha uygun şekilde millet isimleri arasında gösterilebilir.[383] Başkurtlarda da benzer kökenli isimler bulunmaktadır: *Qošsï* 'Kuşçu' (< *Quščï*); *Balïxsï* 'Balıkçı'; *Sunnarsï* 'Avcı'.[384] Türklük tarihinde bazı mesleklerin büyük öneme sahip olduklarını bilmekteyiz. Türklerin kendisi meşhur demirci milletti.[385]

B) 'Göçebe', 'Avare' anlamlı millet adları

Bu alt sınıflandırma üzerinde daha titiz çalışmalar yapmak gerekmektedir. Sürekli göçebeliği gönüllü olarak seçen ve pratik eden etnik yapı ile yurdunu bir nedenden ötürü kaybetmiş, göç etmeye mecbur kalmış bir toplumun farklı karakterlerde olduğunu göz önünde bulundurmak durumundayız.

24 Oğuz boyundan birinin adı olan *Yazar*[386] bu sınıflandırmaya dâhildir. Ad, *-r* ekli *nomen verbale* [fiilden yapılmış isim] formudur; kökünü, 'düz yoldan sapmak', 'kaybolmak', 'dolanmak', 'günaha girmek' anlamlarına gelen *yaz-* fiili teşkil etmektedir.[387]

Qačar boy adında da aynı özellikler bulunmaktadır. Ad, İran'da son dönemlere kadar egemenlik süren Türkmen kökenli dinastiyi işaret etmektedir. Sözcük *qač* 'kaçmak' fiilinden türemiştir.[388]

---

[382] Krş. Çağatayca *taraidži*, *taranči* Ua., Bar. *taran*, Tel. *tarān* 'darı', Moğolca *taryači* 'çiftçi', *tarya* 'mısır, hasat, tarla'. Radloff, Aus Sibirien II, 331; Almásy, Vándorutam 217; Ramstedt, Einführung I, 22; krş. Doerfer, TMEN II, 481.

[383] Daha önce değindiğimiz gibi *ağačeri* ismi durumunda, kelimeye bu sınıflandırmada mı yoksa coğrafî şekillere ilişkin boy adları arasında mı yer verilmesi gerektiğine dâir kesin bir sonuca varmamız mümkün görünmemektedir. Gy. N.

[384] Bkz. Kuzeev, Baškirskie Šežere 219b. Bu Başkurt boyları daha büyük bir etnik yapının parçalarıdır. Adlandırmaları açık bir şekilde söz konusu organizasyonun içindeki iş paylaşımına işaret etmektedir. Aynı zamanda yeni ve eski Türk boy adları meselesinde, farklı kökenli boy adlarının ve "hizmetçi boyların" kategorilendirmelerinin keskin bir şekilde birbirinden ayrıldığını vurgulamak isterim. Krş. Györffy: TörSzemle XV, 1972, 261-319.

[385] Krş. Ligeti: MÖst 62.

[386] Bkz. Togan, IF 219-220; Gordlevskij, Gosudarstvo Sel'dž. 43.,2.

[387] Houtsma: WZKM II, 1888, 233: Gombocz: MSFOu XXX, 199; Jahn, Geschichte der Oğuzen 45: "*Yaz. r* d.h. er möge aus vielen Ländern in neue gelangen." Kronikçinin eski çevirisi, filolojik değerlendirmeyle ciddi şekilde eşleşmektedir.

[388] Krş. Köprülüzade: Türkiyat Mecmuası I, 1925, 204; Le Coq, Türkische Namen ... in Indien (Garbe-Festgabe), 2; Vámbéry, Das Türkenvolk 402, 577; Huart: Enz. d.

'Dolanmak', 'koşmak', 'kaçmak' anlamlarında *qaz-* fiilinden gelen, *Qazaq* adı da benzer bir yapıdır.[389] Bu sadece bir millet adı değil aynı zamanda Bâbürnâme'de geçen bir Türk boy adıdır.[390] Aynı zamanda bir Nogay boy adı olarak da bilinmektedir.[391] Türkmencede *gäzäk* sözcüğü 'göçebe' anlamındadır ve *qaz-* fiilinin yüksek sesli eşi olan *gäz-* fiilinden türemiştir.[392] Aynı durum *qaz-* fiilinden gelen *Qazar* millet adı için de geçerlidir.[393]

Osmanlı Türklerince yarı göçebe, Küçük Asyalıları tanımlamak için söylenen *yürük* de benzer karakterdedir ve *yürü-* fiilinden gelmektedir. *Yürük* adıyla aynı anlama gelen Osmanlıca *göčebe* ya da[394] *göčemen*, *göč-* fiilinden gelmektedir. Son olarak 'yoldan çıkan', 'yanılan', 'dolanan' anlamına gelen *Sabïr* millet adı da bu sınıflandırmaya dâhil edilmelidir.

XII. Vücut Özellikleriyle İlgili Millet Adları

'Güçlü', 'yüce' anlamlı Türk boy adları burada ele alınabilir olmakla birlikte başka bir başlıkta incelemek için nedenlerimiz bulunmaktadır. Temel olarak olumlu bedensel özellikleri ifade eden adlandırmalara karşın, tam tersi özellikleri de niteleyen millet adlarına da rastlamaktayız. 'Yorgun', 'bitkin', 'zayıf' anlamındaki bu isimler[395] şu şekilde sıralanabilir:

Arġu, Orta Asyalı eski Türk boy adı.[396]

Arġun, Bâbürnâme'de geçen boy adı.[397]

Argïn, Kızıllı bir ulus ve Orta Orda'nın bir boyu.[398]

Isl. II, 656; krş. Kúnos, Türk Halk Edebiyatı 154: دينج قوتللى ادلم: قاجار; Yalgın, Cenupta Türkmen Oymakları V, 109.

[389] Vámbéy, Pavet de Courteille; kumük, Németh: KSz XII; krş. Gombocz: MSFOu XXX, 199: bkz. Barthold, 12 Vorlesungen 235.

[390] Le Coq, Türkische Namen ... in Indien (Garbe-Festgabe), 3.

[391] Baskakov, Nogajskij Jazyk 135.

[392] Vámbéry, Das Türkenvolk 406.

[393] Gombocz: MSFOu XXX, 199. Deny: Mél. Boisacq 311.

[394] Vámbéry, Das Türkenvolk 604.

[395] 'Güçsüz' anlamındaki ad grubu, aşağılama isim gruplandırmasıyla oldukça yakın durmaktadır.

[396] Le Coq, Man. I, 26., 25. Sıra: Krş. Kāšġharī: (Brock. 240): Arġu 'eine Landschaft', Brockelmann: KCsA I, 1921, 37; Brockelmann: KSz XVIII, 1918-1919, 31., 3. Köprülüzade, İlk Mutasavvıflar 161.

[397] Le Coq, Türkische Namen ... in Indien (Garbe-Festgabe), 2.

[398] Radloff, Phonetik XXVI, XLII.

Bu üç boy ismi Kazan, Kuman Çağatay ve Uygur lehçelerindeki *ar-* 'yorulmak, bitkin düşmek' fiilinden kök almakta ve 'yorgun', 'yorulan' anlamlarına gelmektedir.[399]

Orman Tatarlarının bir boyunun adı olan *Yobïr*[400] 'yorgun' anlamına gelmekte ve şu sözcüklerle bağlantısı bulunmaktadır: Koyballarda, Kaçinlerde *yoba* 'acı çekme', Tarançilerde *yoba-* 'yorgun, bitkin, hasta olmak, acı çekmek, dertlenmek'; Altaylarda, Teleütlerde, Lebed *yobo-* 'yorgun, hasta olmak', Kızıllarda *yobïġ* 'beter, perişan olmuş'.

Altay Tatarlarının bir boyunun adı *Yudaq*'tır. Bu adın kökü Kazan lehçesinde *yuda-* olup, 'zayıflamak', 'güçten düşmek', 'acı çekmek' anlamlarına gelmektedir. Radloff, bizim açımızdan oldukça ilginç şu cümleyi örneklemektedir: *Ačlïqtan xalq yudadï*; 'açlık millete çile çektirdi'. Koybal, Kaçin lehçelerindeki 'sefil', 'beli bükülmüş', 'zayıf' anlamlarındaki *yuda-*, Koybalca 'sefil, zayıf, bitkin' anlamlarına gelen *yudaŋ* yine bu çerçevede değerlendirilmelidir. Kelimenin daha tiz sesli biçimi de bulunmaktadır: *Yüdü-*, *yüdä-*. Lebed, Küerik lehçelerindeki 'ezilmiş', 'sefil', 'elverişsiz', 'kötü', 'bitkin' anlamlarına gelen *yüdäk* bu sözcüklerden kök alır.[401]

XIII. Kaba Nitelemelere Dair Millet Adları

Bedensel özelliklerle ilgili olduklarından bu adların bir kısmı, daha önceki sınıflandırmada da ele alınabilirdi. 'Sağır' anlamına gelen *Ker* Türkmen boy adı, *Quyan-qulaqlï* 'kepçe kulaklı' etnonimi bu adlardandır. Tamamen farklı kökenden gelse de *Yataq* adlandırması aynı semantik sınıflandırmaya girer. Kaşgarlı'ya göre bu ad, göçebe hayatı yaşamayan ve savaşmayan bir kısım Oğuz halkının, 'geri kalmış tembellerin' adıdır.[402] Daha titiz bir şekilde ifade edecek olursak sövgü adları; aşağılayıcı ya da hakaretamiz adlar ayrı bir grupta ele alınabilir. Bunların bir kısmı bariz biçimde cinsel ihtivaya sahiptir: Kazakça *Sik-Am*,[403] Türkmence *Sïġïr-siki*,[404] Kazakça *Aġïš-qalqan-am*.[405]

---

[399] Le Coq, Türkische Namen ... in Indien (Garbe-Festgabe), 2: "*Argun* ist ursprünglich wohl die Bezeichnung eines Mischlings (heute Osttürke und Ladaki), später wurde es der Name eines mongolischen (oder türkischen?) Stammes." [*Argun* başlangıçta muhtemelen bir meleze verilen addı (şimdiki Doğu Türkleri ve Ladaki), daha sonra bir Moğol (ya da Türk?) kabilesinin adı oldu.]

[400] Radloff, Phonetik XXVII.

[401] Krş. Ramstedt, KWb 483a: *züd*^{n}*G* 'erschöpft, elend, arm, kraftlos'.

[402] Togan, IF 146.

[403] Vámbéry, Das Türkenvolk 286.

[404] Vámbéy, Közép-Ázsiai Utazás^{3} 373. Kāšġharī (Brock.)

[405] Radloff, Phonetik XLII; krş. *yïġač*, 2. anlam.

XIV. Manevî Özelliklerle İlgili Millet Adları

Çuvaş millet adı manevî niteliğe işaret etmektedir. Bugün de yaşayan ve hakîkî dillerini konuşan Bulgar-Türk millet adı da bu çerçevede bizi yakından ilgilendirmektedir. (Çeremislerin bu isimle Tatarları kastettikleri gözden kaçırılmamalıdır.)[406] Çuvaş millet ismi Çuvaşça *t'šāvaš* şeklinde telaffuz edilmektedir. İsim, İdil Tatarcasındaki *d'ïvaš* 'sakin, utangaç, uysal' kelimesinden gelmektedir.[407] Çuvaşların sakin, alçak gönüllü, barışçıl insanlar olduğu da genel olarak bilinmektedir. Dolayısıyla isimleri de buradan kök alır.[408]

Kırgız *Qataral* boyunun bir kolunun adı *Džuvaš* ya da *Yuvaš*'tır.[409] Dolayısıyla Çuvaş adıyla aynı olup, görüldüğü üzere Türk milletlerinde isim verme geleneğinin ortak kuralları çerçevesinde aynı adlar ortaya çıkmaktadır. Meseleyle ilişkili ikinci bir ad daha bulunmaktadır. Daha önce Çuvaş adını kendilerine dayandırarak açıkladığımız İdil Tatarlarının adı, büyük bir Türk ad ailesine dâhil olmaktadır. Macarcadaki *gyáva* [korkak, çekingen] sözcüğü, 'yorgun olmak' anlamındaki *yoba-* kelimesi; 'hassas,' 'sakin', 'yavaş' anlamındaki Uygurca *yabaş*, Osmanlıca *yavaš*, Sagayca *čabaš* ve Şorca *čabaš* / *yoboš* sözcükleri söz konusu kapsamda değerlendirilmelidir.[410] Bu kelimeler arasında yer alan *Čobaš*, aşağı Kumandilerin bir boyunun adıdır. Bu isim yine Çuvaş millet adıyla aynıdır.[411]

'Barışçıl', 'alçak gönüllü' anlamına gelen Çuvaş millet adlarının anlamsal karşıtı Türk *Qïpčak* millet adıdır, bu ad bugünkü Sagay dilinde 'kızgın', 'ansızın sinirlenen', 'her şeye öfke duyan' anlamındadır.[412]

---

[406] Zolotnickij, Korn. Čuv.-russk. Slov. 14; Räsänen: MSFOu XLVIII, 65 ve 200.

[407] Zolotnickij, a.g.e.

[408] Togan, IF 74-75., 2. Bkz. Nikol'skij: I. Vsečuv. s" ezd 121: "Oprovergaja Sboeva, S. M. Mihajlov [Coğrafyacı Çuvaş araştırmacı-N. Gy.] nazvanie *čuvaš* proizvodil ot glavnogo rodonačal'nika Čuvaš «ibo u nih v starinu bylo dovol'no mnogo podobnyh imen, kak-to: *Tumaš, Burnaš, Kubaš, Čuvaš, Kudaš, Abaš, Štanaš, Šerbaš, Morgaš, Allaš.*»"

["S. M. Mihalov, Sboeva'ya karşı çıkar. Ona göre Čuvaš adı, Çuvaşçadaki 'ana-ata' anlamındaki *čuvaš* sözcüğünden ya da 'čuvaš' adının kökü olan bir kelimeden türemiştir, «bu bakımdan eski kaynaklarda görülen isimlerle benzerlik göstermektedir: *Tumaš, Burnaš, Kubaš, Čuvaš, Kudaš, Abaš, Štanaš, Šerbaš, Morgaš, Allaš.*»"]

[409] Aristov: Živaja Starina IV, 1894, 442-443.

[410] Krş. küerik yuaš 'friedlich': Radloff, Phonetik § 28.

[411] Munkácsi Bernát (KCsA II, 1926, 62.) Çuvaşça adı İslâmî "Allah'ın izniyle rahmete kavuştu" ifadesinin çevirisi olarak görmektedir. Yanlış tespit.

[412] Pelliot: JA 1920: I, 148 ve sonraki sayfalar. Aynı yerde: T'oung Pau XXXVII, 1944, 158; Marquart, Komanen 158 ve sonraki sayfalar. Krş. Tietze, Koman Riddles 48;

Qurama ismi bu grupta ele alınmalıdır. Bildiğimiz üzere *Qurama* Taşkent ve Hocend civarında yaşayan bir Türk boyudur. Radloff'a göre boy, büyük ihtimâlle Özbek ve Kazaklardan oluşan bir karışımdır.[420] Boy adı sözcük anlamı itibariyle 'bir şeyi paçavralarla dikmek, 'taşımak', 'toplamak' anlamını ifade etmektedir. *Qurama*, Kazaklarda bez parçalarından dikilmiş battaniye mânâsında kullanılmaktadır. Bunlara dayanarak Vámbéry[421] *Qurama* millet adını 'karışım' olarak çevirmektedir.[422] Eldeki veriler temelinde çevirisinin tereddüt edilebilecek bir yönü bulunmamaktadır. *Qurama* ismini Barthold da 'karışık millet' olarak çevirmektedir. Fakat ona göre ad, Türkmenlerde görülmekle birlikte Türkmen Kuramaların Hocend-Taşkent civarındaki Kuramalarla bağlantısı yoktur.[423]

Başkurt *Quśīm* boy adı da bu kategoride yer almaktadır.[424] Bulgaristanda Tatar babadan olup annesi Tatar olmayanları *Qatīr* adıyla anarlar (Guljamo Vrano, Vetovo, Slivopol).[425]

XVII. Bugün Yaşayan Millet Adları

Millet adı kökenli unvanlara bu kategoride yer verilmiştir. Hemen hatırlatmamız gereken husus şu ki, büyük imparatorlukların ve önemli boyların adları önemsiz yapıların isimleri olarak da sıkça kullanılmaktadır. Ad bağımsız bir hayat sürdürmektedir. Bu konuya daha önce de değinmiştik.[426] *Türk* adından *-men* ekiyle[427] *Türkmen*; *-š* ekiyle [428] *Türgiš*; *Qun* adından *-man* ekiyle *Quman* millet adı türemiştir.

Oldukça dikkat çekici olan *-dur* ekine, orijinal ve orijinal olmayan millet adı köklerinde karşılaşılmaktadır. Bu ifademiz sadece bu anlambilgisel kategoride ele alınan ifadeleri kapsamaktadır. *-dur* ekiyle

[420] Phonetik XXXVII.
[421] Magyarok Eredete 473.
[422] Ayrıca bkz. Almásy, Vándor-Utam 74.
[423] Enz. d. Isl. II, 1210.
[424] Bkz. Garipov-Kuzeev, Probl. Obšč. 215; BaškRusskSlov 1958: *quśīm* = *quśilma* 'smes', 'soedinenie'; Eski Türkçe *qoš-* 'düzlemek'.
[425] Mándoky István'ın eseri. Kırım'daki Kerç bölgesinden Bulgaristan'a göçmüş ve Vetovo köyüne yerleşmiş bir Tatar ailesi. Ona göre *Qatīr* ya da *Qatīrlar* boyundan gelmektedir.
[426] Krş. Nikonov, Étnonimija: Étn 1970, 23.
[427] Bálint, Kazáni-Tatar Nyelvtan 30; Vámbéry, Das Türkenvolk 385: Köprülüzade İlk Mutasavvıflar 152., 2. 206.
[428] Deny, Grammaire de la Langue Turque 555: Osmanlıca *gün* ve *güneş*. Ayrıca renk adları temelinde krş. *kökiš, aqiš, sarigiš*: Denison Ross: Mem. Of the As. Soc. Of Bengal, vol. II. No 9, 253-340. (A polyglott list of birds in turki, manchu and chinese) Calcuta, 1909. PhTF 571; Gabain, Alttürk. Gram. § 64.

XV. 'Ünlü' Anlamındaki Millet Adları

Bir Oğuz boy adı, kaynakta [413] چولدر, [414] جولدر yâni *čavldr, džuvaldar* biçiminde geçmektedir. Bugün bu isim *čaudur* şeklinde Türkmen boy adı olarak varlığını sürdürmektedir. İsim, *Tevārīḫ-i āl-i Seldžuq*'a göre[415] 'ünlü' anlamına gelmektedir. Kelimenin kökü Uygur (Radloff), Altay, Teleüt ve Lebed dillerinde *čap* 'itibar', Uygurca *čav*, Osmanlıca *čav* 'gürültü' anlamındadır.[416] Uygur *čavlï* kelimesinden türemiş ve 'ünlü' anlamına gelen, *-dur* ekli *čavlïdur* biçimi böylelikle ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle eski biçimlerdeki *-l-* ekini de açıklayabilmekteyiz.[417] Bir Altay boyunun ismi *Čapti*[418] olup, 'ünlü' anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu isim yine 'ünlü' anlamlarına gelen Lebed dilindeki *čaptïg̃* ve Teleüt dilindeki *čaptū* adlarıyla karşılaştırılabilir. 'Övgü' anlamındaki boy adı *Maq* da yine bu grupta anılmalıdır.[419]

XVI. 'Karışım' Anlamındaki Millet Adları

Sadece semantik nedenlere dayansa da bu anlamsal kategoriyi bağımsız bir grup olarak ele almaktayız. Millet isimlerinin ortaya çıkışları tarihsel bakış açısıyla değerlendirildiğinde, VI. kategoride ele alınan politik ve askerî ilişkilerle ilgili millet adları ile 'karışım' anlamlı millet adları arasında açık bir bağlantı olduğu görülmektedir. Türk millet yapılarının ortaya çıkış mekanizması temelinde, V. kategoride yer alan etnonimler ve şu andaki grup arasında akla uygun bağlantı bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kowalski: RO XV, 1949, 93, 98; Kononov, Rodoslovnaja Turkmen 86-87; Mostaert, Ordosica 35a: Moğolca *kibčag*.

[413] Houtsma: WZKM II, 1888, 224.

[414] Kāšġarī, ed. Stambul I. 57.

[415] Vámbéry, Das Türkenvolk 5.

[416] Krş. Ramstedt, KWb 436b: *tsü*.

[417] Tevārīḫ-i āl-i Seldžuq'un tercümesinin yanlış olması da mümkündür. Eski *Čavuldur* biçimi, Osmanlıca *čapul* ve Kırgızca *čabūl* 'das Schwingen, Kämpfen, der schnelle Ritt' sözcükleriyle bağlantılı olabilir. *Oltur-* biçiminden *otur-* fiilinin türemesi gibi *Čavdur* biçimi de *Čavuldur*'dan türemiştir. Anlambilgisel açıdan bu sözcük 'egemenlik', 'güç' anlamındaki millet adları grubuna yakın durmaktadır. Vámbéry, Das Türkenvolk 391., I. Zenker sözlüğü چاو *Čav* adlı bir Türkmen boyunu kaydetmektedir.

[418] Radloff, Phonetik XXIX.

[419] Baştaki *m-* sesinden dolayı sözcüğün Türkçe olması mümkün değildir. Krş. sözcük sonu *-g* ile: DTS'de *Maġ* 'slava, hvala'; ayrıca bkz. Ramstedt, KWb 254b (*maqtāl-*) vesaire; Joki, LwSs 223; Macarcadaki *Maklár* yer adıyla ilgili olarak: Németh: MNy XXVII, 1931, 145-147; Rásonyi: MNy XXXVII, 1941, 116-118.

Qurama ismi bu grupta ele alınmalıdır. Bildiğimiz üzere *Qurama* Taşkent ve Hocend civarında yaşayan bir Türk boyudur. Radloff'a göre boy, büyük ihtimâlle Özbek ve Kazaklardan oluşan bir karışımdır.[420] Boy adı sözcük anlamı itibariyle 'bir şeyi paçavralarla dikmek, 'taşımak', 'toplamak' anlamını ifade etmektedir. *Qurama*, Kazaklarda bez parçalarından dikilmiş battaniye mânâsında kullanılmaktadır. Bunlara dayanarak Vámbéry[421] *Qurama* millet adını 'karışım' olarak çevirmektedir.[422] Eldeki veriler temelinde çevirisinin tereddüt edilebilecek bir yönü bulunmamaktadır. *Qurama* ismini Barthold da 'karışık millet' olarak çevirmektedir. Fakat ona göre ad, Türkmenlerde görülmekle birlikte Türkmen Kuramaların Hocend-Taşkent civarındaki Kuramalarla bağlantısı yoktur.[423]

Başkurt *Qušïm* boy adı da bu kategoride yer almaktadır.[424] Bulgaristanda Tatar babadan olup annesi Tatar olmayanları *Qatïr* adıyla anarlar (Guljamo Vrano, Vetovo, Slivopol).[425]

XVII. Bugün Yaşayan Millet Adları

Millet adı kökenli unvanlara bu kategoride yer verilmiştir. Hemen hatırlatmamız gereken husus şu ki, büyük imparatorlukların ve önemli boyların adları önemsiz yapıların isimleri olarak da sıkça kullanılmaktadır. Ad bağımsız bir hayat sürdürmektedir. Bu konuya daha önce de değinmiştik.[426] *Türk* adından *-men* ekiyle[427] *Türkmen*; *-š* ekiyle [428] *Türgiš*; *Qun* adından *-man* ekiyle *Quman* millet adı türemiştir.

Oldukça dikkat çekici olan *-dur* ekine, orijinal ve orijinal olmayan millet adı köklerinde karşılaşılmaktadır. Bu ifademiz sadece bu anlambilgisel kategoride ele alınan ifadeleri kapsamaktadır. *-dur* ekiyle

[420] Phonetik XXXVII.
[421] Magyarok Eredete 473.
[422] Ayrıca bkz. Almásy, Vándor-Utam 74.
[423] Enz. d. Isl. II, 1210.
[424] Bkz. Garipov-Kuzeev, Probl. Obšč. 215; BaškRusskSlov 1958: *qušïm* = *qušïlma* 'smes', 'soedinenie'; Eski Türkçe *qoš-* 'düzlemek'.
[425] Mándoky István'ın eseri. Kırım'daki Kerç bölgesinden Bulgaristan'a göçmüş ve Vetovo köyüne yerleşmiş bir Tatar ailesi. Ona göre *Qatïr* ya da *Qatïrlar* boyundan gelmektedir.
[426] Krş. Nikonov, Étnonimija: Étn 1970, 23.
[427] Bálint, Kazáni-Tatar Nyelvtan 30; Vámbéry, Das Türkenvolk 385: Köprülüzade İlk Mutasavvıflar 152., 2. 206.
[428] Deny, Grammaire de la Langue Turque 555: Osmanlıca *gün* ve *güneş*. Ayrıca renk adları temelinde krş. *kökiš*, *aqïš*, *sarïgïš*: Denison Ross: Mem. Of the As. Soc. Of Bengal, vol. II. No 9, 253-340. (A polyglott list of birds in turki, manchu and chinese) Calcuta, 1909. PhTF 571; Gabain, Alttürk. Gram. § 64.

biten millet adları şunlardır: Monġuldur,[429] Kırgız aşiret adı. Pek çok millete ad olmuştur[430] ve *Mongol* millet adından gelir. *Qundur* ise *Qun* adından gelmektedir.[431]

Moesia Bulgarları *Onogur* ya da *Onogundur* Bulgarlarından gelmektedirler.[432] Bu iki isim aslında aynıdır ve sonuncusundaki *-dur* eki konumuz olan ektir. (*-r*'den gelen *-n*, büyük ihtimâlle disimilasyonun bir sonucudur.)

XVIII. Atçılıkla İlgili Millet Adları

Bu semantik grubun önemini bağımsız bir kategori şeklinde ele alarak vurgulamak istiyorum.[433] Türklüğün hayatında atçılık önemli bir yere sahiptir. Bunun doğal yansıması millet adlarında da takip edilmektedir. *Tor-aygïr* 'doru aygır' adlı bir Kazak boyu[434] ve Oğuzlarda *Ala-yontlu* 'ala atlı' boyu bulunmaktadır.[435] Peçeneklerde her boy adının önüne bir at rengi sıfatı koyulmaktaydı; boyun üyeleri o renkteki atı sevmekteydi.[436] At besiciliğiyle ilgili millet adlarının yanında Türkler arasında başka hayvanların besiciliğiyle ilgili de etnonimler bulunmaktadır: Qara-qolï, Aq-qoylï gibi millet adları.[437]

XIX. Coğrafi Yer Anlamındaki Millet Adları

Ele alınacak isimler doğal olarak oldukça heterojen bir yapı arz etmektedir. Belki de diğer kategorilere kıyasla burada yer yer zorunlu; ancak daha düzenleyici bir dış ilkeyi kullanmamız gerekmektedir. Bu sayede Türk millet adlarının semantik gruplandırmasını belirleyebilmekteyiz. Konuyla ilgili ortaya koyacağım bilgilerle daha önce vardığım sonuçları genişletme imkânı bulmaktayım.[438] *Qara-qalpaq*, *Qara-papaq*,[439] başlık altında ele alacağımız isimlerdir. Benzer

---

[429] Krş. *Monguldar*: Abdülkadir: Türkiyat Mecmuası I, 1925, 264; Jarylov'un eserinde de kızıl adları arasında rastlanmaktadır (35-37).

[430] Vámbéry, Das Türkenvolk 263-264.

[431] Vámbéry, Das Türkenvolk 552.

[432] *οὐν(ν)ογουνδουρ* Patrik Nikeforos ve Teofanes *όνογουνδουρ* Konstantinos, bkz. Moravcsik: MNy XXVI, Az Onogurok Történetéhez.

[433] Bu adlar XI. anlambilgisel grubun bir alt ayrımı olarak, yâni hayat tipiyle ilgili millet adları başlığında ele alınmalıdır.

[434] Izv. Russk. Geogr. Obšč. IX, 82.

[435] Houtsma: WZKM II, 1888, 225; ancak krş. Kāšġharī (Brock.) 251.

[436] Krş. Németh: MNy XVIII, 1922, 2 ve sonraki sayfalar.

[437] Radloff, Phonetik XXXVIII, XXXIX.

[438] Örneğin *Quyan-qulaqlï* 'Tavşan kulaklı' ya da 'Yassı kulaklı' takma adlar arasında bulunmaktadır. *Qara-quylï*, *Aq-qoylï* millet adları ise besicilikle ilgili millet adları grubunda yer almaktadır.

[439] Vámbéry, Das Türkenvolk 373., 3. 402; Togan, IF 176.

şekilde *Qara-börkli*[440] adlandırması, *Qïzïl Börk* adlı Kırgız halkı adı, 'kızıl kahve renkli şapka' anlamındaki *Qonur-börk*[441] etnonimleri mevcut kategoride ele alınabilir.

Kaşgarlı kaydında *Čarıqlıġ* biçiminde bir Oğuz boy adını anmaktadır. Ad, 'çarıklılar', 'çarık giyenler' anlamına gelmekte, 'kağnılı' anlamına gelen *Qanġlï* ile beraber mevcut kategoriye dâhil olmaktadır. *Redhouse* sözlüğünde *Qïl Tonlu* adında bir boy adına rastlamaktayız.[442] 'At tüyünden yapılmış kaftan giyen' anlamına gelmektedir. Başkurt etnonimleri arasında pek çok örnekten bahsedebiliriz: *Sulpï* 'bir tür saç süsü', *Bizmän* 'el tartısı', *Möyät* 'gem tutacağı' vesaire.[443] Son olarak *Yağmurlu* 'Yağmurluklu' Oğuz boy adını anıyorum.[444] Lâkin örneklerin sayısını arttırmak mümkündür.[445]

7. TÜRK ETNONİMLERİNİN GRAMATİK GRUPLARI

Türk millet, boy, oğuş, uruk adları gramatik açıdan basit ya da kompleks olabilirler. Basit millet isimleri grubunda tek heceli, sözcük birleşmeleri yoluyla ortaya çıkmamış adları sıralayabiliriz. İçlerinde gerek kök gerekse türemiş adlar bulunmaktadır. Halk arasındaki orijinal anlamları ve / veya türeme tipleri artık muğlaklaşmış olabilir. Yine de tam zıddına yâni produktif eklere ve bugüne kadar muhafaza olmuş anlamlara da emsaller bulunmaktadır.

Basit millet isimlerinin temel tipleri:

A) Kök ve eki silikleşen sözcükler: *Türk*, *Oguz* (*-z* eki zayıflamıştır); *Bayat* Oğuz boy adı, silikleşmiş Moğolca *-t* ekiyle gramer olarak çoğul bir kelimedir. Bkz. *Tana* Kazak boy adı, *Sulpï*, *Möyät* Başkurt etnonimleri, *Käsä* Türkmen boy adı (*deverbal* [fiilden isim yapan] *-ä* ekiyle).

B) Türemiş (*Produktiv* ek) etnonimler: *Baylar* Başkurt boy adı, *Köller* Koybal ulus adı, *Čistar* Beltir boy adı, *Tomnar* bir Sibirya Türk boy adı, (*-lar / -ler* çoğul ekiyle ve türevleriyle oluşturulan biçimler); *Kalar* Şor boy adı, *Yazar* Oğuz boy adı, *Kesir* Türkmen aşiret adı, *-ar / -ir* eki *gerundial* biçimleri; *Uyġur* ve *Salġur* millet adları (*-ġur deverbal nomen* ekiyle [fiilden isim yapım eki]); *Burlaq* ve *Buslaq* Özbek boy

[440] Ivanov, Očerk 13: *Qara börkli.*
[441] Ivanov, a.g.e.
[442] Redhouse قيل.
[443] Garipov-Kuzeev, Probl. Obšč. 215.
[444] Faruk Sümer, Oğuzlar 80.
[445] Vahşi hayvanlar ya da İslâmî isimler ayrı semantik grupları oluşturabilir. Ayrıca at besiciliği başlığı altında bu alanda kullanılan aletlere ve bunların bazı isimlendirmeleriyle ilgili etnonimlere yer verilebilir.

adları, *-laq denominal nomen* ekiyle [isimden isim yapım eki]; *Qarluq* millet adı, *-lïq* ekiyle; *Čaruqlug* ve *Qangli* Oğuz boy adları, *-lug / -li* ekinin türevleri; *Türkmen* ve *Quman* (< *Qun-man*), millet adları (*-men / -man* ekiyle); *Qurama* Özbek-Kazak karışımı boy, *deverbal* [fiilden isim yapan] *-ma* ekiyle; *Bayï(a)ndïr* Oğuz boy adı, *Monguldur* Kırgız aşiret adı, *-dur* ekiyle; *Qošsï*, *Balïxsï*, *Sunnarsï* Başkurt boy adları, bildiğimiz *-sï* < *-čï* meslek adı ekiyle. Başkurt etnonimlerinde *-äräk*, *-gay*, *-se* < *-če* ekleri de bulunmaktadır. Örneklerimizde renk belirten sıfatlar da kullanılmıştır. *Kügäräk*, *Hargay*, *Kükse*. Oğuz *Čepni* boy adında *-ni* ekiyle karşılaşmaktayız, *Osmanlï* millet adında *-lï* eki bulunmaktadır.

Bileşik millet isimlerinin başlıca tipleri:

A) Kelime ekiyle ortaya çıkan, ilk kısmın sıfat görevinde, ikinci kısmın ise kelime kökü olduğu adlar: Qaragoš, Tašbaš, Qïltay Başkurt etnonimleri.

B) İki heceli bileşimler:

1. İkili boy adı (boy adı + boy adı): Altay civarında *Ač-Käštim* boy adı, *Qïtay-Qïpčaq* Özbek boy adı, *Uygur-Nayman* Özbek Boy adı, *Uvaq-Kiräy* Kazak aşiret adı. Macar *Kürt-Gyarmat* boy adı.

2. Sıfatlı yapı:

a. Niteleme sıfatı + isim kökü: *Agïr-baš* Türkmen aşiret adı,[446] *Aq Büläk* Başkurt etnonimi, *Qïzïl-qurt* Kazak aşiret adı, *Aq-börü* ve *Kök-börü* Kazak aşiret adları, *Qara-qalpaq*, *Qara-papaq* millet adları, *Qonuk-börk* Kırgız halk adı. Daha önce yapısına değindiğimiz (at rengi + unvan adı) Peçenek boy adları da bu gramatik tipe dâhil edilmelidir.

b. Sayı sıfatı + sıklıkla bağımsız şekilde 'millet adı' anlamlı kök: *On-Oq*, *Üč-Oguz*, *Altï-Oguz*, *Sekiz-Oguz*, *Toquz-Oguz*, *Üč-Qarluq*, *Ontört-Uruq*, *Toquz-Tatar*, *Altï-Kesek*.

c. Sıfat + kişi ya da yapım ekli tamlanan kelime: *Ala-yontlï* Oğuz boy adı, *Quyan Qulaglï* etnonimi, *Qara-Qoylï*, *Aq-Qoylï* millet adları. İyelik eki almış yapılar için birkaç örnek: *Agačeri*, *Ali-širim* Türkmen aşiret adı.

d. Renk adı + etnonim: *Aq Qïpsaq*, *Harï Qïpsaq*, *Aq Törökmän* Başkurt etnonimleri. *Šera Yögur*, Sarı Uygur adı da bu grupta yer

[446] A ve B/2 grubunda sıralanmış isimler arasında keskin bir ayrım yapmak gerçekten zor.

almaktadır. Tarihsel kaynaklara dayanmak suretiyle bu grupta, eski adlar arasında pek çok örnek anmak mümkündür.[447]

3. Diğer Birleşmeler:

Burada da çeşitli alt başlıklar oluşturulabilse de (örneğin ad + ad, sıfat + sıfat) buna gerek görmemekteyiz. Nadir bir isim tipidir ve konuyla ilgili çok sayıda örneğe sahip değiliz: *Aq-qoŋur* Türmen aşiret adı, *Buġa-sïġïr* Uygur boy adı, *Tana-buġa* Kazak millet adı, *Tor-ayġïr* Kazak millet adı.[448]

C. Çok Ekli Bileşimler

Bu da sık karşılaşılan bir tip değildir, dolayısıyla bir iç sınıflandırma yapmaya ihtiyaç duymamaktayız. Örneğin Özbek *Yüz-Miŋ-Qïrq* boy adı. Üç sayıdan oluşan bu millet adı gramatik açıdan oldukça nadir rastlanılan bir tiptir. *Bay-geldi* adı oldukça özgün bir adlandırmadır. Etnonim temeli olarak sintaktik bir yapı teşkil eden *Aučï-Bet-Etmä* Türkmen adı.

8. ÖZET

Türk etnonimlerinin anlambilgisel gruplarını ve gramatik tiplerini değerlendirerek söyleyebiliriz ki, göçebe Türklerin millet adlarının en özgün özelliklerinden biri daha önceden de belirttiğimiz üzere temel olarak dilsel, ırksal ya da etnografik yapılar olmaları değil, daha ziyade politik birlikleri işaret etmeleridir.[449] Göçebe Türk imparatorluklarının ortaya çıkışları ve genişlemeleriyle ilgili olarak yaptığımız tespitler böylelikle açıklık kazanmakta ve Türk millet adlarının doğası da bunu desteklemektedir. 'Kudret' ya da 'Kar fırtınası' adlı millete herhangi bir millet bağlı olabilir. Bu millet, ismi kullanan idarî egemenliğe katılmış ya da bunu ele geçirmiş olabilir. Böylelikle temel olarak küçük bir

---

[447] Hun devrindeki Bulgar fonetiğine sahip, 'beyaz boy', 'beyaz millet' anlamına gelen *šar-oġur* ve aynı şekilde Chavannes'te geçen *Sárga Türgiš*, *Jekete Türgiš* [*Sarı Türgiş*, *Kara Türgiş*] adları bu kapsamda ele alınmalıdır. (Krş. Czeglédy: MNy XLV, 1949, 164. Burada diğer örnekler de bulunmaktadır.) Tabii olarak *Fehér Magyar*, *Fekete Magyar* [*Beyaz Macar*, *Kara Macar*] adlandırmaları da bu gruptadır. Bu isimler şüphesiz eski dönemlerden beri Türkler arasında varlık göstermiştir. Ancak bazı millet adları önündeki renk bildiren sıfatların dönemsel ve gerçek anlamlarının ne olduğuna ilişkin pek bilgimiz yoktur.

[448] Söz konusu gramatik yapıdaki bazı etnonimlerin üst satırlarda ele alınan (bkz. B/1.) ikili boy adları şeklinde ortaya çıkması mümkündür. Böylesi bir durumda boy kollarının farklı bir birlik oluşturabileceği düşünülmelidir. Garipov ve Kuzeev'in düşündüğü üzere mesele yer yer ekzogamik evlilikler neticesinde vücut bulmaktadır. Krş. Probl. Obšč. 214.

[449] Bkz. Inostrancev, Hunnu i Gunny, 3. Moğol ağızlarının etnik temelde gruplandırılamayacağını Deguignes bilmekteydi. Krş. Vladimircov, Sravn. gram. 12.

yapıyı ifade eden millet ismi, fetihlerle diğer milletlere yayılabilir ve bu milletler politik egemenliğin birer parçası olarak varlık gösterebilirler.

M.Ö. 176'da Hun Hükümdarı Çin imparatoruna şunları yazmaktadır: "Göğün kutsiyeti, komutanlarım ve adamlarımın savaşçılığı, mükemmel atlarımın gücü mukabilinde [vezirim] Goat-si senin milletini ortadan kaldırdı. Orada yaşayan herkesin boynunu uçurdu ve orayı fethetti. Ardından yanındaki 26 imparatorlukla birlikte Lõ-lan, Õ-sun ve Hõ-k'ut'u ele geçirdi; bu usulle bütün bu milletleri Huna döndürdük..."[450] Hun fethi sonucunda dillerine ya da onları Hunlardan ayıran diğer faktörlere bakılmaksızın kastedilen milletlerde *Hun* adı yayılmıştır. Batı Eftalitleri *Hun* ve *Beyaz Hun* adıyla kaynaklarda geçmektedir.[451] Akatzirler hakkında orijinal olarak Hun olmadıklarını saptayabilmekteyiz. Yine de *τοῖς Ἀκατίροις Οὔννοις*, yâni "Akatzir Hunları" formunda bir isme sahiptirler.[452] Bu isim Hun İmparatorluğu'na olan bağlılıklarını ifade etmektedir.

Bilge Kağan yazıtının bir yerinde[453] fetihlerin kaydedilmesinin ardından şu ifadeler okunmaktadır: *Türgiš qaġan türkim budunïm erti* 'türgiš kağan Türküme, milletime dönüştü.' Bu ifade Hun hükümdarının mektubunda değindiğimiz olaya açıkça uygun düşmekte ve fetihçi milletlerde adın fetihle yayılmasının resmî olarak da kabul gördüğünü göstermektedir.

Türk adı VI. yüzyılın ortalarına kadar tarihî kaynaklarda geçmemektedir. Bahsettiğimiz dönemde idareci bir boyun adıydı.[454] Türk milletlerinin büyük bir kısmı sadece Türk fetihleri sonrasında bu ismi aldı. Uygurların on bir boyu arasında sadece kağanın boyu Uygur adındadır, boy birliğindeki tüm unsurlar adını bu boydan almıştır.[455] Agathias'ta[456] Uturgur ve Kuturgurlarla ilgili olarak şu ifadeleri okumaktayız: "Hun milletleri öylesine sefalet içinde yaşamaktaydı ki, eğer içlerinden bir kısmı dahi hayatta kaldıysa başkalarının hizmetine girmişler ve onların adını kullanmaya başlamışlardır."

İdil Tatarları köken ve dillerine göre Türktür. Moğol fetihleriyle birlikte "Tatar" adını almışlardır ve bugün dillerini de Tatarca olarak

---

[450] Ši-ki, 110. bölüm, de Groot, Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit 76.
[451] Bkz. Czeglédy, Heftaliták, Hunok, Avarok, Onogurok 4 ve sonraki sayfalar. MNyTK 84. 4 ve sonraki sayfalar.
[452] Priskos, ed. Bonn, 158; Exc. de leg. 130, 139, 588.
[453] Thomsen: IIE; krş. IIE 19; Barthold, 12 Vorlesungen 33.
[454] Thomsen: ZDMG LXXVII, NF III, 1924, 122; Németh: MNy XXIII, 1927, 271 ve sonraki sayfalar.
[455] Hirt, Nachworte 36.
[456] V. 25; Dindorf, HGM II, 392; ed. Bonn, 334; Marquart, Streifzüge 504.

adlandırmaktadır.[457] Ayrıca kendilerini *Bolğar* olarak da adlandırmaktadırlar.[458] Orta Asya Türkçesinin (Çağatayca) Moğol fethi sonrası Moğolca olarak adlandırıldığı bir durum da mevcuttur.[459]

Bu örnekler Türk millet adının nasıl yayıldığını ve köken olarak farklı; ancak fetih vasıtasıyla boy konfederasyonuna bağlanmış ya da katılmış milletlerle nasıl büyüdüğünü açıkça göstermektedir. Türkî milletlerin isimlerinin pek çok kez harici unsurların dilini yansıtmasının temelinde de mezkûr durum bulunmaktadır.

Merkezî, isim verici egemenin zayıflaması ya da ortadan kalkması durumunda boylar isim verici gücün adını kullanmaya devam edebilmekte, eski isimlerine geri dönebilmekte ya da yeni bir isimle birlikten ayrılabilmektedir. Bahsedilen hadiselerin getirdiği üç (belki daha fazla) tip ad aynı anda varlık gösterebilmektedir.

Oğuzların bir kolu olan Osmanlıların eski ismi *Türk* idi. Dolayısıyla bu millet bir zamanlar *Oğuz* adını kullanmış ve sonra *Osmanlī* adını almıştır, ancak *Türk* adı da unutulmamıştır. Türkmenlerin de aynı şekilde *Oğuz* adını bırakıp *Türkmen* adını almaları ilginçtir. Bir döneme kadar, IX. yüzyılın sonlarından sonra *Oğuz* ve *Türkmen* adı birbirine komşu olarak yaşadı.[460]

Yomut ya da Teke boyundan bir Türkmen kendini *Yomut*, *Teke*, *Türkmen* hatta *Türk* olarak adlandırmaktadır.[461] Hazarlar aynı anda kendilerine hem Hazar hem de Türk demekte, Tuna Bulgarlarında da *Onoğur*, *Onoğundur* ve *Bulğar* adları aynı anda kullanılmaktaydı.

Yurt tutma öncesi Macarlara katılan Türk boyunun adının *Kavar* olduğunu bilmekteyiz. Macar yer isimlerinde bu boyun *Kazar* olan eski adı da muhafaza edildi. Dolayısıyla bu küçük boy, koptuğu büyük milletin adını bir süre daha kullandı. Ancak daha sonra kendini *Magyar* olarak da adlandırmaya başladı.

Kaynaklarımızda millet adı kullanımının tesadüfî yapısı ve tarihsel kaynakların politik açıdan önemli isimleri muhafaza etmesi, inceleme sürecini daha da karmaşık hale getirmektedir. Yeni bir millet adı sıklıkla sadece politik birlikteliği, hatta zaman zaman o kadarını dahi

[457] Gábor Bálint, Kazáni-Tatar Nyelvtan VI; Klaproth, Mém. Rel. A l'Asie I, 461–476; Radloff, Wb III, 902; Julián'ın mektubunda okumaktayız: "Hüküm altına alınmışları kendilerine bundan böyle Tatar demeye zorlamaktadırlar." Györffy György çevirisi.
[458] Munkácsi: Ethn VI, 1895, 383; Bálint, a Honfoglalás Revíziója 148.
[459] Köprülüzade, İlk Mutasavvıflar 197., 1.
[460] Houtsma: WZKM II, 1888, 228.
[461] Vámbéry, Das Türkenvolk 387.

ifade etmemektedir. Her bir millet adının ortadan kalkması ya da ortaya çıkması durumuna büyük titizlikle yaklaşılmalıdır.

Millet adlarının yayılmasının özgün nedenleri ve şartları bulunmaktadır ve akılcı yöntemlerin takip edilmesi zarûrîdir. Araştırmacıların cevap bulmak için büyük çaba sarf ettiği, millet adlarının yayılmasına dâir çözmeye çalıştığı sorular temelde iki cümleyle özetlenebilir: Neden belli bir milleti bu şekilde adlandırıyorlar? Bu isim başka topraklarda ve başka milletlerde neden yayılmadı?

Göçebe Türk devletlerini ve eski Macarların isimlerini incelerken yerleşik hayata geçen milletlerin yaşamında tecrübe edilen millet adı verme ilkelerinden mümkün mertebe uzak durulmalı ve siyasî bir birliğe evrilen boy grubunun bugünkü anlamda bir millet ya da ülke yapısına kavuştuğu düşünülmemelidir. İlaveten her göçebe imparatorluğun homojen olmadığı tespitinden de uzak durulmalıdır. Aynı bakış açısı Asya ve Doğu Avrupa imparatorluklarının hayatının incelenmesinde de büyük önem taşır.

İdareci milletin dil birliği tek başına büyük önem arz etmektedir. Özellikle uzun süre mevcudiyetini sürdüren göçebe imparatorlukta tek dilli olmaya yönelme doğal sürecin parçasıdır. Bu durum asimilasyondan ya da idareye tam bağlı olmayan boyların ayrılmasından sonra bir homojenleşme olarak nitelendirilebilir.

Görüldüğü üzere Türk millet adı fetih yoluyla başka milletler arasında yayılmıştır. Öte yandan diğer milletlerde de rastladığımız Türk millet adlarının yayılmasının bir başka yolu da bulunmaktadır. Bu konuyu János Melich, *Ungar* adı hakkında yazdığı makalesinde ele aldı.[462] Melich, millî dilde yaşamayan bir millet adının pek çok durumda başka bir milletin adı olduğunu ve bazı tarihsel nedenlerden dolayı bir milletten diğerine geçtiğini açık örneklerle göstermektedir. (Örneğin Çekler. Orijinal olarak Bajuwârların atalarının ve bir dönem Çek topraklarında yaşayan Böhmenlerin adıdır.)

Bir milletin daha önceleri aynı ya da komşu topraklarda yaşamış başka bir milletin adını alması nâdir değildir. Bu hadise Türklerde de mevcuttur. Kırgız adı altında Kazak-Kırgızlar akla gelmektedir, bununla birlikte sadece Kara-Kırgızlar kendilerini Kırgız olarak adlandırmaktadır. Kazaklar Kırgız adını yabancılardan, Ruslardan almıştır.[463] Votyaklar Kazan ve Sibirya Türklerini *Bigär* yâni Bulgar

[462] Arch. f. Slav. Phil. XXXVIII, 1923, 245-246.
[463] Schuyler, Turkistan II, 135-136.

olarak adlandırmaktadır.[464] Ancak şüphesiz ki, Türk millet adları düzenli olarak bu şekilde değil, ele aldığımız üzere fetih ve katılma, başka bir değişle politik ilişkiler dolayısıyla yayılmıştır.

[464] Munkácsi, Votják Szótár 625: *Bigär* 'Tatar'; Klaproth, Asia Polyglotta² 222.

TÜRK MİLLETLERİ VE DİLLERİ

1. HUNLAR

Hunların yaşam alanı bugün, Moğolların Çin Seddi'ne kadar ulaşan topraklarına denk gelmektedir. Kaynaklarda M.Ö. III. yüzyılın sonlarından başlayarak bu topraklardaki tarihlerini, özellikle politik geçmişlerini takip edebilmekteyiz. Meseleye ilişkin Çin kaynakları oldukça açık ve ayrıntılıdır. Hun tarihinin ilk dönemlerinde göze çarpan en önemli isim Kral Maou-tun'dur (M.Ö. 200 civarında). Kendisi Aral Irmağı civarından ilerleyerek bir imparatorluk kurmuştur.

Hunlar, Peçenek ve Kumanlar gibi öncelikle hayvan besiciliği ve savaşla ekonomilerini ayakta tutan göçebe bir milletti. İdarelerindeki toprakları yabancılarla birlikte işlediler; ticaretle uğraşmadılar, şehirleri yoktu. En fazla sürekli bir konak yerine sahiptiler. At, inek ve koyun otlatırlardı, develeri de bulunmaktaydı. Süt ve etle beslenip deri kıyafetler giyerler, keçe çadırlarda yaşarlardı. Çocuklara da ata binmeyi ve ok kullanmayı öğretmişlerdir. Savaş teknikleri Türklerin ve yurt tutan Macarların bilindik savaş teknikleriyle aynıdır; her zaman at üstünde savaşmışlardır. Tarihlerinin ilk döneminde özellikle Çin topraklarına akınlarda bulunmuşlardır.[465]

Maou-tun İmparatorluğu uzun süre kurucularının idaresinde kalmadı. Hunlar uzun süre Çin topraklarına saldırı düzenledikleri için Çin imparatorlarının yegâne meselesi, sorun yaratan bu komşularını ortadan kaldırmak olmuş, bunda da başarı sağlamışlardır. M. Ö. 54'te Hun İmparatorluğu gücünü o denli yitirdi ki, Çin kontrolüne girdi. Asya Hun İmparatorluğu sürekli ve kademeli bir zayıflama evresine geçtiğinden Çin tarafındaki, baskıya maruz kalan kısımdaki halk batıya; Avrupa'ya göç etti.[466]

Hunların Avrupa'da ciddi şekilde varlık göstermeleri IV. yüzyılın ikinci yarısının sonunda gerçekleşti. Birkaç on yıl sonra Attila devasa Hun İmparatorluğu'nu kurdu. Ancak söz konusu teşekkül kısa süre içinde dağıldı, egemenliği altındaki milletler bağımsızlıklarını kazandı. Hunlar ise Karadeniz civarına çekildi.

---

[465] Chavannes, Se-ma Ts'ien I. Cilt LXII ve sonraki sayfalar; Ligeti: KCsA II, 1926, 14; Donner: JSFOu XL: 1, 16 ve sonraki sayfalar.

[466] Hirth, Hiung-nu ve Hunların (yâni Asya ve Avrupa Hunları) özdeşliğini kanıtladı. Kaynak: Hunnu i Gunny^2 124 ve sonraki sayfalar; Oberhummer, Die Türken und Das Osmanische Reich 24.

A. Samoyed Dilinde Hun Kalıntıları

Miladın başlangıcından itibaren Çin vesikalarında ve diğer kaynaklarda, konuya dâir doyurucu miktarda kayda ulaşabilmekteyiz. (Bazı araştırmacıların bilimsel yetenekleri vesilesiyle çeşitli tarihî kombinasyonlar öne sürülmektedir.) Sözünü ettiğimiz dönemdeki Çin kaynakları, Avrupa'ya doğru uzanan Hun göçlerinden söz etmektedir. Dilbilimcilere göre bu süreç içinde Hun dilinin bazı özellikleri Batı Sibirya'nın Samoyed lehçelerine tesir etmiştir.[467]

Meseleyi Donner Kai'nin[468] çalışmaları temelinde daha önce ele aldım.[469] Son yıllarda ise verilerin artmasını ve elde edilen sonuçların berraklaşmasını bekledim. Ancak yön verici herhangi bir gelişmeyle karşılaşmadım. Belli olguların yanında, söz etmeden geçilemeyecek bir konu vardır: Yurak sayısı. *Jur* ~ Türkçe *yüz*, *tawgy* sayısı. *Yunta* 'at' tarihsel olarak *yont*. Bu kelimelerin zaman dilimi ne olursa olsun kadim bir ilişkiyi ifade etmektedir.

Aralıksız sürdürdüğümüz tetkikler neticesinde muhtemelen yeni sonuçlara ulaşılacaktır. Ben şimdilik Türkçe *kiš* 'samur' kelimesini inceleyerek şunları söyleyen Doerfer'in görüşüne atıfta bulunuyorum:[470] "... Samoyed ve Türk sözcüklerinin benzerliği tesadüfî olabilir, bununla birlikte oldukça az sayıda Samoyed ve Türkçe sözcüğü eşleştirme imkânımız bulunmaktadır (bkz. *yüz*, *yont*, *qin*), bunlar da kesin değildir."[471]

Çin sınırlarından Avrupa'ya doğru akın eden Hunlar Samoyedlerle temas etti, bu varsayımı yapmak durumundayız. Her şeyden önce miladın başlangıcından beri Ural Nehri'nin Türkçe adı bulunmaktadır.[472] Öte yandan Samoyed dilinin Türkçe öğeleri

---

[467] Ligeti: KCsA II, 1926, 187-192; Joki, KwSs 25-54.

[468] JSFOu XL: 1.

[469] Samoyedlerin daha güneyde, bugün Ostyak ve Vogulların yaşadığı bölgede yerleştiği ve o dönemde Bulgar Türklerinin Batı Sibirya'da bulunduğu bilinmektedir. Uygun eşleşmeler olarak değerlendirmektedir: *jur* ~ *yüz*; *juna*, *junta* 'at' ~ *yont*.

[470] TMEN III, 664-665 (§ 1698).

[471] Her ne kadar Doerfer'e atıfta bulunsam da Doerfer'e kıyasla Donner'in makalesi temelinde bu eşleştirmelere daha fazla tarihî değer atfetmekteyim.

[472] Moravcsik, Byz-Turc. II², 116; Räsänen, EtWb 117a.
Nehir ismiyle ilgili olarak; II. yüzyılda Ptolemaios'ta okuduğumuz *Δάιξ* adı Bulgar Türkçesidir. Yunanca *δ-* harfi Bulgar Türkçesinde *dž*'ye denk gelmektedir. Bu, genel kullanımda *y-* yerine geçer. Nehir adının Bulgar Türkçesi biçimi Menandros'ta bulunmaktadır (VI. yüzyıl): *Δαΐχ*. Dolayısıyla mevcut veriler Bulgar Türklerinin II. yüzyıldan itibaren Batı Sibirya'da yaşadığını kanıtlamaktadır. Bibliyografya için bkz. Bang: Ujb XIV, 1934, 202; Vámbéry, Das Türkenvolk 16, 383; Gombocz: NyK

sesbilimsel olarak kesin sonuçlar verecek bir incelemeye tâbi tutulamamıştır. Aşağıdaki alt başlıklar bu konuda kısmî bir bilgilendirme sunmaktadır.

B. Hunların Dili

Ekim 1974'te Profesör Doerfer'in *Zur Sprache der Hunnen* adlı eserini okuma fırsatım oldu.[473] Doerfer'in yazdığı her şeyi büyük sevinç ve ibretle inceledim. Doerfer sorunun tarihini incelemekte ve vardığı sonuçları ayrıntılı şekilde tetkik etmektedir. Buna göre Hunların dili hakkında kesin hiçbir neticeye ulaşılamamıştır. Elbette bu yok edici yargıya rağmen konuyla ilgili elde ettiğim sonuçları, yazdığım makalemi yok saymam lâzım gelmemektedir. Sorunla daha önce de ilgilendiğimi ek olarak kaydetmeliyim.[474] Ayrıca şimdiki çalışmamın kaynakları arasında bir ayrım yaptığımı vurgulamalıyım; sadece Priskos Rhetor'un notlarını dikkate almaktayım. Zîrâ bir tetkikin temeli araştırmacının fikri değil, kaynağın değeridir. Hunlar durumunda temel bir eserimiz bulunmaktadır ve buradan yola çıkmamız gerekmektedir. Bu kaynak ise Priskos Rhetor'un bağışladığı malzemedir. Şimdi temel bir soruna eğilerek Gyula Moravcsik'in eserinden[475] Priskos'un tarifini öne süreceğiz. Buna göre; "eğer Priskos'un eserinden kalan tek bir uzun kısmı, 448'te Hun İmparatorluğu'na yaptığı elçilik seyahatini dikkate alacak olursak yazarın kişiliği ve malzemelerinin toplanmasında kullandığı yöntemler, sunduğu veriler için çok büyük bir güven sağlamaktadır. Bilgi edindiği kaynaklara ve haklarında gerçekleştirdiği kritiklere dâir sâbık kaynakta da mâlûmât sunmaktadır. Attila sarayının önemli kişileri ile Batı Roma elçilerinden sürekli bilgi alan ve büyük bir titizlikle çalışan Priskos, Hunlar arasında yaşayan Yunanlarla yaptığı her karşılaşmayı barbar dünyanın yapısı hakkında bilgi edinmek için kullanmıştır. Her ne kadar Bizans sarayının atmosferinde yetişmiş olsa da bu konumun eksikliklerinin farkındadır ve barbar fetihçinin, Attila'nın insanî özelliklerini büyük bir samimiyetle aktarmaktadır. Eşsiz nesnelliği, seçkin algısı, insan tanıma konusundaki yeteneği, özverili dikkati ve kendine has yaratıcılığı eserine en seçkin tarihî kaynaklar arasında yer açmaktadır."

İsim listelerinin transkripte edilmiş Eski Türkçe olması, Priskos'un bu alanda verdiği haberler kadar titiz davrandığını kanıtlamaktadır.

XLVI, 1923-1927, 19; Togan, IF § 39. Koppers, Die Indogermanen- und Germanenfrage 396.

[473] CAJ XVII, 1973, 1-50.

[474] A Hunok Nyelve: Attila és Hunjai (Németh Gyula szerk.) Bp. 1940, 217-226, (ve notlar: 315-316).

[475] Byz-Turc. I², 481.

Hunların dilinin incelenmesi aşamasında ben de aynı tetkik yaklaşımından yola çıkmaktayım. Kaynak kritik açısından Doerfer'in, Priskos'un notlarının önemini anmaması şaşırtıcı bir durumdur. Priskos'un onomastik kayıtları, Vámbéry ya da onu örnek alan başka kişilerin tespitlerini "boynu-dolanmış" ("sehr gequält") sıfatıyla bağdaştırmakta ve söz konusu tespitlerdeki Türkçe açıklamaların reddini dahi gereksiz bulmaktadır.[476]

Durum şu ki, analizleri her zaman kesin bir sonuca ulaşmasa da Doerfer'in ayrıntılı ve titiz bir şekilde ele aldığı karışık "Hun" notlarına ben bir önem atfetmemekteyim. Aşağıdaki kayıtlarımda, Hunların dillerini açıkladığım aşamada ele aldığım hükümdar isimlerini Doerfer olumsuz karşılamaktadır.[477] Priskos'un notlarında ve konuyla ilgili yine kendisinin kaleme aldığı satırlarda şu Türk isimlerine rastlamaktayız:

Arïg-Qan 'İffetli Kadın Hükümdar', Attila'nın başhanımının adı. Moravcsik, Byz-turc. II^{2} 173. Yunan kaynaklarındaki ilk karakterde (*K* ~ *H*) kendini gösteren değişim, açıkça bir kopyalama hatasıdır. Alman kaynaklarında kullanılan biçimler ayrıca önem taşımaktadır. Alman verileri: *Herce*, *Helche*, *Herkja*, *Erka*. Eski kuzey *Erka* tipi < *Arikan* biçimleri ile oldukça iyi açıklama yapılabilir. 1917'de *Keleti Szemle*'nin XVII. cildinde,[478] Alman *Arikan* formu vesilesiyle isim hakkında sonuca ulaşan Bang da bir önceki satırda sözünü ettiğimiz ilkeyi benimsemiştir.

Örnek, hecelerin yer değiştirmesi durumunda da kullanışlıdır.[479] Her ihtimâlde yapıcı öğe: *Arïg* 'temiz, bakire, namuslu' + *qan* 'hükümdar (kadın)'. Bu yapı Türk kadın isimlerinde sıkça kendini göstermektedir.[480] *Ata-Qam* 'Ata Şaman'. Moravcsik, Byz-turc. II^{2} 76:

---

[476] Vámbéry'nin tespitleri arasında pek çok yanlışın olduğu konusunda Doerfer kısmen haklıdır.

[477] Elbette Doerfer'le aramda önemli fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Doerfer'in yaptığı gibi Hint-Avrupa kategorisi temelinde konulara yoğunlaşmış bulunmaktayım. Fakat isim araştırma yöntemleri ilkelerimiz hususunda kendisinin fikirlerine hiçbir şekilde katılamamaktayım. Esasen temel yaklaşımı hatalıdır. Zîrâ bir adın orijinal anlamının önemsiz olduğu belirtirken, adın fonetik yapısı, karakteristik takıları vesaire gibi biçimsel kriterleri ön plana koymaktadır. Herkesin isimleri kendi teorileri doğrultusunda araştırması ve ön kabulle bir incelemeye girişmesi mümkün değildir. Dil araştırmalarında anlambilgisine bu denli az önem veren birinin muvaffak olması da oldukça zordur.

[478] Krş. Németh (szerk.), Attila és Hunjai 223.

[479] Attila és Hunjai.

[480] Von Gabain, Alttürk. Gram.: *arïg* 'rein, lauter, heilig, der Reine'; DTS 51b-52-a: arïg III. 'čistyj, nezagrjaznennyj; čisto; nravstvenno bezuprečnyj, blagorodnyj, porjadočnyj, neporočnyj; istinnyj, nelożnyj, pravednyj, svjaščennyj, svjatoj';

'αταχάμ bir soyluya ait Hun adı.[481] *Eš-Qam* 'Arkadaş-Şaman'. Moravcsik, Byz-turc. II², 126: *'Εσχάμ*, Attila'nın eş olarak aldığı bir soylunun kızına ait Hun adı.[482] *Eš-Qam* adı, *Ata-Qam* adıyla bağlantılıdır.[483]

İki sıfat, aynı cümle ve anlambilgisel gruba dâhildir ve çeşitli nüanslarla, basit bir bileşim formunda şamana karşı duyulan saygıyı ifade etmektedir. Vámbéry,[484] *Baba-Axond* 'Baba-usta' ve *Dayï-Mollah* 'Amca-Mollah' isimlerini benzer bir yapı olarak belirtmektedir.[485] *Ata-Qam* ismiyle ilgili olarak *Ata-Beg* adını anabilirim.[486] *Ata-Qam* Attila ailesinin bir üyesi değildir, Macar toplumunda Estergom başpiskoposu gibi egemen sınıfın en önemli unsurlarından biridir.[487]

Ata-Qam ve *Eš-Kam*'ın anlamsal eşleri etimolojiyi güçlendirmektedir: 'Ata-Şaman' ve 'Dost ya da Eş Şaman'. Avarlarda kullanılan *Qam-Saučï* de yüksek devlet rütbesini belirtmektedir. *Qam* adının, saygıyı ifade eden bir sıfat olarak kullanıldığı dördüncü bir örneğimiz daha bulunmaktadır. Altay Tatarlarında bulunan *Qam* 'Şaman' kişi ismi,[488] 'büyük' anlamına gelen ve saygı belirten bir sıfat olarak da karşımıza çıkmaktadır: *Palamōn Qam* 'Büyük Şaman'.[489]

Ay-Bars 'Ay (Parıldayan) -Pàrs'. Moravcsik, Byz-turc. II², 350: *Ωηβάρσιος* bir Hun prensinin, Attila'nın büyük kardeşlerinden birinin adı. Okunuşu kurallar dâhilinde Aybars(*ios*). *-ios* doğal olarak

---

Doerfer, TMEN III, 141-179 (§ 1161); Râsonyi, Der Frauenname bei den Türkvölkern: UAJb XXXIV, 1962, 233.

[481] Krş. Radloff, Wb *ata* 'Vater, Grossvater, Vorfahr, das Männchen, Erzieher der fürstlichen Kinder, alter Mann, Greis'; Doerfer, TMEN III, 225 (§ 1214); Altheim, Geschichte der Hunnen V, 297: *Atakam, Eškam*; Clauson, EtDict 625a (*qām*); Doerfer, TMEN III, 402-406 (§ 1409).

[482] Krş. von Gabain, Alttürk. Gram.: *äš, eš, iš* 'Gefährte, Genosse'; DTS 184b-185a: *eš* 'drug, prijatel', spodvižnik', *eš-tuš* 'druz'ja, tovariščі'; *Eš Qara* kişi adı; *Eš, Iš* İdil Türklerinde oldukça sık karşılaşılan bir kişi adıdır. Bkz. Mészáros, Magna Ungaria 141.

[483] Vámbéry, A Magyarok Eredete 40-43.

[484] Vámbéry, A Magyarok Eredete 40-43.

[485] Vámbéry, Das Türkenvolk 359. Kendisi burada *Dayï Mollah* adının sadece Hive'de kullanıldığını ve daha ziyade bir saygı ifadesi olduğunu söylemektedir.

[486] Krş. Doerfer, TMEN II, 7-8 (§ 415).

[487] Rubruk § XXXV: Györffy, Napkelet Felfedezése.

[488] Krş. Doerfer, TMEN III, 402 (§ 1409). *Qam* kişi adını Dede Korkut'tan almıştır.

[489] *Palamōn* (Radloff, Wb) = *balaban*; bkz. Németh, Die Türken von Vidin 380a: *balaban* 'gross, stattlich'.

okunmayan kısımdır. İsim aynı şekilde Houtsma sözlüğünde de bulunmaktadır.[490]

Ay 'ışıldayan şekilde güzel insan ya da yüz'[491] kelimesi çeşitli eski Türk isimlerinde bulunmaktadır: *Ay*, *Ay-Taš*, *Ay-Bey*, *Ay-Demür*,[492] *Ay-Dud*,[493] *Ay-Tegin* 'Ay-Prensi.'[494] Bars da sıkça kullanılan bir Türk kişi adıdır: *Bars*, *Tay-Bars*, *Böri-Bars* 'Kurt-Pars', *Bars-Toğan* 'Pars-Doğan', *Küč-Bars* 'Güçlü-Pars',[495] *Qara-Bars*, *Oğul-Bars*.[496]

Dengizi 'Denizcik'. Moravcsik, Byz-turc. II[2], 117: *Δεγγιζίχ*, Attila'nın oğullarından biri. *Teŋiz*, *deŋiz* (*d* ile). 'Tenger' kelimesi kişi ismi olarak Eski Türkçede de bulunmaktadır.[497] Aynı zamanda *Tengiz*, *Dingiz* adları Houtsma'nın isim listesinde de mevcut olup, László Rásonyi Nagy Türkçe eşlerini kaydetmektedir.[498] *Mangïšlak* yarımadasının kuzey kısmında rastlanan Kazakça *Tenizek* kişi adı ve *Tengezek* yer adı Hunca biçime tam olarak uymaktadır.

László Rásonyi Nagy'dan alıntılanan ve Eski Türkçede oldukça sık kullanılan *Tengiz*, *Dengiz* (!) kişi adları büyük önem taşımaktadır. *Tengiz* kelimesinin 'rüzgâr' anlamına gelmesi aynı zamanda dikkat çekicidir.[499] Bununla birlikte açıklama fonetik açıdan soru işaretleri barındırmaktadır. Hunca verideki, kelime başındaki *d-* kurallı değildir, yerine *t-* harfi gelmelidir. Bunun için bir açıklama yapılması gerekmektedir. Ancak her durumda vurgulamamız gerekir ki, yeni dönemde de *tengiz* kelimesi çerçevesinde sözcük başı *d-*, *t-* yerine bulunabilmektedir.[500]

Elek 'Hükümdar'. Attila'nın oğullarından birinin adı. Jordanes'te (50) *Ellac* biçiminde geçmektedir ve Yunanca *Hλ[λ]αχ*'tir. Okunuşu [*Ėlek*] (Yukardaki *Ėrnek* biçimiyle karşılaştırınız.) formunu işaret etmektedir. *Ėlek* 'ülke', 'egemenlik', 'imparatorluk' anlamlarına gelen

---

[490] Yapı öğeleri hakkında bkz. Radloff, Wb; DTS 24b-25a: *ay* I 'mesjae, luna'; Clauson, EtDiet 265ab; von Gabain, Alttürk. Gram.: bars, bārs 'Tiger; nom. pr.'; Clauson, EtDict 368ab; Doerfer, TMEN II, 169-170 (§ 627), 235-238 (§ 685).

[491] Bkz. Qāmūs-i Türkī.

[492] Gombocz: MNy X, 1914, 337, 339; Grønbech, Sprachbau I, 110.

[493] Rásonyi Nagy: NyK XLVI, 1923-1927, 129.

[494] Zambaur, Manuel, index.

[495] Gombocz: MNy X, 1914, 243.

[496] Németh: KCsA II, 1926, 135.

[497] Sözcükle ilgili veriler için bkz. DTS 160a, 552a; Clauson, EtDict 527ab; Doerfer, TMEN III, 205-207 (§ 1192); Arnim: ZfSIPhil XIII, 1936. 100.

[498] MNy XXVIII, 1932, 102.

[499] Ligeti: Acta AntHung X, 1962, 168.

[500] Krş. örneğin Başkurtça *diŋkez*, Kırgızca *deŋiz*; Ligeti: MNy LVIII, 1962, 151.

bilindik bir Türkçe unvandır.[501] Aynı şekilde kelimenin *-k* ve *-g* ile biten biçimlerini de tanımaktayız.

Kişi isimlerinde kendini gösteren değişimleri László Rásonyi Nagy titiz bir şekilde tespit etmiştir.[502] Sonu *-k* ile biten kişi adlarına ilişkin verileri aktarıyorum: 1363'ten *İlak*,[503] 1820 civarı *İlek-Bay* Kırkız boy beyi,[504] 1825 yılına ait Kazakça veri: *İllek-Bay*,[505] Kazakça *İlek-Er* 'Hükümdar-Kahraman', Çuvaşça *İlek*, *İlek-Murza*.[506]

Jordanes'in yukarıdaki *Ellac* verisi de tabii olarak sonu *-k* ile biten doneler arasına dâhil olmaktadır. Yine bu konuda, Nagyszentmiklós hazinesinin *Ilek* adı ve kişi ismi olarak *Velek*, Macarcaya Bulgar Türkçesinden girmemiştir.[507] *-g* kelime sonu ile ilgili veri *Ιλιγερ*. [*Ilig-Er*], 'Hükümdar-Kahraman' bir Sabir vezirinin adı.[508] Bu isim Attila ile aynı dönemde mevcuttur. Temel olarak *Élek* adıyla aynıdır. İsim kelime sonundaki eski *-ğ* sesiyle beraber Macarcada da bulunmaktadır. Árpád'ın oğullarından birinin adıdır. Yapıyı İmparator Konstantin *Ιέλεχ* şekliyle kaydetmiştir.[509] Ben bu kelimeyi *Éleğ* şeklinde okumaktayım: (*ιε* = *é*; *χ* = *ğ*). Eski Macarcada *Ilëü* biçiminde bulunmaktadır; bugünkü hali *Üllő*.[510] Attila'nın oğlunun adının *Élek*, Árpád'ınkinin *Üllő* olması bir rastlantı değildir. Él kelimesi 'millet', 'ülke', 'egemenlik', 'imparatorluk' anlamına gelmektedir ve devlet idaresinde ikinci egemeni belirtmektedir.[511]

Érnek 'Küçük-Kahraman'. Moravcsik, Byz-turc. II², 132: *Ηρνάχ*, Attila'nın oğullarından birinin adı.[512] Türkçe *Érnek* adının kökü *er*, *ér*, *ir* 'erkek, seçkin insan, kahraman' kelimesidir. *-nek*, *Bečenek* 'Peçenek'

---

[501] Başlıca veriler için bkz. Räsänen, EtWb 39b; Doerfer, TMEN II, 210-213 (§ 661): "*ēlig* 'höchster Rang nach dem Xagan' - tü. (karachanid. uig.) *elig* id. < *el* + *-lēg* 'mit der Verwaltung der Konföderation beauftragt'"; DTS 170a; Clauson, EtDict 141b-142a.

[502] MNy XXVIII, 1932, 101.

[503] Polnoe Sobranie Russkih Letopisej XI, 2; XXII, 1, 412.

[504] Sib. Vestnik IXi 121.

[505] Trudy Orenb. Učenoj Arhivnoj Komm. XXIV.

[506] Son veriye László Rásonyi Nagy'ın derlemesi temelinde atıfta bulunmaktayım. Kötü bir okumaya sahip Arap alfabeli yazılarını burada kullanmadım.

[507] Nagy Rásonyi: MNy XXVIII, 1932, 101.

[508] Bkz. Moravcsik, Byz-Turc. II², 138.

[509] Moravcsik, Byz-Turc. II², 138.

[510] Ligeti, Bárcsi-Eml. 236.

[511] Gombocz: MNy XI, 1915, 436; Doerfer, TMEN II, 210-213. (§ 661).

[512] Ad, Jordannes'te (ed. Mommsen 127) *Hernac* (okunuşu *Érnek*) şeklinde geçmektedir. Ayrıca Bulgar hükümdarlık listesinde de bulunmaktadır: *Ирникъ* (*Irnik*).

adında da bulunmaktadır ve küçültme ekidir.[513] Ben adın varyasyonlarına ilişkin örnekler sunarken László Rásonyi Nagy da eserinde meseleye eğildi.[514] Tespitleri arasında Kazakça *İrnek Bay* adı da bulunmaktadır. Eski Macarcadaki *Ernye* kişi adı büyük ihtimâlle Türkçe *Ernek* adından gelmektedir.[515]

Mundžuk 'İnci'. Moravcsik, Byz-turc. II², 194: *Μουνδίουχος*, Attila'nın babasının adı. Bu isim Jordanes'te de *Mundzuco* biçiminde geçmektedir.[516] -*x*'i saymazsak Priskos'ta bulunan veri büyük bir soruna yol açmaya müsaittir. *Δ* ~ *d'ž* uyumu ayrıca dikkat çekicidir.[517] Türkçe adın pek çok biçimi kaydedildi.[518] Ayrıca Thomsen'de çok sayıda ve önemli veriyle karşılaşılmaktadır.[519] Kişi adı varyasyonlarını burada da László Rásonyi Nagy derledi.[520] Pritsak Omelyan yersiz bir şekilde *Mundžuk* adının karşılığı olarak *Mundo* biçimini vermektedir.[521] Jordanes'teki[522] *Mundo* ile ilgili açıklama ("Nam hic Mundo de Attilanis quondam origine descendens"[523]) bilgece bir yaklaşımdır.

Macar kroniklerinde Attila'nın babasının adı Bendegúz'dur. Bu ad konusunda kesin bir yargıya ulaşabilmiş değiliz.[524] Hun hükümdarlık ailesinde Türkçe adlar da bulunmaktadır. Attila'nın abilerinden birinin adı olan Ruga[525] (~Althochdeutsch [Eski Almanca] *Rugo*) bunlardan biridir. Adın *-ila* küçültme ekiyle (karşılaştırınız *Vulfila*) oluşturulmuş *Rugila* biçimi de bulunmaktadır. Attila'nın Got kökenli akrabalarından birinin adı *Laudaricus*'tur (= Gotça *Laudareiks*). Attila'nın kendi adı da Gotçadır (Gotça *atta* 'ata' + *-ila* küçültme eki.).[526] Attila'nın kardeşinin adı *Bleda* da aynı şekildedir.[527] Hunların Alman kökenli

---

[513] Krş: Gombocz: MNy XXII, 1926 10 ve sonraki sayfalar.
[514] MNy XXVIII, 1932, 101.
[515] Gombocz-Melich, EtSz.
[516] Wd. Mommsen 105, 124.
[517] Krş. Priskos: *δ* ~ Jordanes: *dz* ~ Türkçe *dž* uyumu. Priskos: *τ* ~ Jordanes: *tz* ~ Türkçe *ťš* uyumu, 72: *agačeri*.
[518] Bkz. von Gabain, Alttürk. Gram. *Monču̧* 'Perle'; Doerfer, TMEN IV, 24-27 (§ 1740); Doerfer, TLwTdsch 25; Paasonen: JSFOu XXI: 1, 44; Németh: MNy XXXIII, 1937, 216.
[519] Vilhelm Thomsen, Ein Blatt in Türkischer "Runenschrift" aus Turfan. SBPAW 1910, 303.
[520] MNy XXVIII, 1932, 100.
[521] Bulgarische Fürstenliste 62-63.
[522] Pritsak, a.g.e.; Moravcsik, Byz-Turc. II², 194.
[523] ["Bu vasıtayla Attila'nın soyundan gelen Mundo."]
[524] Krş. Gombocz-Melich, EtSz; Meskó: MNy XXXII, 1936, 328.
[525] Moravcsik, Byz-Turc. II², 260.
[526] Moravcsik, Byz-Turc. II², 79-80.
[527] Bkz. Moravcsik, Byz-Turc. II², 91-92.

olmadıklarını iyi bilmekteyiz, German isimleri kelime alıntılama yoluyla Hunlara geçmiştir.

Priskos'ta ele alınan Hun adlarının listesi (burada 11 ad bulunmaktadır) örnek niteliğindedir: Yunan harfli bu adlarda tek bir pürüz bulunmamakta, sadece bir kopyalama hatasına rastlanmaktadır. (*Arig-Qan*) Söz konusu sözcük de Almanca biçimde düzeltilmektedir. Dolayısıyla geriye kalan hiçbir adda herhangi bir sorun mevcut değildir. Türk kökenli kelimelerde sesbilimsel bir sapma da gözlenmemektedir: Oğuz tipli, Doğu Asya Türkçe kelime biçimleri.

Ele alınan kelimelerde anlambilgisi açısından da veriler bulunmaktadır. *Ata-Qam* 'Ata-Şaman' ve *Eš-Qam* 'Arkadaş-Şaman'. Eğer bunlara *Qam* kelimesinin başka Türk dillerinde görülen biçimlerini eklersem *(Balaban-Qam* 'Büyük Şaman' ve *Qam-Saućī* 'Elçi-Şaman'), saygıyı, rütbeyi ifade eden anlambilgisel bir grup elde etmekteyiz. Hun adları arasında başka bir küme daha bulunmaktadır: Daha önce gördüğümüz Almanca alıntı kelimeler: *Attila, Rugila, Laudareiks, Bleda.*

Önemli Hun adlarını bir araya getirmemiz durumunda, açıklanan "Hunca" kelimelerden daha fazla, açıklanmayanların olduğu şeklinde bir kanı oluşabilir. Bu doğru ve bir o kadar da doğaldır. Söz konusu adlar Attila sarayının dilinin kayda geçirdiği, eski Türk kültürünün pozitif ve önemli bilgiler içeren kalıntılarıdır.[528]

ἀχάτζιροι da belki Hun dilinden kalan bir millet adıdır. Moravcsik, Byz-turc. II², 58-59: *'Αχατζίρωνς*. Bu orijinal olarak ne bir millet adı ne de bir Türk veya Hun adıdır. Aksine büyük ihtimâlle bir Fin-Ugor topluluğunun adıdır. Bu halk Karadeniz'in kuzeyinde yaşamaktaydı. *ἀχάτζιροι* adı, okunuşu: *Agačiri*; anlamı Türkçe 'orman insanı', 'orman milleti'. *Agač* kelimesi genellikle 'ağaç' anlamında kullanılmaktadır. Fakat Altay lehçesinde, sözcükten (Burada *ağaš* tipi mevcuttur.) 'orman' anlamında da istifade edilir.[529] *Agačeri* 'orman milleti' adlandırması Houtsma'nın çalıştığı XIII. yüzyıl *Arap*

[528] Attila sarayında konuşulan dille Hun dilini eşleştirmek büyük bir hatadır. Meseleyi filolojik olarak ayrıca ele almak gerekmektedir. İncelememizin "Hun dilini" hedef alması ise baştan yapılacak bir yanlış olur. Sorular sadece "Hun İmparatorluğu" ifadesi çerçevesinde cevaplanabilir hale gelmektedir. Priskos Rhetor'un kayıtları bu konuda paha biçilmez niteliktedir. Zîrâ Attila'nın idaresindeki toplulukların boy adlarını vermektedir. Priskos'un sağladığı bilgileri başka kaynaklar tamamlamaktadır.

[529] Gramm. alt. jaz., Szótár 140.

Glossariumu'nda[530] da bulunmaktadır. Ayrıca Reşîdüddîn'de[531] de geçmektedir.

ἀχάτζιροι adının ortaya çıkışında pek çok ihtimâl mümkündür; lâkin büyük olasılıkla bu ad ilgili millet grubuna Hunlar tarafından verilmiştir. Attila'nın ölümünden sonra Hun millet adı da değişti. Büyük politik dönüşümlerin ardından Türk millet adlarında sürekli bir farklılaşma gözlemlenmektedir. Örneğin *Hun* adı bir nedenden ötürü *Bulgar* adıyla bir kullanılmaktadır. Bugüne kalan kaynaklar, Hun ve Bulgar milletlerinin başka milletler olduğunu göstermemektedir. İlaveten Hun-Bulgar isminin bütün Doğu Avrupa'daki izleri bolca bulunmaktadır. Bu olgu tarihsel bilincimizde yaşamasa da sırası geldiğinde konuya kısaca değineceğiz.

2. AVARLAR

Hunlardan sonra gelen, temel olarak Türk dilli, İç Asyalı bir egemenlik olan Avarlar, Hunlar gibi Tuna'ya kadar ilerlemiştir.[532] Hunlarla ilgili bilgilerimizi özellikle Priskos Rhetor'un kaleminden edinmekteyiz. Öte yandan Avarlar hakkında Frank yıllıkları temel kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki kaynak kendi alanlarında birinci derecede önemli başvuru eserleridir.

Macarların yurt tutması zamanında Avarlar artık bugünkü Macaristan topraklarında bulunmamaktaydı; en azından kaynaklar bu konuyla ilgili bilgi vermemektedir.[533] Coğrafyada, bilhassa son zamanlarda gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar özellikle mezarlar açısından önemli sonuçlar vermiştir. Fakat Macar topraklarında herhangi bir dilsel mirasın kalmadığı anlaşılmıştır; dolayısıyla bir alıntı kelime ya da ad gösterememekteyiz.

Arkeolojik, etnografik ve antropolojik teoriler hususunda burada bilgi vermeyeceğim. Günümüzde, bu topraklarda konuyla ilgili zengin bir kaynakça oluştu ve oldukça spekülatif bir anlayış gün yüzü gördü. Aralarından hiçbiri dilbiliminin tespitlerini değiştirememekteydi. Kanaatime göre mezkûr bilim alanları Avar sorunuyla ilgili pek çok bilgi ortaya çıkarabilir.[534] István Vásáry'nin Avar periyodik runik işaretlerini içeren, nesnel kalıntılar hakkında oldukça ilginç ve güçlü

---

530 ٣.

531 Radloff, Kud. Bil. I. k. XXI.

532 Moravcsik, Byz-Turc. I³, 70; Czeglédy, Nomád Népek; Haussig: CAJII, 1956, 21.

533 Czeglédy, Nomád Népek 122-137; Gombocz-Melich, EtSz; Melich, HonfMo 413; Kniezsa: SztIstv-Eml. II, 434.

534 Tomka Péter'in çalışması bu konuda önemli bilgiler vermektedir: Acta Orientl Iung XXV, 1972, 313-334.

veriler sunan çalışması[535] yeniden yayımlansa da kullanılabilir dilsel ve tarihî kaynaklar ortaya koyamamıştır.

Bilindik ve genel olarak kabul görmüş Pelliot'un fikrine göre Avarlar Moğoldu.[536] Ancak Pelliot'un tespitinin herhangi bir dayanağı bulunmamaktadır. Böyle büyük çaplı bir sorunun değerlendirilmesinde, Çin kaynaklarındaki *T'ou-Kiue* ifadesinin (Çincede Türklerin adı) *Türkü* formunu yansıtması pek yeterli değildir. *Türkü* formu gramatik olarak Moğolca varyasyonun çoğuludur ve ad, Asya Avarlarından Çinceye geçmiştir. Bu nedenle Pelliot'a göre Avarlar Moğoldur. Ayrıntıları yerine oturacak olsa bile bu hipotezi savunmak oldukça güçtür. Konuyla ilgili János Harmatta'nın çalışmasında şu tespiti okumaktayız:[537]

"Such a form *Turkit*, *Turkid* etc. is, of course, not attested, but perhaps it can be better justified as the form *Türküt*." Harmatta'nın makalesi şöyle devam etmektedir: "...it was a Sogdian diplomat, who gave the first official report to the Chinese imperial chancellery about the Turks. We must therefore, necessarily suppose that the name of the Turks became established in the Chinese imperial court in its Sogdian form... As I have pointed out long ago (AAH X, 1962, 149) we can presume a Sogdian form *twrky* of the name of *Türk* ... The plural of this Sogdian form *twrky* could be *twrkyt* = *Turkit* (or *Turkid*), exactly reflected by the Chinese transcription."[538]

A. Avarların Dili

Bu aşamada Avar dil kalıntılarını inceleyeceğiz. Sistematik araştırmalar geçen yüzyılın 70'li yıllarında başladı. Wilhelm Tomaschek'in *Zeitschrift für österreichische Gymnasien* adlı eserinin sayfalarına bakıldığında, kendisinin 1877'de Avar dil kaynaklarının tasnifi ve Altay dillerinin incelenmesi üzerine çalışan ilk araştırmacı olduğu görülmektedir. Tomaschek'in eserinin hemen ardından Ármin

---

[535] Acta Orientl-Iung XXV, 1972, 335-347.

[536] Meselenin değerlendirmesi ve kaynaklar için bkz. Grousset, Histoire de l'Ext. Orient. I, 252-253; Pelliot'un düşünceleri hakkında bkz. T'oung Pao XVI, 1915, 687.

[537] Acta Orientl-Iung XXV, 1972, 272.

[538] ["Elbette *Turkit*, *Türkid* gibi formlar kesinlik kazanmamıştır. Ancak bir ihtimal *Türküt* biçiminin uygunluk payı bulunmaktadır." "...kendisi, Çin imparatorluk nazırlığına ilk resmi raporu sunarak Türkler hakkında bilgi veren Sogdlu bir diplomattı. Dolayısıyla Türk adının Çin imparatorluk sarayında Sogdça formuyla tesis edildiğini ister istemez varsaymalıyız... Uzun zaman önce belirttiğim üzere, (AAH X, 1962, 149) *Türk* adının Sogdca biçimi *twrky* olarak addedilebilir... Bu Sogdça *twrky* biçiminin çoğulu, *twrkyt* = *Turkit* (ya da *Turkid*) olabilir, söz konusu yapı Çince transkripsiyonu kesin olarak yansıtmaktadır."] Harmatta, a.g.e., 273.

Vámbéry'nin Avar dili hakkındaki eseri yayımlandı. Tabii eserinde Avar dilinin incelenmesi yegâne bir amaç taşımamaktaydı, müellif Macarların kökeni çerçevesinde Avar dil geçmişini ele aldı.[539]

Mesele hakkında kritik bir değerlendirmeye gidecek olan kişi Gombocz idi. Lâkin eseri yabancı dilde yayımlanmadı.[540] Daha sonraki satırlarda benim de kanıtlamaya çalışacağım üzere Gombocz, zayıf Avar dil kaynaklarının Türkçeyi işaret ettiğini düşünmektedir. Tespit ettiği Avar adları ve unvanlarına bakalım:

Qaġan 'devletin başı, hükümdar.[541] Gombocz Batı kaynaklarından şu varyasyonları göstermektedir: *Cagan*, *chagan*,[542] *cagamus*, *kaganus*[543], *cacanus*.[544] Kağan unvanı pek çok eski Türk milletinde (Türk, Uygur, Hazar) bulunmaktadır.[545] *Bayan* kişi adı, kağanın adı olup; 'zengin', 'servet (?)' anlamına gelmektedir.[546] Gerek Gombocz[547] gerekse ben, Avar adını inceledik. *Bayan* kelimesine ilişkin Oğuzca verinin olmamasına, ayrıca Moğolcanın yanında sadece Çuvaşçadan net sesbilgisel tespitler yapabilmemize bugün de fazla önem atfetmemekteyim.[548]

Qatun 'hükümdar kadın, kağanın karısı'.[549] *Tarhan*, *Tarqan* 'yüksek bir rütbenin adlandırması'.[550] Sözcükler çeşitli Türk milletlerinde görülse de en eski örneklerine Avarlarda rastlanmaktadır.[551] Bu unvanla

---

[539] Vámbéry, A Magyarok Eredete. Bp. 1882.
[540] MNy XII, 1916, 97-102.
[541] a.g.e., 100.
[542] Einhardi Fuld. Ann. ad a. 796.
[543] Einhardi Fuld. Ann. ad a. 782; Vita Karoli, MGH 71, II, 450.
[544] Bkz. Moravcsik, Byz-Turc. II², 232; krş. Simonyi: MNy LXIV, 1968, 438; Doerfer, TMEN III, 141-179 (§ 1161).
[545] Bkz. Moravcsik'te aynı yer.
[546] Bkz. Moravcsik, Byz-Turc. II². Burada Avarlar dışında farklı veriler de bulunmaktadır. Filolojik veriler için bkz. Doerfer, TMEN II, 259-260 (§ 714); Egorov, ÉtSIČuvJaz 163: *puyan* 'zengin'; krş. Moğolca *bayan*, Kalmukça *bayŋ*.
[547] MNy XII, 1916, 101.
[548] *Bayan* biçimi Eski Türkçe olabilir. Ayrıca Avar *Bayan* hükümdarın —Türk kökenli olsa da— o dönem için geçerli olan Bulgarca ya da Moğolca ad alması da muhtemeldir.
[549] Moravcsk, Byz-Turc. II2, 434. Diğer veriler hakkında bkz. Doerfer, TMEN III, 132-141 (§ 1159); Räsänen, ETWb 157a; Clauson, EtDict 602b-603a; Aalto, Iranian Contacts of the Turks in Preislamic Times: Studia Turcica. Bp. 1971, 35; ayrıca krş. Simonyi: MNy LXIV, 1968, 438; Togan, IF XXIX.
[550] Moravcsik, Byz-Turc. II², 299.
[551] Bkz. Simony: MNy LXIV, 1968, 139.

ilgili bildiklerimizi Macar *Tarján* boy adı kapsamında aşağıda özetledim.[552]

Tudun 'kağandan sonraki en yüksek unvan', 'idareci hükümdar'.[553] Gombocz tarafından derlenen örnekler arasında şu Türkçe adlara ayrı bir vurgu yapmak isterim: *Tudun Yamtar* ve *Kül-Tudun* (önemli bir rütbe) ayrıca Thomsen'in materyallerinden; *Uruŋğu Tudun Čigši*.[554] Kelimenin kökeni açıktır: *Tut-*. 'Tutmak, elde tutmak, hükmetmek, yönetmek' fiilinin türevini inceleyeceğiz.[555] Fiilin çeşitli kaynaklarda karşılaştığımız 'budist rahip' anlamına gelen *toyïn* kelimesiyle ilişkilendirilmesi tamamen yanlıştır. Gombocz etimolojiyi doğru bir şekilde ele almaktadır. Öte yandan Kaşgarlı Mahmud'un olağanüstü bir verisi mevcuttur: *Tuđun* 'soylu ve su kanallarının işleyişinin yöneticisi'. Çarpıcı bir anlam değişimi.

Ayrıca eski Türkler, Avarlar ve Hazarlardaki *tudun* kelimesine ilişkin Šahmatov ve Samojlovič'in araştırmaları büyük önem taşımaktadır.[556] Aşağıdaki satırlarda Egorov vardığı sonuçları özetlemektedir: "Çuvaşlarda bugün *Tărăn*, *Tărăm* öğelerini içeren *Čirkelle Tărăn* (*Turunovo* köyü), *Vărmankas* Tărăn, *Ĭtmar Tărăn* gibi pek çok yer ismi bulunmaktadır. XIII. yüzyıla ait Rus yıllıklarında geçen çoğul *Trunove* biçimi, İdil Bulgarlarının *turun* 'tudun' formunu yansıtmaktadır."[557] *Tudun* unvanı ve adlandırması, Moğol egemenliğinin genişlemesiyle yaygınlık kazanmıştır ve kullanımı Avar *Tudun* unvanıyla ilişkilendirilmemelidir.

---

[552] Temel veriler için bkz. Doerfer, TMEN II, 460-474 (§ 879); Räsänen, EtWb 464ab; Clauson, EtDict 539b-540a.

[553] Moravcsik, Byz-Turc. II², 317-318. Diğer veriler için bkz. Tomaschek: Zeitschrift für Österreichische Gymnasien 1877; Chavannes, Documents 263., 4. Räsänen, EtWb 469a; *Gombocz: MNy XII, 1916, 98-100: Venerunt ad eum legati de Pannonia (unius)* ex primoribus Hunnorum, qui apud suos Tudun vocatur (Einh. Ann. ad a. 795). [Onlar hunlar arasından vekil olarak bir tudunu tayin etti, Pannony'den (birlik) müzakere etmek için geldi.] Yıllıklarda diğer veriler bulunmaktadır.

[554] MNy XII, 1916, 100.

[555] Krş. von Gabain, Alttürk. Gram. 344-345.

[556] A. A. Šahmatov, Zametki o jazyk volžskih Bulgar: Sbornik Muzeja Antropologii i ėtnografii pri Rossijskoj Akademii Nauk. t. V., vyp. I, 1918, 395-397; A. Samojlovič, Turun-tudun. (Eščе primer turko-bulgarskogo rotacizma.) a.g.e., 398-400; krş. Munkácsi: Ethn XIV, 1903, 72-73.

[557] Egorov, ÉtSIČuvJaz. 238.

Yuġ(u)ruš 'ilk bakan'.[558] Mikkola, Frank yıllıklarındaki Avar bilgilerini Doğu Asya formlarıyla eşleştirmektedir.[559] Bu unvanın Frank yıllıklarında bulunan formu, Uygurlardaki *yuġruš* unvanıyla ve Kaşgarlı'nın verdiği örnekle aynı ses yapısını işaret etmektedir.[560] Unvan Avarların *y*-Türkçesini konuştuklarını (dolayısıyla Bulgarca değil) kesin olarak göstermektedir.[561]

'Mavi' anlamıyla[562] *kök* kişi adı, Avar elçisi. Bu ad gerçekten Türklerde de kullanılmaktadır.[563] Moğolcada bilindik erkek ismi olarak *Köke* biçimi mevcuttur.[564] Kök kelimesinin anlamı 'gloriosus', 'şanlı' olup, *Kök-Türk*, *Köke-Mongol*, meşhur *Göklen* Türkmen boy gibi çeşitli adlandırmalarda karşılaşılmaktadır.[565]

Qam-Saučï 'Şaman-Elçi', bir bakan adı. Gombocz bu isim üzerine inceleme yapmadı. Kendisine bir açıklama getirmesini tavsiye ettim, bunu bütün kararlılığımla şimdi de belirtmekteyim. Einhard'da şu biçimleri bulmaktayız: *Canizauci*, *Camzauci*, *Cani*, *zuci*: Tartışmasız şekilde *Qam-Saučï* şeklinde okumak gerekir. *Qam* 'şaman' *saučï* ise 'elçi' anlamına gelmektedir. *Sawčï* kelimesinden Türk politik hayatında sıklıkla istifade edilmektedir.

Din adamlarının devlet idaresinde edindikleri yüksek mevkiler dikkat çekicidir. Durum Hunlarda değişmemiş olup, Avarlarda da aynı yapıya rastlanmaktadır. Orta Çağ'a gelindiğinde Macarlarda ve Moğollarda benzer bir devlet teşkilatlanması zuhûr etmiştir.

Solaq 'sağ tarafta oturan temsilci' anlamına gelen bir Avar elçi adıdır (580 civarı). Bkz. Moravcsik, Byz-turc. II², 264: *Σόλαχος*.[566] Çok

---

[558] Bkz. Gombocz: MNy XII, 1916, 97-98: "Caganus et Jugurrus, principes Hunnorum" (Einh. Ann. ad. A. 782) ve varyasyonlar; Kāšġharī (Brock.) yuġruš 'Wezir, im Range unmittelbar nach dem Chakan; für ibn wird ein schwarzes Seidenzelt aufgeschlagen'.

[559] ArchfSIPhil XLI, 1927, 158-160.

[560] Togan, If 257.

[561] Bkz. Marquart, Die Altbulgarischen Ausdrücke in Inschrift von Catalar und der Altbulgarischen Fürstenliste: Izv. Russk. İn-ta v Konstantinopole. XV, 1911, 15: Köprülü: KCsA I. Kieg. köt., 1938, 337; Clauson, EtDict 905b-906a.

[562] Moravcsik, Byz-Turc. II², 172: *Κόχ*, *Κώχ* (yaklaşık 585).

[563] Bkz. Türkmencede *Gök* erkek adı. TurkmRusskSlov 199.

[564] Ramstedt, KWb 236b: *kök°* (*köke*) 'blau' vesaire, *kök°*.

[565] Ayrıca bkz. Gombocz: MNy XII, 1916, 102: "Türkçe kök sözcüğü, 'gök' adı ve kutsal gök rengi adlandırması. Sadece *Kök-Türk*, *Kök-Yakut*, *Köke-Mongol* gibi millet adlarında değil aynı zamanda kişi adlarında da bulunmaktadır. Türk millî geleneğine göre efsanevî Oğuz Kağan'ın oğlu *Kök Kağan* idi. Ayrıca *Kök-Böri* 'Mavi-Kurt', *Kök-Taš* 'Mavi-Taş' kişi adları da mevcuttur. İlaveten bkz. Doerfer, TMEN III, 640-642 (§ 1677); Clauson, EtDict 708b-709a.

[566] Krş. Gombocz: MNy XII, 1916, 101.

yaygın bir Türk ismi.[567] Eski Türkçede *Apar* biçimi bulunmaktadır. Daha önceki Eski Türkçe formlara şimdi bir yenisini eklemek durumundayız: *Biz beš Apar*.[568] Eskiden beri bilinen ve kurallı *Abar* biçimi olup (*Sûrî Anonymus*, VI. yüzyıl), Slav dillerinde görülmektedir.[569] Üçüncü yapı yine kurallı olan *Avar*.[570] Avar millet adı önemli ve karakteristik Türk millet adları arasında bulunmaktadır, 'itaat etmeyen' anlamına gelir.

Sesbilgisel açıdan millet adının açıklanmasında hiçbir tereddüt bulunmamaktadır. Eski Türkçe ünlü arasındaki *-p* sesi nadiren; ancak kurallı olarak *-b*'ye, *-b* ise *-v*'ye dönüşmektedir. (Özellikle Kıpçaklarda görülmekle birlikte, Oğuz coğrafyasında da durum aynıdır.) Biçimsel açıdan da kurallı bir yapıyla karşılaşmaktayız. *Avar*, *aba- > ava-* fiilinin *-r* ile biten *nomen verbale* [fiilden yapılmış isim] formudur. Radloff'a göre bu fiil Osmanlıca ve Çağataycada da bulunmaktadır. Osmanlıca: *Aba-* 'çekinmek, kaçınmak', Çağatayca: 'Çekinmek', 'izin vermemek', 'geciktirmek'.[571] Anlambilgisel olarak bu millet adı yukarıda sözünü ettiğimiz Kovar ve Bulgar adlarıyla aynı grupta yer almaktadır.[572]

P. Aato Avar millet adı üzerine yeni araştırmalar yaptı.[573] Ona göre: "The name of *apar* in the above list [Kül Tegin E4] has in general been connected with the Avars. Schaeder (*Iranica*, p. 40) and others have pointed out that this identification is not without difficulties. I would therefore submit the suggestion that it might refer to the Iranian province Abarshahr, (in Armenian *Apar ašxart*), on Sassanian coins Apr, Aprš, Apršs, in certain Manichaean sources šahr ...*čē abar*, and its capital, also named Nishapur..."[574] Bu eşleştirmelerin doğru olması

---

[567] Konstantinos Porphyrogennetos'a göre *Τουγά* VII. yüzyılda (Bkz. Moravcsik, Byz-Turc. II², 317) Hırvatların (Avar kökenliydi (?)) kadın hükümdarı idi. Benim okumama göre bu ad *Tüge* olup, Kaşgarlı'nın *tüge*,'iki yaşında inek' verisiyle eşleşmektedir.

[568] Tenišev: ÉV XII, 1958, 64: "*bʲzbᵉšᵃpᵃr* 'my pjat' (mužej) avarov." 'Beş boydan oluşan Avar milleti'?

[569] Slav dilleri *Obrin*, *Obre* biçimini göstermektedir.

[570] Bkz. TESz; Moravcsik, Byz-Turc. II², 53.

[571] *Radloff*, *Wb*, *aba-*; *diğer veriler için bkz.: Redhouse 1968: aba- 'to reject'*; Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi I, İstanbul 1939: *aba-* 'menetmek, muhalefet etmek, ret ve inkâr etmek'.

[572] Krş. Türk millet adlarının VI. numaralı anlam bilimsel grubu.

[573] Studia Turcica, ed. L. Ligeti, Bp. 1971, 33-34.

[574] ["Yukarıdaki listede yer alan *apar* adı [Kül Tegin E4] genel olarak Avarlarla ilişkilendirilmiştir. Schaeder (Iranica, s. 40) ve diğerleri, bu tanımlamanın problemsiz olmadığını belirtir. Dolayısıyla söz konusu sözcüğün İran'daki Abarshahr Vilayeti'ndeki, (Ermenice *Apar ašxart*'ta) Sasani sikkelerinde bulunan yazılara işaret

muhtemeldir; ancak benim açıklamalarım ile bir teması söz konusu değildir. *Magyar Nyelv Etimológiai Szótára*'daki tespitimi "belki" notuyla nitelemektedir.[575] Fakat "belki" kelimesi kaldırılmalıdır. Burada Türk göçebe devlet yapılarının önemli bir özelliği söz konusudur. Avar millet adının orijinal anlamı Türkçe millet adlarının semantik kategorileriyle uyuşmaktadır. Daha önce belirttiğim gibi anlambilgisel benzerleri açıklamamı güçlendirmektedir.

Avar millet adının yukarıdaki açıklaması, aynı zamanda Pseudo-Avarlar sorunu açısından da oldukça ilgi çekicidir. Theophylaktos Simokattes[576] ve Menandros'un[577] genel olarak bilinen eserlerinin ilgili yerlerinde, Avrupa Avarlarının aslında gerçek Avarlar olmadıklarından, sadece diğer milletler arasında korku salmak için bu adı kullandıklarından bahsedilmekte ve *Οὖάρ* ve *Χουννί* adında iki milletten oluştukları belirtilmektedir.

Batı Türklerinin hükümdarı, Türk Šad. Menandros'a göre kendisi, boyların Kök Türklerle olan politik bağlarını kendiliğinden koparmaları ve Roma topraklarına doğru harekete geçmeleri karşısında acı sözlerle Elçi Zemarchos'a şikâyette bulunmuştur. Šad onları ağır yaptırımlarla cezalandırmıştır.[578] Šad'ın söyledikleri, *Avar* adının etimolojisini güçlendirecek gibi görünmekte. Çıkış noktamıza göre Avarlar Türktür. Dillerine dair bıraktıkları kaynaklara göre Attila'nın milleti ile aynı Türk lehçesini konuşmaktadırlar. Bu dil Orhun yazıtlarındaki dile çok yakındır. Avarların Moğol kökenli olduğu ve Moğolca konuştukları konusundaki teorinin herhangi bir dayanak noktası bulunmamaktadır. Bir kısım Avar nüfusunun Moğolca konuşmasının Avarların Türk kökenleriyle ve Türkçe konuşmalarıyla bir ilgisi bulunmamaktadır:

Mergen 'vurucu', 'okçu'. Diğer anlamları 'usta', 'keskin zekalı', bilge'. Kelime kişi ismi olarak kullanılmaktadır, aynı zamanda oldukça yaygın ve önemli bir kültür kelimesidir. Moğolca sözcük, Asya ve Doğu Avrupa'da oldukça yaygındır.[579] Kelimenin ilk anlamıyla ilgili olarak kısmî bir tartışma olabilir. Doerfer konuya dâir dikkat çekici bir özet sunmuştur. Ayrıca Joki'nin sözlük maddesi de büyük önem

edebileceğini önermekteyim: Apr, Aprš, Apršs. Bazı Mani kaynaklarında; šahr ...*ēē abar*, başkentine ayrıca Nişabur denir..."]

[575] TESz I, 201ab.

[576] Ed. Bonn, 284; ed. de Boor, 258-259.

[577] Ed. de Boor, 205.

[578] Krş. Grousset, L'empire des steppes 226; Haussig: CAJ II, 1956, 21.

[579] Önemli veriler için bkz. Doerfer, *TMEN I, 496-498 (§ 363)*; Sinor, Introduction 265; Rásonyi: NyK XLVI, 1923-1927, 466.

taşımaktadır.[580] 'Avcı' > 'usta' anlam değişimi olasılığı bulunmaktadır.[581] Fakat anlambilgisel sorunlar *mergen* kelimesinin açıklamasını değiştirmemektedir.

3. BULGARLAR

1871 yılında *Nyelvtudományi Közlemények* X. cildinin ilk defterinde Budenz, Macar dil biliminin ve eski tarihinin temel unsurlarından birini inşa etti. Buna göre Macarcada çok sayıda Eski Türkçe alıntı kelime bulunmakta, bunlar bugünkü Türk dilleri arasında ses yapısı açısından en çok Çuvaşça ile yakınlık göstermekteydi. Dolayısıyla dönemsel olarak Macarcadaki alıntı sözcükler Çuvaşçadan geçmişti.

Diğer Türk dillerinin *z* sesine karşı Çuvaşçada *r* sesine rastlamaktayız, *š* yerine sıkça *l*, ilk hecedeki *a* yerine sıkça *ĭ*, Eski Türkçedeki *č* yerine *ś*, kelime başındaki *t* yerine pek çok örnekte *š* ve *s*, kelime başındaki *s* yerine çoğunlukla *š*, kelime başındaki *y* yerine *d'ž* sesinden türemiş *ś*, kelime sonundaki *n* ve *ŋ* yerine *m* ve son olarak kelime sonundaki *k* yerine *y* kullanılmaktadır. Aşağıdaki örneklerde göstereceğimiz üzere bu özgün örnekleri Macar dilindeki Eski Türkçe kelimeler de yansıtmaktadır.

Osmanlıca *yüzük* ~ Çuvaşça *śĕrĕ* ~ Macarca *gyűrű*. Çağatayca *tüš* 'güney' ~ Moğolca (< Eski Çuvaşça) *düli* ~ Macarca *dél*. Kazan lehçesi *tana* 'genç inek' ~ Çuvaşça *tĭna* ~ Macarca *tinó*. Karaçayca *k'ürüč* 'dişbudak' ~ Çuvaşça *kavărăś* ~ Macarca *kőris*. Eski Türkçe *tišliy* 'uzunlevrek' ~ Çuvaşça *šăla* ~ Macarca *süllő*. Osmanlıca *süpür* ~ Çuvaşça *šăpăr* 'süpürge' ~ Macarca *seper*. Osmanlıca *yoğur-* ~ Çuvaşça *śăr-* ~ Macarca *gyúr*. Osmanlıca *yel* ~ Çuvaşça *śil* ~ Macarca *szél* 'wind'. Türkçe *san* 'sayı' ~ Çuvaşça *sum* ~ Macarca *szám*. Osmanlıca *bıırçak* ~ Çuvaşça *părśa* ~ Macarca *borsó*.

Bu sesbilgisel uyumların yanı sıra o denli önemli olmayan, ancak incelemeye değer, Macarcaya geçmiş pek çok Türkçe alıntı kelimenin sadece Çuvaşçada karşılığı bulunmaktadır.[582] Bugünkü Çuvaşlar eski İdil Bulgarlarının kalıntılarıdır. Dolayısıyla Macarcadaki "Eski Çuvaşça" yerine "Bulgar-Türkçesi" alıntı sözcükler hakkında konuşmamız gerekmektedir. Bunu açıkça anlamak ve daha sonra yapacağımız kelime tahlilleri için Bulgar sorununu tanımak gerekmektedir.

---

[580] Joki, LwSs 228.
[581] Krş. yukarıdakiler dışında Ramstedt, KWb 261-261.
[582] Aksine Ramstedt: JSFOu XXXVIII: 1, 3 ve sonraki sayfalar, özellikle 32; Benzing: ZDMG XCVIII, 1944, 24-27.

Bulgarların tarihi, dili ve etnografyası ile ilgili olarak oldukça zayıf ve bilimsel açıdan problemli veriler bulunmaktadır. Bulgar-Türkleriyle iki yerde karşılaşılmaktadır: Öncelikle Karadeniz'in kuzey, doğu ve batısına düşen bölgelerde ve İdil boyunda, Kazan civarında. Pontus civarında yaşayan Bulgarlarla ilgili bilgilerimiz 482 yılına, İmparator Zenon'un Doğu Gotlarına karşı Bulgarları yardıma çağırdığı zamana dayanmaktadır.[583] Söz konusu Bulgarlar muhtemelen Don-Dinyeper-Tuna civarında yaşamaktaydı. Prokopios'un Hun olarak adlandırdığı sâbık kitlenin aynı dönemden itibaren yaptıkları yağmaları anlatan pek çok kayıt tutulmuştur. VI. yüzyılın ortasından başlayarak Prokopios bu "Hunların" bazılarını Kuturgur olarak adlandırmış ve Maeotis'in batı tarafında yaşadıklarını söylemiştir. Diğer taraftan Marotois'in diğer yanında, Kuturgurların kardeş milleti Uturgurların yaşadığını kaydetmiştir.[584] Jordanes'e göre Bulgarlar Pontus'tan kuzeye doğru yaşamaktadır.

Dolayısıyla V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Maeotis'in doğu ve batı topraklarında Bulgarlar yaşamaktadır. Ps. Horenli Musa, Maeotis'in doğusunda, Uturgurların bölgesinde *Bulgark'* milletinin yaşadığını kaydetmektedir.[585] VI. ve VII. yüzyılda yine bu coğrafyada Bulgar Onogurlara ve kuzeye doğru Bulgar Ogurlara rastlamaktayız. Pontus civarındaki Bulgarların bir kısmının Aşağı Tuna'ya göç ettiği ve burada kalıcı bir imparatorluk kurduğu bilinmektedir.

İdil Bulgarlarının imparatorluklarını ne zaman bina ettiğine ve tarihlerinin ilk dönemlerine vakıf değiliz. Jordanes Hermanarik de VI. yüzyıl hakkında yazarken bu hususa değinmemiştir. Şurası kesin ki, bu topraklara gelişleri Attila'nın ölümü zamanında gerçekleşmedi. Neyse ki, Jordanes Hermanarik, Merens[586] ve Mordvin (Mordens) milletleri hakkında kayıt tutmaktadır.[587] Tallgren'e göre Bulgarlar 600 civarında İdil-Kama yakınındaki toprakları ele geçirdi.[588] Hemen hemen

---

[583] Krş. Moravcsik, Biz. Forr. 36; Exc. de insidiis, ed. de Boor, 135; Moravcsik: UJb X. 1930, 69. Pontus havâlisindeki Bulgarlar hakkında Ayrıca krş. Darkó: KCsA I, 1921-1925, 298; Moravcsik: KCsA I. Kieg. köt. 1936, 7.

[584] Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme 710 ve sonraki sayfalar; Fehér: KSz XIX, 1921, 74 ve sonraki sayfalar; Detschew: Ztschr. F. Ortsnamenforschung II. 1927, 205. Moravcsik: UJb X, 1930, 75.

[585] Marquart, Streifzüge 57-59.

[586] *Merens* = merja (Adını Nestor'dan alan kronik.) Çeremislerin batısında yaşayan ve onlarla akraba olup, nesli tükenmiş bir Fin-Ugor milleti.

[587] Kunik-Rosen, Izv. Al Bekri 155; Mikkola: FUF XV, 1915, 56 ve sonraki sayfalar; Paasonen: NyK XLII, 1913, 66-67.

[588] Eberts Reallexikon, III, 356; Ramstedt: JSFOu XXXVIII: 1, 28. Ramstedt Einführung I, 18. V. yüzyılın sonu hakkında.

Karadeniz civarından buraya geldiler. Pontus Hun-Bulgarları arasında *Suvar*, *Barsıl* ve *Bulgar*lar yaşamaktaydı.

İdil Bulgarları hakkında ilk kayıtlara X. yüzyılın ilk çeyreğinde rastlanmaktadır. İbn Rüste tanınmış eserinde, döneme dâir olarak haklarında genel bilgiler sunmaktadır.[589] Ayrıca Bağdat halifesinin elçisi İbn Fadlân'ın 922'ye ilişkin İdil Bulgarları hakkındaki notları[590] önem taşımaktadır. 1236-1237'de Tatarların bu millete büyük kayıplar verdirdiklerini; ancak *Bulgar* adındaki başkentlerinin Altın Orda zamanında yeniden yükselişe geçtiğini, XV. yüzyılda ise önemini yitirdiğini bilmekteyiz. Kentin isminin yazılı olduğu son sikkeler 1427-1428 tarihlidir.[591] Daha önce belirttiğim üzere torunları bugünkü Çuvaşlardır. Bununla birlikte haleflerinin Türkleşmiş Kazanlılar olduğuna, hatta Balkarların Pontus coğrafyasındaki Bulgarların soyundan geldiklerine dâir yanlış bir görüş bulunmaktadır.[592]

Bulgarların adını incelerken belli bir sıralamanın takip edilmesi uygun olacaktır: Hun-Bulgar millet adlarının incelenmesi, Macarcadaki Hun-Bulgar alıntı kelimelerin değerlendirilmesi; Balkan Bulgar-Türk kalıntılarının, İdil Bulgar mezar yazıtları ile İdil civarındaki Fin-Ugor dillerindeki Hun-Bulgar öğelerinin ele alınması.

A. Bulgarların Dili

a. Hun-Bulgar Millet Adları

Yukarıda art arda ele alınan Hun ve Avar dil kalıntıları, birbirlerini uygun şekilde desteklemektedir. Bu çerçevede Hun diline ait yapılar özellikle kişi adlarını barındırırken, Avarlardan kalma adlar temel olarak unvanlardır ve tesadüfî; ancak mantıklı bir birliği temsil ederken ilk bin yıllık İç Asyalı Türk milletinden kök almaktadır.

Yukarıda da belirttiğim gibi Attila'nın ölümünden sonra *Hun* millet adı değişti ve yerini *Bulgar* adı aldı. Bulgar dili hakkında ayrıntılı açıklamalara geçmeden önce adlarını, adlarının kökenini inceleyecek ve Kafkasya Hun-Bulgar millet adları konusunda kısa bilgiler vereceğiz. Çuvaşların eski adının *Bulgar* olduğunu bilmekteyiz. Bunu Rus kaynakları ayrıntılı şekilde göstermektedir. Yazıtlarında İdil Bulgarlarına *al-Bulgari* adıyla rastlanmasının yanı sıra, Kafkasya

[589] Barthold: Enz. d. Isl. I, 820.
[590] Krş. Z. V. Togan, Ibn Faḍlān's Reisebericht. Leibzig 1939. A. Sobolevskij, Zapiska Ibn-Fadlana, Doklady Akad. Nauk, B. Leningrad 1929, 222 ve sonraki sayfalar.
[591] Barthold: Enz. d. Isl. I, 824.
[592] Togan, IF 202.

Bulgarları ve boyları hakkında sayısız kaynak bulunmaktadır.[593] Telaffuzda, biçimin tarihsel dönüşümünde ve anlamında hiçbir sorun görünmemektedir. Şüphesiz bunlar orijinal olarak Türk milletlerinin adıdır ve Türkçe kökenli olmadıklarına dâir bir varsayım önem taşımamaktadır.[594] Yâni Türkçenin dışında ciddi bir araştırmayı beraberinde getirecek hiçbir eşleştirme yapılamamaktadır.

Bulġar adını *Rozwadowski Emlékkönyv*'de ele aldım.[595] Bu eserlerde yapılan incelemelerden yola çıkarak neredeyse kesin bir şekilde tespitte bulunabilmekteyim: *Bulġar* adı biçimsel açıdan (herhangi bir Türkçe fiilden türetilebilir) *-r* sonlu *participium* tipidir. Kök *bulġa* fiili, eski Türkçe sözlüğüne göre 'karışmak', 'karıştırmak', 'ruhunu karıştırmak', 'ayaklanma çıkartmak' [Harf arası boşluğu ben koydum. Gy. N.] anlamına gelmektedir.[596]

Bu fiilin türevleri özellikle politika kapsamında oldukça kullanışlıdır: *Bulġaq*, *bulġay(n)uq*, *bulġamaq*.[597] Ayrıca[598] *Bulġar* adını 'kışkırtıcı', 'ayaklanma çıkartan' şeklinde çevirmekteyim (= bugünkü 'partizan'). Açıkça bir politik ad. 'Ayaklanan', 'baş kaldıran' şeklinde yapılacak çeviriler kulağa daha uygun gelse de gerçek anlamdan sapmayı uygun görmemekteyim.[599]

---

[593] Moravcsik, Byz-Turc. II², 98-106.

[594] Moravcsik, a.g.e., I², 108 ve sonraki sayfalar.

[595] La provenance dun om Bulgar. In: Symbola grammatica in honorem Ioannis Rozwadowski II, Cracoviae 1927, 217-222.

[596] DTS 122a.

[597] Anlamları: 'Ayaklanma', 'başkaldırı'. Bkz. DTS 122a-123a.

[598] Hindistan'da bir kent olan Lakhnauti'nin Türkçe adı; *Bulyakpur* 'Stadt der Verwirrung, des Aufruhrs'. Bkz. Le Coq, Türkische Namen ... in Indien (Garbe-Festgabe), 2.; Tonyukuk yazıtının bir yerinde *bulya-* fiili *bulyanč* kelimesinden türemiştir ve Türk milletinin durumunu işaret etmektedir. Thomsen'in çevirisinde: '...ist in Unruhe...' ['...sorunlu...'] Benzer ifadeler şu şekildedir: *il bulyayïnga* 'in die Staats-Verwirrung.' ['devlet karmaşasında.'] Müller, Uig. II, 78. I. 35. Krş. Vámb Abuska 37.

[599] E. Hovdhaugen, Turkish Words in Khotanese Texts (Offprint Norsk Tidskrift for Sprogvidenskap 24): 186. I.: "*buḍämacïya* 'bulmäčï, bülme [Radl.: ä]či'. "The sentence in which it occurs reads: 'from Liau-ts'üan to Yipkin-tag of Kanṭsou there are the *bulmačis* (*buḍämacïya*) of the Tarduš, Tölis and Turk Bayïrqu' (Bailey AM I,36). Later (TPNK 202) Bailey proposes to analyze the word as *bulġamačï* 'disturber, rebel' (from *bulğa-* 'mix, disturb'). This etymology seems phonetically unlikely and the word is not attested in other older Turkish text. The word must be regarded as unidentified."

["Cümleden ortaya çıkan okuma: 'Liau-ts'üan'dan Kanṭsou'nun Yipkin-tag'ına, Tarduš, Tölis ve Turk Bayïrqu'da *bulmačis* (*buḍämacïya*) bulunmaktadır' (Bailey AM I,36). Daha sonraları (TPNK 202) Bailey sözcüğü *bulġamačï* 'rahatsız edici, asi' olarak analiz etmeyi önerdi. (*bulğa-* kökünden 'karıştırmak, rahatsız etmek). Bu

Sözcüğü geçmişte ve şimdi totemik kadim adlar arasında değerlendirenler bulunmaktadır (Krş. Buryatça *bulgan* 'samur'.); ancak ben bunu mümkün görmemekteyim. Mevcut şekille Asya'da karşılaşılmamaktadır. Bu, Attila'nın ölümünden sonra ortaya çıkmış politik bir addır.[600]

Bulġar millet adının anlambilgisel eşi *Avar* ve *K ovar* adlarıdır. Zıt anlamlılar da *Bulġar* adıyla aynı semantik grupta yer alır: 'Sadık', 'bağlı' anlamına gelen *Avšar*[601] ve *Šah-Seven*. Ek olarak 'takip eden' anlamındaki (*Udġur>*) *Uyġur* millet adı da aynı gruptadır. Burada Bulgar-Türkçesi *Suvar* etnonimini özellikle vurgulamaktayım. *Suvar*, İdil Bulgarlarının büyük kentlerinden birisinin adıdır. Coğrafi konumunu bilmemekle birlikte bu yer *Bulġar* civarında bulunmaktadır.[602]

İbn Hurdâzbih (124, 154), İbn'ül-Fakîh (297), İstahrî (225), coğrafyacı Mukaddesî (335, 361: "Suvar aynı ırmağın yanında bulunmaktadır.") gibi isimlerin kaleme aldığı Arap kaynaklarında *Suvar* adından sıkça söz edilmektedir.[603] Hurdâzbih IX. yüzyılın ortasında başka bir Suvar adındaki kentten bahseder. Bu kent Kafkasya'nın kuzeydoğu kısmında, dolayısıyla Bulgarların topraklarında bulunmaktadır.[604] Her iki kent adı Suvar boy adına bağlanmaktadır. Bunu Kaşgarlı Mahmud *Suvar*, *Suvarin* biçiminde göstermektedir.[605] *Suvar* kelimesinin etimolojisi oldukça açıktır: *Nomen verbale* [fiilden yapılmış isim] *sumaq*, *sur-* 'boyun eğmek' fiilinden gelmektedir. 'İtaatkârlar boyu' boy adının temel anlamıdır.

Bulġar ve *suvar* etnonimlerinin ardından Kafkasyalı Hun-Bulgar adları değerlendirilmelidir. Bizim açımızdan en fazla bilgi veren ve Bulgar millet adı olduğunu bildiğimiz ad, *Uturġur* millet adıdır.[606] Bu adın incelenmesinde temel alınacak biçim, *Otur-Oġur* (bundan kurallı

---

etimoloji fonetik olarak uygun görünmemekte ve kelime diğer eski Türkçe metinde doğrulanmamaktadır. Sözcük tanımlanamamış olarak kabul edilmelidir."]
Bailey'in tespitlerinin doğruluğu tartışmasızdır.

[600] Totemizm temelli açıklamalar dilbilimsel olarak da kabul edilebilir değildir. Ayrıca krş. Togan'ın geçerliliğini yitirmiş açıklamaları: IF 147.

[601] Radloff sözlüğünün verdiği örmekler özellikle çarpıcıdır: *aŋ-*: *ul aŋar audï, anïŋ yaġïna audï* (Wb I, 67); *auš-* (I, 85-86).

[602] Markwart: UJb IV, 1924, 266-268.

[603] Kmoskó'nun *Mihály Góg és Mágog* adlı çalışmasının ardından. Krş. Czeglédy: Acta Orient-Hung IV, 1954, 19-91.

[604] Minorsky, Ḥudūd 455.

[605] Kāšġharī (Brock.) 249.

[606] Krş. Marquart: Izv. Konst. XV,, 1911, 13-15. *Utigur* yerine doğru ifade budur. Ayrıca bkz. Moravcsik, Byz-Turc. II², 238.

olarak *Oturuġur* > *Oturġur*) yâni 'Otuz Ogur, Otuz Boy' adıdır.[607] (Karşılaştırınız: *Otuz-Tatar*, bu adı iki Orhun yazıtında da görmekteyiz). Dolayısıyla içinde hem *y*-Türkçesi *otuz* hem de *y*-Türkçesi *oġuz* 'boy' sözcüğünün Çuvaşça tipli *r*- varyasyonu bulunmaktadır. Sözcükte farklı olarak *r*- tipli *otur* fiili ve *oġur* sözcüğünün takip edilmesi özellikle dikkat çekicidir.

Daha önce de söylediğim üzere tarihî kaynaklar temelinde bu milletin Bulgarlar olduğunu bilmekteyiz. Ayrıca tartışmasız bir şekilde Pontus coğrafyasındaki diğer *Oġur* boylarının, böylelikle Uturgurların kardeşleri *Quturġur*ların,[608] *On-Oġur*ların (tarihsel kaynaklara göre onlar da Bulgardır[609]) *Šar-a(o)ġur*ların (= 'Beyaz Ogurlar') Bulgarlarla birlikte aynı kökenden geldiklerini tespit edebilmekteyiz.[610]

Oġur adı *Oġuz* millet adının Çuvaşça tipidir.[611] Yukarıda gördüğümüz gibi *Oġuz* en önemli ve en sık kullanılan eski Türk millet adları arasında bulunmaktadır. Ada hem bağımsız olarak hem de terkiplerde sıkça rastlanmaktadır.

b. Macarcadaki Hun-Bulgar Kökenli Alıntı Kelimeler

Yukarıda incelenen Hun-Bulgar millet adlarında şüpheler olduğu sürece —ki benim açımdan böyle bir problem yoktur— Macar dilindeki Hun-Bulgar alıntı sözcüklerdeki temel soru işaretleri mevcudiyetini koruyacaktır. Söz konusu mesele, önemi gittikçe artmak suretiyle Türk filolojisinin en büyük ve önemli hususlarından birini teşkil etmekte ve Altay dillerinin akrabalığı sorununda da önemli bir yer tutmaktadır. Bu kapsamdaki alıntı kelimelerin incelenmesinde en önemli olay, 1930'dan sonra gerçekleştirilen büyük çaplı bir denemedir. Deneme gerek Macarcadaki Eski Türkçe alıntı kelimeleri ele almayı gerekse

---

[607] Aksine Pais: NyK XLIX, 1935, 306.

[608] Bu adın ilk biçimi belirsizdir. Büyük ihtimâlle içinde *y*-Türkçesi *toqız* ~ Bulgarca *toqur* '9' sözcüğünü yansıtmaktadır. *Quturġur* biçimi, *toqurġur* ve metinlerle bu sözcüğü takip eden *uturġur* etkisi ile ortaya çıkmış olmalıdır. (Németh: KCsA I, 1921, 151; Radloff, Kud. Bil. I. rész, LXXIII.) Aksine Pais: NyK XLIX, 1935, 306. Krş. Moravcsik, Byz-Turc. II², 171. Aynı eserde bkz. 165: *Κότραγοι*; Moravcsik, UJb X, 1930, 75. Tarihî ve filolojik veriler temelinde Nagy Géza ve Radloff'un fikirlerini desteklemek gerekmektedir.

[609] "Konstantinopolisli Diyakon *Agathon* 713'te *Epilogos* adlı eserini yazdı. Burada aynı yıl içinde Bulgarların Trakya'ya girdiklerini kaydetmektedir, ayrıca Tuna Bulgarlarını *Οὐνογούρων Βουλγάρων* (*genitiv*) şeklinde adlandırmaktadır. (Yayımlandı: Combefis: Historia haeresis Monothelitarum. Paris 1648, 204D-205A ve diğer yerlerde)." Moravcsik Gyula. Krş. MNy XXVI, 1930, 4-18, 89-109.

[610] Nagy Géza, Millenáris Történet I, CCCXLVIII; Munkácsi: Ethn VI, 1895, 349-387; Krş. Pais: NyK XLIX, 1935, 307.

[611] Thomsen, SA 472; Marquart: KSz XI, 1910, 13.

Eski Türkçe ve Macarca arasındaki bağlantıyı ortaya koymayı amaçlamıştır.

Budenz ve Munkácsi eski Çuvaş dili, Bulgar-Türk dili ve Çuvaş dili özellikli alıntı kelimeler hakkında incelemelerde bulunmuştur. Ayrıca büyük öneme sahip eserine "Macarcada Bulgar-Türkçesi Alıntı Kelimeler" (1912) başlığını veren Gombocz, VIII. yüzyıl civarında Macarcaya geçen Türkçe alıntı kelimeler arasında önemli miktarda Bulgar-Türkçesi öğenin olduğunu reddetmiştir. Paasonen ise daha 1913 yılında Gombocz'un vardığı orana kıyasla Kıpçak (Peçenek, Kuman) ve Oğuz (Hazar) öğelerinin daha fazla sayıda olduğunu öne sürmüştür.[612] Problemi ben de aynı doğrultuda incelemeyi uygun görüyorum.[613] Yine de Gombocz 1912'deki görüşlerinde ısrarcıdır.

Lajos Ligeti otuzlu yıllarda yeni bir yaklaşımın temelini attı. 1920'lerde şekillenmeye başlayan bakış açısına göre Bulgar-Türkçesi alıntı kelimeler yeniden analiz edilmeliydi. Örneğin kelime sonundaki Macarca *-w* < *-ğ* < Türkçe *-ğ* harfleri, ilgili kelimelerde Bulgarcaya ait bir iz taşımamakta, bunun yerine daha eski bir yapıyı ifade etmektedir. Yaklaşım, Lajos Ligeti'yi, Budenz ve Gombocz'un teorisinin ve bu çerçevede söz konusu alıntı kelimelerin Bulgar özelliklerinin baştan incelenmesi fikrine yöneltti. Temel fikirlerini Macar Bilimler Akademisi'nin 1937 yılındaki oturumunda ortaya koymuş; ancak mektup halinde sunduğu görüşleri yayımlanmamıştır. Ligeti, ölümünün ardından Gombocz'un teorisini yeniden ele aldı. 1960'ta kayda değer bir mülahaza olmaksızın Gombocz'un konuyla ilgili son konferansını yayımladı[614] ve "Türkçe alıntı kelimeler" meselesini yeniden kaleme aldı, ki bu oldukça uygun bir tutumdur.

Bulgarca karşıtı teorinin oluşturulması zamanında Lajos Ligeti'nin Géza Báczi'nin düşüncelerine katıldığını ve *Magyar Szófejtő Szótár* adlı mükemmel eserini 1942'de yazdığını özellikle vurgulamak isterim. Ona göre *ökör* sözcüğü Bulgar dili kökenlidir. Çünkü Orhonî *öküz* kelimesindeki *-z* yerine *-r* bulunmaktadır. Ancak *alma* kelimesinde herhangi bir Bulgarca yapıya rastlanmamaktadır. *Alma* biçimi ise Çin'den Bosna'ya kadar mevcuttur ve bu geniş coğrafyanın hangi bölgesinden Macarcaya geçtiği bilinmemektedir. Buna karşılık Gombocz, Macarcadaki Bulgar-Türkçesi alıntı kelimeler

[612] NyK XLII, 1913, 39-40.
[613] Török Jövevényszavaink Középső Rétege: MNy XVII, 1021, 22-26.
[614] Dombocz Zoltán, Honfoglalás Előtti Bolgár-Török Jövevényszavaink: NytudÉrt 24. Közzétette Ligeti Lajos. Bp. 1960.

arasındaki tutarlılık dolayısıyla alma tipli kelimelerin büyük ölçüde Bulgarca olduğunu düşünmektedir.

Bárczi, *Magyar Szókincs Eredete* adlı üniversite ders kitabında açık bir şekilde görüşlerinin temelini ortaya koydu. Bu eserin iki baskısını bilmekteyim. İlki 1951'de, ikincisi 1958'de yayımlandı. Kendisi 1951'yılında Gombocz'un yukarıdaki görüşüne karşı çıkmaktadır (Ligeti her zaman temkinli davranmıştır). Bárczi incelemeleri sırasında Yakutçaya da değindi. (Tabii olumlu açıdan değil.) Kendisi Orhon ve Kıpçak tipli Macarcadaki alıntı kelimeler konusundan "göçler dönemindeki" Türkçe alıntı kelimeler sorununa şöyle geçiş yapmaktadır: "Göçler dönemindeki alıntı kelimeler durumunda mesele çok daha karmaşık olup, bunlar yurt tutma döneminden önceki Macarcadaki Türkçe alıntı kelimelerin bütün kütlesini teşkil etmektedir. Bu dönemde Macarlık çeşitli Türk milletleriyle temas halindeydi. Bu milletler Çuvaşça ya da Çuvaşça kökenli olmayan Türkçeyi, yâni genel Türkçeyi konuşmaktaydı. [Harf arası boşluğu ben koydum. Gy. N.]"[615]

Lâkin ders kitabının 1958 yılındaki baskısında Bárczi, Gombocz'un (ve Ligeti'nin) bakış açısına daha yakın bir tavır sergiledi, şunları söylemekteydi: "Bu sorunla ilgilendiğimizden beri araştırmacılar yeni veriler ortaya koydu. Aralarında Gombocz'unkiler de (MNy VIII, X, XII vesaire) bulunmaktadır. Ancak Macar dilbilimi Gombocz'un görüşlerini benimsemektedir. Kendisi daha sonraki üniversite derslerinde de (1930) önemli konulara dâir adı geçen eserindeki fikirlerine bağlı kaldı."[616]

Dolayısıyla mesele 1930'daki haliyle mevcudiyetini sürdürmektedir. Fakat kanımca Ligeti ve Bárczi tutumlarında haklıdır: Gombocz, Levédia'da Türkçeden Macarcaya geçen kelimeler sorununu gerektiğinden daha da basitleştirdi. ("Török Jövevényszavaink Középső Rétege"[617] adlı makalemin de konuya ilişkin bir çözüm sunduğunu söyleyemem.) Bu arada Ligeti konuya ilişkin büyük ilerleme kaydetti. Durum şu ki, Gombocz'un ana eseri, ortaya koyduğu temel görüşler açısından olmasa da ayrıntıları açısından 60 yıl içinde

[615] Bárcsi, MSzók 46.

[616] Söz konusu tavır, ayrıntılar arasında gereksizce boğulmaktan ziyade eski Macar tarihinin en önemli hususlarından birinin aydınlatılmaya çalışılmasıdır. Bárcsi, MSzók^2, 64.

[617] MNy XVII, 1921, 22-26.

işlevini tamamen yitirdi; dolayısıyla artık her maddeyi yeniden yazmak gerekmektedir.

En ayrıntılı Türkçe dil mirası olan ve Sovyet Bilimler Akademisi tarafından yayımlanan Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğü, 1930'dan beri araştırmacıların elinin altında bulunmaktadır. Bunun dışında yöntemli bir Türkçe etimoloji sözlüğüne sahip değiliz. Elbette Türkoloji ile ilgili temel meselelerimizin ele alındığı yüzlerce Sovyet, Türk ve başka kaynaklar; birinci sınıf dilbilim eserleri bulunmaktadır. Bütün bunları bizim kendi bakış açımıza göre yorumlamamız gerekmektedir. Gayretlerimiz şimdi de devam etmektedir. (Ayrıca Macar dil biliminin XX. yüzyılda kaydettiği muhteşem ilerlemenin de göz ardı edilmemesi lazım gelir.)

c. Balkanlı Bulgar-Türkçesi Dil Kalıntıları

Macarcaya kıyasla Balkanlardaki Bulgar-Slav dilinin Bulgar-Türkçesiyle olan ilişkisi tamamen farklıdır. Bulgar-Slav dilinin Bulgar-Türkçesi öğeleri aslında mevcut değildir. VI. yüzyılın sonundan X. yüzyıla kadar bazı Bulgar-Türkçesi ve Moğolca dil öğeleri Bulgar-Slav dilinde kendini göstermektedir (Omeljan Pritsak, aşağıda sözünü edeceğimiz eserinde konuyla ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir.); ancak az miktardaki kaynağa göre bunlar sadece kültürel ilişki sonucunda ortaya çıkmıştır. Türk kültürel etkisi dolayısıyla proto-Bulgarlarda Hazar öğeleri de kendini göstermektedir. (*İčirgü boyla* açıkça Hazar-Türkçesi, *večem* ise Bulgar-Türkçesidir.) Kaynağı, yazıtları ve "bir hükümdarlık listesini" V. Beševliev eksiksiz bir şekilde yeniden yayımladı.[618] Amerikalı Profesör Omeljan Pritsak daha 1955'te "Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren" adlı[619] mümkün olabilecek en titiz şekilde yazdığı makalesinde, konumuzla ilgili bütün sıkıntıları gidermeye çalıştı; ancak denemesi şanssızlıktan dolayı başarıya ulaşmadı.

d. Bulgar Türkçesi Mezar Yazıtları

XIII.-XIV. yüzyıla ait İdil Bulgarlarının Müslüman mezar taşları, Hun-Bulgar dil tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Bunları 250 yıl önce Rus bilim adamları inceledi. Macaristan'da ise Budenz, Munkácsi ve daha sonra Gombocz, Macar kadim tarihine dâir değerlerini vurguladı.[620] Sâbık yazıtlar hakkında en önemli çalışma 1960 yılında Jusupov'un kalemiyle gün yüzü gördü. Yöntemli ve

[618] V. Beševliev, Die Protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963.
[619] Ural-Altaische Bibliothek, Wiesbaden.
[620] Bkz. Gombocz, BTLw 201.

düzenli bir çalışma olarak eser, araştırma süreci hakkındaki giriş kısmı, haritalar, kalıntıların fotoğrafları ve bunların filolojik ve kritik incelemeleriyle donatılmıştır.

Mezar taşlarının önemli kısmının kamu ve özel binaların inşasında kullanılmasının yanı sıra büyük materyaller halen ortaya çıkarılmayı beklemektedir. Neyse ki, Jusupov'un araştırması neticesinde Çuvaş dil tarihi ile Macar diline Bulgar-Türkçesinden geçen sözcükler hakkındaki çeşitli sorunların giderileceği ümidi doğmuştur. Fakat henüz en önemli görev, malzemelerin toplanması ve ilmî yöntemlerle yapılacak bir kaynak derlemesidir. Bugün ayrıntılar sunmamız zor olmakla birlikte pek çok husus açığa çıkartılmıştır. Macar bilimi eski geleneklerini izleyip, yeni bir ivme kazanmış Rus bilimsel faaliyetlerine de katılmıştır. Bu çerçevede András Róna-Tas ve Sándor Fodor eksiksiz bir Macar monografisi yayımladı.[621] Eser sayesinde aynı konuda, çeşitli çalışmalar yapılacak gibi görünmektedir.

Zaman zaman Ermenice kayıtlara rastlansa da Bulgar-Türkçesi mezar yazılarında Arap alfabesi kullanılmıştır. Arap metinlerine ilaveten Türkçe ifadeler de bulunmaktadır. Bunlar zaman zaman Oğuz, zaman zaman Kıpçak zaman zamansa Çuvaş Türkçesi olup, Hun-Bulgarcasının Bulgar-Türkçesi kolunun işaretleridir.

Jusupov'un ve Tatar halkının düşündüğü üzere, İdil Tatarlarının Bulgarların torunları olduğuna dâir görüşü kısaca hatırlamak gerekir. Dil kaynakları, Tatarların Başkurtlarla beraber Batı Sibiryalı büyük Kıpçak birliğinden buraya taşınan Türkler; saf Kıpçaklar olduklarını açıkça göstermektedir. Bulgarların torunları ise Tatarlar değil, Çuvaşlardır.

e. Fin-Ugor Dillerinin Hun-Bulgar Alıntı Kelimeleri

Bulgar-Çuvaş dili vasıtasıyla sayısız Hun-Bulgar dil öğesi Sovyetler Birliği'ndeki Fin-Ugor dillerine geçmiştir.[622] Bunları doğal olarak Macarcadaki Bulgar-Türkçesi alıntı kelimelerden ayırmamız gerekir. Geçişi geç dönem gerçekleşen sözcüklerin kökenleri VIII.-IX. yüzyıla dayanmaktadır ve birlikte yaşamanın sonucudur. Öncekiler ise daha

[621] Epigraphica Bulgarica. Studia Uralo-Altaica I. Szeged 1973.

[622] Bkz. M. Räsänen, Der Wolga-Bolgarische Einfluss im Westen im Lichte der Wortgeschichte. FUF XXIX, 1946, 190-201. Ayrıca krş. H. Paasonen, Die Türkischen Lehnwörter im Mordwinischen. JSFOu XV: 2, 1897, 1-64; H. Paasonen, Über die Türkischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF II, 1902, 81-137; Y. Wichmann, Die Tschuwassischen Lehnwörter in den Permischen Sprachen. MSFOu XXI, 1903; M. Räsänen, Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu XLVIII, 1920.

sonraki dönemden gelmektedir ve kültür tarihi açısından önemleri daha azdır. Sovyetler Birliği'nin Fin-Ugor dilleri arasındaki Bulgar-Çuvaş dil öğeleri, belli bir tarihsel birliği ifade etmektedir. (Bu, araştırmada önemli bir noktadır.) Macar dilindeki Bulgar-Türkçesi alıntı kelimelerin andığımız birlikle hiçbir ilişkisi yoktur. Proto-Bulgarlar durumunda ise ihtimâller daha da düşüktür.

Meselenin şimdiki durumu ve incelenmesi aşamasında Károly Rédei ve András Róna-Tas'ın makalesi bir çerçeve sunmaktadır: "A Permi Nyelvek Őspermi Kori Bulgár-Török Jövevényszavai".[623] Yazarlar "Érintkezések Történeti Háttere" adlı kısımda (297. 1.) "Kafkas Bulgarlarının bir grubunun 650'den sonra yukarıya doğru ilerlediği, İdil boyunca Hazar egemenliği altında kalsalar da onların direkt idaresinden çıktıkları sonucuna ulaştılar." Nihayet VIII. yüzyılın sonu ile IX. yüzyılın başında İdil Bulgar İmparatorluğu'nu kurdular. Bu konunun açıklığa kavuşturulmasında numizmatik kalıntılar büyük rol oynamıştır.

B. Bulgar Tarihi ve Kültürü

Pek çok kez Bulgar adının Attila döneminde ortaya çıktığını vurguladım. Bulgar adı gördüğümüz gibi *r*-Türkçesini (*oğur*) işaret etmektedir. Ancak temel olarak olgunun bu şekilde açıklanması yeterli olmayacaktır. Attila'nın imparatorluğunun yıkılmasından sonra Hunlar Pontus civarına geri döndüler ve karşılaştıkları halkları kendilerine dâhil ederek yeni imparatorluklarını kurdular. Bu imparatorluk, tarihî kaynaklarda Hun ve Bulgar adlarıyla geçmektedir. Bulgar adı ilk kez yeni imparatorluğun ortaya çıktığı dönemde belirdi. Dolayısıyla Hunların ve Pontus civarındaki diğer Türk öğelerinin bir araya gelmesi, yeni bir milletin ortaya çıkışını işaret etmektedir ve bu toplulukta sayısal olarak *z* dilini konuşan Hunlar değil *r* dilini konuşan Türkler (Ogurlar) çoğunluktadır. Milletlerin bu karışımını göstermesi açısından elimizde önemli bir kaynak bulunmaktadır: R Türklüğüne bağlı Tuna Bulgarlarının hükümdarlık listesinde, ilk hükümdarlar arasında yer alan Attila'nın en küçük oğlu İrnek.

Hun "Ogur" milletlerinin (belki başka milletlerin) karışımından ortaya çıkması nedeniyle Bulgar adından *r*-Türkçesini kullanan gruplar için ve sadece belli durumlarda istifade edilmelidir. Daha sonraki evrede eski Bulgar milletinde *z* dilini konuşan öğeler ya zayıflamış ya da kaybolmuştur. Tesis olan durum, Bulgar adıyla *z*-Türkçesini

[623] NyK LXXIV, 1972, 281-298.

konuşanları ifade etmemize olanak sağlamaktadır. Anakronizm gibi görünse de bundan sonra *r* Türklüğünü Bulgar olarak anacağız.

Bulgarlar nereden geldi, eski yaşam yerleri neresiydi? Bununla ilgili düşüncelerim için Priskos'un şu sözleri yol göstericidir:[624] *'Επρεσβεύσαντο δέ κατ ἐκεῖνον τὸν χρόνον κατὰ τοὺς ἑώους 'Ρωμαίους Σαράγουροι καί Οὖρωγοι καί 'Ονόγουροι, ἔθνη ἐξαναστάντα τῶν οἰκείων ἠθῶν, Σαβίρων ἐς μάχην σφίσιν ἐληλυθότων, οὓς ἐξήλασαν Αβαροι μετανάσται γενόμενοι ὑπὸ ἐθνῶν οἰκούντων μέν τήν παρωκεανίτιν Ακτήν.*

Yâni; "O zamanlarda Sagurlar, Uroglar ve Onogurlar (*Σαράγουροι Οὖρωγοι 'Ονόγουροι*) Doğu Romalılara elçilerini gönderdi. Bu milletler Sabirlerle (*Σαβίρων*) savaşıp onları yurtlarından sürdü; sonra onları [Sabirleri] Avarlar (*Αβαροι*) baskı altına aldı. Bunları [Avarları] ise okyanus kıyısında yaşayan milletler göçe mecbur etti." Metne göre işaret edilen milletlerin konumları orijinal olarak şu şekildedir:

Saragur – Urog – Onogur > Sabir – Avar – okyanus civarındaki milletler.

Bilgilerimiz temelinde bu milletlerin yerleşimlerinin doğu-batı yönünde olduğunu söyleyebilmekteyiz, en doğuda okyanus civarındaki milletler, batıya doğru ise Sagurlar, Uroglar ve Onogurlar yaşamaktadır. Priskos, milletlerin göçleri esnasında Avarların Sabir topraklarına, Sabirlerin ise Saragurların, Urogların ve Onogurların yerleşimlerine taşındığını ve önlerine çıkan milletleri de batıya sürüklediklerini kaydetmektedir. (Saragurlar Akatzirlerin topraklarına ulaşmış ve onları boyunduruk altına almıştır. Priskos.)[625] Priskos'a göre bu olaylar 461, 465 civarında gerçekleşti.[626]

Sâbık millet hareketlerinin coğrafî açıklaması daha zor bir görevdir. Andığımız olaylardan önce ve sonra Avarlar, Sabirler ve diğerleri acaba nerede yaşamaktaydı? Bilimsel kaynaklarda bu soruya çeşitli cevaplar bulmaktayız. Gyula Pauler[627] şunları kaydetmektedir: "Savurlar Saragurları, ...Urogları [böylece] Kafkasya'nın kuzeybatısının aşağı kısmında yaşayan Onogurları topraklarından çıkarttı. Savirler ise İdil havâlisinden uzanarak Avarlardan kaçtı. Avarları da 'okyanus' bölgesinden, başka bir deyişle Hazar Denizi'nin doğu kıyısından gelen ve 'denizin sisinden ve ejderhalardan' kaçan milletler önlerine kattı."

---

[624] Ed. Bonn, 159; ed. de Boor, 586; Moravcsik: UJb X, 1930, 54 ve sonraki sayfalar.
[625] Henning: BSOAS XIV, 1952, 502: Sagurların Akatzirlere karşı zaferleri hakkında.
[626] Moravcsik: UJb X, 1930, 54: Olayın 463 senesinde gerçekleştiğini söylemektedir.
[627] MNTörtSztlstv 2.

Çizilen çerçevede, Gyula Pauler'e göre Priskos tarafından belirtilen milletlerin kütlesel olarak harekete geçmeleri Hazar Denizi'nin doğu kısmı civarında, aşağı yukarı Maeotis'e kadar olan topraklarda gerçekleşti. Pauler'in görüşü nispeten sınırlı kalmaktadır. Edindiği verileri kısa ve açık bir şekilde ifade etse de genellikle kendi görüşleriyle bağdaşan kaynaklar hakkında iyi tasvirlerde bulunmaktadır. Sözünü ettiğimiz yeri *Avar* başlığı altında Zeuss da aşağı yukarı şöyle ifade etmektedir:[628] "Hun egemenliğinin ortadan kalkmasından hemen sonra, 461 ve 465 arasında, Maeotis ve Hazar Denizi civarındaki milletleri yağmaya girişen Avarlar belirmektedir."

Macaristan'daki fikirler arasında Pauler'inkini görmüş olduk. Kendisinin dışında József Thúry,[629] Géza Fehér,[630] Jenő Darkó[631] ve Kont István Zichy[632] de aynı görüşü paylaşmaktadır. Mevcut görüşün bir dayanak noktasının olmadığını Priskos'u da temel alarak kısaca özetleyeceğim. Avarlara dilleri hakkındaki bölümde temas edip, tarihleriyle ilgili yeni kaynaklara atıfta bulunmuştum. Başka bir bölümde Sabirleri ayrıntılı olarak ele aldım. Kendileri hakkında Türk olduklarını ve Batı Sibirya'da izler bıraktıklarını, bunun yanı sıra VI. yüzyılın başından itibaren Kafkasya civarında yaşadıklarını söyleyebilmekteyiz.

Saragur, Urog ve Onogurlarla ilgili olarak[633] söylemek gerekir ki, öncelikle *Urog* adı, *Ugor* ya da *Ogur*'un yanlış yazımıdır. Bu konuda Marquart,[634] Kiessling,[635] Darkó,[636] Moravcsik[637] ve diğerleri fikir birliği yapmıştır. *Urog* adını *Urugund* adıyla eşleştiren Zeuss[638] farklı görüşte olsa da çıkarımları tahmin niteliğindedir. Dolayısıyla eldeki kesin veriler dâhilinde, yukarıda andığımız adlar, Zeuss'a yapılan eleştirilerde şüphesiz haklıdır:

1) *S(š)aragur* ve *Onoğur* millet adlarında *Oğur* adı bulunmaktadır. Önceki 'Beyaz Ogur', sonraki ise 'On Ogur' anlamındadır. Dolayısıyla

[628] 728. I.
[629] Századok 1896, 788-789.
[630] KSz XIX, 1921, 25 ve sonraki sayfalar.
[631] Népnevek 15-16.
[632] MNyK I: 5, 70.
[633] Bkz. Hun-Bulgar millet adları hakkındaki açıklamalar.
[634] Streifzüge 43.
[635] Pauly-Wissowa, Hunni, 2603.
[636] Népnevek 15, 9.
[637] UJb X, 1930, 54.
[638] Die Deutschen und die Nachbarstämme.

Saraġur ve *Onoġur* millet adında *Oġur* ismi geçiyorsa *Uroġ* millet adında da bu sözcüğün geçtiği rahatlıkla iddia edilebilir.

2) 569'da *Sûrî Anonymus*, Kafkasya civarındaki milletler arasında *Ūn(u)gūr* topluluğunu işaret etmektedir. Hemen ardından *Ūg(u)r* ve *Sarurgūr* milletlerini kaydetmektedir.[639] Menandros'a göre Kafkasya topraklarında, İdil'e doğru *Οὐγοὺϱ* milleti[640] ve Theophylaktos Simokattes'in *Qara-İtil*, yâni İdil civarında yaşayan ve bu nedenle tartışmasız konumuza dâhil olan[641] *'Ογώϱ* milleti[642] yaşamaktadır. Bütün bunlardan Priskos'un kaydettiği *Urog* adının şüphesiz *Ogur* adının yanlış yazımı olduğu anlaşılmaktadır.

Oġur millet adının, kadim *Oġuz* adının Bulgar-Türkçesi biçimi olduğunu, ayrıca burada eski ortak yaşam alanlarından sürülmeleri sonucu sonu *oġur*la biten üç millet adının ortaya çıkmasını ve bu üç milletten biri olan Onogurların tarihî kaynakta Bulgar olarak kaydedilmesini göz önünde bulundurursak, Priskos'un raporunda bir Bulgar-Türk millet grubundan söz edildiğinden şüphe duyamayız.

Şimdi Priskos'un bahsettiği bir göç dalgasının Hazar Denizi ve Karadeniz'in arasında kalan topraklarda gerçekleştiğine dâir en eski açıklamaya geri dönelim. Verinin yersiz olduğunu belirtmiştik. Buna karşılık en iyi bilinen koşullar dahi dikkatli olunması gerektiğini göstermektedir. Öncelikle, eğer bu milletler önceden Hazar Denizi ve Kafkasya civarında yaşamışlarsa neden bir tanesi için bile daha eski bir kayıt bulunmamaktadır. VI. yüzyılın ortalarına kadar bu topraklarda, haklarında hiçbir bilgiye rastlanamamasından ötürü Avarların V. yüzyılın ortası civarında, Hazar denizi yakınlarında yaşadığını öne sürmek imkânsızdır. Buna karşılık Doğu Asya'da *Žuan-Žuan* adıyla güçlü bir şekilde kendilerini göstermektedirler. Priskos'un Hazar Denizi ile eşleştirdiği *Ὠκεανός* adı da muhtemel görünmemektedir. İç deniz tanımına karşılık *ὠκεανός* sözcüğü, Yunanca 'bir karayı çevreleyen dış deniz' anlamına gelmektedir. Yunancada Hazar Denizi, *Κασπία θάλασσα*, *'Υρκανία θάάασσα* olarak adlandırılmaktadır. Bununla birlikte elimdeki verilere göre "ocean" kavramına dâir hiçbir iz bulunmamaktadır.[643]

---

[639] Marquart, Streifzüge 256; Darkó: KCsA I, 1921-1925, 297; Moravcsik: UJb X. 1930, 61.

[640] Ed. de Boor, 453.

[641] Krş. Marquart, Chron. 95; Streifzüge 45; Dieterich, Byz. Quellen II, 135; Zeuss, a.g.e., 713; Darkó, Népnevek 22.

[642] Ed. Bonn, 283, 285.

[643] Herrmann: Pauly-Wissowa, Kaspisches Meer. Krş. Thúry: ItK 1897, 402 ve Kuun, Rel. I, 42-43.

Zeuss'un açıklamasına karşılık Sabirler hakkındaki bilgilerimiz bizleri daha titiz olmaya zorlamaktadır. Böyle bir ada sahip millet, kaynaklara göre şüphesiz Batı Sibirya'da İrtis civarında hüküm sürmüştür. Eğer burada egemenlik süren *Sabir* millet adı, Priskos'da geçen ve herhangi bir şüpheye mahal vermeyen *Sabir* millet adıyla aynı ise Priskos'un coğrafî açıklamasına İrtis civarını da eklememiz gerekmektedir. Pek çokları bu fikri benimsemektedir.[644]

Tomaschek Avarların 461 öncesi İrtis civarını ele geçirdiğini olası görmektedir. Dolayısıyla Priskos'un kaydettiği olaylar aracılığıyla Avarların İrtis civarından Kafkasya'ya göç ettiklerini söyleyebiliriz.[645] Streifzüge'nin önsözünde[646] Marquart Sabirlerin, Priskos'ta sözü edilen yeni yaşam yerlerini daha sonraları Sibir İmparatorluğu'nun yayıldığı topraklarda, yâni Batı Sibirya'da, İrtis civarında düşünmemiz gerektiğini söylediğinden doğru bir yol takip etmektedir.[647] Bernát Munkácsi de sözü edilen göçlerin, Altaylar ve Kafkasya arasında gerçekleştiğini düşünmektedir.[648] Bunun yanı sıra Gyula Mikoczi, Darko'nun Macarların Bizans kaynaklarında geçen adlarını incelediği eserinin değerlendirmesinde de aynı görüşü benimsemektedir.[649]

Kiessling, Hunlar hakkında yazdığı makalesinde[650] 461 ve 465 yılları arasında geçen olayları Avarların Sabirleri Orta Asya'dan sürmesi şeklinde ele almaktadır. Böylelikle Sabirler Saragur, Urok ve Onogurlara sığınmışlar, bunlar ise topyekûn Doğu Avrupa'ya girmişlerdir. Gyula Moravcsik, Priskos'un tam metninin Suidas tarafından muhafaza edildiğini ve Priskos'un adı geçen kavimlerin göçlerini okyanus yanındaki milletlerin sis ve ejderhalardan kaçmalarıyla açıkladığını kanıtlamaktadır.[651] Burada Heredotos'ta sıkça geçen bir yer isminin etkisi söz konusudur (altını koruyan ejderha kısmı) ve öğe, İç Asya'yı işaret etmektedir.

Eğer mesele gerçekten böyleyse ve Sabirlerin Saragurları, Urogları ve Onogurları, yâni Bulgarları buradan sürmesi göz önünde bulundurulursa Bulgar Türklüğünün bir kısmının kadim yurdu İrtis topraklarıdır. Büyük bir olasılıkla Bulgar milletinin parçaları Onogur-Ogur-Saragur göçlerinden önce Avrupa topraklarına girdi. Bulgarlar

[644] Bkz. Zsirai'de Klaproth'un görüşleri, Jugria 14-15.
[645] Kritik d. Ält. Nachr. II, 44; Pauly-Wissowa, Avares.
[646] XXIII.
[647] Krş. Streifzüge 43.
[648] KSz VI, 1905, 200; Vogul Népk. Gyűjt. II, 0176.
[649] TörtSzemle III, 1914, 389. Krş. Moravcsik, Abaris 13.
[650] Pauly-Wissowa, *VIII*, 2603.
[651] UJb X, 1930, 54 ve sonraki sayfalar.

Attila'nın imparatorluğunda ve ordusunda elbette yer almışlardı. Bununla birlikte Uturgur ve Kuturgur Bulgarlarının daha V. yüzyılın ilk yarısında Maeotis civarında yaşadıklarına dâir Prokopios'un raporunun[652] güvenilir olduğunu düşünmemekteyim. Çünkü kendisi isim babası kardeş boylar olan Uturgur ve Kuturgurlar ile sihirli geyik motifini aynı kapsamda ele almaktadır.

Ogur- = Bulgar Türklüğünün Ural civarındaki kadim yurdunun adı olan *Onogur* sözcüğünden türemiştir. Kökü ise *Jugria* kelimesidir.[653] *Öyle görüyorum ki, bu adın incelenmesinde aşağıdaki unsurları* göz önünde bulundurmamız gerekir:

1. En eski Ugra biçimi. Bu da aynı şekilde Onogur adından gelmektedir. Sonundaki -a ekiyle başka isimlerde de karşılaşılmaktadır. Macarcadaki Ugri adı da aynı yapıya sahiptir. (Merja, Muroma, Čeremisa, Udora.)

2. Jugra biçiminin kelime başlangıcı olan *j-* harfi, daha eski olan Ugra biçiminden türemiş kurallı bir Rusça etkisidir.

3. Tarihsel arka planı oldukça zayıf olan Züryence *jõgra, jogra* biçimi göz önünde bulundurulmalıdır. Rusça *Jugra* kelimesinden alınmıştır. Eğer Ob adı (Rusçada Ob') Züryenceden Rusçaya geçtiyse[654] *Jugria* adının Rusça biçiminin Züryenceye geçmiş olması gayet olasıdır. Kannisto'un yazdığına göre Rusların Uralların ötesindeki fetihleri zamanında, Züryen toprakları boyunca, sâbık halk Züryen idarecilerle birlikte ilerledi.[655] Ayrıntılarla ilgili olarak okuyucunun dikkatini Zsiria'nin kayıtlarına çekmek isterim. Çin kaynaklarında da Batı Asyalı Bulgarların izleri bulunmaktadır.[656]

Milattan önceki devirlerde Çin kaynaklarında *Ŏ-k'ut*[657] ya da *Hŏ-k'ut*[658] biçimi yer almaktadır. Bu biçimi Groot *ujgur* adıyla eşleştirmektedir. Ancak tespiti kabul edememekteyiz; zîrâ bütün olasılıklar dâhilinde Uygurlar tarih sahnesine daha sonra çıkacaktır.[659] *Ŏ-k'ut* ya da *Hŏ-k'ut* biçimlerinin "Uygur" şeklinde açıklanması da

---

[652] BG ed. Bonn, 475 ve sonraki sayfalar, ed. Haury, 503-504.
[653] Zsirai: NyK XLVII, 2. ve 3. defterler. Bkz. •ور Togan, IF 171-172; krş. Minorsky, Ḥudūd.
[654] Kannisto: Ztschr. F. Ortsnamenforsch. III, 266.
[655] a.g.e., 267.
[656] Ligeti: MŐst 47.
[657] De Groot, Die Hunnen der Vorchr. Zeit 221.
[658] De Groot, a.g.e., 76,79, 210, 221, 227; *u-k'it*: Hirth, Über Wolga-Hunnen... 270, *wou-kie* ya da *hou-kie*: Pelliot: JA 1920: 1, 138-139.
[659] Krş. Marquart, Streifzüge 497.

mümkündür. İlk hecesi *oi-* ya da *ui-* olan Çince biçimler de mevcuttur. Bu şartlar çerçevesinde *Ŏ-k'ut*, *Hŏ-k'ut ogur* millet adıyla eşleştirilebilir. Ogur millet adını dışarıda bırakarak, orijinal biçim olarak Ugrit'i temel alan Hirth'in açıklaması da yukarıda yaptığımız tahlile uymaktadır.[660]

Çin kaynaklarında bu milletin kuzeybatıda yaşadığı açıkça görülmektedir. Ancak Groot'a göre[661] Kobdo, Tarbagatai ve Samipalatinsk civarında yerleşenler de vardır.[662] Benim açımdan ayrı bir öneme sahip olan Ŏ-k'ut, Ogurların batısında yaşamış bir milletti. Bunlara Çin kaynaklarında Ting-Ling adıyla rastlanmaktadır.[663] Milattan sonra III. yüzyıla ait bir Çin kaynağına göre Ting-Lingler hayvancılıkla uğraşan göçebelerdi. Askeri güçleri 60.000 kişi olup, ünlü sansar kürkü ve beyaz ve mavi *k'un-tsu* kürkü[664] nakliyatı yaparlardı.[665]

Elimizdeki kaynağa göre Ting-linglerin yaşam alanları, kürk ticareti ile kür hayvanı avının yapıldığı, ilaveten tarihsel süreçte başka milletlerin de kuzey hayvanlarının kürkleri ve nakliyesiyle geçindiği yerlerle temas halinde olmalıdır. Dolayısıyla bu yörenin oldukça kuzeyde, İrtis'in orta ve aşağı kolunda bulunması gerekir.

Ting-Ling adının kendisi, meslekî bir anlam ifade etmekte olup, kürk nakliyesi ve Türkçe *tīŋg*, *teyiŋ* 'sincap' kelimesiyle bağlantılıdır. Sincap kürkü, sık rastlanılması nedeniyle en önemli kürktür.[666] Türkçe *tinglig* 'kürkçü (millet)' anlamında da görülebilir. Bkz. lebed *tiŋnīg* (< *tiŋlig*)[667] 'reich an Eichhörnchen' = Teleütçe *tīŋlū*(< *tīŋlū*), Altaylarda tīŋdū. Ayrıca Klaproth şu veriyi sunmaktadır (Asia Polygl.[2] 169): "Die

[660] Ethn XII, 1901, 243; aynı kişi: KSz II, 1901, 83.
[661] a.g.e., 221.
[662] Krş. Lajos Ligeti'nin haritası, KCsA II; Marquart, Komanen 66; Donner: JSFOu XL: 1, 33.
[663] Schlegel: MSFOu III, 1892, 42 ve sonraki sayfalar; de Groot, a.g.e., 62, 221; Hirth: KSz II, 1901, 82 ve sonraki sayfalar; EthnxII, 1901, 242-243. Krş. Ligeti: MÖst 47; Räsänen: Acta Orienthung XII, 1961, 75.
[664] De Groot; Chavannes: kouen-tseu; Hirth: *k'un-tsï*, KSz II, 1901, 83; Ethn XII, 1901, 243.
[665] Chavannes, a.g.e., 560-561; de Groot, a.g.e., 62; Donner: JSFOu XL: 1-36-37.
[666] Heinrich Lomer, Der Rauchwaren-Handel. Leipzig 1864, 47. Kendisi Sibirya'da yılda altı milyon sincap, iki milyon tavşan kürkünün piyasaya sürüldüğünü, ayrıca bu miktarları 350.000 adetle kakım kürkünün izlediğini söylemektedir.
[667] Räsänen: Acta OrientHung XII, 1962, 76.

Öedh-Ostiaken, d. İ. Zobel-Ostiaken, die sich auch *Deŋ* oder *Denka* nennen..."[668]

Bahsedilen Çince kaynakta geçen *k'un-tsu*, Çinlilerden önceki zamanlarda bir hayvanın barbar dilindeki adlandırmasıdır. Ancak hangi hayvanın adı olduğu konusunda şüphemiz bulunmamaktadır: Kutup tilkisinin mavi beyaz kürkü vardır, dolayısıyla *k'un-tsu* kutup tilkisinin adıdır.

Çince *nts* ses grubunu, yabancı dildeki *rs* ses grubunun temsil ettiği göz önünde bulundurulursa (Örneğin Çinliler *ārśí* millet adını *an-ts'ai* olarak yazmaktaydı.) *k'un-tsu* sözcüğü, Türkçe-Moğolca *qïrsa* 'kutup tilkisi' kelimesinin transkripsiyonu olarak düşünülebilir. Bu kelime Moğolcada, Yakutçada, Teleütçede[669] ve Kırgızcada bulunmaktadır. *Qïrsa* Yakutçada bugün 'kuzey tilkisi', diğer dillerde ise sadece 'tilki' anlamına gelmektedir. Kelimenin diğer pek çok Türk lehçesinde bulunan kök eşi *qarsaq* sözcüğüdür.[670]

Netice itibariyle M.Ö. II.-III. yüzyıldan önce Batı Sibirya'da Türkler yaşamaktaydı. Kürk ticaretiyle uğraşan bu grup tarım, ticaret ve sanayi ile meşgul, Hun tipi Türklerden güçlü bir şekilde ayrılmakta; böylece barışçıl geçim yollarına sâhip Bulgar Türklerine dâhil olmakta idi. Ting-linglerin kürk ticaretiyle uğraşmaları çerçevesinde Johanannes de On-Ogur Bulgarlarının aynı geçim kaynaklarına sahip olduğuna değinmektedir. Hirt ise daha önceden[671] Ting-linglerin Onogurlarla aynı millet olabileceğini öne sürmüştür.

Kürk ticareti çok dikkat çekici bir şekilde Bulgarlığın özelliklerinden biridir. Örneğin İbn Rüste İdil Bulgarları hakkında şunları yazmaktadır: "Varlıklarının önemli bir kısmı gelincik kürküdür, altın, gümüş eşyaları yoktur; bunun yerine gelincik derisi para yerine geçer. Böyle bir deri onlarda üç buçuk dirhem değerindedir."[672]

Her ne kadar Ting-ling adının yukarıda verilen açıklaması doğru olsa da farklı Ting-ling grupları[673] bu topraklardan göç etmiş olabilir.

---

[668] Aksine Hirth: KSz II, 1901, 83: *Ting-ling = telengut*; Grumm-Gržimajlo, Zapadnaja Mongolija 10 ve sonraki sayfalar. Karlgren'e göre bu adın eski (VI. yüzyıl) okunuşu *tieng-lieng* şeklindedir. Hermann, Chin. Namenliste (Sven Hedin, Southern Tibet. VIII) 449.

[669] Hirth, *k'un-tsu* sözcüğünü Teleütçe *qïrsa* ile karşılaştırdı: Ethn XII, 1901, 243; KSz II, 1901, 83.

[670] *Qïrsa* Türkçe kökenlidir; Böhtlingk, Jakutisch-Deutsches Wb *kyrsa*.

[671] KSz II, 1901, 82-84.

[672] MHK 165; krş. Gerdîzî, a.g.e., 166.

[673] Chavannes, Documents, index; Grumm-Gržimajlo, a.g.e.

Hunlarda, Türklerde, Oğuzlarda, Peçeneklerde ve Bulgar Türklerinde de benzer sanayi koluna, ticarete, tarıma ve kültüre dönük eğilimlere rastlamaktayız. Bu durum Uygurlarla parlayacak bir kültürü doğurmuşsa da Türklüğün bu kısmının başlıca geçim kaynağı savaş ve hayvancılık olmuştur.[674] Bulgar Türklüğü askerî açıdan da organize olmakla birlikte barışçıl, ticarî kaynaklara yönelmiştir. Şu anki amacımız Bulgar Türklüğünün kültürü hakkında ayrıntılı bilgi vermek olmamakla beraber birkaç özelliğe göz atmakta fayda bulunmaktadır.

Bu kültür Macarcadaki Bulgar-Türkçesi alıntı kelimelerde kendisini en iyi şekilde yansıtmaktadır. Açıkça görülmektedir ki, Bulgar-Türkleri yoğun olarak hayvancılıkla, tarla ve bahçe işiyle, üzüm yetiştiriciliğiyle, sanayiyle ve balıkçılıkla meşgul idi. Bulgar Türkçesinin Macarcaya *ír*, *betű*, *szám* gibi kelimeler vermesi ayrı bir öneme sahiptir. Bu kelimelerin devredilmiş olmasından yola çıkarak Macarların yazmayı bir şekilde onlardan öğrendiğini söyleyebiliriz. *Érdem*, *bűn*, *gyarló*, *bocsát*, 'kutsal' anlamındaki *szent* (*egy-ház*) gibi kelimelerin Macarcaya geçmesi Bulgarların ahlakî kavramlarının da gelişmiş olduğuna işaret etmektedir. Bu sözcüklerin önemi, Bulgar-Türklüğünün kültürlerini karakterize etmeleri açısından Bulgar-Türkçesinde de olmalarından değil, kültürel etkinin temsilcileri olarak Macar diline girmelerinden kaynaklanmaktadır.[675] Fehér de Mordvin, Çeremis ve Permi dillerindeki alıntı kelimelerinin sunduğu bilgiler kapsamında geçerli veriler ortaya koymuştur.[676]

İbn Rüste,[677] İdil Bulgarlarını tüccar,[678] çiftçi ve ayrıca savaştan da anlayan bir halk olarak betimlemektedir. Verdiği bilgilere göre İdil Bulgarları 900'lü yıllarda Müslümanlığı kabul etmiştir. Dolayısıyla Hunlara, Peçeneklere ya da bunlara benzer diğer Türk milletlerine kıyasla haklarında tamamen farklı bir resme ulaşılmaktadır. İbn Rüste, yaşam alanlarında türbeler, okullar inşa ettiklerini, müezzin ve din adamlarının toplumlarında yer ettiğini kaydetmektedir. Ruslara buğday nakletmektedirler.[679] Yazılı kaynaklar, arkeolojik bulgular çerçevesinde Züryen, Votyak ve Çeremis dillerindeki Bulgar-Türkçesi

[674] Krş. Köprülüzade, Türkiye Tarihi I. Cilt, II. bölüm.
[675] Krş. yukarıda, Macarcadaki Hun-Bulgar öğeleri hakkındaki notlar.
[676] ArchHung VII, 1931, 161.
[677] MHK 163 ve sonraki sayfalar.
[678] Bu tüccarlar için deri ticareti büyük önem taşımaktadır. Bkz. Fehér, a.g.e., 162.
[679] Ašmarin, Bolgary i Čuvaši 25-26.

alıntı kelimeler, İdil Bulgarlarının üstün kültür seviyesi ile tarım, ticaret ve sanayilerinin gelişmişliğini göstermektedir.[680]

Tallgren'in *Ebert Reallexikon*'da söylediğine göre İdil Bulgarlarının arkeolojik kaynaklarını seçkin seramik eşyalar, sikkeler, gümüş, bronz ve altın nesneler, kilitler, baltalar, oraklar, gemler, kılıçlar ve benzer nesneler karakterize etmektedir.[681] Mimarî kalıntıları da oldukça dikkat çekicidir. Pontus yöresindeki Bulgarların —kısmen İran etkisiyle gelişmiştir— kültürleri hakkında çeşitli bilgiler sunan buluntular, eski Bulgar kağanları zamanından kalma mimarî eserlerdir. Ayrıca Madara'daki atlı rölyef ve yazıtlar ile diğer izler oldukça çarpıcıdır.[682] İlaveten İdil Bulgarlarının yarı göçebe olduğunu bilmekteyiz. İbn Fadlân, hükümdarları da dâhil tümünün çadırda yaşadığını kaydetmektedir.[683] Şehirli Hazarlar yaz geldiğinde yollara düşer ve çadırlarıyla göçebe hayatı yaşardı.[684]

C. Onogurlar

Daha önce andığımız Macarcadaki ad, *Oὖγγροι*: Ungar adı Onogur-Bulgarlarının adından gelmektedir. Bu isimle Bizans halkı Macarları kastetmekteydi.[685] Onogur tarihi hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte Gyula Moravcsik Onogur adına dâir tüm verileri ayrıntılı olarak incelemektedir.[686] Marquart[687] IV. yüzyıla ait Ermeni bir kaynakta[688] yer alan Hun adına değinmektedir. Bu sözcüğün bir ihtimâl Onogur millet adıyla bağlantısı bulunmaktadır. Hunlar söz konusu dönemde İdil'nın doğusuna doğru yaşamaktaydı. Dolayısıyla kesinlikle Onogurlarla bir tür iletişime sahiplerdi.

Onogurlar 461 ve 465 arasında tarih sahnesine çıktı. Priskos'un yukarı satırlarda incelediğimiz kayıtlarında söz konusu halk, diğer iki Bulgar boyu ile; Saragur ve Ogurlarla birlikte Batı Sibirya'daki yurtlarını terk etti. Bu olayın ardından Bizans İmparatorluğu'nun menfaat alanı olarak gördüğü Doğu Avrupa topraklarında belirdi. (Bizans'a elçi göndermeleri dışında yöreye yerleşim tarihi hakkında bilgiye sahip değiliz.) Bölgedeki Onogurlar uzun süre tarihî

---

[680] Poppe, İdil Bulgarlarının kültürleri hakkında pek çok meseleyi ele almaktadır: Čuvaši i ih Sosedi. Čeboksary, 1927. Togan, IF.
[681] III, 356.
[682] Kafkasya Bulgarlarının mimarisi hakkında bkz. Fehér, a.g.e., 159.
[683] Togan, IF 64 (§ 61), 180 ve sonraki sayfalar.
[684] Ibn Rusta, bkz. MHK 153, 155.
[685] Bkz. Décsy: NyK LVII, 1956, 282.
[686] MNy XXVI, 1930, 4-18, 89-109; UJb X, 1930, 53-90.
[687] Streifzüge 44, 2. Krş. Manandian, Beitr. zur Alban. Gesch. 34.
[688] Moses K'alankatvac'i II, 1.

kaynaklarda takip edilememektedir. VI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Bizans münevveri Agathias, Kolchis'de *'Ονόγουρις*, *<'Ονογουρις>* adlı bir kalenin bulunduğunu ve bu ismin Onogurların aldığı bir yenilgiye atfen verildiğini söylemektedir.[689] Mevcut bilgi temelinde, 461-550 yılları arasında Karadeniz'in doğu kıyılarında, Kafkasya omurgasının güneye düşen kısımlarında Onogurların izi takip edilebilmektedir.

Jordanes[690] VI. yüzyılın ortasında, Pontusların güneydoğu civarında yaşamış "*Hunugur*" boyu hakkında bilgi vermekte ve kürk ticaretiyle uğraştıklarını kaydetmektedir.[691] Adlandırmayı Zacharias Rhetor'dan temel alan Suriye kilise tarihî kaynakları, VI. yüzyılın ikinci yarısının başından itibaren Onogurları (*On(u)gur*) Kafkasya'da yaşayan göçebe bir millet olarak yazmaktadır.[692]

VI. yüzyılla ilişkin Theophylaktos Simokattes[693] de Barsiller ve Sabirlerle, bu bağlamda Kuzey Kafkasya milletleriyle ilgili olarak Onogurları not eder. Ayrıca Menandros, 558'da Avarların Sabirleri yenilgiye uğrattığı olaylar çerçevesinde ve başka meselelerde Ogurlara değinmektedir.[694] 700 civarında Ravenna Geografus,[695] Maeotis ve Kuban bölgesindeki Patria Onogoria'dan bahsetmektedir.[696] Söz konusu veriyi IV. yüzyıla ait Libanios'tan alan bu kaynak, Onogurların daha IV. yüzyılda Kuban ve Don arasında yaşadığını belirtmektedir. Ancak tespiti ciddiye almak pek mümkün değildir. Schnetz'den okuduğumuz üzere: "...Nicht wenige Gelehrte sind der Ansicht; dass Ravennas für sein geographisches Werk nur eine Quelle benutzt hat und dass die vielen uns unbekannten Gewährsmänner oder Werke, auf die er sich beruft, nur erdichtet seien."[697]

Funaioli, *Pauly-Wissowa Ansiklopedisi*'nde buna karşılık şu ifadeleri kullanmaktadır:[698] "...Lassen wir aber die völlig unbekannten

---

[689] Ed. Bonn, 146; HGM II, 243.
[690] S.c. ed. Mommsen, 63.
[691] Jordanes'in bu verisinin eski bir kaynaktan olduğunu söylenebilir, ayrıca Kafkasya yerine Ural civarındaki Onogur yurduna ilişkindir.
[692] Marquart, Streifzüge 355-356; Chavannes, Documents 250, 4; Brooks, Hist. Ecclesiastica Zachariae Rhetori Vulgo Adscripta 144.
[693] *Οὐννουγοῦροι*, ed. de Boor, 258.
[694] Exc. de leg. 443, 206; Krş. Kun Halasi: MÖst 81.
[695] IV, 2. Ed. Pinder-Parthey, 170-171.
[696] Schnetz: Arch. F. Slav. Phil. XL, 1926, 157 ve sonraki sayfalar.
[697] ["...Ravennas'ın coğrafî tetkiklerinde sadece tek kaynak kullandığı ve atıfta bulunduğu bilgi kaynaklarının ya da çalışmaların yalnızca hayal ürünü olduğu görüşünü paylaşan bilim insanlarının sayısı az değildir."] a.g.e., 159.
[698] Ravennas Geographus, Zweite Reihe, I:1, 308. sütun.

und betrachten die wohlbekannten, nicht christlichen Autoren Porphyrius, Iamblichus u.a. ..., so finden wir nirgendwo eine sichere Spur ihrer von Ravennas angeblich gebrauchten Werke. Ptolemaios allein macht hier eine Ausnahme..."[699] (Ravennas, Onoguria'dan önceki kısımda Iamblichus'a atıfta bulunmaktadır.) Foerster ve Münscher daha kesin bilgiler vermekte:[700] "Nachleben des Libanios und gelehrte Beschäftigung mit ihm ... Aber auch gedacht wird seiner in der römischen Literatur nur, wo diese von der griechischen direkt abhängig ist... oder wo es Schwindelliteratur ist, wie Georg. Rav. IV 2-10 = frg. 94..."[701] Bu bilgiler ışığında Ravennai Geografus'un verisinin VI. ya da VII. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır. Onogurlara da değinen Bizans piskoposluk kaydı VII. yüzyıla aittir: *'Επαρχία Γοτθίας ... ἑ ὁ Ονογοῦρων* ... Piskoposluk Kırım idaresine bağlıdır.[702]

Onogurlarla ilgili olarak yukardaki mâlûmâtların dışında Agathon Diakonus'un not ettiği bir veri daha bulunmaktadır. Kendisi Moesia Bulgarlarını 713 senesi olaylarıyla ilgili olarak *τῶν Οὔννογοὔρων Βουλγάρω* adı altında anmaktadır. Bu bakımdan Moesia Bulgarlarının kökeni Onogurdur (ya da *Onoġun*dur).[703] Pseudo-Kallsthenes de önemli bir veri sunmaktadır.[704]

Türkçe *Onoġur* 'On Ok'", 'on boy' anlamına gelir. Türkçede vurgunun ilk hecede olmasından dolayı Onuğur ve bundan, kurallı *Oŋġur* biçimleri türemiştir. Söz konusu *Oŋġur*[705] formu Eski Slavcadaki *Ogŏr*[706] halini aldı. (İkinci hecedeki *u* sesinin düşmesi hakkında bkz. Türkçe *'Avar'*, Slavca *obr-*.) Bu Slav yapısı Yunanca *Οὔγγοροι*, Latince *Ungri* olarak ve diğer Avrupaî biçimlerde vücut buldu. Almancada düzenli olarak *Ungar* şeklini kazandı. Fransızcada ise kelimeni başına *h* geldi (*Hungarus*, *Hongrois*). Rusçadaki *Venger* dışında, doğal olarak bazı Slav biçimleri daha eski Slavca

---

699 ["...Ama tamamen bilinmeyeni bir tarafa bırakarak, iyi tanınan ve Hıristiyan olmayan Porphyrius, Iamblichus gibi yazarlara bakalım... Hiçbir yerde Ravennas tarafından sözde kullanılmış çalışmalara dair kesin bir iz bulamıyoruz. Burada yalnızca Ptolemaios bir istisnadır..."]

700 Pauly-Wissowa, Libanios, XII, 2542. sütun.

701 ["Libanius'un diğer dünyası ve bununla olan bilimsel meşguliyeti... Fakat aynı zamanda bunun Roma edebiyatında nasıl yalnızca direkt Yunanlara ya da nasıl Georg. Rav. IV 2-10 = frg. 94 gibi sahte bir yazına bağlandığı düşünülmektedir..."]

702 Krş. Gyóni: MNy XXXIV, 1938, 89.

703 Gyula Moravcsik : MNy XXVI, 1930.

704 Moravcsik: UJb X, 1930, 65.

705 *Onuğur*, *Oŋġur* gibi burada sıralanan adlar rekonstrüksiyon değil, *Onoġur* adından türemiş varyasyonlardır, ilaveten Bizans kaynaklarında da rastlanmaktadır.

706 Décsy: NyK LVII, 1656, 283.

varyasyonlardan türedi. Bu ad büyük ihtimâlle XVI-XVII. yüzyıl[707] Leh alıntı sözcüğüdür ve Rusçada kelimenin kökü *ugr-*'dur.[708]

4. SABİRLER

Konstantinos Porphyrogennetos, eserinin 38. bölümünü teşkil eden ve "De Administrando Imperio" adını taşıyan kısımda Macarlar hakkında şunları kaydetmektedir: "Levédia zamanında bir nedenden ötürü onlara Türk değil *Σάβατοι ἀσφαλοι* derlerdi." "Türkler ve Peçenekler arasında savaş çıktığında Türkler yenilgiye uğradı ve iki kısma ayrıldı. Bir kısmı doğuya doğru, İran bölgesine yerleşti. Bu topluluk bugüne değin *Σάβαρτοι ἀσφαλοι* adıyla anılmaktadır." Eski edebî kayıtlara dayanarak kanıtlayabildiğimiz üzere Macarların buradaki *Savardi* adı Türkçe *Sabir* millet adından gelmektedir.

Sabir adına ilk olarak Priskos'un yukarda ayrıntılı olarak ele aldığımız kayıtlarında[709] rastlanmaktadır. Kendileri bu dönemde, 463 civarında Onogurları, Sagurları ve Ogurları yâni Bulgarları Batı Sibirya'daki kadim topraklarından sürmüştür. Orta Asya'dan gelen Sabirlerin Batı Sibirya'da nereye yerleştiklerine, ayrıca siyasî ve kültürel etkilerinin ne denli güçlü olduğuna ilişkin Patkanov'un *Etnográfia*'nın XI., ve *Keleti Szemle*'nin I. cildinde[710] yayımlanan makalesi oldukça dikkat çekicidir.

Patkanov, Ostyak dil yapısı gereğince eski *Sabar* (*Saber, S'abar, Sapar*) biçiminden kök alan *T'āpari, Šabar, Šaber, Šoper, Saber* adlarının Tobolsk idaresinde pek çok kez karşılaşılan coğrafî bir isim olduğu tespitini gerçekleştirdi. Ad, öncelikle aşağı İrtis bölgesinde ve Ostyak ağız edebiyatında yer almıştır. Bütün bunlar isimlendirmenin bir dönem Kuzeybatı Sibirya'da yaşamış bir halka ait olduğunu göstermektedir. Ostyak ve Vogullar ise Sabirlerle doğrudan temas halinde idi. Dolayısıyla Ostyak geleneği, Sabirleri bir üst millet olarak saygı ve teslimiyetle anmaktadır.

---

[707] Bkz. Décsy: NyK LVII, 1956, 289.

[708] Darkó, Népnevek 7 ve sonraki sayfalar; Hóman: TörtSzemle VI, 1917: A Magyar Nép Neve a Középkori Latinságban; Darkó, MNy XIV, 1918, 64 ve sonraki sayfalar; Németh: KCsA I, 1921, 148 ve sonraki sayfalar; Melich: Arch. F. Slav. Phil. XXXVIII, 1923, 244 ve sonraki sayfalar; Mezger: UJb 1922, II, 226; Czebe: Nyr LVI, 1927, 47 ve sonraki sayfalar; Eckhardt: MNy XXV, 1929, 9 ve sonraki sayfalar. Pais: Sztlstv-eml. II, 609; Décsy: NyK LVII, 1956, 282 ve sonraki sayfalar.

[709] De Boor, Exc. de leg. 586, 7 ve sonraki sayfalar.

[710] Sabir milleti. Über das Volk der Sabiren. Ayrıca krş. Munkácsi: Ethn V, 1894, 11 ve sonraki sayfalar. Gunda: Anthropos XXXII, 1017; Zsirai: NyK XLVII, 1928-1930, 451 ve sonraki sayfalar.

Batıda, Vogulların merkezi Turinski bölgesinde, *Sabir* sözcüğü coğrafî adlandırmalarda kullanılmaktadır. Ayrıca bugünkü Sabirlerin Rusları *Såpèr* olarak anmaları oldukça ilginçtir olup, eski efendilerinin adını bugünkülere naklettikleri söylenebilir.[711] Adın izi kuzeyde, Beryozov havâlisinde sürülmektedir. Patkanov Sabirlerin topraklarını Obi Geçidi, Ural Dağları, Tuna Nehri ve İsimi civarı arasına yerleştirmekte, hatta güney sınırlarını biraz daha aşağı kaydırmaktadır.[712] Sabir adının Vogullarda ve Kuzey Ostyaklarda sıfat olarak farklı biçimler kazanması değinilmesi gereken bir başka husustur. Patkanov'un makalesinde temasa muhtaç son mesele, Tobolsk havâlisinin güney kısmında yaşayan Tatarların ülkenin eski halkını *Sïbïr*, *Sïvïr* olarak adlandırmalarıdır. Ayrıca neredeyse tüm arkeolojik bulgular bu çerçevede ele alınmaktadır. Ayrıca bugünkü Tatarcada Sîbïr, Sabïr isminde karşılaşılan *a* > *ï* ses dönüşümüne Türkçede oldukça sık rastlanmaktadır.[713] Tarihsel kaynaklar yalnızca Moğol dönemi ile başlasa da Sibirya adının söz konusu milletle bağlantılı olduğu[714] şüphe götürmemektedir. Moğol dönemi İslam kaynaklarında, örneğin Râşideddin'de Sibir, Batı Sibirya'da; İrtis civarında bir yer adıdır.[715] Schiltberger'de[716] ve *A Mongolok Titkos Története* adlı eserde de önemli verilere rastlamaktayız.[717]

---

[711] Munkácsi: Ethn XX, 1909, 127.

[712] KSz I, 1900, 267.

[713] Altayca *qaya* 'kaya' ~ Kazakça *qïya* | Altayca *yalaŋaš* 'çıplak' ~ Uryanhayca *yïlaŋaš* | Osmanlıca *yarıl-* ~ *yırıl-* | Çağatayca *qaq* 'kuru' ~ Osmanlıca *kık* | Sagayca *qarlağas* 'kırlangıç' ~ Osmanlıca *kırlaŋgıč* | Osmanlıca *tapa* ~ *tïpa* 'tıpa' (?) | Kazakça *tartïl-* ~ *tïrtïl-* 'büzüşmek' | Çağatayca *tarmaš-* 'tırmanmak' ~ Osmanlıca *tırmaš-* | Uygurca *taš* 'dış' ~ Çağatayca *tïš* | Osmanlıca *davar* 'hayvan' ~ Kazan Türkçesi *tïvar* | Çağatayca *tart-* 'çekmek' ~ Uryanhayca *tïrt-* | Uygurca *tap-* 'bulmak' ~ Uryanhayca *tïp-* | Çağatayca *tara-* 'taramak' ~ Uryanhayca *tïra-* | Osmanlıca *yat-* 'yatmak' ~ Uryanhayca *čït-* vesaire. (Munkácsi: KSz V, 1904, 154, Katanov'dan sonra) | Koybalca *qarba* 'balık jelatini' ~ Sagayca *qïrba* 'jelatin'. (Marquart: KSz XI, 1910, 11; Németh: NyK XLIII, 1914, 187-189) Türkçe *sïğïr* 'sığır', köken itibariyle 'sağmak' fiilinden.

[714] Krş. Markwart: UJb IV, 1924, 273.

[715] Bkz. Barthold: Enz. d. Isl., Markwart: UJb IV, 1924, 273.

[716] Schiltberger, ed. Langmantel 62., 2: "Ibir-Sibir..., wie das land zwischen Jenissei und der unteren Tanguska auf der lapieschen (!) katre von «Asien im beginn des 13. Jahrh.» bezeichnet ist (d'Ohsson, Geschichte der Mongolen II)" ["İbir-Sibir ..., Yenisey ve Aşağı Tunguska arasında kalan (!) «Asya'daki bu alan, 13. yüzyıl başlarında» bu şekilde tarif edilmiştir. (d'Ohsson, Geschichte der Mongolen II)"]; Schiltberger: *Ibissibur* ed. Langmantel, index.

[717] Haenisch, GGM 205: *Sibir*.

XVI. yüzyıla gelindiğinde *Sibir* (diğer adıyla *İsker*)[718] adlı kent XIV. yüzyılda kurulan Doğu Sibirya Tatar İmparatorluğu'nun merkezi haline geldi.[719]

Wiklund, *Ebert Reallexikon*'da[720] konu ile ilgili bilgilerimizi şöyle özetlemektedir: "Öyle görülüyor ki, Batı Sibirya'ya göç eden Türklerden gelen Sabirler, Ostyakları mümkün mertebe etkiledi. Merkezleri Tobolsk civarındaki İrtiş'te idi. Yörede daha sonra adını bu milletten alan Sibir Tatar İmparatorluğu kuruldu."

Meseleyi ayrıntılı şekilde ele almamın temel nedeni, 463 civarındaki göçleri nedeniyle Sabirlerin bir dönem Batı Sibirya'daki Tobolsk bölgesinde yaşadıklarını göstermektir.[721] Marquart[722] 515'ten önce Sabirlerin bir kısmının Bulgarlar gibi Kafkasya civarına geçtiklerine işaret etmektedir. 558 yılında, Avar tarafından mağlup edilmelerine değin, burada varlık gösterdiler.[723] Muhtemelen önceleri Kafkasya'da, belki de İdil'e doğru düşen topraklarda yaşamaktaydılar.[724] Ancak daha sonra onlara batıda, Kuban civarında rastlamaktayız.[725] Yörede yaklaşık elli yıl süren tarihleri savaşlar dışında fazla bir bilgi sunmamaktadır. "*Hunlar*", Bizans İmparatorluğu ve Perslerle zaman zaman çatışmış, zaman zaman ittifak kurmuşlardır.[726] Sayıları hakkında da net bilgiye ulaşmış değiliz. Malas'a[727] göre Sabir Kraliçesi Boa'nın 100.000 askeri bulunmaktaydı. Ancak mezkûr sayı boy federasyonuna bağlı toplulukların mevcuduna dayalı olarak değişkenlik göstermekteydi. Temel geçim kaynakları savaş olduğundan askerî kültürleri gelişmişti. Harp aletlerinin hazırlanmasında mükemmel birikime sahiptiler.[728]

Sabirlerin etnik yapıları hakkında çeşitli teoriler bulunmaktadır. Zeuss,[729] Sabirlere Hun-Bulgar milletleri arasında yer vermiş,

---

[718] Zsirai: NyK XLVII, 1928-1930, 436.
[719] Kannisto: FUF XVII, 1925, 212.
[720] III, 376.
[721] Ayrıca krş. Munkácsi, Vog. Népk. Gyűjt. II, 0171 ve sonraki sayfalar.
[722] Streifzüge, XXIII., 1; Moravcsik: UJb X, 1930, 61.
[723] Menandros, ed. de Boor, 443; Moravcsik: UJb X, 1930, 76.
[724] Marquart, Streifzüge 58.
[725] Prokopios BP II. 29, ed. Bonn, 288; ed. Haury, I, 292; Dieterich, Byz. Quellen, I, 53; Carl Wolff, Histor. Atlas, No 1; Fehér: KSz XIX, 1921, 46 ve sonraki sayfalar, 70; Darkó: KCsA I, 1921-1925, 294.
[726] Fehér: KSz 1921, XIX, 46-48; Herzfeld: Der Islam XI, 1921, 118-119.
[727] XVIII, ed. Bonn 430-431.
[728] Prokopios, BG IV, 11, 14; ed. Bonn, 510-511; ed. Haury, II, 538 ve sonraki sayfalar.
[729] Die Deutschen und die Nachbarstämme 711-712, 722.

dolayısıyla Türk kökenlerine atıfta bulunmuştur. Schafarik[730] Hunlarla akraba olduğunu söylemekte, Florinskij[731] Slav oldukları iddiasında bulunmaktadır. Munkácsi'ye göre[732] Moğol, Patkanov'a göre[733] Finugor boylarının; Macar, Vogul ve Ostyakların yakın akrabası iken, Géza Fehér'e göre[734] tartışmasız Macardırlar.

Teoriler arasında biri dahi sağlam bir temele dayanmamaktadır. Doğru olarak kabul edilen Zeuss'un teorisi bile bu kapsamda nitelendirilemez. Kendisi birçok veri sunsa da Sabirlerin etnik kökenlerine ilişkin doneleri kesinlik taşımamaktadır. Temel dayanak noktaları şu şekildedir:

-Tarihî kaynaklar Sabirleri Hun olarak nitelemektedir.

-Sabirler Hun ve Bulgarların arasında ortaya çıkmıştır.

-Millî karakterlerine bakıldığında Türk olarak düşünülebilirler.

Söyleyebiliriz ki, Sabir dil kalıntıları göz önünde bulundurulduğunda Zeuss'un çıkarımları doğrudur.

A. Sabirlerin Dili

Öncelikle adlarına bakalım. *Sabir*, yabancı bir adlandırma değildir; Batı Sibirya'da, dolayısıyla eski yaşam alanlarında bulunan *Šabar* ve benzeri yer adları bu durumu kanıtlamaktadır. Millet adının biçimleri şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: VI. yüzyıla ait *Sûrî Anonymus*'ta *Sab(i)r* biçimi bulunmaktadır.[735] Bizans münevverlerinin eserlerinde büyük ihtimâlle Savir ya da Sabir olarak okunan *σάβιροι* (*σάβειροι*) tipler mevcuttur. Jordanes'te Saviri,[736] bir Ermeni kaynakta Savir,[737] Mesûdî'de سبير = *S(a)bir* formlarına rastlanmaktadır.[738] Patkanov'a göre Vogul ve Ostyak dilinde bulunan biçimler eski *Sab(p)ar*, (*Saber*), *S'abar*, *Soper* sözcüklerine işaret etmektedir.[739] Diğer kaynaklardaki *Savïr* biçimiyle karşılaşılana değin Sûrî kaynaklarda, Mesûdî'de ve Sibirya bölgesinde *Sabïr-Sabar* formu takip edilmektedir.

---

730 Slav. Alt. I, 331 ve sonraki sayfalar.
731 Bkz. Patkanov: KSz I, 1900, 268.
732 Ethn VI, 1895, 138.
733 KSz I, 1900, 268 ve sonraki sayfalar.
734 KSz XIX.
735 Marquart, Streifzüge 356.
736 C. 5.
737 Marquart, Streifzüge 58.
738 Kitāb at Tanbîh, ed. de Goeje, BGA VIII, 83; Kuun Géza gróf: KSz II, 1901, 265.
739 KSz I, 1900, 266.

Teve sözcüğünde olduğu gibi *b* > *v* seslerinin dönüşümü söz konusudur. Kelime Eski Türkçede *täbä* biçimindedir ve Bulgar Türkçesinde *tävä* haline gelmiş, Macarcaya da bu biçimden geçmiştir. Her halükârda bir Türk millet adı söz konusu olduğu için kelimenin kökenini bulmamız kolaylaşmaktadır. Katanov'un Türk özel isimleri incelemesinde[740] *Sabar* ya da *Sabïr* biçiminde bir kişi adı ile karşılaşmaktayız. (*Ay-Sabar* ve *Kün-Sabar*, *Ay-Sabïr* ve *Kün Sabïr*; *ay* 'ay', *kün* 'gün'.) Bu ad Macar millet adıyla aynı özellikler göstermektedir. Lâkin *Sabar* ya da *Sabïr* nedir? Biçiminden anlaşıldığı üzere *-r* eki Osmanlıcadaki yatar ~ *yatır*, *brakar* ~ *brakır*, *kılar* ~ *kılır*, *deyer* ~ *deyür* gibi *nomen verbale* [fiilden isim yapım eki] görevindedir: *yat-* 'yatmak', *brak-* 'bırakmak', *kıl-* 'kılmak', *dey-* 'değmek'.[741]

Paralel olarak *Sabar* ~ *Sabïr* sözcüğünün kökeni Kazak, Peçenek, Kazan ve Osmanlı ağızlarındaki 'yoldan sapmak', 'delirmek' anlamındaki *sap-* fiilinden başkası değildir. Sözcüğün temel biçimi *sapar*dır ve *sabar* sözcüğüne dönüşmüştür. Ayı süreç Osmanlıcadaki *sapık* ve *sâbık* arasındaki geçişte görülmektedir.[742] Adın Türkçedeki kurallı fonetik değişimi şu şekilde gerçekleşmiştir: *sapïr* ~ *sapar* > *sabïr* ~ *sabar* > *sabïr* ~ *sabar* >*savïr* ~ *savar*.

Sabar > *Sabïr* sözcükleri temel olarak 'yoldan çıkan', 'yanılan', 'başıboş' anlamlarına gelmektedir. Mânasından yola çıkarak sözcüğün incelenmesinde doğru yöntemleri takip ettiğimizi anlamaktayız. Zîrâ adlandırma Türk millet adlarının özgün bir grubuna dâhil olmaktadır. Bu grubu ise 'taşınan, dolanan göçebe, kaybolmuş' gibi içeriğe sahip sözcükler oluşturmaktadır. Sabir millet adının 'sapan', 'dolanan' anlamı, Orta Asya'daki yurtlarından göç edişe işaret etmektedir. Ek olarak Türkçe kökenli millet adı, Sabirlerin Türklüğünü göstermektedir.

Kişi adları gibi elbette Sabirlerden farklı dilbilimsel veriler günümüze ulaştı. Bunların arasında en güzeli kraliçenin adıdır: *Βωαρήξ*. 527-528 arasında Çasar Iustinianos ile Perslere karşı ittifak yapmış olması kraliçeye önem atfetmektedir. İsminin varyasyonlarını

---

[740] Alfav. Ukaz. II, 67.

[741] Krş. Deny, Grammaire de la Langue Turque, § 615.

[742] *p* > *b* > *v* gelişimine dâir diğer örnekler: *kap-* 'kapmak' ~ *kavra-* ; Uygurca, Çağatayca, Kazakça vs. *tap-* 'finden, erhalten, erwerben' ~ Uygurca, Altayca vs. *tabar* 'Waare, Besitz' ~ Uygurca, Osmanlıca, Çağatayca *tavar* 'Waare, Habe; die Haustiere, das Vieh, hauptsächlich die Schafe'. *Tap-* 'saygı göstermek' fiilinden gelen *Tabġač* millet adıdır. Bu adın *Taugač* biçimi de bulunmaktadır. Thomsen: MSFOu V, 139; ayrıca krş. *čapïš* > *čabïš* > *čavuš* (Pelliot: T'oung Pao XXVI, 1928-1929, 237.)

Gyula Moravcsik *Szinnyei-Emlékkönyv*'de yayımladı.[743] Adın incelenmesi noktasında bir Türk hükümdar hanıma mahsus isimle karşılaşmaktayız. Öncelikle ismin sonunda gelen ve Yunanca *nominativ* olan *s* ekini doğru tespit etmek gerekmektedir. Örneğin Ural Nehri'nin adı olan *Yayïq ~ D'žayïq* adlandırması Ptolemaios tarafından not edilmiştir ve burada Yunanca *Δάϊς* olarak *nominativ* ekle kullanılmaktadır. (*Genitiv* hali: *Δάϊκος*.)[744] Bunun dışında elimizde bir de *Boarik* sözcüğü bulunmaktadır. Bu isim iki kısımdan oluşmaktadır. İkinci kısımda yer alan ve 'temiz', 'güzel', 'faziletli' anlamına gelen *arïq* yapısı açıkça görülmektedir. Bu çerçevede Katanov'un özel ad listesinde şu kadın isimlerine rastlamaktayız: *Entäi Arïġ, Töŋ Azïn Arïġ, Tüzämir Arïġ, Üyäŋ Arïġ, Utyäŋ Arïġ, Arïġ Täŋgrim*. Uygurca kadın ismi.[745] Katanov'da *Arïġ* sözcüğünün kendisi de bir kadın ismi olarak yer almaktadır.

Kelimenin baş kısmı: *Bo*, Osmanlıca *boğ* 'emir, bey, vezir' kelimesiyle aynıdır. (Macar tarihindeki *Baš-boġ*. (Mikes'in unvanından dolayı bu yapıyı tanımaktayız). Şüphesiz sözcük Eski Türkçedir[746] ve sözlüklere geçirilenlerin aksine Slavcadaki 'tanrı' anlamına gelen *bog* kelimesi ile bir ilişkisi yoktur. Kelimenin sonunda, sesli harfler arasındaki *ġ* sesinin kalkmasında şaşırılacak bir durum yoktur. Dolayısıyla *Bo-Arïq* kelimesi Türkçedir ve 'faziletli idareci' anlamına gelmektedir. Minusinsk Tatarlarında gördüğümüz yapının eşi olan *Qan arïġ* de 'temiz vezir', 'faziletli vezir', 'güzel vezir' anlamlarına gelmektedir.[747] Kafkasya'da, Sabir dönemine ait 'beyaz hükümdar' anlamındaki *aqqaġan* sözcüğü de benzer bir biçimdir.[748]

520'de ölen *Boarïq*'in kocasının adı da tespit edilmiş durumdadır; biçimsel varyasyonlarını Moravcsik'in sözünü ettiğimiz makalesinde bulabilmekteyiz. İsmin orijinal hali *Βαλάχ*'dır. Türkçe kökenli bir kelimedir.[749] *Malak* kelimesi Osmanlıcada 'sığır-buzağı' anlamındadır ve Türkçe *bala* 'çocuk' sözcüğünden türemiştir.[750] Hayvan ve hayvan yavrusu isimlerinin Türkçede insan ismi olarak sıkça kullanıldığını

[743] MNy XXIII, 1927, 262.
[744] Tomaschek, Kritik d. Ält. Nachr. II, 39.
[745] Müller, Zwei Pfahlinschriften 11.
[746] Rásonyi: MNy XXXVI, 1940, 293; Tarama Sözlüğü II: *başbuğ*; Bang-von Gabain, TT I, 23.
[747] Radloff, Proben II, 220; Wb *qan*.
[748] László Rásonyi Nagy'ın tespiti; Menandros, Exc. de leg., ed. de Boor, 204: *τῆς ... Ἀκκάγας ...*; Togan, IF 269.
[749] Bkz. Rásonyi: MNy XXVII, 1932, 103.
[750] Krş. Pais: MNy XXIV, 1028, 170; Rásonyi Nagy: NyK LI, 1941-1943, 102; Eren, İkiz Kelimeler 286.

bilmekteyiz. Örneğin *Tay* 'tay',[751] *Tay-bäg*,[752] *It-balla* 'it oğlu',[753] *İt-küčüdžük* 'küçük köpek', *Özbek* kızı,[754] *Čodžuq-böri* 'kurt oğlu',[755] *Qulum* 'küçük-tay',[756] *Buzaġu*.[757] *Bala-xan* kişi adında da bala kök sözcüğü bulunmaktadır.[758]

Üçüncü ve kolaylıkla incelenebilen Sabir adı *Ιλιγερ*.[759] İlk kısmı Türkçe (Uygurca vesaire) *ilig* 'hükümdar' sözcüğüdür.[760] Diğer kısmı yine Türkçe *er* 'erkek'. Dolayısıyla *İliger* adı 'hükümdar erkek' anlamına gelmektedir. Burada semantik bir açıklama yapmayı gereksiz görüyorum.[761] Sabirler bu adlara göre de Türktür. Sabirlerin Türklüğün Bulgar koluna bağlı olup olmadıkları sorusuna kesin olarak hayır cevabını verebiliyoruz. Öncelikle Sabirler eski Türklüğün doğu coğrafyasından gelmektedir. Ek olarak daha sonra göreceğimiz üzere Sabirler Hazarlara özdeştir.

Bu meseleden sonra Macarların *σάβαρτοι* adının incelenmesine geçebiliriz. Söylediğimiz üzere bu ad, *Savir* millet adıyla aynıdır. Macarlığın bir Türk millet adını kullanmalarında da şaşılacak bir durum yoktur. Zîrâ Macarların diğer eski iki adı *On(o)gur* ve *Türk* de temel olarak Türkçe millet adlarıdır.

Ses ve biçim olarak Savir ve *σάβαρτοι* kavramları tartışmasız biçimde birbirlerini karşılamaktadır. *Σάβαρτοι* kurallı olarak Savardi şeklinde okunmaktadır. Buradaki *-d* eki, Macarcadaki *apród*, *szád* gibi kelimelerde aynı şekilde takip edilebilmekte ve bu özellik Eski Macarcada sıkça bulunmaktadır.[762] Örneğin *Árpád* kelimesinde ya da *Ómagyar Mária-Siralom*'daki *urodum* 'beyciğim' ve *fiodum* 'oğulcuğum' kelimelerinde aynı özellik görülmektedir. Özellikle *Páld*, *Istvánd*, *Péterd*, *Tivánd* gibi Eski Macarca isimlerde söz konusu yapı gözlemlenmektedir.[763]

---

[751] L. R. Nagy: NyK XLVI, 1923-1927, 127.
[752] Radloff, Uig. Sprachdenkm. ed. Malov 67. parça.
[753] Kırgız; Almássy: KSz II, 1901, 118.
[754] Ibn Baṭṭūṭa, ed. Defrémery, II, 383, 389, 396.
[755] Houtsma'nın notlarında.
[756] Kacsinc; Katanov, Otčet o Poezdke: Uč. Zap. Kaz. Univ. 1897, 93.
[757] Von Gabain, TT IX, 106. sıra.
[758] Bartol'd, Turkestan 444.
[759] Agathias, III. 17.
[760] Turan: Türkiyat Mecmuası VII-VIII, 1943, 192; von Gabäin: Der Islam XXIX, 1949, 32.
[761] Krş. Gombocz: MNy XXII, 1926, 11-12.
[762] Krş. MNy XXXII, 1936, 225.
[763] Melich: MNy X, 1914, 151; *Numuolohod* = *Nemvalód*, Melich: MNy XIII, 1917, 52.

Eski Macarcada karşılaşılan küçültme eklerini millet adının sonunda tespit etmekteyiz. Örnek: *Kozárom*, *Bolgárom*, *Kozárd*[764] gibi yer adları. Başkurdistan Macarlarının *Bašgird* adı da bu çerçevede değerlendirilmelidir. İkinci hecedeki '*a*' ya *Sabar* > *Savar* biçiminde (Yukarı satırlarda bu adlar hakkına bilgi verdim.) ya da Türkçe *Sabīr* > *Savīr* şeklinde açıklanmalıdır. Bu haliyle Macarca *sajt*, *gyalom*, *kanyaró* kelimelerinde, ilk hecede bulunan *a* sesi Türkçedeki *ī* ile eşleşmektedir.[765] Ayrıca *Alap*, *Albatarz* kişi adlarının ikinci ve *Gyalán* kişi adının birinci hecesinde bulunan *a* sesi yine aynı şekilde Türkçedeki *ī* sesine denk gelmektedir.[766]

5. TÜRKLER

Hunlar dil ve tarih olarak Türklerden yüzyıllar önce tarih sahnesine çıksalar da Hunların dilinin adını Türkler vermiştir. Bu bakımdan Türk adını daha önce ele almak gerekmektedir. *Türk* adı 550 senesi civarında ortaya çıktı ve Türkçe konuşan dünyanın adı haline geldi. En eski Hun tarihine gidecek olursak onların da Türk olarak adlandırılması gerekmektedir. (Dolayısıyla Türk adını Hunlarda arayan ve yine bu adı milattan önceki devirlerde kadim bir millet adı olarak tespit etmeye çalışan araştırmacılar yanılmaktadır. Zîrâ bana göre Türklerin kadim adı *qun* ~ *xun* kelimeleri olup 'insan' anlamına gelmektedir.) Bu tip bir adın açıklanması tarihsel anlamda önem taşımaktadır. F.W.K. Müller'in tespitine göre Türk, Eski Türkçede bir millet adı olarak 'güç' anlamındadır[767] ve politik bir içeriği işaret etmektedir. Bu özellikteki kelimelere Eski Türkçede sıkça rastlamaktayız.[768]

Türk İmparatorluğu'nun Baykal Gölü'den güneye doğru uzanan bir doğu kolu (552), Balkaş Gölü civarında (bugünkü Taşkent) batı kolu, ayrıca İdil geçitinde, Aşağı Don ve Kafkas omurgasında 575 civarında Hazar adıyla ortaya çıkan bir Avrupa kolu bulunmaktadır.[769] Doğu

---

[764] Melich: MNy XXI, 1925, 126.

[765] Gombocz: MSFOu XXX, 151.

[766] Gombocz, Árpádkori Török Személyneveink, index.

[767] Von Gabain, Alttürk. Gram. 'mächtig'; DTS.

[768] Konu ile ilgili kaynaklar ve adın istikrarlılığına dâir inceleme için bkz. Németh: KCsA II, 1927, 275-281; Doerfer, TMEN II, 483-495 (§ 888). Bu büyük meselenin her ayrıntısına değinmeyi uygun görmemekteyim. Doerfer'in atıf yapılan eserini vurgulamak isterim. (Sir Gerard Clauson eski görüşüne bağlı kalmıştır: EtDict 542b.) Başka fikirlerin temsilcilerinin öne sürdüğü titiz ve her spekülasyona karşı yerini koruyan yaklaşım; en basit "grammatika" galip gelmektedir. Bu safhada anlambilgisi ve millet adları bağlantısı önem taşımakta ve Türk adının yayılması takip edilebilmektedir.

[769] *Hazar* adının biçim olarak kökeni *k'azar* sözcüğüdür. Özellikle Bizans, Macar, Rus, Arap, Pers, İbranî vesaire varyasyonlarda görüldüğü üzere biçim, *-r* sonlu *nomen*

Türklüğü Çinle temasa geçmiştir. Orta Asya'daki Türkler ise güçlü İran etkisi altına girdi. Üçüncü olarak Hazarlar, İdil ve Karadeniz arasındaki Bizans, Slav, Macar topraklarında zaman zaman barış zaman zaman savaş vesilesiyle ilişkilerini sürdürdü.

Temel egemenlik doğudaki Türk hükümdarının elinde bulunmaktaydı. Ancak batıdaki Türklerin hükümdarı yabgu, pek çok kez tamamen bağımsız biçimde iktidarını devam ettirdi. Bu ikilik Türklerin en eski dönemlerinde dahi bulunmaktadır. İmparatorluğun kurucusu *T'u-men* (adını sadece Çin kaynaklarından bilmekteyiz) 552 senesinde Asya Avarlarını, kuzeydeki Orta Asya hükümdarlarını yenilgiye uğrattı. Kardeşi *Ištemi* ise mümkün mertebe bağımsız şekilde Batı Türklerini idare etti.[770]

T'u-men'in 552'deki ölümünün ardından oğlu Mu-han 553-572 arasında tahta oturdu. (Ölüm tarihi: 575/76.) Ištemi ile birlikte devasa boyutlarda fetihler gerçekleştirdi. Bu fetihler T'u-men'in üçüncü oğlu, Mu-han'ın halefi T'o-po zamanında da devam etti. İmparatorluğun doğu sınırı bugünkü Mançurya'da, batıda ise Bizans İmparatorluğu'nun Kırım kısmında bulunmakta idi. 563 ve 567 arasında Ceyhun havâlisinde (ayrıca buranın doğusuna ve güneyine düşen topraklarda) yaşayan güçlü Eftalitlerin mağlup edilmesi, Türk fetihlerinin en büyük sonuçlarından biriydi.[771]

İstemi Kağan'ın oğlu ve halefi Tardu, T'o-po'nun ölümünün ardından (581) Doğu Türk İmparatorluğu'na karşı kendini tamamen bağımsız kıldı. Lâkin iki kısma arılan imparatorluk artık Çin kuvvetlerinin taarruzlarına açık hale gelmişti: 630'da Doğu Türkleri Çin egemenliği altına girdi, bu kaderi 657'de Batı Türkleri de paylaştı.[772] 680-682 arasında eski dinastinin mensubu İlteriş Kağan (Kutlug) Türklerin eski bağımsızlıklarını ve egemenliklerini geri kazandı. Kapgan zamanında Batı Türkleri de yeniden bağımsız oldular. İlteriş'in ardından Kapgan Kağan (=Mo-č'o) iktidara geldi (691-716).[773] Ardından ise Bilge Kağan. Kendisinin 734'teki ölümünden on yıl sonra, 745'te Uygurlar kesin olarak Türk İmparatorluğu'nu ortadan kaldırdı.[774]

---

verbale [fiilden yapılmış isim] yapısında olup, Türk devri Türk millet adlarının semantiği temelinde açıklanması gerekmektedir.

[770] Yazıtlarda ve Theophanes Simokattes'in in kayıtlarında Ištemi olarak geçmektedir.

[771] Czeglédy: MNy L, 1954, 143.

[772] Krş. Minorsky, Ḥudūd 264.

[773] Pelliot: T'oung Pao XXVI, 1928-1929, 205, 7.

[774] Thomsen: ZDMG LXXVIII NF III, 1924, 121 ve sonraki sayfalar; Chavannes, Documents 219 ve sonraki sayfalar; Thomsen: MSFOu V, 57 ve sonraki sayfalar; no

Dünya ve Macar eski tarihinin en önemli temellerinden birini teşkil eden Türk devletinin kökeninde Türkler, Hunlar ve Avarlar bulunmaktadır. Üç Türk imparatorluğunun birbirleriyle ve diğer milletlerle gerçekleştirdiği karmaşık ve değişken ilişkiler ve yine bizi önemli ölçüde ilgilendiren Hazarlar hakkında çeşitli satırlar kaleme alınmıştır. Bununla birlikte Macarlığın kültürel gelişiminde doğrudan rol oynamaları nedeniyle iki alanı ayırmaktayım.

İç Asya'da Türklerle birlikte bir İran halkı, Sogdlar yaşamaktaydı. Ticaretin, sömürgeciliğin, ayrıca din, yazı, edebiyat ve diğer kültür araçlarının mükemmel temsilcisi durumunda idiler. Bu milleti Yeni Çağ'ın İngilizlerine benzetmekteyim. Yurtları İlk Çağ'da Ceyhun ve Yakates arasında, bugünkü Semerkant'ın güneyinde bulunmaktaydı. Ancak çıkar alanları İdil boğazından Çin'in kuzeydoğu sınırlarına kadar ilerledi. Türkler ve Bizans arasında aracı konumuna gelmişlerdi. Bilgilerimizin artmasıyla birlikte etki çaplarının çok daha geniş olduğunu fark etmekteyiz.

İki Sovyet oryantalist, S. G. Kljaštornyj ve V.A, *Livsic Acta Orientalia* adlı dergide, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised" adıyla yeni bir Sogd kitabesini inceledi. Bu kaynak VI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Türk İmparatorluğu tarihi hakkında inanılmaz çarpıcı veriler sunmaktadır. Yayımlanan metinlerde geçen kişi adları Türk sanat tarihinin en güzîde kaynakları arasında yer etmiştir. Bir Türk kağanın mezar öğeleri arasında yer alan kitabe, Moğolistan'daki Cêcêrlêg Müzesi'nde bulunmaktadır.

Sogdların, Çin ve daha yakında yaşayan Türkler için üstlendikleri rolü göstermek amacıyla iki araştırmacının vardığı sonuçları buraya aktarmak isterim: "In 607 P'ei Chü who had been the victory of the Western Territory (East Turkestan) and by all means encouraged Sogdian trade, became a central figure in the inner politics of China. In Mongolia, however, the Sogdians themselves became his most dangerous political adversaries. Having failed in his efforts to rouse civil dissension may have been roused among them. Unfortunately, many Sogdians live among them who are cunning and insidious; they teach and instruct the Turks."[775] (Bibliyografya makalede bulunmaktadır.)

57: Jakinf [Bičurin], Sobranie Svěděnij o Narodah Obitavših v Srednej Azii v Drevnie Vremena. 3 časti. Pbg. 1851.

[775] ["Batı Bölgesi'nin (Doğu Türkistan) muzafferi olan ve kuşkusuz Sogd ticaretini teşvik eden Pei Chü, 607'de Çin'in iç politikasında merkezî bir figürü haline geldi. Ancak Sogdlar Moğolistan'da bizzat kendisinin en tehlikeli siyasi rakibi olmuştu.

Macarların temas halinde bulunduğu Türk çevrenin özellikleri hakkında vurgulamak istediğim bir diğer husus, göçebe Türk boylarının çivi yazısıdır.[776] Türk çivi yazısını Macarlar da devraldığından bu unsur Macar tarihi için ayrıca önem taşımaktadır. Ancak alanın incelenmesi ve kritik bir bakış açısıyla ele alınması çok yavaş ilerleyen bir süreçtir.

Nagyszentmiklós hazinesinin çivi yazısı kitabesi hakkında yayımladığım makalede, *Acta Linguistika*'nın XXI. cildinde Rus bilim adamlarının büyük emeklerle elde ettiği Hazar çivi yazısına dâir kaynakları da ele aldım. Bu yazıların çözümlenmesinde henüz sonuç alınamamıştır. Taşkent yakınlarında yaşayan Batı Türklerine ait Hazar yazılı bir değnek de ele geçirilmiştir.[777]

Orta Asya Türklüğü ve onun daha sonra ortaya çıkan kolu olan Kıpçaklar da Macarlığın hayatına önemli derecede etki etti. Ancak artık bu başka bir dünya, zîrâ Árpád'ın yurt tutuşundan sonra Macarlar bağımsız yapıya kavuşmuştur.

Üç Türk imparatorluğunun en uzun ömürlü kolu Hazarlardı. İmparatorlukları Türk egemenliğinde, Türk idarecilerinin ve ordusunu desteğiyle 560-570 arasında kuruldu. Ancak göreceğimiz üzere henüz 627'de Türk İmparatorluğu'na bağlanmışlardı.[778] Söz konusu sürecin doğal bir sonucu olarak Hazarlar Türk adını da kullandı. Hazar adının yanı sıra Yunan, Arap ve Suriye kaynakları kendilerini Türk olarak da anmaktadır.[779] Bir Çin kaynağı olan T'ang-šu, Hazarları (VIII. yüzyılın ortasına ilişkin olarak) *T'u-kiüe Ho-sa* ve *T'u-kiüe K'o-sa* = Türk Hazar şeklinde adlandırmaktadır.[780] Hazar adının baskın gelmesinden dolayı bu niteleme VIII. yüzyıldan sonra pek takip edilememektedir.

Hazarlarda Türk adının Türk fetihleriyle yerleştiğini vurgulamamız gerekmektedir. Bu adın başka herhangi bir açıklama mümkün görünmemektedir. Ancak Hazarların idaresinde yaşayan bir millet olan Macarlar da *Türk* adını aldı. Macarlar Türkçe konuşmasalar da ve Asya

---

Aralarında çıkması muhtemel sivil anlaşmazlığı kışkırtma çabalarında başarısızlığa uğradı. Ne yazık ki, içlerinde yaşayan birçok kurnaz ve sinsi Sogdlu vardır; Türkleri eğitir ve onlara talimat verirler."]

[776] Levédi hakkındaki bölümde, Hazar-Macar temaslarıyla ilgili olarak bu meseleye daha fazla yer ayırdım.

[777] Geçmişte ve son yıllarda Türk filolojisinin gelişim yönü bu şekildedir. Şüphesiz, daha sonraki dönemde ilerleme daha büyük olacak ve Eski Macar tarihine de temas edecektir.

[778] Türk egemenliğinin ortadan kaldırılmasına dâir bkz. Halasi Kun: MÖst 82.

[779] d'Ohsson, Des Peuples du Caucase 201; Marquart, Streifzüge 304; Kmoskó: KCsA I, 1921-1925, 359-360.

[780] Chavannes, Documents 145, 170; Togan, IF 269.

da hiç bulunmasalar da İdil ve Kama civarındaki Türklerle temas etmişler, 840 civarında Hazar İmparatorluğu'nun egemenliğine girdiklerinde politik bir kavram olarak bu adlandırmayı almışlardır. Böylece Bizanslılar, Müslümanlar, Kafkasya Ermenileri, yâni temas halinde bulundukları Tüm politik dünya onları Türk adıyla anmıştır. Bu bakımdan Macarları "Batı Türkleri", Hazarları "Doğu Türkleri" olarak kaydeden kaynaklar bulunmaktadır.

Müslüman yazarlar; İbn Rüste, Gerdîzî ve el-Bekrî'nin kayıtlarında Macarların Türk olduklarına ilişkin notlar dikkat çekicidir. Bu durumu İbn Rüste'nin notlarında şöyle okuyabilmekteyiz. "Macarlar ise Türklerin bir koludur."[781] Gerdîzî'de her ne kadar tahrip olmuş bir metinle karşılaşsak da aynı ifadelere rastlamaktayız. El-Belhî, İstahrî, İbn Havkal Basdžir halkına değinirken (Macarlar) şu satırları kaleme almaktadır: "Bu Peçenekler Türktür."[782] İbn Fadlân (921-922) Başkurdistanlı Macarları pek çok yerde Türk kökenli olarak kaydetmektedir.[783] Mesûdî ise Pontus coğrafyasında yaşayan halk için aynı tanımlamayı yapmaktadır.[784] Pek çok başka kaynak da Macarları *Türk* adı ile kaydetmektedir.

Bekrî'nin 850 öncesine ilişkin eski bir kaydında ve Mesûdî'ye mal edilmiş *Kitab al Adža'ib* adlı eserde bu fikirler muhafaza edilmiştir. Kaynaktaki verilere göre[785] Tuna Bulgarları (*Burdžän*) Bizanslılar, Slavlar, Hazarlar ve Türklerle savaşa girişmiştir. Bu Türkler ancak Macar olabilir.[786] Mesûdî Macarları Türk olarak değerlendirmekte ve İstanbul'dan İspanya'ya kadar akın etiklerini not etmektedir.[787] Daha sonra Prag hakkında kayıt tutarak şu ifadeyi kullanmaktadır: "Bu Slav krala en yakın, Türklerin (= Macarların) ülkesi bulunmaktadır."[788]

---

781 Krş. MHK 167; MEH'in uygun kısmıyla.

782 Hvolson, Izvěstija Ibn Dasta 105; MHK 240.

783 MHK 199.

784 Murūdž, ed. Paris, I, 262: "la mer des Bulgares, des Russes, des Bedjna, des Bedjenek et des Badjghourd, dont les trois derniers sont des races turques, est la mêmeque la mer Nitas." ["son üçü Türk ırkları olan Bulgarların, Rusların, Bedjna'nın, Bedjenek'in ve Badjghur'un denizi, Nita Denizi ile aynıdır."]

785 Al-Bakri: Kunik-Rosen, Izvêstija el Bekri 45, 46.

786 Marquart, Streifzüge 29-30, 204-205; Al-Bakri, a.g.e.; L'abrégé des merveilles, oeuvre attribué à Maçoudi, trad. Par Carra de Vaux, 123.

787 Mesûdî, Murûc, ed. Paris, II, 58-64; d'Ohsson, Des Peuples du Caucase 259; Marquart, Streifzüge 60 ve sonraki sayfalar.

788 Mesûdî'nin, bu kayıtlarını Marquart bazı düzenlemelerle aktarmaktadır: Streifzüge 96 ve sonraki sayfalar.

İbrahim ibn Yâkub X. yüzyılın ikinci yarısının başında Macarları Türk adıyla not etmektedir.[789] Bu bilgi Slavlarla, başka bir ifadeyle Prag'dan Kraków'a kadar genişleyen Slav ülkesine komşu Macar (= *Etrak, Türk* sözcüğünün Arapçadaki çoğulu.) ülkesi ile ilgilidir.

Mutahhar ibn Tâhir al Makdisî X. yüzyılın ortasında kaleme aldığı eserinde[790] Türklerin Andalus'a karşı yağma seferleri yaptıklarını, oradaki Arapların yağmacı Türklerden bazılarını yakaladıklarını; ancak dillerini kimsenin anlamadığını, bu Türklerin Macar olduğunu söylemektedir.[791]

Bizans kaynakları arasında Rahip George kroniğinin devamında, 837 civarında Macarlar Türk adıyla eşleştirilmektedir. Bilge Çasar Leo da (886-912) taktik eserinin XVII. bölümünde Macarları Türk olarak kaydetmektedir. Nikolaos Mystikos, ardından Bilge Leo'nun oğlu Konstantinos Porphyrogennetos ve sonra tüm Bizans kronikçileri aynı fikri eserlerine yansıtmışlardır.[792] Bizans ülkesinde seyahate eden Batılı seyyah Liudprand da iki kere Macarları Türk olarak adlandırmıştır.[793]

Türk adı, Macarlara Türk-Macar-Hazar ilişkileri dolayısıyla geçmiştir. Konuyla ilgili eklenebilecek başka bir örnek, Bizans Patriği Nikolas Mystikos'un kaydıdır; kendisi 924-925 senelerine ilişkin mektubunda Macarları bir yerde "Türk", başka bir yerde "Batı Türkü" olarak anmaktadır.[794] Sözü edilen topluluk elbette Hazarlardır. Öte yandan Theophanes (Ölüm tarihi: 817.) Hazarları "Doğu Türkleri" olarak not etmiştir.[795] Bu tanım "Batı Türkü" kavramını hatırlatmakta ve açık olarak Macarları işaret etmektedir.[796] Dolayısıyla genel hale gelmiş bir millet adı kullanımı söz konusudur. Bilgilerimizi 1105 senesine kadar uzanan bir Bizans kroniği tamamlamaktadır. "...*Οὐγγρίας ἥν καὶ ἑσπέριον τουρκίαν καλοῦσι* = ...Batı Türkiye dedikleri yer Macaristan'dır".[797]

---

[789] El-Bekrî'deki veri: Kunik-Rosen, Izvěstija el Bekri 35, 49; Marquart, Streifzüge 192.
[790] Ed. Huart, IV, 65.
[791] Kmoskó Mihály'in incelemesi.
[792] Darkó, Népnevek 4, 33 ve sonraki sayfalar, Leo'nun görüşü: 34.; Macartney, The Magyars 124 ve sonraki sayfalar.
[793] Antapodosis, II. Kitap 4. ve 26. kısım.
[794] Mine, Patrologia Graeca CXI. Cilt, 151-153; Moravcsik: KCsA I, 1921-1925, 156-157.
[795] Ed. Bonn, 485.
[796] Darkó, Népnevek 44; krş. Czebe: KCsA I, 1921-1925, 306-310.
[797] Cod. Vatic. gr. 1889. Fol 32^{r}.

6. HAZARLAR

Şimdiye kadar sonuçlandırılan tarihsel araştırmalar çerçevesinde[798] Hazarlar hakkındaki bilgilerimiz dilbilimsel bazı açıklamalarla birlikte aşağıda ele alınmıştır.

Daha önce de söylediğimiz üzere tarihte Hazarlar hakkındaki ilk verilere Sabirlerin (558) ortadan kalkmasının ardından gelen süreçte, Kafkasya'nın kuzey civarında rastlamaktayız. I. Chosrau Anošarvan idaresi altında (531-578) Hazarlar, Perslerle savaş halindeydi.[799] Bu vesileyle Hazarların adı artık 586'da Roma İmparatorluğu'nda bilinir oldu.[800]

Hazar İmparatorluğu temel olarak Kafkasya'da yaşayan Bulgarlar ve bu milletin kuzeyinde bulunan Sabirlerle kuruldu. Daha sonra, Türk İmparatorluğu'nun fetih döneminde bu içeriğe bir de oldukça az miktarda Türk nüfusu karıştı. Tarihin ilk devirlerinde, hatta 627'de dahi *Hazarlar Türk İmparatorluğu'na tabi idi.*[801] Ancak *Heraklios* döneminde etki sahibi olmuşlardı.[802] VIII. yüzyılın ikinci yarısının sonlarına doğru Bizans ve doğu kaynaklarında *Türk* ve *Xazar* adıyla anıldılar. Hazar İmparatorluğu, diğer Türk imparatorluklarına kıyasla kültür, tarım ve ticaretteki gelişmişlik bakımından ayrı bir yere sahiptir.

---

[798] Kaynakça için bkz. Moravcsik, Byz-Turc. I², 81-86; Czeglédy, A Korai Kazár Történelem Forrásainak Kritikájához: MTA I OK XV, 1959, 107-128.

[799] Nöldeke, Gesch. d. Perser und Araber 166.

[800] MArquart: WZKM XII, 1898, 198-199; Streifzüge 46; Minorsky, Ḥudūd 450; Halasi Kun: MÖst 87-88; Gombocz: MNy XVII, 1921, 17. Bir ihtimâl olarak Hazarların kökenine Mesûdî'nin bir verisi ve Sabir millet adının kökünün tespiti ışık tutabilir. Sabirlerin bir kısmının VI. yüzyılın başında ya da daha V. yüzyılda İrtis havâlisindeki yurtlarından Kafkasya'nın yukarısındaki topraklara göç ettiği bilinmektedir. 558'de artık tarih sahnesinden çekildiler. Bundan sonra Türklerin idaresindeki Hazar İmparatorluğu kuruldu. (Bkz. Marquart, Streifzüge 58-46.) Sabirler ve Hazarların arasındaki ilişkiye dâir: Masūdī, Kitāb at Tanbīh, ed. de Goeje 83 BGA VIII. Kendisi Hazarlara Türkçe Sabir, Farsça ise *xazar* dendiğini yazmaktadır. Buradan Hazar'ın *Sabir millet* adının bir varyasyonu olduğu öne sürülebilir. Tomaschek, (Bkz. Pauly-Wissowa, Bulgarci, 1041. sütun.) Sabirlerin daha sonraları Hazar adında tekrar zuhûr ettikleri şeklinde bu meseleye değindi. (Ayrıca krş. Kuun Géza: KSz II, 1901, 265., 3. Maçoudi, Le Livre de l'avertissement, trad. Carra de Vaux 120; Sabir sözcüğü hakkında de Goeje'nin notu (BGA VIII, 83): Itaque Hunni-Sabir et Chazari Idem Populus Sunt; cir. Nöldeke, Beitr. Zur Gesch. des Alexander Romans, p. 31. (Denkschr. AWWien Bd. XXXVII.) Sabir millet adının Hazar adı ile aynı anlama gelmesi durumunda Mesûdî'nin sağladığı bilgilerin doğrulu teyit edilecektir. Bu aşamada Hazar-Sabir özdeşliği de söz konusu olabilir. (Marquart: WZKM XII, 1898, 192-193.)

[801] Marquart, Streifzüge 47, 498; Barthold: Enz. d. Isl. I. 820; Togan, IF 269.

[802] Krş. Moravcsik: *UJb X, 1930, 83.*

Gerdîzî bu durumu şöyle tasvir etmektedir:[803] "Hazarların imparatorluğunda tarlalar ve pek çok bahçe bulunmaktadır.[804] Ve bu topraklar hayatı birçok anlamda rahatlatmaktadır. Arı da bol bulunur ve kaliteli bal mumu satarlar."

İbn Fadlân Hazarların un, bal, bal mumu, kadife, samur ve diğer hayvanların kürküyle ticaret yaptıklarını yazmaktadır.[805] "Hazar hazinesinin gelir kaynakları, kara deniz ve geçici güzergâhlarda cereyan eden gümrük faaliyetlerinden ve tüccarların vergilerinden oluşmaktadır."[806] Mesûdî'ye göre Hazarların birçok gemisi bulunmaktadır.[807] Sâsânî ve Abbâsîlere karşı, Türk milletlerine özgü savaşlara ancak 800'e kadar devam etmişler[808] ve sonra paralı askerlik düzenini kurmuşlardır.[809]

İmparatorlukta kağan ve nüfusun bir kısmı Musevîdir. Çoğunluk ise Müslümanlar, Hıristiyanlar ve paganlardan oluşur.[810] İbn Rüste ve Gerdîzî'nin[811] kayıtlarına bakıldığında; Hazarların kağan ve şad unvanlı iki büyük idarecisi bulunmaktadır. Bu kişiler diğer yöneticilerle birlikte Musevîdir. Geri kalan nüfus diğer Türk dinlerine inanır. Birkaç satır aşağıda başkentte Müslümanların yaşadığına da değinmektedirler. İbn Fadlân ve Mesûdî bu bilgileri güçlendirmektedir.[812] İstahrî ve İbn Havkal'a göre Hazar kralı Musevî olup, tebaa Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşmaktadır.[813] Musevîler ve paganlar oldukça az sayıdadır.[814]

677 ve 703 arasında halkın bir kısmı Hıristiyanlığı kabul etmiştir.[815] Kağan ve soylu sınıfı Hârûn Raşîd zamanında (786-809) Musevîliği kabul etti.[816] Konstantin 860 civarında Hazarlarda misyonerlik faaliyetlerini hızlandırdı.[817] Bunun dışında İslamiyete geçişleri

---

[803] MHK 157, 158.
[804] Bahçelerin sayısı hakkında bkz. Germanus: KSz IX, 1908, 96.
[805] Krş. Telegdi: IMIT 1940, 256.
[806] Istahrī: MHK 225.
[807] MHK 260.
[808] Marquart, Streifzüge 5-6.
[809] Masūdī: MHK 256 ve sonraki sayfalar.
[810] Hvolson, Izvēstija Ibn Dasta 56; Marquart, Streifzüge XIV, XLIII., I.
[811] MHK 153-155.
[812] MHK 216, 254-255.
[813] Moravcsik: Sztlstv-Eml. I, 201-202.
[814] MHK 224.
[815] Barthold: Enz. d. Isl. II, 1003; Telegdi: IMIT 1940, 268.
[816] Masūdī: MHK 255; Marquart, Streifzüge XIV, 5 ve sonraki sayfalar. Togan, IF 302, 313., 2.
[817] Marquart, Streifzüge 13 ve sonraki sayfalar. MHK 348 ve sonraki sayfalar.

konusunda elimizde iki veri bulunmaktadır.[818] İbn Fadlân'ın verdiği bilgiye göre Hazarların tümü Musevî idi. Ancak bu diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında fazla güvenilir bir bilgi değildir.[819] (Marquart adı geçen eser, 270.) XIV. yüzyıla ait ve 868 civarında tüm Hazarların Müslüman olduğunu iddia eden Dimaški'nin sunduğu veriler de aynı şekilde gerçek dışıdır.[820]

Semender'de mescitler, kiliseler ve sinagoglar bulunmaktaydı.[821] İnançların yaygın durumu neticesinde bu konudaki yazılı kültür de gelişti. Şüphesiz, Hazar İmparatorluğu'nda İbranî, Arap ve Yunan alfabeleri bilinmekteydi.[822] Bunun yanı sıra Doğu ve Batı Türk imparatorluklarının kültürel mirası olarak Türk yazısı da unutulmamıştı. Nedîm, Kafkasya'da kullanılan bir çivi yazısının, özellikleri itibariyle Türk yazısından başkası olamayacağını nakletmektedir.[823] XIII. yüzyılın başında yaşamış bir müverrih olan Fahreddîn Mübârek Şâh Hazarların, özellikle de Musevî Hazarların bildiği bir alfabenin olduğunu, bunu Ruslardan aldıklarını, aynı alfabenin yakın topraklarda yaşayan *Rūm-Rus* adlı Bizans halkı tarafından da kullanıldığını söylemektedir. Soldan sağa okunan ve 21 (22) sesten oluşan yazı, şüphesiz Kiril alfabesidir.[824]

"Hazarların bu denli çok yazıya sahip olmaları oldukça özgün bir durumdur, bununla birlikte kendilerinden kalan tek bir yazılı belge dahi yoktur." Önceleri bu görüşe sahip olsam da hususa ilişkin elde edilen bazı bulgular durumu tamamen değiştirmiştir. Zîrâ bugüne değin okunamamakla birlikte Hazarların kendine ait çivi yazıları olduğunu gösteren az sayıda belgeye rastlanmıştır.

İmparatorluğun en önemli kısmı Kafkasya'dan kuzeye, Hazar Denizi'ne doğru ilerlemektedir. Burada iki önemli kent bulunmaktadır: Büyük nüfusa ve dört bin[825] bahçeye sahip Semender[826] ve VIII.

---

[818] Barthold: Enz d. Isl. II, 1004.
[819] Telegdi farklı olarak: IMIT 1940, 260; Halasi Kun: MÖst 93.
[820] MHK 245-246.
[821] Ibn Ḥauqal, 282.
[822] Bu konuda tarihsel veriler de bulunmaktadır: X. yüzyılda yaşamış İbn Ebu Yakûb n-Nedim'den krş. Marquart: WZKM XII, 1898, 170.
[823] Sebestyén, MRHE 156; [Harkavy] Garkavy Skazanija Musul'manskih Pisatelej o Slavjanah i Russkih 240.
[824] Tarîx-i Faxrud-Din Mubārak Šāh, ed. Denison Ross, XI, ٤٦; Ligeti: MNy XXIII. 1927, 473 ve sonraki sayfalar.
[825] Krş. Hvolson, Izvĕstija Ibn Dasta 62.
[826] Ibn Ḫurradāḏbih: MHK 244; Iṣṭaḫrī, Ibn Ḥauqal: MHK 231-234; Masūdī: MHK 254; Marquart, Streifzüge 16: سمندر Marquart'ın vokalizasyonu nereden aldığı

yüzyılın ilk çeyreğine kadar altın devrini yaşayan Balandžar.[827] Bu kent daha sonra Araplar tarafından ele geçirilmiştir.[828] Şehirler bugünkü Dağıstan topraklarında, Sulak Irmağı civarında bulunmakta idi. (Bu iki isim temel olarak iki boyun adıdır.)[829]

İdil yanındaki *Sarïgšïn*[830] 'Beyaz (kent)', Arapça Al-Baida.[831] Bu yerin doğu kısmına *Hazar(ān)*, kağanın yaşadığı batı kısmına da *İtil* ya da *Hanbalïg*[832] derlerdi. Kent 729'da Hazarlara başkentlik yapmıştı.[833] Hazar İmparatorluğu'nun toprakları temel olarak üç kısımdan oluşmaktaydı: Kafkasya Dağlarının kuzey kısmı, Don ve Azak Denizi arasındaki yöre, İdil ve Hazar Denizi arasındaki topraklar. Sınırlar tabii olarak tarihsel süreç içinde belirmiş, mukabilinde sıkça şekil değiştirmiş ve bu sayede komşu milletlerle az ya da çok temasa geçilmiştir.

Kuban toprakları imparatorluk tarihinin başında bir ihtimâl Hazarların idaresi altında bulunmamaktaydı. Öte yandan VII. yüzyıla gelindiğinde Hazarların hâkimiyeti Pers topraklarının kuzeyi ve Kafkas yörelerine kadar genişledi.[834] Heraklios zamanında (610-641) Maetos-Kuban havâlisinde güçlü bir imparatorluk bulunmakta idi. Hazar valilik tahtı ise 698 civarında Kırım'daki Bosporos ve Maetos'un doğu kıyısındaki Phanagoria kentinde kuruluydu.[835] Hazarlar Kırım'daki Got topraklarını fethetti.[836] Genellikle Kırım'ın büyük kısmı[837] onların egemenliği altında bulunmaktaydı. X. yüzyıla gelindiğinde artık Burtaslar,[838] Dinyeper'den Oka'ya kadar yaşayan Slavlar, Polyanlar, Sěverler ve Vlatičiler Hazarlara vergi ödemekteydi.[839] IX. yüzyılda

belirsizdir, krş. 500. 1. Burada *Samundur* biçimini kullanmaktadır; Minorsky, Ḥudūd 452; Togan, IF 298-299., Balḫī: Hvolson, Izvěstija Ibn Dasta 62.

[827] Ibn Ḫurradāḏbih: MHK 243-244; Minorsky, Ḥudūd 452-454.

[828] Hvolson, Izvěstija Ibn Dasta 62.

[829] Marquart, Streifzüge 16, 500; Hvolson, a.g.e., 52-53; *Balandžar* adının kökeni hakkında: Togan, IF 191.

[830] Krş. Togan, IF 302: *Barġašin*.

[831] Bkz. Czeglédy: MNy XLVIII, 1952, 81.

[832] Ḫamlīḫ-in? Krş. MHK 244; Ibn Ḫurradāḏbih.

[833] Ibn Rusta: MHK 154; Ibn Ḫurradāḏbih: MHK 243; Ibn Ḥauqal: MHK 223; Masūdī: MHK 254; Ibn Fadlān: MHK 212; Marquart: WZKM XII, 1898, 194; Marquart, Streifzüge 18; Kuun Géza: MHK 155., 230 ve 2.; Barthold: Enz. d. Isl. I, 820; II, 1003; krş. Minorsky, Ḥudūd 451 ve sonraki sayfalar.

[834] Barthold: Enz. d. Isl. II, 1003; Thury: Századok 1896, 687; Simirnov, Drevn. İst. Ćuv. 19. Buna göre Alanlar Hazar ülkesinin nüfusunun çoğunu oluşturmaktadır.

[835] Moravcsik UJb X, 1930, 83.

[836] Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme 431, 742.

[837] Krş. Barthold, 12 Vorlesungen 66.

[838] Krş. Hvolson, Izvěstija Ibn Dasta 18.

[839] Lětop. po Lavr. sp. 18; Barthold: Enz. d. Isl. I, 823.

Kiev, Hazarların egemenliği altına girdi.[840] X. yüzyılda İdil Bulgarları *Hazarlara vergi öder hale geldi.*[841] *Mordvinler Hazarlara vergi ödeyen* bir başka milletti.[842]

Hazar İmparatorluğu XI. yüzyılın ilk yarısında ortadan kalktı. Tarihinin son devirlerine ilişkin açık veriler bulunmamaktadır.[843] Kâşgarlı Mahmud 1066'da Hazarlardan bahsetmese de Fahreddin Mübârek Şâh 1206'da hâlâ onlara dâir bilgi sunmaktadır.[844] Kırım ise daha yüzyıllar boyunca Hazarya adını taşımıştır. Papa IV. Innocentius 1253'te "... in teris Saracenorum ... Bulgarorum, Cumanorum ... Gazarorum ... Tartarorum ... Ungarorum maioris Ungariae ..." ifadelerini kullanmaktadır.[845]

A. Hazarların Dili

Hazarların dilleri hakkında edindiğimiz veriler birbiriyle çelişmektedir.[846] El-Belhî'ye (Ölüm tarihi: 934.) göre dilleri Türkçeye benzemektedir.[847] İbn Fadlân ise dillerinin Türklerin ve Perslerin dillerinden farklı olduğunu, başka hiçbir milletin diline benzemediğini söylemektedir.[848] Bu kaydı İstahrî[849] ve İbn Havkal[850] da desteklemektedir. Ancak adını andığımız son kişi dikkat çekici bir not düşmektedir: "Gerçek Hazarların[851] dili Türklerden ve Perslerden farklılık gösterir..." İbn Havkal gerçek Hazarlar derken kimleri kastetti bilinmese de bu bilgi Hazar İmparatorluğu'nda farklı dillerin konuşulduğuna işaret etmektedir. İbn Havkal, Hazarların bir kısmının

[840] Barthold, a.g.e., II, 1005.
[841] Markwart: UJb IX, 1929, 76., 4; Togan, IF § 77.
[842] Halasi Kun: MÖst 89.
[843] Barthold: Enz. d. Isl. II, 1005; Pauler, MNTörtSztlstv 93; Marquart, Komanen 55-56 ve56., 3. Hazarların tarihi hakkında bkz. M. Palló: UJb II, 1922, 157 ve sonraki sayfalar; Kmoskó: KCsA I, 1921-1925, 141 ve sonraki sayfalar.
[844] Ed. Denison Ross X, ٤٢, ٤٦.
[845] ["...Sarazenler ... Bulgarlar, Kumanlar, ... Hazarlar, ... Tatarlar, ... Macarlar Büyük Macaristan'da ..."] Gyerfás, A Jász-Kunok Története II. 407. Bu şekilde başka vesikalar da vardır. Krş. Bendefy, Kaukázusi Őshaza 445 ve sonraki sayfalar.
[846] Hazarların ve Sabirlerin aynı olduklarına dâir Mesûdî'nin verdiği bilgilere yukarıdaki satırlarda değinmiştik.
[847] Thúry: Századok 1896, 786., 1. Telegdi: IMIT 1940, 250; krş. Hvolson, Izvěstija Ibn Dasta 73.
[848] MHK 216.
[849] *BGA I*, 222.
[850] BGA II, 281.
[851] Togan, IF 217.

sahip olduğu dilin Türk, Pers ya da başka hiçbir milletinkine benzemediği tespitinin yanlış olduğunu bilmekteydi.[852]

İstahrî[853] ve İbn Haldûn'da[854] Hazar diline ilişkin başka bir bilgiyle de karşılaşmaktayız; "Bulgarların dili Hazarlarınki gibidir."[855] Bu veriyi bir öncesinin tamamlayıcısı olarak kabul etmek mümkün değildir. Zîrâ İbn Fadlân Hazar dilinin başka hiçbir dile benzemediğini belirmektedir. Dolayısıyla Hazar dili ile ilgili İstahrî ve İbn Havkal'ın verileri birbirinden bağımsız olarak değerlendirilmelidir. Bîrûnî'ye göre Bulgarlar ve Suvarlar Türk ve Hazar dillerinin bir tür karışımını konuşmaktaydı.[856] Son olarak coğrafyacı[857] Mukaddesî'nin konuyla ilgili notu dikkat çekicidir: "al-Hazar dili belirsizlik içindedir."[858] Bu bilgiler ve diğer malûmatlar ışığında[859] Hazar İmparatorluğu hakkında şu unsurlara ulaşmaktayız:

1. Bilinen dillerden farlılık gösteren bir dil konuşmaktadırlar. (Burada kısmen Macarca da akla gelmektedir.)[860]

2. Bulgar dilini konuşmaktadırlar. Söz konusu dili bu dönemde Türkler de bilmekteydi.[861]

3. Türk ve Sabir dillerini konuşmaktadırlar. (Sabirceyi bu dönemde Türkler bilmemekteydi.)

4. Nüfusun bir kısmı muhtemelen başka dilleri konuşmaktadır.[862]

Bu çok dillilik tamamen anlaşılabilir bir durumdur. İdil Bulgar İmparatorluğu da tek dilli değildir. Bulgar yazıtlarının Türkçe kısmının bir bölümü *y*-Türkçesi bir kısmı *r*-Bulgar-Türkçesinden

---

[852] MHK'da bu önemli çeviri dikkate alınmamıştır, Arapça metin ise okunaklıdır: 230, Iṣṭaḫrī: 227, Ibn Ḥauqal: 231.

[853] BGA I, 225.

[854] BGA II, 285.

[855] MHK 239; Togan, IF 200.

[856] Zeki Velidi Togan'a göre bu bilgi nedeniyle Bîrûnî tarafından Hazarca olarak adlandırılan dil, aslında Çuvaşçadır. KCsA III, 1941-1943, 46.

[857] BGA 368.

[858] Bu ve diğer pek çok Arapça-Farsça verilerin toplanmasında Kmoskó Mihály'in *Góg ve Mágog* adlı el yazması eserinin büyük yararı dokundu.

[859] Gombocz: MsFOu XXX, 197 ve sonraki sayfalar.

[860] Hazar İmparatorluğu'nda Macarca konuşulmuş olsa da bunun dikkate değer olduğunu söylemek zordur. Macarlar Hazar İmparatorluğu'nun uç bölgelerinde yaşamaktaydı ve imparatorluğun diğer etnik üyeleriyle karşılaştırıldıklarında baskın bir rolleri bulunmamakta idi. Togan'ın tetkikleri kapsamında, bu aşamada Moğolca da hesaba katılabilir.

[861] "Bulgar dili" ifadesinin Bulgaristan'da konuşulan *y*-Türkçesi, Türk tipi dil ile bağlantılı olduğu pek mümkün görünmemektedir.

[862] Örneğin Slav dili (Rusça) dikkate alınabilir. Krş. Togan IF 295 ve sonraki sayfalar.

oluşmaktadır.[863] Hazar dili temel olarak Bulgar diliyle özdeşleştirilmektedir.[864] Hazarcaya ilişkin kalıntılar ve tarihsel bilgilerimiz de bu bakışı güçlendirmektedir. *Q'azar* millet adı,[865] ayrıca قرا خزر *Qara Q'azar*[866] ifadesi Tük tipli yapıya sahiptir.[867]

T'engri xan, pagan Hazarların baş tanrısının ismi de aynı özellikleri barındırmaktadır. Bu veriye bir Ermeni kaynağı olan *K'alankatvac'i Mozes*'te rastlamaktayız.[868] Kavram, Sibirya Türklerinde *teŋgere xan*,[869] Sagaylarda *qan tengir*, Şorlarda *qan tegre*, 'der Himmel', Yakutlarda[870] ve Uygurlarda *teŋgri gan* şeklinde[871] hâlâ kullanılmaktadır. İdil'nın başkentinin adı da *Sarïğšin*'dir.[872]

Hazar unvanları da Türkçe kökenlidir (Çözümlenemeyen ya da haklarında kesin bir sonuca ulaşılamayanları[873] burada anmıyorum.): Q'aġan: خاقان,[874] *Χαγάνος*[875] *Kndr-ḫaqān*.[876] Bek': *Πέχ*[877] بك[878] *yïlïk* Hazarca *-bek*' unvanını karşılamaktadır.[879] *İlk* 'ilk, birinci', *ilig*

[863] Munkácsi: Ethn XIV, 1903, 261-262.
[864] Minorsky, Ḥudūd 451.
[865] Gombocz: MSFOu XXX, 198; Joki, LwSs 168; krş. Güreüce *xazar*, Istvánovits: Ethn LXXXIV, 1963, 108.
[866] Ligeti: NyK XLIX, 1935, 206.
[867] Ibn Faḍlān: MHK 214; Ibn Ḥauqal: MHK 234.
[868] Manandian, Beitr. Zur Alban. Gesch. Leipzig, 1897, 31; Marquart, Streifzüge 15; Marquart, Komanen 33-34; Pelliot: T'oung Pao XXXVII, 1944, 172.
[869] Vámbéry, Das Türkenvolk 117.
[870] Böhtlingk, Über die Sprache der Jakuten 88,89.
[871] Bang-von Gabain, TT I, 183, sıra 27.
[872] Şehrin adı kaynaklarda سارعشن *sar'šn*, (Ibn Rusta, ed. de Goeje 139.) سارغش *šarġš* (Gardīzī, MHK 153; Cambridge elyazmasında da aynı şekilde.) biçimiyle muhafaza edildi. Daha sonra bunu Vámbéry (Magyarok Eredete 94) ve daha sonra Marquart *Sarīg-šār* 'Sarı Kent' olarak değiştirdi (WZKM XII, 1888 194; Streifzüge 1). Böyle bir değişikliğe ihtiyaç bulunmayıp, ad *Sarīğšīn* olarak okunmalıdır; 'sarımsı', belki 'beyazımsı' anlamına gelmektedir. Krş. Osmanlıca *sarışın* 'blond, schön vom Aussern' (*-šīn* ekiyle sarı ~ Çuvaşça *šurā* 'beyaz' Uygurca *sarïg* 'sarı' sözcüğünden.) Arap kaynakları bu kenti 'beyaz' olarak kaydetmektedir. Sözcük başındaki *s-* sesi nedeniyle Bulgar Türkçesi olmayan bir dilden gelmesi muhtemeldir. *Caricyn* benzer bir addır. Bir Doğu kaynağı olan Tavārīḫ-i Bulġarīya'da صاريچين *Sarīčīn* olarak geçmektedir. Dolayısıyla sözcük *Sarï* sıfat ve *-čīn* küçültme ekinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Berezin, Die Innere Einrichtung der Goldenen Orda, Archiv f. Wiss. Kunde v. Russland, xI, 1852, 180-181.
[873] Krş. Pais: MNy XXVII, 1931, 170.
[874] *Ibn Faḍān: MHK215, Ibn Ḥauqal: MHK 235 ve sonraki sayfalar.*
[875] Konstantinos Porphyogennetos: MHK 120 ve sonraki sayfalar.
[876] Ibn Faḍlān § 94, krş. Togan, a.g.e., *Ḫāḳān-bh.*
[877] Konstantinos, De Adm. Imp. 42. bölüm.
[878] Iṣṭaḫrī-Ibn Ḥauqal: MHK 223.
[879] Burada *yālāk* doğru biçim olarak görünmektedir.

'hükümdar' anlamlarındadır. Türkçede[880] sıkça görülen sözcük başındaki *y-* sessizi dikkat çekicidir: yabgu,[881] šad,[882] tarxan,[883] tudun[884] τξὶτ ξὰκτον.[885]

Hazar İmparatorluğu topraklarında, örneğin Semender civarında Bulgar-Türk dili kalıntılarına rastlanmaktadır. Georgi'deki[886] satırlar: "Tarku hae einen Schamchal oder Chan und etwa 1200 Familien. Hier ist der reiche Salzsee Turuly..."[887] Bu *turu(a?) lī* Türkçe tuzlu sözcüğünün Bulgar karşılığıdır (*turlu*). Bugünkü Çuvaşçada ise *tavarla* biçiminde bulunmaktadır. Elton Gölü'nün güneyinde *Torlo-kum* 'tuzlu kum' adlı bir tuzlu bataklık vardır. Bir kısmı yazın tamamen kurumaktadır. Güneyinde, hemen yakında kum tepeleri bulunur.[888] Burada aynı zamanda *y*-Türkçesi *tuzlu* sözcüğünün Bulgar-Türkçesi varyasyonu ile karşılaşılmaktadır.

Bulgar Türkçesi *σάρχελ* = Šarkel[889] Don yanında bulunan bir müstahkem yerin adı olup, hakkında Konstantinos Porphyrogennetos 'beyaz konak' anlamına gelen *ἀσπρον ὁσπίτιον* ifadesini kullanmıştır. Çuvaşça *šurā* 'beyaz', *šap šar* 'bembeyaz' şeklindedir. Ayrıca ā sesinin kalkmasıyla ilgili olarak bkz. Çuvaşça *sar-xurt* 'erkek arı', *sarā-xurt* (Novoe Jakuškino), 'bombus arısı; wilde Biene, Hummel', bkz. Osmanlıca *sarıca* 'wild biene' (Paasonen).[890]

Çuvaşça *kil* 'ev' (Paasonen); 'şehir, köy' (bkz. Ramstedt: JSFOu XXXVIII: 1, 13. J.; Mevcut *Eskil*[891] kent adının açıklanmasında türlü

---

[880] Ibn Faḍān: MHK 212-213; Iṣṭaḫrī-Ibn Ḥauqal: MHK 223: بك : بك Çasar Konstantin'in *ἐλεχ* verisi buraya dâhil edilmelidir. Bkz. Moravcsik, Byz-Turc. II², 136-137.

[881] Togan, IF 269-270; Marquart, Streifzüge 394.

[882] Thúry: KSz IV, 1903, 1 ve sonraki sayfalar; Marquart: WZKM XII, 1898, 194., 1; Marquart, Streifzüge 394; Munkácsi: FUF XII, 1912, 98 ve sonraki sayfalar. Togan, IF 256-257.

[883] Minorsky, Ḥudūd 451.

[884] *Τονδοῦνον δὲ ἄρχοντα Χερσῶνος* ... Theophanes, ed. Bonn, 578, ed. de Boor, 378, krş. Zeuss, Die Deutschen u. die Nachbarstämme 739; Gombocz: MNy XII, 1916, 98 ve sonraki sayfalar ~ İdil Bulgarlarında *turun* (Munkácsi: Ethn XIV, 1903, 72) ~ ? *Beg-tuzun* (Barthold, Turkestan, GibbMS, index).

[885] Németh: NyK XLVIII, 1931-1934, 145; Moravcsik: SemKond IV, 1931, 69-76.

[886] Beschr. d. Russ. Reichs, II. Teil, 974 (1799).

[887] ["Tarku, şamkhal ya da bir kağanın varisidir ve yaklaşık 1200 aileye hükmeder. İşte zengin tuz gölü Turuly..."]

[888] Göbel, Reise in die Steppen des südl. Russlands, Dorpat, 1838, I, 86; krş a.g.e., Göbel ve Kruse haritası.

[889] Czeglédy: MNy XLVIII, 1952, 79; Kağan Yusuf'un Mektubunda: ? *Šr-kil*, Togan IF 200; Minorsky, Ḥudūd 453., 4.

[890] Krş. Melich: MNy XX, 1924, 114.

[891] Ceglédy: MNy XLIX, 1953, 175-178.

problemler mevcuttur. Sözcüğün temel olarak bir boy adı olması hasebiyle "Büyük-Kent" izahı mümkün değildir.)[892] Bu ad diğer Türk ağızlarında da var. Varna yakınlarında (Kestrič) şu veriyi kaydetmiştim: *Ivan-gilden* = İvanlardan. Sivaslı birinden de şu sözü duydum: "Osman ā gilden geliyorum".[893] Bkz. Poppe: KCsA II, 1926-1932, 82; Samojlovič, O slove "gil" 'dom, sem'ja' v narečijah peredneaziatskih turkov. Jafetičeskij sbornik, 1924, 99-102; Dimitriev: Dokl. AN SSSR XIII, 1926, 102.

İdil ve Kuma arasında yaşayan Ogurların ve Kuban-Maeotis havâlisindeki Onogurların adı Bulgar-Türk dilinden gelmektedir. Şüphesiz bunlar Hazar İmparatorluğu'nun milletlerindendi.

Macar eski tarihinin araştırılması esnasında Hazar incelemelerine gereken önemin verilmemesi büyük bir eksikliktir. Ve ne yazık ki, bu devasa, kültürel birikime sahip, zengin ülkenin bize kalan sözlü ya da yazılı bir kaynağı bulunmamaktadır. Macarların Hazar egemenliği altında geçen elli yıla ilişkin kayıt tutmamış olmaları araştırmacıları tekrar varsayımlara götürmektedir. Ancak yeni tetkiklerden, özellikle Sovyet arkeoloji incelemelerinden beklentilerimiz büyüktür.

Sıkça vurguluyor olsam da Türk imparatorluklarının idari yapılanmalarının birbirlerine kıyasla önemli farlılıklar gösterdiğini Hazarlar hakkında yaptığımız özet hususunda da tekrarlamayı ihmal etmeyeceğim. Türk imparatorlukları göçebe çoban devlet geleneğinin yanı sıra dış çevrenin etkileri dolayısıyla çok farklı dinamiklere sahipti. Türk İmparatorluğu, Uygur, Peçenek vesaire Türk devletlerinin yapıları bu bakımdan birbirlerinden ciddi farlılıklar göstermektedir. Nihayetinde Hazarların devlet tipi de kendisine özgü idi.

Hazar İmparatorluğu'nu Türk gelenekleriyle, kendisine has biçimlenmiş siyasî ve iktisadî yapısıyla, Musevî bir orduyla, Türk kökenli Musevî inançlı; kutsal hükümdarın başında olduğu bir saray yönetmekteydi. Burada efsanevî atına binip, her şeyi alaşağı eden, düşmana darbe vuran ve her daim zafer kazanan Yenisey yanındaki bir Kül Tigin bulunmamaktadır. Onun yerine para ve ekonomi vardır. Geniş ekonomik kaynaklar ve akıllı siyaset neticesinde imparatorluk beş yüz yıl boyunca refah içinde egemenliğini sürdürmüştür.

Macar-Hazar ilişkilerinin incelenmesinde de bu hususun temel alınması gerekir. X. yüzyılda yağma akınları düzenleyen Macarlar göçebe bir topluluk olup, kısmen hayvancılık ve tarımla uğraşmaktaydı.

---

[892] Ligeti: MNy XXXII, 1936, 45; Németh: NyK XLVIII, 471.
[893] Munkácsi: KSz VI, 1905, 184; Pröhle: KSz XIII, 1912-1913, 214.

Bu dönemde Hazarları anımsatacak bir ekonomik yapılanmaları ve belli bir politik hedefleri yoktu. Yurt tutma öncesinde Macarlar, Hazar İmparatorluğu'nda sadece yardımcı milletlerden biriydi.

7. KIPÇAKLAR

Doğu Avrupa'da bazı Fin-Ugor dilleri (Macarca da dâhil) büyük ölçüde Bulgar-Türk dili (= Çuvaşça) etkisinde kalmıştır. Kafkasya ve Balkanlardaki Bulgar Türklüğü de bu duruma katkı yapmıştır. Lâkin Priskos'un Attila'nın sarayında kaydettiği Türkçenin izine Avrupa'da hiçbir surette rastlanmamaktadır. Bu dil, Attila'nın ölümünün ardından hükmettiği boyun dağılmasıyla yok oldu. Ancak Attila'nın Türk kan bağının Orta Asya'daki dili gittikçe gelişti. Mevcut tekâmül, politik dönüşümler sonucu "Uygur" adı ile bağdaştırılmış olup, Orhun abidelerinin diline işaret etmektedir. Neticede büyük bir kültürel birikim ve (din) edebiyatla Uygurların ve Uygur İmparatorluğu'nun dili olarak anılmıştır.[894]

İlk bin yılın ikinci yarısında Türk tarihinde yeni bir dönem başladı. M.Ö. 2000'lere uzanan eski Türk tarihinin sonu böylece geldi. Tarihî kayıtlara göre üç dil kendini göstermektedir:

1. Orhun ve Yenisey yazıtlarının dili.

2. Attila sarayının dili.

3. Bulgar Türkçesi.

Her dil alanını elde edilen bulgular temsil etmektedir.

IX. yüzyılın ortasında yeni bir süreç başladı. 500 ve 1000 arasında Kıpçaklar kademeli olarak güçlendi. Bu gelişme özellikle İrtiş ve İdil arasında olağanüstü boyutlarda idi.

İkinci bin yılı bir bütün olarak Orta Türklük dönemi olarak adlandırmak isterim. IX. yüzyılda İslamiyet yavaş yavaş; ancak her şeyi içine alacak şekilde yayıldı. XIII. yüzyılın başından itibarense Moğollar güç kazandı. Asya'nın köklü kültürlerinin içinden Atatürk tezahür etti ve zaman 1917'ye doğru ilerledi.

Kıpçaklar hakkında bütünsel bir resim verememekteyim. Ancak bu önemli millet hakkında bir kroki oluşturabilmek için bazı önemli hususları anmak isterim. Kuruluşlarında Peçenek (VIII. yüzyıl) ve Avarların (XII. yüzyıl) önemli rolleri bulunmaktadır. İran'la güçlü ilişkileri kurmuşlardır. Bu ilişkileri inceleyerek Peçenek ve Sâsânîlerin

[894] Sinor ve Menges'in sunduğu bibliyografyada, kaynaklara dâir iyi bir çerçeve çizilmiştir.

IX. yüzyıldaki sanatsal bağlarını kanıtladım.[895] Bazı kadim adları şöyledir:

Qïpčaq: 'ein altes Türkengeschlecht od. Staatswesen' mtü. *Qïfčaq* 'der bekannte Türkstamm', 'ein Ort bei Kāġar', KB. Sag. *Qïpčaq*, (sag.) 'zornig, jähzonig' - Räsänen, EtWb 265a.[896]

Güney Rusya Ovası, Moğol döneminden başlayarak yüzyıllardan beri bu isimle anılmaktadır. Diğer kolları VIII. yüzyılın ortasından itibaren Sâsânî İmparatorluğu'nun kuzey kısmına ve Hazarlara yakın bulunmaktadır. Adları Bulgar Türkçesinde *Pečeneğ*, Eski Macarcada ise *Besenyeu*'dur. Bu ad Eski Türkçedeki *bačïnaq* 'bacanak' sözcüğünden gelmektedir. Dolayısıyla ad orijinal olarak 'bacanak boyu' anlamına gelir.[897] 'Bacanak boyu' askerî ve politik anlamda oldukça karakteristik bir boy adıdır.[898] 889 civarında Peçenekler Macarları yenilgiye uğrattı, bu andan itibaren yüzyıllar süren bir savaş dönemi başladı. Gelişmeler Macar politik hayatı için de belirleyici idi.

1299'da Moğol baskısı sonucu büyük bir Kıpçak kolu olan Kumanlar Macaristan'a akın etti. Bu akınlar sonucunda artlarında bıraktıkları çok sayıda kalıntı hakkında çeşitli çalışmalar yapıldı. Dolayısıyla Kıpçaklar ilk bin yılın ikinci yarısında batıya doğru harekete geçti, fakat sadece Moğol döneminden başlayarak egemenlik sahibi oldu. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Rus İmparatorluğu içinde eridiler. Bir kısmı da Moğollardan kaçarak Mısır'a geçti.

En önemlisi *Codex Cumanicus*[899] olmak üzere oldukça önemli dil bilimsel bulgular mevcuttur. Ayrıca son yıllarda Ermeni-Kıpçak ilişkileri hakkında yeni çalışmalar kaleme alınmaktadır. Bunlar herkesçe bilinen verilerdir. Ancak Macarların Başkurdistan'ı terk edip, yerlerine Kıpçakların taşındığı evrede Kıpçaklar hakkındaki bilgilerimizi canlandırmak lazım gelmektedir.

---

[895] Bkz. Nagyszentmiklós hazinesi hakkındaki makalem.

[896] ['eski bir Türk kolu veya devlet birimi.' *Qïfčaq* 'tanınmış Türk kabilesi', 'Kāġar'da bir yer', *Qïpčaq* 'kızgın, aniden' - Räsänen, EtWb 265a.] DTS: *Qïfčak*, *Qïpčaq*, *qïv(w)čaq* (440, 445,449).

[897] Krş: Ramstedt, KWb 37: *baz* 'Schwager, verschwägert' (so nenen sich die Männer zweier Schwestern), 'svojak'. Uygun Türkçe veriler için ayrıca bkz. Egorov, ÉtSIČuvJaz 168 (*pušana* altında).

[898] Bang: Túrán I, 1918, 436-437.

[899] Vladimir Drimba eksiksiz bir kaynakça sunmaktadır: Syntaxe Comane. Bucureşti-Leiden 1973.

A. Başkurtlar

Daha sonra göreceğimiz üzere Macarların ata yurdu bugünkü Başkurdistan'ın batı kısmı civarında olup, çoğunluk ancak 840 civarında Başkurdistan'dan ayrılmıştır. Bundan sonra Kıpçak Başkurtlar doğu ve güneyden Macarların topraklarına sızmaya başladı. Sızmanın ayrıntıları hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat gelecek vaat eden yeni Başkurt araştırmaları bölgeye yerleşen ve 840 sonrası Macarlarla birlikte yaşayan bu millet hakkında yeni bilgiler sunacaktır. Bugün ise mesele hakkında neredeyse hiçbir şey bilmemekteyiz. Başkurtların Kıpçak Türklerinden geldiklerini daha önce belirtmiştim. Bjelaja Irmağı civarında yarım milyon civarında nüfusa sahiplerdir.[900]

Eski ve yeni araştırmalar ayrıntılı şekilde Başkurtların üzerine eğilmektedir; adlarıyla ilgili olarak önemli ve yeni bir veri[901] sunabilmekteyim.[902] Yaklaşımım oldukça basittir. Adın eski biçimi *bašqurt* olup, anlamı 'baş-kurt', 'yönetici kurt'. Bu ad Başkurtların batıya göçlerinin ilk döneminden gelen (850-100) totemik bir yapıdır. Kurdun rolü hakkında Başkurt bilim adamlarının folklor ile totemik Türk ve Moğol millet adları hakkındaki yeni araştırmaları oldukça önemlidir.[903]

B. Başkurtlar Hakkında Yeni Araştırmalar

1957 yılında, Başkurdistan'ın başkenti Ufa'da Macar eski tarihi için temel teşkil eden yeni bir eser ortaya çıktı.[904] Bu eser temelinde *Élet és A Mű* dergisinin 1966 senesi cildinde[905] Yedi Macar boyunun adı hakkında bazı açıklamalar kaleme aldım. Buna göre *Nyék*, *Megyer*, *Kürtgyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kért*, *Keszi* adlarının çoğu ve Yedi Macar boy adının dışında bulunan Gyula, fonetik olarak bugünkü Başkurdistan'daki *Näġman*, *Mišar*, *Yurmatï*, *Yänäy*, *Kese*, *Yulaman*

---

[900] Verileri geniş bir kaynakçayla N. A. Baskakov kaleme almıştır: Vvedenie², Moskva 1969.

[901] Németh'in eski fikri. Bkz. Belträge..., hrag. Mžik Leipzig-Wien 1929, p. 92. Buna göre *Başkurt* millet adı *bašġïr* kelimesinden gelmekteydi. Bu ise daha eski *bāš(o)ġur* 'beş ogur, beş boy' adlarından kök almaktaydı. [Árpád Berta'nın notu.]

[902] Önceleri bu meselenin üstüne durmaksızın gitmiş olsak da şimdi anlamsız olduğunu görmekteyim.

[903] Arheologija i Ètnografija Baškirii. IV. Ufa 1971; krş. Bibliografija po Baškirskomu Jazykoznaniju (1917-1967). Ufa 1969; Gordeev, O Proishoždenii Ètnonima "Baškir"; Ilimbetov, Kul't Volka u Baškir (k Ètimologizacii Ètnonima "Baškort"); Németh: Nytudért 70. sayı, 1970, 232.

[904] R. [G.] Kuzeev, Očerki Istoričeskoj Ètnografii Baškir. Cast'I. (Rodo-plemennye Organizacii Baškir v XVII-XVIII. vv.)

[905] 13. Sayı 596-599.

adlarıyla uyuşmaktadır. Dolayısıyla Başkurdistan'ın Macarların ata yurtlarından biri olduğu hususunda şüphe duymamız yersizdir.[906]

1957'de R. G. Kuzeev'in Macar tarihi açısından diğeri kadar önemli olmayan, yine de bağlantılar içeren başka bir çalışması daha yayımlandı.[907] Kuzeev 1960 yılında gün yüzü gören eserinde Başkurt aile ağaçları hakkında yazmakta ve muazzam nitelemeler gerçekleştirmekteydi.[908] Aslında Kuzeev'in en önemli eseri olan kitap, 25 Başkurt topluluğu hakkında bilgi vermektedir. Daha sonraki tetkikimizin temellerinden birini oluşturması bakımından çalışmadan burada kısaca söz edeceğim.

1971'de Leningrad'da T. M. Garipov ve R. G. Kuzeev'in ortak çalışmasının[909] taşıdığı öneme daha önce değinmiştim. Kuzeev çalışmalarına devam ederek mevzu hakkında bir yayın gerçekleştirdi. 1974'te bir kitabı daha basıldı.[910] Burada Başkurt topraklarındaki Macar boy adlarını incelemekteydi. Ancak Hun dili tetkiklerinde daha önce sözünü ettiğim yöntemleri kullanmadı.

Kitabının ilk kısmında tarihî ve folklorik yaklaşımlarda bulunan Kuzeev geniş Sovyet ve Macar bibliyografyasına da mercek tuttu. Lâkin çok geniş çaplı bir iş olacağından ince bağlantıları göstermedi. Çalışmanın ikinci kısmı "Başkurt Boylarının Etnik Tarihi" adını taşımaktaydı (88-375). Bölüm şu kısımlardan oluşmaktadır: 1. "XVII. ve XIX. yüzyılda Başkurtların Coğrafî Gruplandırmaları" 2. (Bu kısım eserin 4. ve 7. bölümleri arasında kalmaktadır.) "Güneydoğu, Kuzeydoğu, Güneybatı, Kuzeybatı Başkurtları." Müellif "Başkurtların Kökeni ve Başkurt Milletinin Ortaya Çıkışı" adını taşıyan üçüncü kısımda, yeni dönemleri ve kanıt niteliğindeki yeni tarihsel araçları (millet adları ve diğer tarihi öğeler) ele almaktadır. Lâkin Kuzeev'in yaklaşımı, eski kaynakların sunduğu verilerle yeni bilimsel tezlerin birbirine karışmasını beraberinde getirmektedir.[911]

---

[906] *Nyelvtudományi Közlemények*'de meseleyi Macarca olarak ve ayrıntılı şekilde ele aldım: LXVIII, 1966, 35-50; Almanca: Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren, ALingu XVI, 1966, 1-21; Rusça: Arheologija, Étnografija, Baškirii IV, Ufa 1971, 249-262.

[907] Baškirskie Šežere o Prisoedinenii Baškirii k Russkomu Gosudarstvu: SÈ 1957: I, 3-12.

[908] Baškirskie Šežere. Ufa.

[909] Baškirskie Rodo-Plemennye Nazvanija i ih Altajskie Paraleli: Problema Obščnosti Altajskih Jazykov. 214-220.

[910] Proishoždenie Baškirskogo Naroda – Étičeskij Sostav, Istoria Rasselenija. Moskva.

[911] Bir örnek, meselenin tam olarak ne ile ilişkili olduğunu daha iyi açıklayacaktır. En önemli Başkurt boylarından birinin adı *Tabïn*'dir. Ad, köken itibariyle Moğolcadaki

Elbette burada Kuzeev'in bilimsel çalışmasına dâir kapsamlı bir kritik sunma niyetimiz yoktur. Ancak Başkurtlar hakkındaki yeni bulguların daha önce yaptığım tespitlerde değişikliklere neden olduğuna ve bunun yarattığı negatif duruma değinmek isterim.

Macar *Nyék* boy adını Başkurt *Näġman* boy adı ile eşleştirmiştim.[912] *-män* millet adlarında da sıklıkla karşılaşılan bir ektir (Örneğin *Türk-Türkmen*.). *Näġ* ekinin kurallı olarak Kıpçak biçimi Macarca *Nyék* kelimesiyle eşleşmektedir (Eski Macarca *Neki*.). Bu dönemde *-i* sesinin düşmesi de kurallı biçimde gerçekleşmiştir. Garipov ve Kuzeev ise Başkurtça *Näġman* adını Moğol-Türkçesi *Nayman* etnonimiyle bağdaştırmaktadır.[913] Fakat çözümleri ne vokalizmin ne Moğolca *-y* ekinin ne de Başkurt *ġ* sesinin kullanımına uymamaktadır. Dolayısıyla Macarca Nyék ve Başkurtça Näg-män sözcüklerinin birbiriyle bağdaştırılması mümkün görülmemektedir.

Gyarmat boy adını da burada anmak isterim. Maalesef bu boy adının açıklanması hususunda (sanki Başkurdistanlı en büyük Macar boyuymuş gibi) benim, Lajos Ligeti'nin ve Kuzeev'in görüşleri uyuşmamaktadır. Belli kaynaklara dayalı olarak *Gyarmat* adı konusunda açıklamada bulunan Ligeti, önemli sonuçlara ulaştı; Gyarmat adı, ses yapısı bakımından Macarcanın en eski dönemlerindeki *Gyormat* adıyla eşleşmekteydi.[914]

R. Kuzeev, *Yurmatï*, *Yurmat* gibi çeşitli biçimlerden söz etmektedir.[915] Ancak öyle görülüyor ki, kendisi bu kelimenin tüm tipleri konusunda tam bilgiye sahip değildir. Sadece bir tahmin olmakla birlikte kadim bir Başkurt ~ [Bulgar-] Macar dili ve kökü *jor* fiili olan *jotm.t.* tipini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Ben sadece ilk

---

'beş', 'beş boy' anlamındaki *tabun* sözcüğünden gelmektedir. Krş. Mostaert, Ordosica 39: Dolōt, *t'awūt*: Respectivement un pluriel de *Dolō* 'sept' et de *t'awū* 'cinq'. [Sırasıyla çoğul Dolō'dan 'yedi' ve *t'awū*'dan 'beş'.]

Bu başlığı Kuzeev bilmektedir (255). Kendisi Róna-Tas'ın göçebelerle ilgili eserine (Po Sledam Kočevnikov. 1964.) atıf yapmakta; ancak şöyle devam etmektedir: "*Tabïn* kelimesinin mevcut çözümü câzip olsa da doğru kabul edilemez." Kuzeev Eski Türkçe *tabïn-*, *tapïn-*, Başkurtça *tabïnïu* 'birine hizmet eden, saygı gösteren, tapan' sözcüklerini işaret etmekte ve Kül Tegin yazıtında geçen *Tatabï* adına atıfta bulunmaktadır. Ben tabun 'beş boy' açıklamasına bağlı kalmaktayım. Kanımca tek metodolojik çözüm budur.

[912] NyK LXVIII, 1966, 42.

[913] Bkz. Probl. Obšč. 217.

[914] Németh'in el yazması notlarının çeşitli yerlerinde sadece *Gyaramat* için değil, diğer Macar boy adları konusunda da çelişkili olarak "en eski, başlangıç noktası" gibi ifadelere yer vermesi dikkat çekicidir. Çelişkileri "düzeltmek" amacımız değildir. [Árpád Berta'nın notu.]

[915] Kuzeev, Proishoždenie 318.

hecede bulunan sessiz harfe dikkat çekmek istemekteyim. Tam bir açıklama getirmekte de zorluklar bulunmaktadır.[916] Bu kapsamda Başkurt aile şecerelerinin önemine ayrı olarak temas edilmelidir.

C. Başkurt Aile Şecereleri

Başkurtça šežeré, Macarca családfa genellikle çapı çok geniş olmayan, XV ve XX. yüzyıl arasındaki geleneği yansıtan tarihsel kaynaklardır. Dolayısıyla bunlar, saf bir aile şeceresi olmaktan ziyade aile şeceresinin niteliklerine yakın; belli bir boyu Hz. Muhammed'in, Cengiz Han'ın ya da başka bir tarihî büyüğün soyuna dayandıran kaynaklardır. Genellikle İncil, Kuran ve Türk tarihindeki meseleleri ele alırken savaşlara, göçlere ve özellikle çeşitli iktisadî unsurlara değinirler. Boyların yapıları, içlerindeki hayat ve aralarındaki ilişki de kapsamlarına girer.

Bugünkü durumlarına bakıldığında tarihlerinin çok eskiye gitmediği görülmektedir. Pek çoğu XIX. yüzyılda yeniden kaleme alınmış kaynaklardır (Bunun nedenini birazdan açıklayacağız.) Temelde Arapça olarak yazılsalar da Türkçe ve Rusça şecereler de gün yüzü görmüştür.[917] Arap ve Türkî dillerdeki şecerelerde Başkurt ve Rus öğelere de rastlanır.

Šežcere sözcüğü Başkurtça *šäžärä* kelimesinin Rus varyasyonudur. Bu kelime tam olarak 'geneloji', 'aile şeceresi', 'soy düzeni', 'boy' anlamına gelmektedir.[918] Orijinali ise Arapça *šağara* sözcüğüdür.[919]

Özgün tarihî kaynaklar olan šežereler pratik bir ihtiyacın sonucu olarak ortaya çıkmış ve yine bu nedenle önem kazanmışlardır. Hukuksal geçerliliklerini devam ettirmeleri için üzerlerinde çeşitli kereler değişiklikler yapılmıştır. XIX. yüzyıla ait şecereler bu nedenle ortaya çıkmıştır. Bazı varyasyonlar doğal olarak çelişkiler barındırmaktadır.[920] Bugünkü bakış açısıyla değerlendirildiğinde tuhaf kaynakladır ve özellikle batı kaynaklarına kıyasla ciddi farklılıklar

---

[916] Her ihtimâle karşı Başkurtça *Yurmatï* boy adının *Yurma* ~ *Yurmï* şeklindeki varyasyonlarının olması önem taşımaktadır. Buna karşılık Başkurtçada sıkça karşılaşılan bir durum olduğundan söz konusu sözcüklere dağ, ırmak adlarında rastlanması aynı derecede ehemmiyet arz etmemektedir.

[917] Kuzeev, Baškirskie Šečere 217., 1.

[918] BaškRusskSlov 1958: šäzärä 'rodoslovnaja, rodoslovie; rodoslovnyj'.

[919] Krş. wehr: *šagara* 'Baum, Strauch' *šagara an-nasab* 'Stammbaum'.

[920] Kroniklerin modernleştirilmesi maksadıyla yeniden ele alınması Macar kronik araştırmaları için de büyük öneme sahiptir.

gösterirler. 1959 Temmuzunda bir Başkurt rahip tarafından kopya edilmiş şecere buldum.[921] Eserde epik şiire dâir örnekler vardır.

Äyle boyunun şeceresine ilişkin Kuzeev'in çalışmasının bir yerine temas etmek isterim:[922] "Bu varyasyon Yaqšimbetovo köyü, Quyurgazï havâlisi, Džani Berdin kolhozunda 1957 senesinde bulundu. Yapraklara kopya edilmiş ve şecereye dikilmiş sayfalarda Yurmatï aile şecereleri ve diğer meseleler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kuzey Başkurt boylarına ait şecerelerin, güneydeki Quyurgazï bölgesinde bulunması dikkat çekicidir. Ancak bu durum kolayca açıklanabilmektedir. Zîrâ şecereyi kaleme alan kişi, bu dönemde mollalar ve din adamları arasında oldukça tanınan Tadžeddin Yalčïğulov idi. Dolayısıyla sayıları çok olmayan eserin nüshaları, çeşitli kereler kopya edilmiş ve bütün Başkurdistan'ı elden ele dolaşmıştır."

Söz konusu kaynakların incelenmesine doğal olarak son dönemlerde hız verildi. Elbette bütün malzemelerin tetkikini dilemekteyiz. Bundan eski Macar tarihi de yararlanabilir. Şimdiye kadar yaklaşık altmış şecere tespit edilmiş ve Kuzeev aralarından yirmi beşini yayımlamıştır.

Gyula Mészáros'un *Magna Ungaria (A Baskir-Magyar Kérdés)* adlı eserinde Macarca yayımlanan Başkurt şecereler de bulunmaktadır.[923] Mészáros 1909'da Başkurtlar arasında bulundu. Bu gezinin sonucu olarak söz konusu eser, bilimsel olarak kullanılabilecek pek çok veriyle gün ışığı gördü.[924] 87. sayfada "A Baskír Történelem Nemzeti Kútfői" ismiyle bir bölüm bulunmaktadır. Kuzeev'in olaylara bakış açısının ve incelemelerinin daha iyi anlaşılması amacıyla şu satırlara yer verilmiştir: "Başkurt tarihini Başkurt dilinde yazılmış hakîkî kaynaklar üzerinden takip edebilmek için tetkikimiz sırasında Tupak kaynaklarına (bir kısmı šežere) birkaç kez atıfta bulunduk. Tupak, Orenbur idaresinin Verkhnyeuralski bölgesinde bulunmaktadır. Bu topraklarda, yaşlı bir Başkurtta bir elyazması buldum. Belge, Başkurt halk tarihini kronolojik veriler, ulusal ve tarihî kişiliklerle tanıtmaktaydı. Vesikadaki tarih 1869 tarihini göstermekteydi. Yazar, daha doğrusu belgenin nüshasını alan kişi Koštõ bay bin šerfi Molla idi. Bu el yazması kesin olarak daha eski bir kaydın kopyasıdır. Zîrâ hemen hemen aynı varyasyonu Rus bilim adamı Nazarov da yayımlamıştır. Belgenin dil yapısı Osmanlı Türkçesinin edebî öğeleriyle karışmış olup, Tatarca özellikler barındırmaktadır.

[921] Kuzeev, Baškirskie Šečere 207.
[922] Kuzeev, Baškirskie Šečere 218.
[923] Budapest 1910.
[924] Krş. Gombocz: Nyk XL, 1910-1911, 347.

Mezkûr özellikler İdil civarında, özellikle mollaların kullandığı dilde yayılma imkânı bulmuştu. Vesikanın orijinal içeriği şüphesiz daha eskidir. İçinde sıkça karşılaşılan tarih, yer, kişi ve boy adları da bu ihtimâli güçlendirmektedir. Ancak pek çok kereler kopyalamaya maruz kaldığından dil yapısı, dönemin dil alışkanlıklarını kullanan yeni öğrenciler tarafından bozulmuştur. Tarihleri de hicrî takvimden Rus Hıristiyan takvimine uyarlanmıştır. Yapılan eklemelerle belgenin içeriği gittikçe bozulmuş, bu bakımdan sunduğu kronolojik bilgiler de güvenilirliğini yitirmiştir. Yine de meselelerin ele alınışı dikkate değerdir. Başkurtlar arasında İslamiyet'in yayılması gibi bir mevzuyu, gerek farklı coğrafyalardan elde edilmiş kaynaklar gerekse bir Tatar tarihçisinin milli geleneklerle ilgili kaydettiği veriler desteklemektedir. Dolayısıyla belgeyi Başkurt tarihinin temel kaynakları arasında gösterebilmekteyiz." Bu kısımdan sonra Mészáros Arap alfabesi ile yazılmış Türkçe metni, tercümesi ile birlikte okuyucuya sunmaktadır.

Şecerelerin kritik çerçevede değerlendirilmesi ve yayımlanması bir başka büyük görevdir. Macar kroniklerinin barındırdığı problemlerden fazlasını barındırmamaktadırlar. Zîrâ aynı şekilde Macar kronikleri de toplumsal mücadelenin yansımalarıdır. Müellifleri bağlı bulundukları toplumsal sınıfın özelliklerini yansıtır.[925] Lâkin Kuzeev'in belirttiği üzere bu durum, taşıdıkları devasa tarihsel bilginin değerini azaltmamaktadır.

Eserler aynı zamanda bizim kronik geleneğimizden keskin farlılıklar göstermektedir. Köy şecereleri daha yaygın olsa da büyük bir bölgeyi içine alan, kapsayıcı şecereler de mevcuttur.[926] Şahsa bağlı yaratımlar olmadıklarından Macar tarih yazımı için özgün bir yapı sergilemektedirler. (Yazarlarını bildiğimiz ve Kuzeev tarafından yayımlanan sadece dört şecere bulunmaktadır. (*Gyarmat*lar hakkındaki vesika da bu kapsamdadır.) Yine de şecerelerin yazarlarını tespit edebilmekte, tek bir kişi tarafından kaleme alınmadıklarını görebilmekteyiz. Eski bazı şecerelerde çeşitli talimatlar bulunmakta ve seleflerinin sağladığı bilgilere işaret etmektedir. Talimatları kaleme alan kişiler sözlü ve yazılı verilerle elbette bu vesikaların içeriklerini zenginleştirmiştir.

Şecereler verileri edebî dile yakın bir şekilde ele almaktadır. Tadžeddin Yalčïğulov, şeceredeki bilgileri tarihî gelenekler ve Astrahanlı yaşlı birinden duydukları temelinde aktardığını vurgulamaktadır. Müverrihler sadece devirlerinde görüp duyduğu

[925] Kuzeev, a.g.e., 189b.
[926] Kuzeev, a.g.e.,194.

olayları kaydetmiştir. Hayır ve yardımlar hakkındaki kayıtlar da şecerelere eklenmiştir.[927]

Baškirskie şeceresinde verilen aile ağaçlarını Kuzeev kendi kıstaslarına göre değerlendirdi.[928] Bu vesikalardan ilki *Gyarmat* boyu[929] şeceresidir. Ardından *Min*, *Burzjan*, *Kypčak* (*Kunrak*), *Usergan* [= *Üč-Ergün* 'Üç-Yiğit'], *Tam'jan*, *Tabyn* ve *Ajle* gelir. Yâni bir zamanlar birbirine bağlı, Doğu Başkurdistan'ın en büyük boy yapıları söz konusudur.[930]

Sözünü ettiğimiz özellikleri ihtiva eden Hîve Hanı Ebülgazi'nin bilinen eserlerini anmak isterim: *Šejere-i Türk* ve *Šejere-i Terakime*. Kuzeev, Leningradlı Profesör A. N. Kononov'un 1958 senesinde titiz metin analizleri, geniş ve kusursuz yorumlarıyla ile yayımlanan eserini yüceltmektedir. Ayrıca kullandığı yöntemleri de kendi çalışmalarında takip etmiştir.

Kendisi *Gyarmat* (*Yurmatï*) şeceresini boyun önemini dikkate alarak büyük bir titizlikle inceledi. Boyun Macarlarla ilişkisine dâir bilgi sahibi olup, Julián'a da atıfta bulunmaktadır. Şecere *Gyarmat* boyunun içyapısı, özellikleri hakkında da bilgi vermektedir. Gyarmatlar, Bjelaja Nehri'nin orta kısmında ve kollarının civarındaki büyük topraklara yayılmışlardı. Yöre, Aşkadar Sterlitamak tarafından güneybatıya doğru uzanmaktadır. Gyarmatların tarımcılıkla uğraştığını vurgulamak isterim. Bu durum kaynaklarda da pek çok kez ifade edilir.[931] Kuzeev bu kültürün Bulgarlarla ciddi temasın kurulduğu Zaj Irmağı civarından[932] aktarılmış olabileceğini düşünmektedir.

Söz konusu basit metin Macar eski tarihine de işaret etmektedir. Şecereye göre Gyarmat boyu *Zäy* ve *Šišmü* nehirleri[933] havâlisinde yaşardı. Ancak burası bugün Macarlarla bağdaştırılan Başkurt boylarının yaşadığı coğrafya değildir. Buna göre Gyarmatlar ve Kesziler Ufa'nın güneyinde, Jenőler Káma ve Bjelaja boğazının kuzeyi, (Orta Kama ve Sarapulto'dan batıya) doğusu, batısı ve güneyinde; Megyer-Gyarmat, Gyarmatların kuzeybatısı ve güneybatısında;

[927] Kuzeev, a.g.e., 94.
[928] Kuzeev, a.g.e., 21.
[929] Doğal olarak Başkurtça *Yurmatï* kelimesinden bahsedilmektedir. Ancak Németh'in kayıtlarında bu şekilde yer aldığından *Gyarmat* biçimini korudum. [Árpád Berta'nın notu.]
[930] Kuzeev, a.g.e., 194-195.
[931] Kuzeev, a.g.e., 180. 15.
[932] Kuzeev, a.g.e., 27.
[933] BaškRusskSlov 1958: *Šišma* 'rodnik, ključ, istočnik, ručej, ručeek' (*češme*).

Gyulalar ise Belebey'in kuzeydoğusunda ve Ufa'nın güneybatısında yaşamaktaydı.

Büyük olasılıkla Julián'ın bahsettiği Macarlar da bu civarda ikamet etmekteydi. Ancak eski yerleşim yerlerinin burada olduğunu düşünmüyorum. Gyarmatların aile şeceresine göre daha batıda, İdil Bulgarlarına daha yakın bir yerde, *Zāy* ve *Šišmü* nehirleri civarında yerleşmişlerdi: Aşağı-Kama'nın güneyde bulunan kolları Bjelaja Geçidi ve Bolgari kentinin kalıntıları arasındadır (Elbette burada dikkate değer bir uzaklık bulunmaktadır.) Öyle görünüyor ki, Macarların Kama civarındaki ata yurdu ve Bulgar-Türk-Macar temasının yaşandığı yakın topraklar burasıdır. Yukarıda ele aldığımız veriler ve diğer yan bilgiler bu görüşü desteklemektedir.

Julián burada bulunsa da hangi küçük ırmağı ve köyü gördüğünü söylememekte, sadece Macar köylerinin İdil Bulgarlarına yakın bir yerde kurulduğunu kaydetmektedir. Yöredeki Çuvaşların Bulgar Türkçesi konuştukları bir hipotez değil, hakîkattir. Macarcada Bulgar Türkçesinden geçmiş çok sayıda sözcüğün bulunmasının temel nedeni de budur. Yedi Macar boyunun beşinin ismi Başkurdistan'da takip edilmektedir. Bir boy adı olarak Erdel'deki Gyulalar da bu kapsamdadır. Dolayısıyla altı Macar boy adının kökü Başkurdistan'ı göstermektedir.

Sâbık halk, XV. ve XVI. yüzyıllarda bütün Başkurdistan'da büyük roller üstlendi. XVII-XVIII. yüzyılda Bjelaja ve Aşkadar ırmaklarından, güneyde Sakmara'ya ve Yayık'a kadar uzanan geniş topraklara egemen oldu.[934] Burada, güneyde Peçenek ve Oğuzlara karşı *Nyék-Nägmän* adında sınırları koruyan boyları bulunmaktaydı. Öyle görünüyor ki, Gyarmat topraklarının gerçek sahipleri Nogay vasalları ve Murzalarla savaşan bu boy idi.[935] Yedi Macar boyunun gerek Onogur'da gerekse Magna Ungaria'da vücuda geldiğine dâir neredeyse hiç şüphe yoktur.[936]

[934] Kuzeev, a.g.e., 180. 11.
[935] Kuzeev, a.g.e., 180. 11.
[936] Bkz. Eserin sonunda yer alan, Başkurdistan'daki Macar yerleşimlerini gösteren harita.

MACAR BOY BİRLİĞİNİN KURULUŞU

1. YEDİ MACAR BAŞKURDİSTAN'DA

Daha önce ele aldığımız kısımlar Türkoloji kapsamında Macarların eski tarihine giriş niteliğindedir. Attila'dan başlayan süreç herhangi bir kesintiye uğramaksızın Julián'a kadar devam etti. Bu bakımdan şimdiki amacımız Macarları konuya dâhil etmek ve bu ulusun Attila'nın ölümünden sonraki Hun-Bulgar milletleri ile olan ilişkilerini ortaya çıkarmaktır.

Oldukça kalabalık, Fin-Ugor kökenli, atlı bir millet olan Macarlar ilk bininci yılın ortalarında, Fin-Ugor akrabalarından ayrılışlarının üzerinden epey bir zaman geçmesinin ardından İdil Nehri'nin Kama ile birleştiği havâliye yerleşti.[937] Bu dönemde bölgeye yerleşmiş Macarların büyük ihtimâlle Hun-Bulgar milletiyle beraber yaşaması söz konusudur. Ek olarak Hun-Bulgarlarının Pannony'den buraya taşınmaları Attila'nın ölümünden sonra gerçekleşen bir hadise değildir. Söz konusu olay Kubrat'ın Kafkas Hun-Bulgar İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra VI. yüzyılda gerçekleşmiş olabilir.[938]

Özellikle Başkurdistan'daki Macar boy adlarının ve Başkurt bilimsel kaynakçasının şimdiye değin dikkate alınmamış kayıtlarına ilişkin ne gibi değişiklikler olduğunu saptamak incelemelerimde temel çıkış noktam oldu. Kuzeev'de şu satırları okumaktayız:[939] "Bulgar-Türk-Macar boy birliği Bulguma Ovası'nın merkezinde VIII. ve IX. yüzyılda kuruldu. Bu durum Bulgar ya da Bulgarlaşmış Türk boylarının Ugor ve özellikle eski Macar boylarıyla kaynaşmasına dâir bir senteze işaret etmekte, aynı zamanda eski Türk ve Bulgar birliğinin egemen rolünü (Yurmatı, Yurmi, Eney, Gaynatarhan, Keşe, Bulyar, Mišar, Nagman, Yulaman, İmeş, Yurman) göstermektedir." Yine de Aral civarında, Batı Sibirya'daki Türkleşmiş Ugorlar ve belki İdil-Ural coğrafyasına göç eden Samoyedler gibi ayrıntılar hakkında eksik verilerden ötürü Kuzeev'i desteklemem mümkün olmamaktadır.

İdil-Kama civarında yaşayan *Yedi Macar* hakkında fazla bilgiye sahip olmasak da elimizde ciddi bir veri bulunmaktadır; örgütlenmelerin yapılarını ve bunların adlarını bilmekteyiz. Bizans İmparatoru Konstantin 950 civarında, Macarların Tuna-Tisza

---

[937] Gombocz, ÖM II: 1, 86, 88.

[938] Gombocz: MNy XVII, 1921, 15-21; krş. Németh, Zoltán Gombocz . Bp. 1972, 65 ve sonraki sayfalar.

[939] Proishoždenio 508.

havâlisinde yaşadıkları devirde konuya ilişkin kayıtlar tutmuştur. Söz konusu veri, VII. yüzyıl civarında İdil-Kama yöresinde kaleme alınan kayıttan hiçbir şekilde farklılık göstermemektedir. Ayrıca Yedi Macar boyunun ismi, Macaristan'daki yerleşimlerde bugün de varlığını sürdürmektedir. Yine Árpád'ın Başkurt boylarına verdiği adlar da bugünkü Başkurdistan'da mevcuttur. Söz konusu verileri öncelikle Macar dilindeki Hun-Bulgar alıntı sözcükler olmak üzere güvenilir tarihî bilgiler desteklemektedir.

Kronolojik olarak *Yedi Macar* VII.-VIII. yüzyılda kuruldu. (Hakkında hiçbir şey söyleyemeyeceğimiz karanlık bir dönem söz konusu değildir.) Ayrıntılar hakkında derine inemesek de Macarcada bulunan Bulgar Türkçesi alıntı kelimeler fazlasıyla yardımcı olmaktadır. Kama, Zay, Çesma civarındaki Bulgar-Türk-Macar tarımı hususunda Kuzeev'in tahminlerinin doğru olabileceğini daha önce belirtmiştim.

Kültürel olarak çok daha ileri düzeydeki Hun-Bulgar İmparatorluğu'na bağlanmış olmaları —bu bağlanma *Macar* adıyla gerçekleşti— burada yaşayan Macarlar için büyük bir şanstı. Bu büyük Fin-Ugor boyuna Fin-Ugor ve Bulgar öğelerden oluşan Hun-Bulgar biçiminde örgütlenmiş altı boy dâhil oldu. Böylece 600-700 civarında Kama ve Bjelaja topraklarında Macarların çekirdeği ortaya çıktı.

Yedi Macar birliğinin adlarının Başkurdistan'da zuhûr ettiğini de vurgulamak gerek. İmparator Konstantin'in de yazdığı üzere örgütlenmeleri göçler esnasında beklenmedik şekillerde ortaya çıkmadı, aksine Bulgar-Türk İmparatorluğu çerçevesinde, Bulgar-Türk hükümdarları tarafından verilen idarî ve askerî destekler sonucu vücuda geldi.[940] Bu verileri aşağıdaki satırlar kanıtlamaktadır:

a) Savunma boyu (*Nyék*). İlk boydur. Örgütlenmenin temelini işaret eder: Savunma birliği önden gider.

b) İdareci boy *Megyer*. Doğal olarak örgütlenmenin tepesindeki boydur.

c) Üçüncü boy *Kürt* ile birlikte *Gyarmat*. En büyük Bulgar-Türk-Macar boyudur.

d) Son boy *Keszõ*. '(düzene eklenmiş) işlevini yitirmiş.' Birliğe katılmasına izin verilen bir boy olabilir. Büyük bir boy birliğinden gelen yapı olması da mümkün.

[940] Peçenek boy sisteminin tamamen insan eliyle vücuda getirilmiş bir yapı olduğu aklımıza gelmektedir.

e) *Gyula*. Daha sonraki Erdel voyvodalarının yönetimindeki Bulgar-Türk boyudur. Bu örgütlenme diğerlerinden tamamen farklıdır. Hükümdara bağlı bir boy olmakla birlikte 890 civarında *Yedi Macar*'a katılan *Kovár* ve *Nyék* ile eşit statüdeki muhafız boyudur.

Elbette yukarıdaki bileşeni oluşturan boylar silsilesi böylelikle son bulmamıştır. Zîrâ bundan sonra *Sekel*, *Varsan*, *Tarkan*, *Kuman* kitlelerinin akınları başlayacaktır. Ancak Kumanlarla birlikte gerçekten de göçebe unsurların katılım süreci son bulmuştur. Elbette boylar elde ettikleri özerklikle işleyen özgün bir yapıdır ve ulus kavramıyla iniltilidir. Ancak bu mesele benim alanım değil.

2. YEDİ MACARIN ADLANDIRMALARI

Yunan İmparatoru Bilge Leo'nun "Askerî Strateji" başlıklı yazısının XVIII. bölümünde[941] Macarların boy ve aşiretlere ayrılıp atlarını otlaklara yaydıkları kaydedilmektedir:[942] *Περὶ τῶν Καβάρων καὶ Τούρκων. Πρώτη ἡ παρὰ τῶν Χαζάρων ἀποσπασθεῖσα αὕτη ἡ προρηθεῖσα τῶν Καβάρων γενεά, δεντέρα τοῦ Νέκη, τρίτη τοῦ Μεγέρη, τετάρτη Κουρτουγερμάτου, Πέμπτη τοῦ Ταριάνου, ἕκτη Γενάχ, ἑβδόμη Καρή, ὀγδόη Κασή*... Yâni: "Kabar ve Türk milletleri hakkında. Evvela Kabarlar Hazarlardan ayrıldı. Diğerlerinden ikinci Neki, üçüncü Meyeri, dördüncü Kurtu-Yermatu, beşinci Taryanu, altıncı Yenach, yedinci Kari, sekizinci Kasi'dir."[943]

Boy adlarının okunuşunda herhangi bir şüphe ya da kayda değer sorun bulunmamaktadır. Bu adlara bugün Macaristan'da pek çok yerde ve bazı coğrafyalarda 40-50 kez rastlanmaktadır. İlaveten tarihî kaynaklarda ses yapılarındaki değişimler takip edilebilmektedir.

Macar boy sisteminin yapısı *Krónika*'da ve *Anonymus*'ta da muhafaza edilmektedir. Bu iki kaynak elbette Leo'dan ve Konstantinos'tan bağımsız olup, konumuz açısından birbirlerinden dahi bağımsızlık gösterirler. Bunun dışında Konstantinos ve Macar kaynakları arasında büyük bir fark bulunmaktadır: Konstantinos boyların adlarını vermekteyse de başbuğlarının adlarını kaydetmemektedir. (Peçenekler gibi bazı boylar hakkında aynı durum söz konusu değildir.) Macar kaynakları ise sadece başbuğların adını

[941] 44. §. ve sonraki sayfalar; MHK 33 ve sonraki sayfalar.
[942] 52. §; *κατὰ γένη καὶ φυλάς*; tartışmalı parça, Maurikios'un VI. yüzyıla ait eserinden.
[943] MHK 124-125; Jakubovich-Pais, Ő-magy. Olv. 8-10; Moravcsik: NyK L, 1936, 288; boy adlarını mümkün mertebe X. yüzyıldaki bir Bizanslının okuyacağı şekilde okumaya çalıştım. Elbette bu isimleri yazan kişinin söz konusu Yunanca harflerle hangi sesleri vermek istediği tamamen başka bir meseledir.

anmaktadır. İki Macar kaynağı da yedi hükümdarın adını aynı şekilde vermektedir. Bu elbette Kovarların dâhil edilmediği yedi eski boydur.

Hükümdarların adları konusunda kaynaklardaki farlılıklar göze çarpmaktadır. Károly Szábo'nun[944] dikkat çektiği bu uyuşmazlıklar oldukça önemli ve ilginçtir. *Anonymus*'a göre yedi hükümdar şunlardır: "Árpád'ın babası Álmos, Szabolcs'un babası Elöd, Korszán'ın babası Kend, Ete'nin babası Ond, Lél'in babası Tas, Horka'nın babası Töhötöm, Gyula ve Zombor'un büyük babası Huba. (6. bölüm) Simon Kézai'de şu 'komutanları' görmekteyiz: Árpád, Szabolcs, Gyula, Örs, Kend, Lél, Bulcsú. (II. k. I. f. 2, 4-11.)

Bizim açımızdan yedi boyun isimlerinin bu kaynaklarda muhafaza edilmiş olması en önemli husustur. Söz konusu iki kaynağın sunduğu veriler bir sürekliliği işaret etmesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Eserler doğrultusunda Macarların başbuğlar devrinde, tarihsel incelemeler anlamında pek çok sağlam dayanağa sahip olduğu görülmektedir. İlk kayıtta (*Anonymus*) yer alan başbuğların oğulları arasında üç kişiyi, Árpád, Szabolcs, Lél'i; ikinci kayıtta ise (*Krónika*) birinin torunu olan Gyula'yı tespit etmekteyiz. Kişi ismi olmaktan ziyade bir rütbe gibi görünen Kend adıyla ise her iki kayıtta karşılaşılmaktadır. *Anonymus* daha eski gelişmeleri konu alırken, *Krónika*'nın kayıtları nispeten geç, 20-30 yıl sonra gerçekleşen olaylara dayanmaktadır.[945]

Netice itibariyle Macar kaynakları yedi boy ve yedi hükümdar hakkında bilgi vermektedir. Ancak söz konusu kaynaklarda bu adla anılmamış olsalar da Kovarlar sekizinci boy olarak karşımıza çıkmaktadır. Kovarlar için başka bir ad da kullanılmıştır. Türk boylarının aynı anda birkaç isim kullandıkları bilinmektedir. Kovarlar durumunda ise ne *Kovár* ne de *Kazár* adının orijinal isimleri olmadığı dikkat çekicidir.

Konstantinos Kovarların Macarlara Doğu Avrupa'da katıldıklarını kaydetmektedir. *Anonymus*'un 10. bölümüne göre Kiev'in aşağı coğrafyasında yedi Kuman başbuğu, milletiyle birlikte Macarlara katılmıştır. *Anonymus*'ta bu katılımın kaydının ardından 11. ve 12. bölümlerde Macarların bileşeni hakkında mâlûmat verilir; Yedi Macar boyunun yanına yedi Kuman başbuğu ve milleti eklenmiştir. *Anonymus*'a göre Macarlık, Yedi Macar boyu ve bu yapıya dâhil olmuş

[944] Kis. Tört. Munk.[2] I, 143.
[945] Aksine Pauler, MNTörtSztIstv 208 ve sonraki sayfalar.

"Kuman" boyundan meydana gelmektedir. Dolaysıyla yedi Kuman başbuğunun milletinin Kovarlar ile aynı olduğu anlaşılmaktadır.[946]

Kroniklerde rastladığımız bir veri eski Macar boy sisteminin —ve genellikle Türk tipi boy sistemlerinin— karakteristik bir özelliğini muhafaza etmektedir. Kroniğe[947] göre Macarlar yedi orduya ayrılmıştır. Söz konusu yedi ordudaki "septem exercitus" tanımı boyun öncelikle askerî yapıda olduğunu göstermektedir.[948]

Krónika ve *Anonymus*'ta kendilerine yer verilmemiş, aksi olsa da müverrihler tarafından açıklama yapılacak kadar önemsenmemiş boylar bulunmaktadır. Bu durum başbuğ adlarına kıyasla boy adlarının fazla önem taşımadığını açıkça kanıtlamaktadır. Mesele bir ihtimâl başbuğlar dönemine özgü olsa da XI. yüzyıl için her şekilde geçerlidir. Kendi zamanlarında önemlerini yitirip, unutulmaya yüz tutmuş boy adları hususunda kronikçilerin sessiz kalmalarını başka türlü anlamlandırmak mümkün değildir.

Pauler'e[949] göre X. yüzyıla gelindiğinde Erdel dışındaki yerlerde boy sistemi tamamen iflas etti: "...bazı boylar arasındaki eski bağlar devam etti. Bu durum etkisini toprak mülkiyeti ve yargılamada hissettirmekteydi..." "Hükümdar Géza'da vücut bulan böylesine güçlü bir idarî hırsın, yurt tutma amaçlı akınların gerçekleştirildiği [Árpád'ın güçlü lider karakterinin ardından] yeni bir düzenin arifesinde boyların neden olduğu dağınıklığa ve düzensizliğe tahammül göstermemesi tabidir. Zîrâ bu yapı elbette merkezi idarenin kurulmasına ve hükümdarın kendini kanıtlamasına engel olacaktı. Yeni Çağ'ın en önemli vakanüvislerinden biri mesele hakkında doğru bir tespitte bulunmaktadır. Kendisine göre Géza'nın en önemli icraatı boylar ve onların kolları tarafından ortak kullanılan toprak düzeni yerine şövalyelere mülkiyet hakkı vermesidir. Miras bırakılabilen dirlikler karşılığında askerî hizmette bulunma şartı getirmiştir. Bu bakımdan Géza'nın düzenlemeleri boy sisteminin ortadan kalkmasına zemin hazırlamıştır."[950]

Dolayısıyla 950 civarında boy sistemi ayakta idi. Bununla birlikte ilerlemeyi engelleyen en büyük unsur olarak görülmüş, kökten

---

[946] Kronik'te Kovarların katılışına dâir bilgiler de bulunmaktadır. Bunu Sekel meselesiyle birlikte ele almak gerekmektedir. Krş. Pais, Magyar Anonymus 124, 139-140.

[947] Kézai Simon II. Cilt, I. bölüm. 2 §; Képes Krónika 12. bölüm.

[948] Aksine Pauler, MNTörtSztIstv 208.

[949] Pauler, MNTörtSztIstv 98.

[950] Béni Kállay: Akad. Értes. VII, 1896, 302-303; krş. Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 21.

kaldırılması gereken askerî ve siyasî bir yapı olarak nitelendirilmiştir. Géza ve Aziz István zamanına gelindiğinde boya dayalı teşkilatlanma, birden ve hiçbir iz bırakmadan ortadan kalktı.[951] Géza ve István zamanında boy adlarının tamamen yok olduğunu kanıtlayan başka bir durum daha bulunmaktadır.

Türk milletlerinin ortaya çıkışları ve millet adları hakkında kaleme alınan kısımda, Türk millet ve boy adlarının sıklıkla kişi adı olarak kullanıldığını ele aldık. Buna karşılık Macarlarda boy adlarından nadiren kişi adı olarak istifade edildiğini tecrübe etmekteyiz. Pais bu meseleye şöyle değinmektedir:[952] "Yurt tutma zamanında Macarlardaki boy adlarının kişi adına dönüşmesi dikkat çekicidir." 1165'te, Nyék kale halklarının imtiyaz vesikalarında (Nyék, Csallóköz) *Nichw = Nyék* şeklinde bir kişi adı geçmektedir.[953]

1231 yılına ilişkin olarak *Necku* (*Nyék*) kişi adına rastlanmaktadır.[954] XII. yüzyılın sonunda *Tarján*,[955] 1138/1329'da *Keseudi*,[956] 1211'de üç *Keszõ*[957] adıyla karşılaşılmaktadır. Böylesi bir durumun ortaya çıkmasında, kısmen de olsa Macar boy adlarının unutulmaya yüz tuttuğu esnada Macar isimlerinin kaydedilmiş olması rol oynamaktadır. "Boylar keyfe keder bir ittifak neticesinde kurulan ikincil sistemlerdir. Bunun bir sonucu olarak adları da kaçınılmaz ve beklenmedik şekilde yok oluşa maruz kalmıştır. Boylar öncelikle askerî hedefleri olan ve üst müdahale sonucu şekil alan örgütlenmeler olmakla birlikte mensupları için hukukî bir muhafazayı da garantilemektedir."[958]

Bilge Leo'nun boy adlarının yanında bir alt sınıflandırma olarak andığı urukları da gördük. Konstantin sadece boylar hakkında kayıt tutmamaktadır. Peçenekler hakkında urukların sayısına *dâir de* bilgi vermiştir. Ancak aynı endişeyi Macarlar hususunda göstermemiştir. Maalesef boyların kollarına ilişkin isimleri bilmemekteyiz. Kaynakların belirttiğine göre yurt tutan yedi (sekiz) Macar boyu 108 uruğa ayrılmıştır. Kısmen de olsa sâbık adlar bugün bile yer adı olarak varlığını sürdürmektedir. Sayı belli bir dönem için kesinlikle temelsiz değildir. Ancak uruk sayılarının kısa süre içinde ciddi değişiklilere maruz kaldığını bilmekteyiz. Örneğin Kazaklar ya da Özbekler

[951] Krş. Belitzky'nin SztIstv-Eml.'nin I. cildindeki çalışması.
[952] MNy XVIII, 1922, 100.
[953] Jakubovich-Pais, Ő-magy. Olv. 44.
[954] Wenzel, Árpádkori Új Okmt. I, 291.
[955] 1181, D1. 22, Orsz. Levéltár.
[956] Knauz, Mon. Strig. I, 93.
[957] Pannonh. Rendtört. X, 414, 504, 505.
[958] Hóman: MNyK I: 7, 17.

hakkındaki kayıtlarda kesin ve birbiriyle eşleşen verilere rastlanamamaktadır.

108 sayısı her türlü spekülasyonu beraberinde getirse de[959] bunun bir önemi yoktur. Nitekim bir boy ya da boy federasyonu uruklardan oluşmaktadır ve bu siteme an itibari ile beklenmedik katılım gösteren uruklar da dâhildir. Bu ve buna benzer meseleler, Türk millet yapılanmaları hakkında genel bilgiler içeren bir bölümü kitabımın başına koymama neden oldu ve sayesinde mesele belki anlaşılır hale geldi.

Daha sonraki aşiret adlarında Macar boy adları nadiren tespit edilebilmektedir. Kalelerdeki serfler arasında ise *Kürt*, *Kér* ya da *Magyar* gibi adlarla zaman zaman karşılaşılmaktadır.[960] Bu durumun nedenini boy sisteminin beklenmedik ve kökten ortadan kaybolması dışında aramak gereksizdir. Macar boy adlarını Thunmann da açıklamaya çalıştı. Kendisi bu isimleri şöyle okumaktadır: *Neki*, *Megeri*, *Kurty-Germatu*, *Tarianu*, *Genach*, *Kari*, *Kasi* ve *Kutrigur* adıyla karşılaştırdığı *Kurtygermatu*.[961]

Macar bilimi bu boy isimleriyle yüz yıldan fazladır uğraşmaktadır. Ádám Horváth[962] ve Sándor Cs.[izmazia] Somogy[963] Macar boy adlarını farklı yabancı adlarla bağdaştırmaktadır.[964] Donkovszky[965] boy

---

[959] Krş. Tagányi: Népélet I-II, 1923-1924, 129-133.

[960] Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 20, 21, 23. Krş. Kniezsa: SztIstv-Eml. II, 371.

[961] *Tarianu* hakkında şunları söylemektedir: „Bei den Tarianu, darf ich wohl nicht an die Tarniach denken, die um das Jahr 598 aus den Gegenden jenseits der Wolga nach Europa kamen, und sich mit den Avaren, die damals noch bis an die Mäotis herrschten, vereinigten." ["Tarianu denince, yaklaşık 598 yıllarında İdil Nehri'nin ötelerinden Avrupa'ya gelen ve o zamanlar Azak Denizi'ne kadar hüküm süren Avarlarla birleşen Tarniach düşünülmemelidir."] Untersuchungen Über die Gesch. D. Östl. Europ. Völker, Leipzig 1774, 41, 142-144. Krş. Gebhardi, Gesch. d. Reichs Hungarn I (1778), 376 ve sonraki sayfalar.

[962] Macar Magóg Patrikliği'nden Kral I. István'a kadar. Pest 1817, 291 ve sonraki sayfalar.

[963] Dentu Mogerek, vagy a Magyaroknak Ös-Elei, Buda 1826, 80 ve sonraki sayfalar.

[964] Örnek olması açısından Somogyi'nin *Nyék* açıklamasına yer vermekteyim (80. l.): "Porphyrogenneta'nın adlandırması temelinde üçüncü boyun adı: Neke. Tüm ulusa isim veren Megerlerden önce bilinmesinden ötürü boya büyük saygınlık atfedilmelidir. Plin. Hist. Nat. Libr. VI. cap. XXIII. Hintlilere gemicilliği göstermeleri bakımından çeşitli Nekerî limanları arasında, Bekare adlı münâsip yer kaydedilmiştir. Ayrıca Herodot'un Melpomene'sinde, Neko'nun emriyle Fenitzialılarla ilk kez bu yörelere gemi seferleri düzenlendiği belirtilmektedir. Gittikleri yörenin ve burada yaşayan nüfusun adı benim açımdan bir soru işareti barındırmamaktadır. Başrahip Darro'dan sonra kilisede hizmet veren ruhbanlar da bugün Japonya'da Negi adını kullanmaktadır."

[965] Hungariae Gentis Avitum Cognomen ... Posonii 1825, 16-18.

adlarının temelde günlük kullanımdaki kelimeler olduğunu, bazı boyların, ordudaki görevlerine istinaden bu adları aldıklarını kanıtlamaktadır. *Νέκη* boy adı Donkovszky'ye göre "Neki" sözcüğünden farklı bir yapı sergilememektedir. Bu ad, sâbık boyun daha önceki Kovar boyunun önünden savaşa gittiğine işaret etmektedir. *Μεγέη* adı '*Mejerō*',[966] *Κουρτουγερμάτου* '*borozan çalan, gidiş*, ad castra movenda signum dat' anlamında. (Borozan çalmak ve gitmek fiilleri temel alınarak yapılan maceraperest ve gerçek dışı açıklama.) *Ταριάνου* '*târgyan*, ad metam'. (Boyun görevinin dış muhafızlık olduğu açıklamasıyla yine yetersiz kalmaktadır). *Γενάχ* 'iyi / güzel boyun'. *Καρή*, 'kola ait, brachialis', *Καση* 'elle yapılan, manüel'.

Boy adlarına Jerney de açıklamada getirdi. Yaklaşımı[967] daha çok Dankovszky'ninkiyle uyuşmaktadır. Jerney'e göre bu boy adları vücut uzuvlarıdır ve borazan biçimli birliğin bazı kısımlarının belirlenmesi için kullanılmaktadır. Yine ona göre *Κάβαροι* sözcüğünün *Kōvári* olması gerekir. (Etelköz'deki yerleşim döneminden; karşılaştırma için bkz. Moldova'nın aşağı kesimindeki *Kovarlui* ya da *Kohorlui* bölgesi.) *Νέκη* = *Nyaka*, *Μεγέη* = *Mejj.ere* (ere 'damar, kanal'), *Κουρτουγερμάτου* = *Kürt gyomra*, *Ταριάνου* = *Tarja*, *Γενάχ* = *Könyök*, *Καρή* = *Kaja*, *Καση* = *Keze*.

Boy adlarının bilimsel incelemesi Károly Szabó ile başladı.[968] Kendisinin en dikkat çekici tespiti boy adları arasında *Νέκη*, *Μεγέρη*, *Κουρτουγερμάτου*, *Ταριάνου*, *Γενάχ* adlarını Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenō yer adlarıyla bağdaştırması oldu. Kendisi böylelikle okumalarını ve açıklamalarını sağlamlaştırdı.[969]

Öte yandan boy adlarının tetkikini derinlemesine gerçekleştirmedi. Bakış açısı 50'li yılların filoloji alanındaki temel tavrını yansıtmaktaydı. *χάβαροι* sözcüğünü Kabarlar olarak açıklamaktaydı. Gyarmat adını gyermek kelimesine bağladı. *Καρή* adını *Kar*, *Kara* olarak okudu. Macarca *korom* sözcüğünü Türkçe *kara* ile özdeşleştirdi. İlaveten Kiskunság'da bulunan *Kara* düzlüğünü ve Bács bölgesinin yukarı kısmındaki *Gara* Dağları'nı, Bodrokköz'deki birbirine yakın *Karád*, *Karos* (Pozsony bölgesindeki toplam on iki yer adında bulunmaktadır.) ve *Karcsa* yer adlarını birbiriyle paralel görmektedir.

[966] "Pectoris robur."
[967] Kel. Ut. I, 80-88.
[968] Yedi Macar boyu hakkında. Új Magyar Múzeum, 1851-1852, I. Cilt, Kis. Tört. Munk.[2] I, 141-181.
[969] Nyék, Kürt, Gyarmat ve Tarján boy adlarının yer adlarıyla olan eşleşmelerini Jerney de ele aldı: Kel. I, 87. Bu konunun eserinde ana unsur olarak incelenmediğini belirtmek gerekir.

Καβή adını Kaza ~ *Kasza* olarak okumaktadır. Kaza, *Kazinc*, *Kaszon*, *Kaszaháza* yer adlarının *Kasza* adlı bir soylu ailesi adı ile bağlantılı olduğunu belirtir.

Wilhelm Obermüller, *Die Abstammung der Magyaren* adlı eserinde Macar boy adlarını özgün ve beklenmedik şekilde Keltler temelinde ele almaktadır.[970] Kısmen de olsa boy sisteminin genel sorunlarını ele alan Gyula Nagy[971], Ferenc Salamon,[972] Tivadar Botka[973] ve András Komáromy'nin[974] makaleleri kullanılabilir veriler içermekle birlikte büyük kısmı artık güncelliğini yitirmiştir.

Salamon'un makalesinde[975] ilginç bir tespit bulunmaktadır: "Macarca Tarján boy adı Hazarlardaki Tarchán ve Bulgarlardaki Tarchán ile yakından bağlantılı olabilir." Bu saptama göreceğimiz üzere doğrudur. *Magyarok Eredete* isimli eserde Vámbéry de boy adlarını kısaca ele aldı.[976] Macarca ve Türkçe arasındaki benzerlikler doğrultusunda bazı çok da ciddi olmayan açıklamalara yer vermektedir: *Kurti-germatu* = Türkçe *Kurt germeti* 'kurt tarafından akına uğramamış', *Kari* = 'eski', *Kazi* = 'at yağı', *Jenax* = 'muzaffer'.

Bernát Munkácsi[977] Jenő boy adını Vogulca *Jänax* soyadına bağlamaktadır. Kont Géza Kuun da *Relationum ... Historia* adlı eserinde boy adlarının incelenmesi hususunda bir deneme gerçekleştirdi.[978] Ona göre *Curtu(ger)mat* boy adı, Peçeneklerdeki *Jula* boyu başbuğu *Carcutan* adıyla örtüşmekteydi.[979] Bir başka yerde ise "*Κουρτυγερμάτ*" adının doğru biçiminin Kuturgur-germat olduğunu

---

[970] Wien 1872; II. bölüm: Die acht Stämme der Ungarn. Ona göre *Kabar*, "*Kabardiner*" = 'Reiter', a *cabh* ya da *cabal* 'Gaul, Pferd' ve *air* 'Leute' sözcüklerinden. "Die *Neke* sind die *Nogaier*, abgekürzt aus *neo-gead*, kein Pflugland, *nogeadag*, Leute, die keinen abgeteilten Grund und Boden besitzen, sondern nomadisieren; *gead* ist Streifen Land, deutsch Scheide, Schichte." "Die Kare sind die heutigen Kara-Nogaier..."

["*Neke*, *Nogaier* anlamında olup, *neo-gead* kelimesinden kısaltılmıştır. 'Sürülebilir toprak' mânasından ziyade *nogeadag*, ayrı bir toprağı olmayanı, daha çok göçebe insanları işaret eder. *Gead* arazi şeridi demektir, Almanca kılıf, katman." „Kare, bugünün Kara-Nogayıdır..."]

[971] Macar boyları hakkında: Századok, 1870.

[972] Başbuğlar devrinde Macar askerî tarihi hakkında: Századok, 1876.

[973] Millenarium, vagyis A Magyar Nemzet Államiságának Ezer Éves Évfordulójára: Századok 1878.

[974] Boylar hakkında: Turul V.

[975] Századok, 1876, 722.

[976] Vámbéry, A Magyarok Eredete 152-153.

[977] Ethn VII, 1896, 504.

[978] I. Cilt 137 ve sonraki sayfalar.

[979] I. Cilt 145.

söylemekte ve kökünün Kuturgur Bulgarlarının adından ve Macarca Gyarmat 'colonia' kelimesinden geldiğini kaydetmektedir.[980] Nyék hakkında da şunları kaydeder:[981] "Kabaris exclusis in recensione Constantini prima Hungarorum generatio Neke (Νέχη) vocatur, quod vocabulum cum fennico-ugorico nêk [cfr. Budenz, MUSz p. 397.] 'pars anterior', 'p. protenta', 'nanus', idem esse videtur, quamobrem optime primam exercitus aciem significare potuit."[982] Tarján sözcüğünü, Ταρνιάχ adına bağlamaktadır.[983] Bu ad Theophylatos'ta Avarlardan kaçan bir millete aittir. Yine aynı kaynakta araştırmacı *Jenő*[984] adını da Çağatayca *jengi* 'yeni, genç oğlan' kelimesiyle eşleştirmektedir. Son olarak *Καρή*, *Καση* adları hakkında şunları kaydetmektedir:[985] "Kare Kaze (pr. Karî Kazî) pro Kara Kazar scriptum unius eiusdemque gentis chazaricae nomen esse persvasum habeo."[986] Ayrıca belirtmek gerekir ki, Kont Géza Kuun boy adlarını, farklı tipteki adlar ve özel isimlerle oldukça geniş kapsamda eşleştirmektedir.

Géza Nagy'ın 1892'de *Καρή* adını *Keri* olarak okuması ve Kér yer adıyla eşleştirmesi,[987] daha sonra Sándor Sajó'nun Hont bölgesi hakkında bilgi verirken[988] *Καρή* boy adını öne sürmesi ve ayrıca bu adın *Keszi* olarak okunması gerektiğini belirtmesi boy adlarının araştırılması tarihinde önemli adımlardır. Bu okumaların doğruluğu bugün artık kesinleşti. Bir yandan Kér ve Keszi sözcükleri yer adlarımızın büyük kısmına temel oluştururken, öte yandan Bizanslıların Türkçe ve Macarca kelimelerde bulunan açık *e* sesini *a* ile yazarak Keri ve Keszi okumaları tespitlerimizi açıkça desteklemektedir.

Başkurt-Macar akrabalığının temsilcilerinden Gyula Pauler, Macar Jenő ve Gyarmat boy adlarının Başkurtça *Yänäy* ve *Yumatï* boy adlarıyla ilişkili olduğunu tespit etti. Ancak *Tarján* adını Başkurtça *Tamyan* boyu ile eşleştirmeye cesaret edememiştir.[989] Yine de meseleye değinmeden geçmedi. *Κονγτονγερμάτον* adını basit bir şekilde *Gyarmat*

---

[980] I. Cilt 158.
[981] I. Cilt 148.
[982] ["Konstanin'in ilk Macaristan tetkikinde Kabar, Neke (Νέχη) olarak inceleme dışı bırakılmıştır. Bu ad Fin-Ugor dilinde nêk [cfr. Budenz, MUSz p. 397.] biçiminde geçer. 'Ön', 'ilk', 'başlangıç' anlamıyla ordunun ilk sathını işaret etmesi muhtemel görünmektedir."]
[983] I. Cilt 153.
[984] I. Cilt 154.
[985] I. Cilt 156.
[986] ["Kara Kazar için Kare Kaze (çoğulu Karî Kazî) ifadesinin tek bir ulusu gösterecek şekilde Hazar olması ikna edicidir."]
[987] Krş. Turul, XXVIII, 1910, 23.
[988] Osztr.-Magy. Mon., Magyarország, VI, 67.
[989] MNTörtSztIstv 126.

ile bağdaştırmaktadır: "Çasar Konstantin ... *Kürtgyarmat* ve *Jenő* adları —γεναχ adını çoğul olarak okumaktayım— sanki sonradan alınmış gibi yazılmaktadır."[990]

Macar boy adları Marquart'ın da ilgisini çekti. *Streifzüge*'nin 66. sayfasında isimleri okumaya çalışmaktadır: *Neki, Magyar, Kurtyg-ermat, Tarjan, Jenach, Kary, Kasy*. İlaveten *Kurtyg-ermat* adının *Κουτρίγ-ουγοι* ile karşılaştırılabileceğini söylemektedir.

Géza Nagy'ın *Turul*'un XXVIII. cildinde (1919) yayımlanan makalesi[991] meselenin aydınlatılmasında önemli rol oynadı. Bu eserinde boy adları ve yer isimlerinin karşılaştırılması konusunda ortaya çıkan meselelere açıklık getirmekte, ayrıca konuyla ilgili zengin bir içerik sunmaktadır. *Kürt* boy adını, Bulgar hükümdar *Kurvat* ~ *Kurt* adından geldiğini söylemiştir. *Nyék* boy adını ise Ostyak *jah* 'millet' sözcüğü ile eşleştirmektedir. *Nyék* boyunda eski bir Fin-Ugor öğesini görmekle birlikte bütün bu saptamaların elle tutulur yanı yoktur.[992] Géza Nagy üç Kovar boyunun adını da saptamaya çalışmakta, bunları Székely, Káloz ve Varsány adları ile karşılaştırmaktadır. Károly Szabó ve Géza Nagy'ın görüşlerinin aksine Dezső Pais, totemik bir kök olduğunu düşünerek *Κορτου* boy adını[993] *Kurtu* olarak okumakta ve Türkçe *kurt* ~ *kurd* adıyla eşleştirmektedir.

A. Nyék

950 civarında Bizans müverrihleri tarafından kayda geçirilen boy adları listesinde Çasar Konstantin, söz konusu adı, *Νέχη* biçiminde not etmiştir.[994] En eski veriler şu şekillerdedir: 1113: *Neç*,[995] 1156: *Nek*,[996] 1165: *Nichw*,[997] 1193: *Necy, Gnec*.[998]

Géza Nagy[999] ülkenin farklı yerlerinde, Arad, Bács, Bihar, Borsod, Fejér, Hont, Komárom, Krassó, Pest, Pozsony, Sopron, Szerém,

[990] MNTörtSztIstv 131.
[991] A Magyar Nemzetségek.
[992] Ayrıca krş.: Nagy Géza: KSz I, 1900, 50 ve sonraki sayfalar; özellikle 52.
[993] MNy XVIII, 1922, 31.
[994] Moravcsik, Byz-Turc. II², 210; Gyóni, A Magy. Nyelv Gör. Szórv. 96.
[995] Zobor Manastırı'nın mülklerinin korunmasına ilişkin vesikada, Fejérpataky, Kálmán kir. Okl 58, 68.
[996] Knauz, Mon. Strig. I, 108.
[997] Kişi adı.
[998] Jakubovich-Pais, O-magy. Olv. 54, 58. Krş. Mikos: MNy XXXI, 1936, 290; Pais: MNy LXIX, 1973, 127.
[999] Turul XXVIII, 1910, 27-28.

Szilágy, Tolna ve Veszprém bölgelerinde 24-25 kadar *Nyék* adlı yeri sıralamaktadır.

Miklós Oláh'ın *Hungaria ... sive De Originibus Gentis* (1536) adlı eski eserinde[1000] *Nyék* adına ilişkin veri bulunmaktadır: "Ad Septentrionem, Ferarium est regis, cui nomen est Nyék".[1001] Olah Miklós'un kayıtlarındaki *avlak* ve *nyék* adlarının aynı anlama gelen bir isim mi yoksa avlak alanına *nyék* adının mı verildiği kesin değildir. Adın çevrilmiş, korunmuş gibi bir ihtivadan ötürü ortaya çıkmış olması da mümkündür. Bu durumda 'avlak' anlamı tamamen ortadan kalkmakta ve kelime içerik bakımından Ottó Herman'nın açıklamasına yakın durmaktadır [aşağıda görüleceği üzere]: "... Révai de bu tür bir anlamı desteklemektedir." *Nyelvőr*'de bulunan verilere göre[1002] *nyék*, Szeged'de bir nehir yamacındaki orman, Sárköz'de de koruluktur. Gusztáv Jánosi'nin *Torkuato Tasso* tercümesinde[1003] 'çevrilmiş alan', kapalı alan' anlamında kullanılmıştır.[1004]

Ottó Herman, *Magyar Nyelv*'in ilk cildinde[1005] *nyék* adı hakkında ayrı bir madde kaleme almış ve kelimeyi "daha ziyade hayvanların tutulduğu çitle çevrili çatısız çoban yapısı" şeklinde açıklamıştır.[1006] Ottó Herman'ın tespiti kabul edilebilir görünmemektedir. Kendisinin öne sürdüğü en önemli kanıt olan szarnyék (*szár = sap + nyék*) delilinin yanlışlığını, kısa süre önce István Gyöffy[1007] kanıtladı.[1008] Öte yandan Ottó Herman'ın makalesinde, Alber Lehr'in sunduğu örnek dikkat çekicidir. Burada *nyék* sözcüğü, çalılık ve su kanallarıyla çevrilmiş yer *ya da çitin kendisi (su kanalı) olarak gösterilmiştir.*

Lehr'in bundan sonra verdiği bilgiler şu şekildedir: "...tüm koyunlarım hayatta kaldı, kurtlar birini bile yiyemedi, korunakları [*nyék*] iyi idi benim de güzel komondorlarım vardı." "[Koyunların] güzel çitleri [*nyék*] var, bundan atlayamaz, samanı dağıtamazlar." (İki veri de Yukarı Tuna coğrafyasına ilişkindir.) "[Balık gölünün] güzel çiti [*nyék*] vardır, bu büyük demirden samurlar da neyin nesidir?" (Igar, Fejérmegye). "Çok zorlarlarsa bir çiti [*nyék*] götürebilirler." (Kiskunmajsalı biri öküzlerini eve doğru götürenlere söylemekte).

[1000] I. 5. bölüm 5. kısım. Tolnai: MNy IV, 1908, 82-84.
[1001] ["Adı Türk olan avlaklar kralı ile birlikte kuzeyden"]
[1002] XXX, 1901, 387; XXXII, 1903, 463.
[1003] II, 86.
[1004] *Simonyi'nin notu:* Nyr XXXII, 1903, 463.
[1005] Herman: MNy I, 1905, 24-28.
[1006] Herman: MNy I, 1905, 28.
[1007] Népélet I-II, 1922-1924, 100 ve sonraki sayfalar.
[1008] [Melich] Kemenes: MNy IV, 1908, 96; Simonyi: Nyr XXXVI, 1907, 478-479.

Bu veriler Miklós Oláh'ın dediğinin aksine *nyék* kelimesinin bir isim olduğunu göstermektedir. Mesele hakkında Révai şunları kaydetmektedir: "Fuit nyék apud antiquos nostros ferarium".[1009] Vilmos Tolnai'nin gösterdiği üzere bu kelimeyi Garay ve Arany, Miklós Oláh'tan aldı.[1010] Miklós Oláh'tan sonra ise aynı şekilde Döbrentei sözcüğü, Hűvösvölgy bölgesinin iki tarafındaki *Vadaskert-Nyék* [avlak çiti] ifadesi olarak değerlendirdi.[1011] Eklemek gerekir ki, Miklós Oláh'ın Arany'ın etkisi altındaki iki satırı kesin değildir: "Isaszeg'deki *nyék*ten Vác havâlisine değin."[1012] Neticede Madách'ta farklı bir *nyék* kavramına rastlamaktayız:

"Yukarıdan, gökyüzünden güneyin göçebeleri gelir,

Terk edilmiş kuş yuvalarında çitlerde dolanır".[1013]

Kelimenin anlamı bu notlara göre şu şekilde olmalıdır: 'Avlık, çalılarla, su kanallarıyla çevrili alan; kanallar, çitler, engeller.' (Bu anlamlardan biri ya da diğeri yanlış olabilir; ancak hepsinin hatalı olması mümkün değildir.)

1930'dan sonra bazıları *nyék* sözcüğün anlamını tereddütle karşılasa da çekimserlik gittikçe azalmıştır. Artık TESz çekincelere önem vermemekte ve *nyék* kelimesini Fin-Ugor kökenli olarak nitelendirmektedir.[1014] Netice itibariyle sözcük İdil ve Kama civarındaki Bulgar-Macar birlikte yaşamı zamanından kalmadır. Ancak Türkçe *ny-* bu görüşü zayıflatmaktadır. Kelime Macarca olmakla birlikte Hun-Bulgar savunma hattına ait bir kelimedir ve belki de Hun-Bulgar etkisinden önce var olan Macarca bir sözcüktür.

Türk askerî hayatında isimlerin bir organizasyonu ifade ettiği 1930'dan itibaren kesinlik kazandı, benim görüşüm de bu yöndedir. Düşünceyi daha da geliştirip, şu soruyu ortaya atmaktayım: Acaba *Nyék*, 'etrafı sarılı korunaklı bölge' bu sisteme dâhil miydi? Şurası kesin ki, güçlendirilmiş mevzîler ve bunlarının adları Türkçede ve Macarcada büyük rol oynamaktadır. Örneğin *Gyepű*, '(sınır) mevzî' (özellikle

[1009] ["Eski hayvanlarımız ile nyék doldu."] Gram. III, 233.
[1010] MNy IV, 1908, 82 ve sonraki sayfalar.
[1011] Tolnai: MNy IX, 1913, 455 ve sonraki sayfalar.
[1012] Putnoky Imre: MNy XII, 1916, 336-337. "Baksay'da geçen *Nyék*, şairin çocukluk dönemine ilişkin Baranya Bölgesi'ndeki bir öğe olabilir. Bu sözcüğü hayatının daha sonraki bir evresinde, Kiskunság'daki kültür çevresinde de öğrenmiş olabilir ki, bu şekilde Lehr'in atıfta bulunulan Kiskunmajsa verisiyle de uygunluk gösterecektir." Pais Dezső.
[1013] Tolnai: MNy VIII, 1912, 266-267.
[1014] TESz II, 1039ab.

devrilmiş ağaçlardan) Türkçeden Macarcaya geçmiş olsun olmasın, anlam olarak *Nyék*'in eşini teşkil etmektedir. Gerek Türkçe gerekse Macarcada kale, istihkâm sözcüklerini ifade eden pek çok kelime bulunmaktadır. Bu alanda yabancı dillerden alınmış çeşitli kelimeler de mevcuttur. Ancak konumuz temelinde her hususun incelenmesi mümkün değildir.

Başkurdistan'da da bulunan *Näğmän* [Nyék] boyunun Magna Ungaria topraklarının güneydoğusunda yaşaması ayrı bir öneme sahiptir. Zîrâ burada Peçenekler ve Oğuzlar, başta Gyarmat olmak üzere Macar boylarını Ural Gölü civarından sürekli bir şekilde atmaya yeltenmiştir.[1015] Başkurdistanlı Nyék boyunun ortaya çıkışında Ural civarındaki bir ihtiyaç önemli rol oynamış olmalı. Artık, iki yüz yıl sonra Tisza ve Tuna yanındaki boyların hayatında kalıcı şekilde yer etmiş çeşitli öğeler vardı. Bu durum Nyék boyu için de geçerlidir.[1016]

B. Megyer

Konstantinos'ta üçüncü Macar boyunun adı *Μεγέρη* olup, bunun kurallı okunuşu *Megyeri*'dir.[1017] Bu boy adının hatırası Arad, Bács, Baranya, Békés, Bihar, Győr, Komárom, Nográd, Nyitra, Pest, Somogy, Sopron, Szabolcs, Temes, Zala ve Zemplén bölgelerindeki *Megyer*, *Megyercs*, *Megyerõ*, *Megyered*, *Megyerke* gibi yer adlarında muhafaza edilmektedir.[1018] Eski kaynaklarda Megyer sürekli biçimde Magyar formu ile değişimli olarak kullanılmıştır.[1019] Bu durum *megyer* adının *magyar*ın kadim formu olduğunu açıkça kanıtlamaktadır. Gombocz'a göre *megyer*, *mogyer* sözcüğünün kurallı varyantıdır.[1020] *Anonymus*'un 46. bölümünde bulunan *portus Moger* adlı yere "bugün *Békás-Megyer* ve Káposztás-*Megyer* denilmektedir"; "bugün Békés-Megye'deki *Megyer* bölgesi II. Endre'nin 1214 tarihli vesikasında *predium Mager* adıyla anılmaktadır" vesaire.[1021]

Magyar ismi daha ziyade bütün Macar milletini ve dilini işaret etmektedir, buna karşılık *Megyer* tek bir boyu ve inşa ettiği yerleri

---

[1015] Bkz. Kuzeev, Proishoždenie 15. harita.

[1016] *Gyula* boyu ya da Yedi Macar ile ilgili olarak boy adlarının kişi adı olarak kullanılması uygun değildir.

[1017] Bkz. Moravcsik, Byz-Turc. II², 186; Gyóni, A Magy. Nyelv Gör. Szórv. 90.

[1018] Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 23 ve sonraki sayfalar.

[1019] Krş. Szabó Károly, Kis. Tört. Munk.² I, 154-155; Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 23-36.

[1020] *Mogyer* > *Mēgyer*, MNy XXIII, 1927, 4.

[1021] Szabó Károly, Kis. Tört. Munk.² I, 154.

nitelemektedir. *Megyer* biçimi yer adlarında değişmeksizin kaldı; ancak bir millet adı olarak Macarcada barınmadı.[1022]

Daha önce *Macar* millet adının en eski biçimi olarak 527-528 yıllarından *Mogyeri* kral adını incelemeye almıştım. Ulaştığım sonuçlar verilerin kısıtlı ve muğlâk olması nedeniyle kabul edilebilir değildi. Şimdi Rusça *Možerjan* millet adını da tetkik etmekteyim. Öyle görüyorum ki, daha geç döneme ait olması nedeniyle bu adın eski Macar tarihi açısından dikkate alınacak yönü bulunmamaktadır.[1023] Ayrıca *Μάζάροι*, *Μάτζαροι*, *Μονάγεριζ*, *Μοῦγελ* adlarının da değerlendirme dışı bırakılması gerekmektedir.[1024]

Kâşgarlı Mahmud'un haritasında *al-madž* adında bir millet bulunmaktadır. Arapça *al* belirtecini saymazsak *madž* adı, *Magy(ar)* millet adının ilk yarısıyla eşleşmeye uygundur. Elbette tespit daha fazla incelemeye muhtaçtır.[1025]

Macaristan'a ait veriler XI. yüzyılın sonunda başlamaktadır: 1086-1095 *Mogurdi* kişi adı (*di* küçültme eki), 1121/1420: *Mogioroi* yer adı, 1164/1419: *Mogoroy* yer adı (*Magyari*) ve *Anonymus*'ta *Moger*, *Mogerij* yer adları.[1026] XII. yüzyıla ait bir Bizans kaynağından Slavcaya çevrilen bir metinde de *Magyer* biçimini görmekteyiz.[1027]

Eski *Mogyeri* tipi *Magyeri* ve *Magyer* formundan *Magyar* adına evrildi.[1028] Magyar millet adının kökenine ilişkin Reguly'un düşüncesi tereddüt taşımamaktadır.[1029] Buna göre adın ilk kısmı (*magy-*) Vogulca *mäńśi*, *mańśi* sözcükleriyle eşleşmektedir. Söz konusu kelimeler Vogulcada Vogul ve Ostyakların ortak adıdır.[1030] Bu tespitin kanıtladıkları:

1. Magy ve *mańśi* sözcükleri fonetik olarak birbiriyle uyumludur. (*agyar* sözcüğünün Vogulcada *ańśar* ile eşleştiğini bilmekteyiz.)

[1022] *Magyer* ~ *Mëgyer* değişimi hakkında: TESz II, 816b-817b ve MSzFE II, 415-417 ve kaynakçası.
[1023] Melich: MNyK I:6, 13 ve 358; bkz. "Magyar und Miśer" adlı makalem: Acta OrientHung XXV, 1972, 293-299.
[1024] Moravcsik, Byz-Turc. II^3, 184, 192-293.
[1025] Räsänen: Acta OrientHung XII, 1961, 75.
[1026] Ayrıntılı şekilde bkz. Németh: MNy XXV, 1929, 8-9.
[1027] Moravcsik: MNy XXIII, 1927, 259.
[1028] Melich: MNy VI, 1910, 153; VII, 1911, 240.
[1029] 1841 yılına ait olmak üzere bkz. Hunfalvy, A' Vogul Föld és Nép 47.
[1030] Bu adın Munkácsi ve Kannisto'nun notlarındaki biçimleri için bkz. Setälä: JSFOU XLIII, 7.

2. Vogul ve Ostyaklar dil bakımından Macarların en yakın akrabalarıdır ve bir açıdan Macarlarla kadim birliktelikleri söz konusudur.

3. Parçalara ayrılmış milletlerde eski ad genellikle varlığına devam etmektedir.

4. Fin-Ugor kökeninin dışında *Magyar* millet adında sadece Türk kökeni aramak mâkuldür. Bununla birlikte sözcük başındaki *m-* nedeniyle adın Türkçe kökenle açıklanması mümkün görünmemektedir.[1031]

Teori elbette pek çok yerde soru işareti barındırmaktadır. Ayrıca Hvolson'a göre *Magyar* adının orijinal *badžĝard* biçiminin varyasyonu olduğunu hatırlatmak gerekir.[1032] *Magyar* adının kökeni hakkındaki yazılarım kabul edilen görüşlerdir. Yeni bir teori gün ışığına çıksa da temel olarak yukarıda değindiğimiz görüşleri değiştirmemektedir: 1988'de V. N. Černecov ve Wolfrang Steinitz'in araştırmaları neticesinde Obi-Ugorların iki ekzogam gruba ayrıldığı tespit edildi. Birinin adı *Moś* diğerinin adı ise *Por* idi. *Moś* Magyar adının kök kısmıyla eşleşmektedir.[1033]

Seçkin Fin-Ugor dilbilimcisi H. Toivonen adın *megy-* kökünü, Fince *mies* 'insan' sözcüğüyle eşleştirmektedir.[1034] Bu fikre TESz değinmemiştir. Elemér Moór'un Macar millet adının kökeni hakkında kaleme aldığı kapsamlı makale[1035] ile birlikte Munkácsi'nin *magy-* öğesinin Sanskritçe *manusa* 'insan' kelimesiyle olan ilişkisine yönelik görüşü yeniden güçlendi.[1036]

Macar adının ikinci kısmının tam açıklanamadığına yönelik kendi fikirlerim henüz değişmedi: İki açıklama üzerinde durabiliriz. İlkine göre *mogyeri* adının *eri* olan son eki *ador, lapor, kese-r-ű* kelimelerindeki *-r* ekiyle aynıdır.[1037] Bu açıklama mümkün görünmekle birlikte en eski varyasyonlarda dahi sesli harf armonisini aramak yerinde olacaktır, böyle bir beklentinin *mogyori* biçimini desteklemesi uygundur. Fakat *mogyeri* adının bileşik bir kelime olduğu ve sonuna

---

[1031] Vámbéry, A Magyarok Eredete 204 ve sonraki sayfalar.
[1032] Hvolson, Izvěstija Ibn Dasta 114.
[1033] Ethnos III, *1938, 125-140.*
[1034] Krş. Bárcsi, SzófSz 165: "sözcüğün hakîkî anlamı 'insan' idi".
[1035] NyK LIV, 1952, 75-95. Diğer kaynaklar için bkz. Zsirai, Frg. Rok. 101-102; Ligeti: MNy LX, 1964, 390; *manysi* adından: A. F. Balandin, O Proishoždenii Samonazvanija Mańši: UčZapLgrGosPedInst 132, 1957, 65-68.
[1036] Krş. Jacobsohn, Arier und Ugrofinnen.
[1037] Szinnyei, NyH[7] 97; krş. Setälä: JSFOU XLIII, 11.

millet adlarında sıkça karşılaşılan Türkçe *eri, iri* 'insan-ı' sözcüğünün geldiği yönündeki bir açıklamayı daha uygun bulmaktayım.[1038] *Ağačiri* "Orman Adamı" en eski Türkçe millet adları arasında bulunmaktadır. Houtsma'nın yayımladığı glossariumda *eri* ile inşa edilmiş şu millet adlarını bulmaktayız: *Qum Eri* 'kum adamı, kumda yaşayan', *Türk eri* 'Türk adam', *Rum eri* '" (Doğu) Roma adamı", Yunan'.[1039]

Yukarıdaki örnekler arasında *Türk eri* özellikle dikkat çekicidir. Buradaki *eri*, *Magyeri* adında olduğu gibi millet adı ile birleşmektedir. Aynı şekilde millet adı olarak (aslında ülke adı) *Rum eri* de aynı özelliktedir. (Karşılaştırma için bkz. Osmanlıca *Rum, Urum* 'Yunan'.) *Eri* ile inşa edilen adlarla Bulgar Türkçesinde de sıkça karşılaşılması ayrıca dikkat çekicidir.

Mogyeri adı da bu kapsamda değerlendirilmelidir. '*Mańš adamı*' anlamına gelmektedir. Bugünkü bileşik yapısıyla Bulgar Türkçesi kökenlidir. Macarları, Türk kültürüne sahip bir millet olarak Bulgarlar organize etti ve Macarlar tartışmasız biçimde bir Bulgar boy birliğinin parçası idi. Bu parçanın Bulgarca adı *madž-eri* olup, daha sonra Macarların kendisi de aynı adı kullandı.

Macar adının kökeni hakkında Setälä yeni bir yazı kaleme aldı. (JFSOu XLIII, 7-11.) Ona göre *Megyeri* biçimi Vogul varyasyonlarla uyum göstermektedirler, zîrâ köken olarak yüksek perdeli seslerden oluşmaktadır. *Mogyeri* biçiminin de eski olduğu şüphesizdir, ayrıca bu kökten, kurallı olarak Macarcada bulunan *megyeri* türedi. Ancak *megyeri* biçiminden *mogyeri* adına geçiş olması mümkün değildir. Dolayısıyla kadim biçim savunucularını tanımlarken bugünkü yüksek perdeli Vogulca biçimleri göz önünde bulundurmak, ayrıca Ugor (Eski Macar) zamanında kalın sesli biçimsel bir varyantın olduğunu hesaba katmak gerekir. (*megy-* ~ *mogy-*) Setälä bu adı, 'erkek' anlamında Vogulca *mansin* 'siyah keklik' (~ Fince mettoi) sözcüğüyle eşleştirmektedir.

Mesele ile ilgili 1930'dan beri ciddi bir gelişme olmadı. Kadim *mońdž-eri* adının ikinci kısmı, *-eri* ekinin Türkçe kökenli olduğuna dâir görüşlerimi genel kanı yanlış olarak nitelendirmekte ve Fin-Ugor açıklamasını doğru kabul etmektedir. Bunu olumlu bir gelişme olarak değerlendiremem.[1040]

[1038] Krş. Patrubány: EPhK VII, 1883, 953-969; Nagy Géza: Ethn I, 1890, 155-156.
[1039] Houtsma (Arapça metin), 29-30.
[1040] Ana kaynakta bu meseleye başka türlü değinilmiştir. (Bkz. 228). Söz konusu görüş yeni ve büyük ihtimâlle Setälä'nın yukarıdaki teorisine inşa edilmiştir, ayrıca Gyula

C. Kürt

Macarlığın dördüncü boyu: Kürtgyarmat (*Κουρτουγερμτου*) boyu, *Kürt* ve *Gyarmat* yer adlarından kök almaktadır. (Macarlarda *Kürtgyarmat* yer adı bulunmamaktadır.) İki boyun birleşmesi mukabilinde ortaya çıkmıştır. Türklerde iki boyun birleşmesi ve bunun sonucunda iki boyun adının da birleştirilmesi sıkça karşılaşılan bir durumdur. Dolayısıyla *Kürt* ve *Gyarmat* boy adlarını ayrı ayrı ele almak gerekmektedir.

Dördüncü boyun ilk yarısının adı *Κουρτον-*, yâni *Kürtü*. Kürt yer adları ile yer adlarının dışında, Sekellerdeki Kürt boy adı ve bu boyun kalıntıları mevcut okumanın doğruluğunu kanıtlamaktadır.[1041] Yukardaki satırlarda büyük bir milletin ya da millet parçasının adının küçük bir topluluğun adı olarak varlığını sürdürdüğü pek çok durumu tartıştık.

Kürt adı hakkındaki en eski veriler: 1138/1329: *Kurtu*,[1042] 1156: *Kurt*.[1043] Daha sonra *Kirth*, *Kurtu*, *Kyurth* gibi varyasyonlarla da sıkça karşılaşılmaktadır.[1044] Bács, Borsod, Heves, Jász-Nagy-Kun-Szolnok, Komárom, Nográd, Nyitra, Pozsony, Temes (ya da Torontál?) bölgelerinde *Kürt* yer adı bulunmaktadır.[1045]

Kuzeev'in çalışmasında yer verilmeyen *Kürt* boy adı hakkında pek çok tartışma ortaya çıktı. Macarca Kürt boy adını 'kar yığını' ifadesiyle özleştirmiş bulunmaktayım ve mesele hakkındaki fikrim değişmiş değildir. Bu boy adı Eski Türkçeye ilişkin en önemli verilerden biridir.[1046] Daha önce Kürt boy adını Radloff'un eserlerinden atıflarla anmış olsam da özellikle R. L. Kyzlasov'un incelemeleri dolayısıyla bazı tespitlerimin hatalı olduğu ortaya çıktı.[1047]

Elbette Türkçe isimler temelinde incelemelerime devam ettim. Burada tamamlayıcı olması adına bazı eklemelerde bulunacağım:

Németh'in 1975 senesindeki makalesine (UAJb XLVII) dayandırılmıştır: *Megyer* boy adı totemik kökene sahip olup, asıl anlamı 'kara kekliktir'.

[1041] Szabó Károly, Kis. Tört. Munk.[2] I, 178.

[1042] Knauz, Mon. Strig. I, 93.

[1043] Knauz, Mon. Strig. I, 107.

[1044] Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 29-30; Melich: MNy VI, 1910, 152; Melich: MNy XXVII, 1931, 89; krş. EtSz *Füred, fűz*.

[1045] Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 29-30.

[1046] Söz konusu yazıtın adı: Elegešti, bkz. Malov, Pamjatniki Drevnetjurkskoj Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. 1956.

[1047] Krş. Orkun, ETY III, 177; Kyzlasov: SA III, 1960: 3, 107; Kyzlasov SÉ 1965: 2, 112; Malov, Enisejskaja Pis'm. Tjurk. 1952, 25; Malov, Pamjatniki Drevnetjurkskoj Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii 70; Radloff, Alttürk. Inschr. 170.

Ramstedt, KWb 240b: *kör* 'dicker schnee, schneewehe'; Räsänen, EtWb 311ab: kzk. 'hochaufgestürmter Schnee', šor. *Kürt* 'Lawine', tar kür. *kürt* 'frischgefallener Schnee' (> vog. TLW 135 *kβärt*), kaz. *kërt* 'Schneehaufen' (> čuv. *kört* 'Schneewehw'; čer. TLC 44 *kürt*, *kert*); uig. (Gab.) *körtük* 'Schneehaufen, Schneewüste', tel. *körtük* 'Schneehäufung' kzk. *kürtük* 'frischgefallener Schnee', soj. (Kat.) *körtük*, (P.) *xörtük* 'sugrob' (> kam. Joki 202 *körtük*), kkir. (Jud.) *kürtük*, *kürktü*, ?jak. *kürʒük*.

Çuvaş etimoloji sözlüğünde[1048] *kĕrt* 'nametennyj v'jugoj sugrob, snežnyj zanos' ['kar fırtınasında toplaşmış kar yığını; kar yığını'] maddesi altında Egorov'un şu satırlarını okumaktayız: "Bašk., Tat. *Kert*, kazah., nog. *kürtik*, karač., kumyk., orj. Kürt, hak. *körtik*, tuv. *xor*, von Gabain *körtük* 'sugrob'; vö. Mong. *xor cas* 'uplotnivšijsja sugrob'. Çuvaşça *kĕrt* Türkçe [doğru kelime kullanımı] kökenli bir isme benzemektedir. Räsänen'in görüşlerine katılmak mümkün değildir. Kendisi *kĕrt yĭttisem* 'sahrada ya da daha ziyade karda koşan ve çiftleşen köpekler' ifadesinden ve Marice *kürt* 'dondurucu, karlı zemin' ve kürdlaš 'çiftleşmek' sözcüğünden yola çıkarak söz konusu adın kökeninin Marice olduğu tespitinde bulunmuştur. (TLT 246)."

Türkçe sözcüğün ilk hecesinin sesli harfi *ü* ~ *ö*, olmakla beraber temel olarak *ü* sesi dikkate alınmalıdır. Bu yapı bir Oğuz biçimini işaret eder ve Osmanlı Türkçesinde sıkça temsil edilir: *Kürpecik*, *kürs*, *kürsümek*, *kürt*, *kürtük*, *kürtüm*, *kürtün*.[1049] Sözcüğün örnekleri tüm Türk dillerinde inanılmaz zengindir.[1050]

Küer boy adının anlambilgisel açıklaması hususunda ise fikrim şöyledir: Macar boy adı olarak bu anlamda bir sözcüğün mevcut olması ziyadesiyle özgün bir durumdur. Türk millet adlarının benzer anlamlardaki ve yukarı satırlarda uzunca ele aldığımız örneklerini göz önünde bulundurduğumuzda, yaptığımız çıkarımlarda ikileme düşmek yersiz olacaktır. *Esõ-hó* [=karlı yağmur], *Hótömeg* [=kar yığını], *Havas-esõ* [=karlı yağmur], *Hóvihar* [=kar fırtınası], *Havas* [=karlı], *Erős-hóvihar* [kuvvetli kar fırtınası], *Jégtömeg* [buz yığını] gibi ifadeler incelememize örnek gösterilebilir.

1930 yılı verileri arasında "Yenisey havâlisindeki Kürt millet adını" değerlendirme dışı bırakmamız gerekse de söz konusu köken tespitinin anlam bağlamında bir engeli bulunmamaktadır. Bununla birlikte Bang

[1048] ĖtSlČuvJaz 108.
[1049] Söz Derleme Dergisi II.
[1050] Verilen bilgilerin dışında bkz. Joki, LwSs 202.

tarafından yayımlanan, Türkische Turfantexte'de[1051] tespit ettiğimiz Kürt adına ilişkin çok önemli bir anlambilgisel veriye ayrıca dikkat çekmek isterim: *'yoğurunčsuz uluġ öŋ körtüküg yoğurup.'* 'Aşılmaz bir çığı aşıp.'[1052] Bu, *yula*; 'meşale', 'millet meşalesi' örneğine benzer bir sözcüktür.

TESz *Kürt* boy adının *kürt* 'Horn' ("bir boy sembolü olarak *kürt*") sözcüğüyle bağlantısını imkânsız olarak değerlendirmemektedir. Ayrıca bu sözcüğün "*tülök* kelimesi ile" aynı olma ihtimâli bulunmaktadır.[1053] Türk-Macar boy adı sisteminin ortaya çıkışı ve bunun dinamikleri hakkındaki görüşlerim tekamüle devam etmektedir. Ayrıca Ban'ın metnindeki örneğe ilişkin atfım, mevcut mesele hakkında pek çok ipucu barındırmaktadır.

D. Gyarmat

Konstantinos'a göre dördüncü boyun diğer kısmının adı *γερμάτου*, yâni *Gyërmat(u)* idi. Bu biçim *Gyormat* > *Gyarmat* kelimesinin kurallı bir varyasyonu olup, benzer adlar Macar yer isimlerinde muhafaza edilmiştir. En eski veri 1153 civarına ait olarak tespit edilmiştir:[1054] *Gormot*; 1156: *Gurmot*;[1055] 1367: *Germath*.[1056] Arad, Bács, Bars, Békés, Esztergom, Győr, Hont, Nógrád, Nyitra, Pest, Somogy, Szatmár, Temes, Vas ve Zala bölgelerinde Gyarmat adında yerler var ya da vardı.[1057]

Daha önce Gyarmat boy adının kökeni hakkında yazdıklarımı burada tekrarlamak istemiyorum.[1058] Geçen zaman içinde, özellikle Kuzeev'in çalışmaları sonucu, elimizdeki mevcut veriler haliyle genişledi. Yine de bazı hususlarda hâlâ bir sonuca ulaşabilmiş değilim. Belirtmem gerekir ki, *Gyarmat* boyunun önemi gerek Başkurtlar gerekse Macarlar nazarında artmaktadır. Gyarmat gerek o devirde gerekse bugün Başkurdistan'ın en güçlü boyları arasında bulunmaktadır.[1059] Başkurtlar bu durumun ve tarihlerinin bilincinde

---

[1051] TT VI, 115.
[1052] Bkz. DTS 385b: *öŋ* III.
[1053] II, 393b-394a.
[1054] Adalbert Végrendelete, Pannonh. Rendtört. I. 602.
[1055] Knauz, Mon Strig. I, 108.
[1056] Magy. Nemz. Múz., Levéltár, Sibrik-Levéltár.
[1057] Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 30.
[1058] Németh 1975'te (UAJb XLVII, 156) Gyarmat < D'žormatï ~ Yormatï 'Yorulmaz' açıklamasından vazgeçti ve Gyarmat adının kökeninin açıklanamadığını kaydetti.
[1059] Kuzeev, Baškirskie Šežere 185., 7 ve 9.; 186.

olup, ayrıca Gyarmat boyunun Yedi Macar boyu arasında en önemlilerinden biri olduğunun farkındadır.

Eski *Yormatï* biçiminin özgün fonetik yapısı dolayısıyla ada mucizevî şekilde bir açıklama getirememekteyiz. Bugün Macarcadaki *gyarmat* 'colonia' sözcüğü Gyarmat boyunun ve dolayısıyla yer adının bir yansıması olsa da dil reformu sonucu ortaya çıkmış bir ifadedir.[1060]

E. Tarján

Beşinci boyun adı *Ταριάνου = Tarjan(u) > Tarján*.[1061] *Tarján, Tarian* biçimi ile ortaya çıktı ve buradan *Tërján* ve *Torján* şekilleri türedi.[1062] Ancak *Tarján* varyasyonu daha fazla yayılma alanı buldu. Nógrád Bölgesi'ndeki (Szandra Kalesi altında) bir köyün adı Árpád zamanında *Terian* idi. Kavramın yukarıda sözünü ettiğimiz *Tarján* adının kurallı bir varyantından başkası olduğunu söyleyemeyiz. Aynı köyü 1802'de Lipszky ve 1846'da Schedius haritası *Terjén* olarak adlandırmıştır, köyün bugünkü adı *Terény*'dir. *Lipszky Repertorium*'da Hont Bölgesi'ndeki ilgili adlar Slovakça olmak üzere şöyle sıralanmaktadır: *Alsó-, Kis-* ya da *Házas-Terényi. Malé-Terany* ya da *Terenany. Felsö-* ya da *Nagy-Terényi. Welké-Terany*. Slovak ad, Eski Macarca biçimi işaret etmektedir. Dolayıyla gelişim serüveni: *Tarján > Tër(j)án > Ter(j)én > Terény* olmalıdır.[1063] Sesbilimsel belgeler eşliğinde *Tarány* ve belki *Darány* yer adları da bu kategoriye dâhil edilebilir. *Torjána* biçimine de rastlamaktayız.[1064] Kadim topraklarda Macarca *Terenye* yer adı da mevcuttur. Ayrıca Bács, Baranya, Bihar, Borsod, Csongrád, Győr, Heves, Komárom, Nográd ve Torontál bölgelerinde *Tarján* boy adına rastlanmaktadır.[1065]

Yedi Macar'daki *Tarján* boy adının Türkçe *Tarxan* rütbesinden (*tarqan ~ tarxan* rütbe adından değil) geldiğine yönelik eski açıklamam kabul edilmektedir. Bu tespit Doerfer'in kusursuz çalışmasıyla güçlenmiş bulunmaktadır.[1066] Buna göre bu rütbenin eski biçimi temel itibariyle *tarxan* olup, Macarca *Tárkány* adı başka bir anlamda olmakla birlikte bu sözcüğün yeni bir varyantıdır. Türkçe *tarxan* rütbesinden

[1060] Szily, A Magyar Nyelvújítás Szótára 112, 468.
[1061] Moravcsik, Byz-Turc. II², 299; Gyóni, a Magy. Nyelv Gör. Szórv. 129.
[1062] Czinár, Kovács: Index.
[1063] Bkz. Karácsonyi János: MNy IV, 1908, 128; ayrıca krş. Bárczi, MHtört² 135.
[1064] Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 31.
[1065] Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 31.
[1066] Doerfer, TMEN II, 460-474 (§ 879).

gelen[1067] *Tarján* boy adı Eski Türkçede 'sadrazam' anlamında idi, Moğol devrinde ise sadece 'soylu kişi' anlamındadır.[1068]

Tarqan ~ Tarxan sözcüğünün Türkçe ve diğer dillerdeki varyasyonlarını Zoltán Gombócz, *Árpádkori Török Személyneveink* isimli çalışmasında (49.1.) bir araya getirdi. Burada şu verileri bulmaktayız: "Menandros'a göre Batı Türklerinin Kağanı Sildžibu'nun Bizans'a gönderdiği elçinin rütbesi *ταρχάν* idi. (18. cap.); Türk yazıtlarında: *Boyla-Baġa-Tarqan, Taman-Tarqan* (Menandros'un metninde: *ταγμὰ ταρχάν*), *Ač-bodun-Tarqan, Tarqan-Saŋun, Sabra-Tarqan*; Çağataycada (Pavet de Courteille) *tarxan*, Moğolcada *darxan*, Farsçada ترخان ya da طرخان biçimlerine rastlanmaktadır. Kazan, Samara ve Simbir eyaletlerine dâir *Zolotnickij* Çuvaşça sözlüğe göre 32 *Torkan / Tarxan* adlı yer bulunmaktadır."

Tarqan rütbe adı hususunda şüphe duyulmayacak ilk veriye Avarlarda rastlamaktayız. 1968'de Dezső Simonyi, De Pippini'nin *Regis Victoria Avarica* adlı VIII. yüzyılın sonuna ait şiirine[1069] atıfta bulunarak bu meseleyi kaleme aldı.[1070]

VIII. yüzyıla ait bir Tibet vesikasında *dar-chan* biçimi mevcuttur.[1071] Müller'in *Zwei Pfahlinschriften* adlı eserinde (28. l.) Uygurca *tarxan* biçimi görülmektedir.[1072] Doğu kaynakları temelinde bilmekteyiz ki, *tarxan*, طرخان unvanı Hazarlarda bulunmakta, hatta büyük ihtimâlle 'sadrazam' anlamına gelmektedir. Hazar-Macar ilişkileri göz önüne alındığında bu durum bizim için ayrı bir önem taşımaktadır. (Mn-qaddasi, BGA III, 362: Al Wāsiq, Hazarların kralı *tarxan*-a bir astrolog gönderir; Taberî III, 647-648: Barmekida Fadl'ın gelinine, Hazar kağanının kızına *tarchan*-lar eşlik etmektedir.)[1073]

İbn Hurdâzbih'in Sallam yolunun yazımında şu satırı okumaktayız:[1074] "...tarhana, Hazarların kralına..."[1075] Bu ad *tarqan*

[1067] *Bu kökenlendirme Salamon Ferenc'te takip edilebilmektedir: Századok X, 1876, 722.*

[1068] Krş. von Gabain, Alttürk. Gram. § 48; V. I. Abaev, Skifo-Evropejskie Izoglossy. M., 1965, 19; Pelliot: T'oung Pao XXXVII, 1944, 176; Eberhard: Belleten IX, 1945, 323; Vladimircov, Obšč. Stroj. Mong. 50, 117; Ligeti: MNy XXXV, 1939, 61.

[1069] Mon. Germ. Hist. Poetie Lat. I, 117.

[1070] MNy LXIV, 1968, 438.

[1071] Uray: Acta OrientHung XII, 1061, 226; von Gabain: UAJb XXXIV, 1962, 172.

[1072] Ayrıca krş. Hirth, Nachworte 55-56.

[1073] Krş. Marquart, Streifzüge 5, 416-417.

[1074] Ed. de Goeje, BGA VI, 163.

[1075] Kmoskó Mihály'in *Góg és Mágóg* adlı el yazması eserinden.

biçiminde Tuna Bulgarlarında da bulunmaktadır.[1076] *Tarxan* temel olarak yüksek (en yüksek değil) bir rütbedir. İbn Hurdâzbih'e göre Semerkant kralının unvanı *tarhan*dır.[1077] Daha sonraki Moğol devrinde[1078] *tarxan* sadece 'soylu adam' anlamında kullanılmıştır.[1079]

Yukarıda, Türk etnonimlerinin semantik gruplandırmalarında gördüğümüz üzere Türk rütbe adları sıkça boy adlarına dönüşmektedir. Bu kapsamda Peçeneklerde *Ōur*, *Yula*, *Kül-bäy*, *Bay*, *Tolmač*, *Q'apan* boy adlarını andık. Batı Türklerinde *Yabgu*, hatta Orta Asya'da üç yerde; Çağatay, Türkmen ve Kırgızlarda[1080] *tarxan* rütbesinin bir boy adı olduğunu gördük. Ne var ki, Macarlardaki Tarján ve daha önce sözü edilenler arasında tarihsel bir bağ bulunmamaktadır.

Yukarıda geçen rütbelerin Macaristan'daki (Komárom, Tolna, Heves, Borsod, Zemplén ve Bihar bölgelerindeki) *Tárkány* yer adı ile nasıl bir bağlantı içinde olduğunu ayrıca incelemek gerekmektedir. Gombocz, *Árpádkori Török Személyneveink* adlı eserinde *Tárkány* yer adının Türkçe *tarqan* rütbesiyle olan ilişkisini ele aldı.[1081] "Dikkat çekici" ifadesini kullanmakta ve şunları yazmaktadır: "Tárkány kişi adı kullanımına ilişkin bilgi yoktur. Mevcut durum Tárkány adının Türkçe kökenine dâir de ikilem yaratmaktadır." (49. l.) Bana göre *Tárkány* kelimesinin Türkçe kökeni ve Türk rütbesi *tarqan* ile olan bağı şüphesizdir. Gombocz, Zolotnickij'in verisine değinmektedir. Buna göre Rusya'nın Tatar ve Çuvaş topraklarında 32 *Torkan*, *Tarxan* adlı yer bulunmaktadır. Ek olarak Rusya'daki Türk milletlerinde *tarqan* rütbesi çerçevesinde pek çok yer adı ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde Türk boy yapısına sahip ve Türk nüfuzunu kabul eden Macar topluluklarında da paralel süreç kendini gösterdi. Hatta Macaristan'daki *Tárkány* yer adının da benzer şekilde oluştuğunu söyleyebiliriz.

[1076] Marquart, Chronologie 41-42; Beševliev, Die Griechische Sprache in den Protobulgarischen Inschriften 408-409.

[1077] Ed. de Goeje, BGA VI, 40. de Goeje, 41: Küçük kralların lakapları arasında: *Ṭarḫān*.

[1078] Belki daha önceleri? Bkz. Togan, IF 141, 221.

[1079] Krş. Abu-l-gāzī, ed. Desmaisons p. 55, çeviri 58: "On appelle, tarkhân un homme qui n'est soumis à aucun impôt, et qui a toujours libre accès auprès du khan; qui, en cas de délit, reste impuni et ne peut être poursuivi qu'après le neuvième délit. Les priviléges que donne co titre sont héréditaires jusqu'à la" neuvième génération." ["Vergiye tabi olmayan, kağana her zaman kolayca ulaşan, suç durumunda cezadan muaf tutulan ve ancak dokuzuncu suçtan sonra yargılanabilen kişiye tarkhân denir. Bu unvanın verdiği ayrıcalıklar dokuzuncu nesle kadar irsîdir."] (Barthold, 12 Vorlesungen 233.)

[1080] Jarylov, Kyzyl'cy 38.

[1081] Ayrıca bkz. Pais: MNy LIII, 1957, 65; Simonyi: MNy XLIV, 1968, 438.

Tarkan rütbe adının, *alpagut* rütbe adı olarak Türkçede bir eşi bulunmaktadır. Şu verilere sahibim: Kazan, Kuman, Karaim ağızlarında *alpaut*, Tobolca *alpaġīt*, Çağatayca *albaġut* 'soylu kişi', 'toprak sahibi', Uygurca *albaġut* 'kahraman', Uygurca[1082] *alpaġut* 'Bezeichnung einer Würde', Türkçe *alpaġu* (Radloff) 'eine Würde', Türkçe *yïlpaġut* 'eine Würde',[1083] Moğolca *albaġut* 'vergi ödeyen'. *Tarqan* ve *alpaġut* rütbe adları bir şekilde birbirleriyle daha yakın ilişkiye sahiptir. Zîrâ bu iki sözcük, anlam itibariyle (tarqan sözcüğünün anlamı; 'soylu', 'vergi ödemeyen' alapaġut; 'soylu', 'vergi ödeyen') Müller'in yukarıda sözü edilen Uygurca çalışmasındaki[1084] listede birbirini izlemektedir. *Tarqan* gibi *Alpaut* sözcüğüyle de yer adı olarak Azerbaycan topraklarında sıkça karşılaşıldığını artık bilmekteyiz.[1085]

Tarkan yer adının Sovyetler Birliği'nde ve Macaristan'da, *Alpaut* yer adının ise Azerbaycan topraklarında genel olmasının temel nedeni —özellikle *tarqan* ve *alapaġut* adları ve bunların anlamları dikkate alındığında— sadece buralara özgü ayrıcalıklı hususların olması ihtimâlidir.[1086]

Başka memleketlerde de benzer durumlarla karşılaşmaktayız. János Melich Macar *Volya*, *Voja* yer adlarının açıklanması[1087] esnasında bu adların Lehçe *wola*, Ukraynaca *vol'a* 'Freigrund' sözcüklerinden geldiğini tespit etmiştir. "Ayrıca temel olarak bu adlar, halkın belli hizmetlerden muaf tutulup, yine belli bir özgürlük kazanımları sonucu yerleştiği küçük Rus yörelerine verilmiştir." Benzer hadiselere ve benzer hukukî yapılar üzerine inşa olmuş yer adlarına örnek olarak: Almanca *Freiung*. Çekçe Lhota ("privilegium, freiheit"). Slovakça-Macarca Lehota. Slavca→ Romence → Macarca Ohába / Ohabica ("muafiyet").[1088]

Tárkány-lık kurumu hakkında Macar tarihî kaynakları bilgi vermemektedir. Dolayısıyla bu kurumun eski Macarlık devrinde ya da vezirlik zamanında olduğunu, Géza ve Aziz István idarelerinde ortadan kalktığını düşünmemiz gerekir. Ya da bu sözcük Bulgar, Oğuz, Peçenek, veya Kuman göçebelerinden devralınmıştır ki, bu topluluklar

[1082] Müller, Zwei Pfahlinschriften 23, 32.
[1083] Radloff, Alttürk. Inschr. NF 173.
[1084] Zwei Pfahlinschriften 23, 14.
[1085] Bkz. Radloff, Wb.
[1086] Krş. Gombocz, a.g.e., 49.
[1087] MNyK I: 6, 164.
[1088] Melich, a.g.e., 185, 369.

tarkan olduklarını —hukukî getirileri olmaksızın— kurdukları yerleşim yerlerinin adları hasebiyle belli etmiştir.

Söz ettiğim üzere Batı Macaristan'da ve komşu Alman topraklarında yaşayan Avarlarda da *tarqan* unvanı mevcuttu. Bunun Macarlardaki *Tárkány* isminin oluşumunda etkisi olup olmadığı şüphelidir. Bir kişi adı olarak *Tárkány*, Anjou devrinde de karşımıza çıkmaktadır.[1089] Dolayısıyla Macarlardaki *Tárkany* yer adı, *Tarján* sözcüğünde olduğu gibi farklı Türk diyalektlerine ve yer ismi verme kurallarına işaret etmektedir.

F. Jenő

Konstantinos'un kayıtlarındaki altıncı boyun adı: *Γενάχ* (okunuşu: *Jeneγ*).[1090] Macar vesikalarında *Jeneu*, *Jenew*, *Jenw*;[1091] bugünkü dilde *Jenő*.[1092] Arad, Bács, Baranya, Bihar, Csanád, Csík, Fejér, Krassó, Nógrád, Pest, Pozsony, Szolnok, Doboka, Temes, Veszprém ve Zala bölgelerinde *Jenő* adlı yerler vardı ya da hâlâ bulunmaktadır.[1093] Macarca Jenő 'nâzır' ~ Türkçe *İnek* (*İneğ*) eşleştirmesi güçlenmiştir.

Tarján gibi bu boy adı da temelde rütbe adıdır. Türkçedeki *inaq* 'danışman, nâzır' sözcüğünün yüksek perdedeki *inäk* eşinin Bulgar Türkçesindeki *yänäx* (bkz. Moğolca *yanāq*) biçimi tarján ile eşleşmektedir.

Sagayca *ïna-* 'söylemek, konuşmak, dilemek' şeklinde bir fiil bulunmaktadır. Sagayca *ïnan-* 'dilemek, istemek' bu fiilden gelmektedir. Ayrıca Osmanlıca *ïnan-* 'inanmak, güvenmek' fiili vardır. Bu fiile Türklerde yüksek perdeli vokalizm durumunda da rastlanmaktadır: Kazan'da *inäl-* 'çok istemek', Uygurlarda *init-* 'çok dilemek, arzulamak', yine Kazan'da *intïk-* 'çok istemek'. Bu fiillerin isme dönüşmesine ilişkin pek çok örnek mevcuttur. Osmanlıca *inan* 'güven, inanç'. Uygurca *ïnanč*, (Osm.) "eine Autorität, die Glauben verdient", (Osm.) 'güvenilir'. Kumanca *ïnamlï* 'sadık'[1094] [*umuġ*] *ïnaġ* '[Hoffnung und] Zuflucht'.[1095] Çağatayca *inaq* ایناق 'arkadaş, güvenilir'.

[1089] 1327. Anjoukori Okmt. II. 340. Komárom Bölgesi'ndeki Tárkány havâlisinde bulunmaktadır.
[1090] Krş. Moravcsik, Byz-Turc. II², 109; Gyóni, A Magy. Nyelv Gör. Szórv. 40.
[1091] Krş. Czinár ve Kovács indeksleri; Melich: NyK XXXIV, 1904, 143; XLIV, 1915-1917, 359-360.
[1092] *Jennő*, *Jenye*, *Jene*; Melich, a.g.e., 185, 369.
[1093] Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 31-32.
[1094] Brockelmann: ZDMG LXX, 1916, 189.
[1095] Müller, Uig. II; Uig. III, 9.

Kırgızca *ïnaq* 'görkemli, güzel', alt. *ïnaq* 'arkadaş'. Kumanca *ïnaq* 'sadık'.

Sıraladığımız kelimeler dışında Türkçede benzer birçok örnek, rütbe adı olarak mevcuttur. Anılan Çağatayca *inaq* sözcüğünün 'danışman', 'nâzır' anlamı da bulunmaktadır.[1096] Radloff, Vámbéry'nin ardından Çağatayca *inaġ* sözcüğüne atıfta bulunmakta ve şu açıklamayı yapmaktadır: "Eyaletin kağandan sonra gelen baş idarecisi, ortak hükümdar, Harezm kağanının kardeşi." Bugadov'un ardından şu satırları kaydeder: "*İnax*, Özbek boy beyinin kağan olana değin unvanı. Buhara'da *quš-begi* ardından en yüksek askeri rütbe." *Qutlı Murad İnaq*, 1819'da *Qiat-qon(q)rat* adlı Özbek boyunun başbuğudur.[1097]

'İnanç', 'güven' anlamında gördüğümüz' *ïnanč* sözcüğü[1098] Uygurcada rütbe olarak da karşımıza çıkmaktadır.[1099] Árpád devrinde bir kişi ve rütbe adı olarak *Ínáncs*, Macarcada da bulunmaktadır.[1100] *İnanču* sözcüğü Türk yazıtlarında kişi ya da rütbe adlarının türetilmesinde kullanılmıştır. Uygurcada *ïnal* bir rütbe adıdır.[1101] Çağataycada *inal*, 'hükümdar, kağan' ve *inalčik* 'hükümdar', 'prens' anlamında olup, aynı sözcük yüksek perdeye sahip olarak *İnäl* [qaġan] şeklindedir.[1102] Bu rütbeler temelde 'güvenilen' mânasına gelmektedir.[1103] Ramsted yeni ve önemli verilere ulaşmıştır.[1104] Doerfer[1105] ve Kuzeev[1106] de eserlerinde dikkat çekici bilgiler kaydetmiştir.

İnäk biçimine Bulgarcada bulunan kelime başındaki *y-* eklenmektedir; Türkçede bu da kurallı bir durumdur.[1107] Karaçay ağzında sözcük başındaki *e-* pek çok durumda yerini *ye-* ekine bırakmaktadır: *egiz ~ yegiz* 'ikiz', *ek'i ~ yek'i* 'iki', *el ~ yel* 'köy', *elek*

[1096] Thúry: KSz V, 1904, 18: *inag* 'evin beyi, soylu, vekil'.
[1097] Klaproth, Mém. Rel. A l'Asie II. 326. Krş. Barthold: Enz. d. Isl. II, 977.
[1098] von Gabain, Alttürk. Gram. § 125.
[1099] Pelliot: T'oung Pao XV, 1914, 263.
[1100] Gombocz, Árpádkori Török Személyneveink 31; Gombocz, Személynévi Adatok A Török Ïnanč-ra.
[1101] Müller, Zwei Pfahlinschriften 34; von Gabain, Alttürk. Gram. § 17; Togan, IF § 28. 36. 4.
[1102] Thomsen: MSFOu XXXVII, 97-98.
[1103] Uygurca *tirek* sözcüğünün orijinal anlamı; 'Stütze, Säule', Müller: Thomsen-Festschrift 212.
[1104] KWb 208b: *inıG* 'Freundschaft, Liebe; Freund, lieblich, Geliebter', Moğolca *inag*, Çağatayca *inag*, *inax* 'Mitregent, Stammältester'.
[1105] TMEN II, 217-219 (§ 668); 219-220 (§ 669).
[1106] Proishoždenie 418-419.
[1107] Ramstedt: KSz XVI, 1915-1916, 71-74.

~yelek 'elek', *endi ~ yendi* 'şimdi', *er ~ yer* 'erkek', *esk'i ~ yesk'i* 'eski' vs.[1108] Çağataycada *örümdžek* 'örümcek' kelimesi Teleüt dilinde *yörgömöš* biçimine uymaktadır. Yine Çağataycadaki *un* 'un' biçimi yanında *yun* sözcüğü de türemiştir. Bu örneklere *uzatmaq - yuzatmak, ešmek - išmek* kelimelerinin yanı sıra *yešmek* fiili de eklenmelidir.[1109]

Tuna Tatarlarının dilinde eski *eki* biçiminden *yeki* ('iki'), *ešit-* biçiminden *yešit-* ('duymak') gelişti.[1110] Hatta söz konusu *y-* bu diyalektte *dž-* ekine dönüştü: *Džïraq* 'uzak', Osmanlıcada 'ırak'.[1111] Pek çok ağızda da *y-* ile başladığı üzere, Osmanlıca *yiğirmi* '20' kelimesinin ilk kısmındaki *iki* sözcüğü (İkinci kısımda Moğolca arban '10' kelimesi vardır.) aynı çerçevede ele alınmalıdır.[1112] Ramstedt[1113] şu biçimsel Türkçe eşleşmelere işaret etmektedir: *aġač ~ yïġač, üye ~ yüye, üksäk ~ yüksäk* 'yüksek', *üzüm ~ yüzüm* 'üzüm', *üzük ~ yüzük.*

Bu unsurun Çuvaşçada da olması ayrıca önem taşımaktadır.[1114] "Bisweilwn wechselt das anl. *i* mit *yə-* mundartlich im Tschuwassischen."[1115] Ašmarin'de Çuvaşçadaki ikincil *y-* hususuna şu örneklere rastlamaktayız: Osmanlıca *iz ~* Çuvaşça *yĕr*, Kazan Tatarcası *at* 'isim' ~ Çuvaşça *yat*, Kazan Tatarcası *ïzan* 'Grenzfurche' ~ Çuvaşça *yăran*, Kazan Tatarcası *aq* 'akmak' ~ Çuvaşça *yux-*, Osmanlıca *it* 'köpek', ~ Çuvaşça *yăDă;*[1116] *y*-Türkçesi *üzäŋgi, üzäŋgä* ~ Çuvaşça *yărana.*[1117] *İnäk* sözcük ailesinin de *y-* ile başlayan bir grubu bulunmaktadır: Kırım Tatarcası *yïnaldïr-* 'betrügen, tänschen' (bkz. *ınandır-* 'glauben machen'). *İnal* rütbe adı, *yïnal* şeklinde de vardır.[1118] Bu *y-* Bulgarcada eski değildir ve *dž-* dönüşümüne uğramamıştır.[1119]

Sözcük başında bulunan *y-*, Bulgarcanın etkisiyle ardından bir sesli harf alıyor olabilir. *Y*-Türkçesindeki *ik ~* Osmanlıca *iy* 'iğ' sözcüğünü Çuvaşçada *yav-* 'örmek' sözcüğü karşılamaktadır. Kelime aynı

[1108] Pröhle: KSz X, 1909, 84, 100-102.
[1109] Thúry, Behdzcet ül Lugat 65-66.
[1110] Kúnos: KSz V, 1904, 301, 303, 304.
[1111] Kúnos: KSz V, 1904, 298.
[1112] Schott, Versuch 75.
[1113] JSFOu XXIV: 1, 21.
[1114] Ramstedt: JSFOu XXXVIII, 52.
[1115] [Çuvaşça yapıda *i*, yer yer *yə-* ile yer değiştirir.] Räsänen: MSFOu XLVIII, 52.
[1116] Munkácsi: Ethn VI, 1895, 362.
[1117] Gombocz: KSz XIII, 1912-1913, 5.
[1118] F. W. K. Müller, Ein Doppelblatt 11., 97. sıra; krş. Gombocz, Árpádkori Török Személyneveink 48; ayrıca krş. Togan, IF § 36 (Oğuzlarda) ve 257 (Bulgarlarda).
[1119] Yine de krş.: Çuvaşça *y, ś* sesini de temsil edebilir. Çuvaşça *śăvar* 'ağız', Räsänen, Tschuw. Lw. Tscher. 198; Räsänen, EtWb 8b.

zamanda Eski Çuvaşçada *yäg-* biçimini işaret etmektedir.[1120] Bulgarcadaki *inäk*, *inäx* ve ayrıca *yänäx* sözcükleri de benzer şekilde ortaya çıkmıştır. Doğrudan bu hususa bağlanamasa da Moğolcada da kalın perdeli benzer bir yapı bulunması çok ilginçtir. Bu biçim: *yanāq* ~ *yanăġ* ~ edebî *inaġ* 'dost, arkadaş'.[1121] Kelime sonundaki Bulgarca -*äx* bugünkü Macarcadaki -*ő* ekine temel teşkil etmektedir.

'Devlet başı' anlamındaki iki boy adı, *Tarján* ve *Jenő* Yedi Macar boyu hakkında fazlasıyla bilgi vermektedir. Bu boylar birbirlerinin yanında organize olmuştur, ayrıca *Kürtgyarmat* boyunun ardından gelen devasa bir boy bileşenidir. Öyle görünmektedir ki, sonraki boylar bu denli önem taşımayacaktır.

G. Kér

Yedinci boyun adı *Καρή*, yâni *Kér(i)*.[1122] *İrnek* ve *İlek* (Ernák ve Ellák) sözcüklerinin incelenmesinde görüldüğü üzere Türkçe ve Macarca sözcüklerdeki e sesi Bizanslılar tarafından sıklıkla *α* ile değiştirilmiştir. Bu boy adı Macaristan'daki *Kér* yer adlarında kalmıştır. En eski biçimine Kral Kálmán'ın 1113 yılına ait Zobor vesikasında rastlamaktayız: *Ker*; 1156; *Ker*;[1123] 1193: *Ker*.[1124] İlaveten Abaúj, Arad, Bács, Bihar, daha eskiden Csanád, Fejér, Gömör, Heves, Hont, Nógrád, Nyitra, Pest, Somogy, Sopron, Szatmár, Temes, Tolna ve Veszprém bölgelerinde *Kér* yer adları bulunmaktadır.[1125]

Yapı, Attila'nın ölümünün ardından 200 yıl sonra, Yedi Macar boyunun Kama-İdil civarında kurulduğu esnada kendini göstermiş olabilir.[1126] Bu bakımdan *Kér* gibi kısa bir sözcüğün nasıl ve hangi kültürel çevrede ortaya çıktığını, ne anlama geldiğini açıklamak zahmetli bir çaba olacaktır.[1127]

[1120] Benzer şekilde bkz. Çuvaşça *yal* 'köy'. Krş. Togan, IF 105-106.
[1121] Bkz. Vladimircov, Sravn. Gram. 189.
[1122] Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 23., 1. Moravcsik, Byz-Turc. II², 154; Gyóni, A Magy. Nyelv Gör. Szórv. 66.
[1123] Knauz, Mon. Strig. I, 108.
[1124] Székesfehérvári Keresztesek Okl.; Jakubovics-Pais, Ó-Magy. Olv. 54.
[1125] Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 21-23
[1126] Başka yerde de belirttiğim üzere söz konusu süreç tamamen karanlık devir olarak değerlendirilemez.
[1127] Oğuz boy adlarını açıklamak kısmen daha kolaydır. Anlaşılması gerekmektedir ki, özellikle eski dönem boy adlarının ele alınmasında zorluklar ortaya çıkmakta ve yeni adların tetkiki aşamasında aralarında bir bağ kurulamamaktadır.

Macar *Kér* boy adının tarihsel gelişimi bir sorun teşkil etmese de aynı tespiti kökeni hakkında yapmamız mümkün değildir.[1128] Altay (Oryot) ve Abakan (Hakas) ağızlarında *ker* sözcüğü hayvan adlarının önünde sıkça kullanılır: *Ker balïq* 'koca balık', *ker quš* 'çocuk kaçıran koca balık', *ker yïlan* 'koca yılan', *yïlandïŋ keri* 'yılanların kralı'. Ne ses yapısı ne de anlambilgisi açısından olası bir eşleştirmeye (Türklerde sıkça karşılaşılan, semantik olarak güç, kudret ifade eden adları kastetmekteyim.) mâni bulunmasa da Türkçe sözcüğün kökenini bilmemekteyiz. *Kerey* etnonimi de bu çerçevede ele alınabilir.[1129] Ayrıca Şor Türklerine bağlı bir boydaki etnonim olan *Kereš* (bkz. *Türk - Türgeš*) adının Kér adı ile eşleşmesi olası görünmektedir.

H. Keszi

Sekizinci boyun adı *Καση* = *Keszi*.[1130] Bu boyun izlerini *Kesz, Keszi, Kesző, Keszű* yer adları muhafaza etmiştir.[1131] Bugünkü *Keszi*, adın en sık karşılaşılan biçimidir. Ancak Macaristan'daki *Keszi* yer adları hassasça incelendiğinde büyük çoğunluğunun *Kesző* yapısından geldiği görülecektir. Géza Nagy'ın[1132] Keszi yer adlarına ilişkin tespitlerine bakacak olursak: "Arad Bölgesi'nin eski Zaránd kısmında vaktiyle böyle bir ada sahip dört yer bulunmaktaydı. Békés-Gyula'nın doğusundaki *Keszi* sahrası, XV. yüzyılda *Kezyeghaz* adıyla da anılmaktaydı. Vadász ve Apáti civarında, güneye doğru *Váraskeszi* (Varaskesev, Varaskezu, -kezew, -kezy) bulunmaktadır. Yine burada *Csama-* ya da *Csunakeszi* (1344. Chanakezu, Chanakezew, 1515. Chwnakezy) ve Csermő'den kuzeye doğru *Somoskesz* (1344. Samugkezew, 1461. Samul ya da Samolkezy... Csánki, I. 729, 735, 743, 747.) adlı yerler mevcuttur."

Yaklaşık elli *Kesz, Keszi, Kesző, Keszű* yer adının büyük kısmında aynı durumu tecrübe etmekteyiz. Adlar incelendiğinde eski biçimlerinin *Kesző* olduğu saptanabilmektedir. Kaynaklarda *Kesző* tipini göstermeyen *Keszi* yer adlarında, yabancı bir dilden geçmiş biçim kendini sıkça göstermektedir. Lâkin derinlemesine incelendiğinde söz konusu *Keszi* adının eskiden *Kesző*, daha da eskiden *Keszey* olduğu

---

[1128] Yedi Macar boy adları arasında *Nyék* Macarca, *Megyer* ise eski Fin-Ugor kökenli adlardır. Buna karşılık *Kürt* ve *Gyarmat* adları büyük ihtimâlle ve *Tarján, Jenő, Keszi* ile yarı bağımsız *Gyula* ve *Kovár* boylarının adları kesin olarak Türkçe kökenlidir. Konstantin'in sıralamasında karşılaşılan Kér adının da tartışmasız biçimde Türkçe kökenli olduğunu düşünmekteyim.

[1129] Krş. makalem: UAJb XXXVI, 1965, 360-365.

[1130] Moravcsik, Byz-Turc. II², 155; Gyóni, A Magy. Nyelv Gör. Szórv. 67.

[1131] Krş. Melich: MNy XXIV, 1928, 241 ve sonraki sayfalar.

[1132] Turul XXVIII, 1910, 52.

takip edilebilmektedir. János Melich, MNy XXIV. cildindeki "Ó-Magyar Szóvégi -γ Tót Helynevekben" adlı makalesinde Macarcadaki *Keszi* yer adlarının Slovakça *Kosigy* biçimiyle açıklanabileceğini gösterdi. Söz konusu türeme, Eski Macarca *Kesiγ* varyantının Slovakçadaki novinativ çoğul ekle birleşmiş karşılığıdır. Bars Bölgesi'nin Léva kısmında *Garamkeszi* adlı bir yer olup, hakkında eski bir kaynağa sahip değiliz, yine de Slovakça *Kosihy* yer adı, mezkûr adın Eski Macarca varyantını açıkça muhafaza etmiştir. Melich'in makalesinden daha birçok örneğe atıf yapılabilir.

"Szilágymegye'nin Középszolnok civarında, Tasnád'dan batıya doğru *Nemeskeszi, Oláhkeszi* adlı yerler mukîmdir. (Romence Chiseu), (Csánki I, 558)."[1133] Romence adın eski yapıyı koruduğu açıkça görülmektedir. XI. ve XII. yüzyıla ait en eski Macar kaynaklarında *Keszi* adı *Keszeγ* biçiminde kaydedilmiştir.

1086-1094 / XII. yüzyıl:[1134] *Keseih* (*ə*: *Kescih*, okunuşu: *Kesziγ*.)

1113 (Zobor vesikası): *Kezu* (Okunuşu: *Keszũ*.)

1156:[1135] Kesceu (Okunuşu: *Keszeü*.)

1164:[1136] Kesceu (Okunuşu: *Keszeü*.)

1171:[1137] Kesceh (Okunuşu: *Keszeγ*.)

1181:[1138] in uilla Kesvh (Okunuşu: *Keszüγ*.)[1139]

Neticede XI.-XII. yüzyıla ait veriler şu şekildedir: *Keszeγ, Keszeü, Keszëü, Keszũ* ve *Keszüγ*. Kaleme aldığımız satırlar çerçevesinde adın Eski Macarcadaki biçiminin *Keszeγ* > *Keszõ* olduğu açıkça görülebilmektedir. Sözcük sonuna *-eγ* ~ *-õ* küçültme ekinin gelmesi ve bunun başka bir ek olan *-i* ile yer değiştirmesiyle *Keszi* biçimi türemiştir. Neticede Kesz biçimindeki *-eγ* ve *-õ* ekleri tespit edilmiş ve yalın hale ulaşılmıştır. Ancak ismin açıklanması esnasında *Kesz* sözcüğünden yola çıkmak tercih edilen bir durum değildir. Zirâ yukarıda tartışılan eski verilerin güvenilirliği temelinde, Macarcada söz konusu adın temel biçimi *Keszeγ*'dir. Elbette Konstantinos'ta rastlamamızdan ötürü Kezsi ya da Kesz biçimlerinin de oldukça eski

[1133] Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 53.
[1134] Pannonh. Rendtört. VIII, 269.
[1135] Knauz. Mon. Strig. I, 107.
[1136] Jakubovich: Levélt. Közl. II, 1924, 156.
[1137] Benedek Veszprémi Comes Végrendelete, Veszprém. Jakubovics-Pais, ó-Magy. Olv. 47; Jakubovics: MNy XVIII, 1922, 164.
[1138] A veszprémi egyház szabadosainak földet ad; Veszprém.
[1139] Bu verileri Emil Jakubovics'ten aldım.

olduğunu belirleyebilmekteyiz. İlaveten küçültme ekleri, Eski Macarcada aydı sözcükte sıklıkla birbiri yerine kullanılmıştır.

Kesz, Keszi, Kesző adlı yerleşim yerleri Arad, Bács, Baranya, Bács, Békés, Bihar, Borsod, Esztergom, Fejér, Gömör, Hont, Komárom, Nyitra, Pest, Sáros, Somogy, Sopron, Szilágy, Temes, Tolna, Vas, Veszprém ve Zala bölgelerinde bulunmaktadır.[1140]

Açıklamamızdan anlaşıldığı üzere Keszeγ formundan yola çıkılması gerekmektedir. Sözcük Bulgar Türkçesi *kesey* ifadesinin kurallı karşılığı olup, *y*-Türkçesindeki temsilcileri şu şekildedir: Uygurca *kesek* 'parça, kısım, dal'. Osmanlıca *kesik* 'kesilmiş, parçalanmış'. Teleütçe *kezik* 'parça'. Karaimce *kesek* 'parça'. Kumanca *keseü* 'parçacık'. Kazan Tatarcası *kisäk* 'parça, kısım'. (Sözcüklerin tamamı *kes-* 'kesmek' fiilinden.)[1141] Dolayısıyla Macarca *Keszeγ* boy adının Türkçe eşi 'kısım / parça / kol' anlamına gelmektedir.

Bu boy adı Türk boy adlarının 'parça, kalıntı, kırıntı' gibi pratik bir semantik grubuna dâhil olmaktadır. Özellikle *kes-* 'kesmek' fiilinden, sıkça karşılaşılan *Kesir, Kese, Kesek, Kések* etnonimleri türemiştir. Belki de bu ismin Macarca varyantlarında birçok Türkçe biçim kendini göstermektedir.[1142] Nogaylarda ve Kırgızlarda da Kesek, Kések sözcükleri kullanılmaktaydı. Ayrıca *kes-* fiilinin türevlerinden etnonim olarak istifade edilmesi hususunda Kuzeev'in gösterdiği kaynaklar oldukça ciddidir.[1143]

3. GYULA BOYU

A. Başkurtlarda Yula

Yulaman (*Gyula*) Başkurtlarda dikkat çeken bir boydur. Bu adın Başkurdistan'da *Yulay* biçimi de mevcuttur. Aynı şekilde Macarcada, pek çok kaynakta *Gyulaj* biçimi tespit edilmiştir.[1144] *-j* eki Macarcada da Başkurtçada da bulunmaktadır.[1145] Macarca ve Başkurtçadaki iki *Yulay* (*Julaj*) birbirlerine bağlı ya da bağımsız örgütlenmeler olabilir.

[1140] Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 52-54; Melich: MNy XXIV, 1928, 242 (Békés Bölgesi'ndeki *Keszi* hakkında).
[1141] Ayrıca bkz. Joki, LwSs 179.
[1142] Krş. Pais Dezső: MNy XXVI, 1930, 298-299; Pais Dezső: MNy XXXI, 1935, 53-54.
[1143] Krş. Proishoždenie, Index.
[1144] Németh: NyK LXVIII, 1966, 46.
[1145] Krş. Gábor Bálint, Kazáni-Tatár Nyelvtan 28 (25 § 23.)

Başkurtistan'da *Yulan* boyu[1146] olduğu bilinmektedir. İnceleme konumuza dâhil edilebilir olsa da konu kesinliğe kavuşmuş değildir. Başkurdistan'daki *Yulay*'ın[1147] önemsiz bir yan oluşum olduğu söylenemez, ek olarak *Yulay-Tarxan* boy adı da göz önünde bulundurulursa oldukça köklü bir boy sistemiyle karşı karşıya olduğumuzu kabul etmek gerekir. *Yula* aynı zamanda umumî bir boy adı değildir. Aşağıdaki satırlarda, Bulgar hükümdarlık listesinin ele alındığı yerlerde görüleceği üzere *Yula ~ Džula*, Attila'nın hükmettiği boydur ve onun dünya imparatorluğunun ortadan kalkmasından sonra pek çok toprakta egemen olmaya devam etmiştir.

Yula sözcüğünün başındaki *y-* sesinin varyantları olan *dž* ve *ž* sesleri, çalışmamızın ilerleyen kısımlarında ele alınacaktır. Öte yandan *y ~ dž* seslerinin yer değişimi meselesi hakkında geniş bir literatür mevcuttur. Pröhle Başkurt fonetiğine[1148] dâir özgün biçimde ifade edilmiş satırlarında şunları kaydetmektedir: "*Dž-* orijinal *y-* yerine Türkçe-Tatarca sözcüklerin başında yer alır: *Džil* 'rüzgâr', *džer* = yer 'şarkı', *džort* = yort 'ev'. Ancak *y* ve *dž* seslerinin değişiminin, yabancı dillerden geçen sözcüklerdeki *dž-* ve *y-* seslerine kıyasla eski, orijinal sözcüklerde sınırlı sayıda, oldukça az görüldüğünü belirtmek gerekir."[1149] Dolayısıyla Başkurtlarda *Yula* (*D'žula*), *Yulay*, *Yulaman*[1150] ve büyük olasılıkla *Yulan* kelimelerini aynı grup içinde ele almak gerekmektedir.

B. Peçeneklerde Yula

Peçeneklerin bir boyu IX. yüzyılda Yula adıyla anıldı. Bu mevzu hakkında benim de yazdığım bilinmektedir. Bu bakımdan şimdi sadece isimlerini zikretmeyi yeterli görmekteyim.[1151]

C. Alan Kralının Adı: Dula

Macar vakanüvis Simon Kézai, Hunor ve Magyar'ın kızlarını kaçıran Alan Kralı Dula hakkında bilgi vermektedir.

[1146] Kuzeev, Baškirkie Šežere 99.
[1147] Kuzeev, Baškirkie Šežere 128, 161, 162.
[1148] KSz IV, 1903, 196.
[1149] Ayrıca krş. Dmitriev: JA CCXII, 1928, 195.
[1150] *-man* eki hakkında yukarıdaki satırlara bakınız. Başkurt etnonimlerinde bu ekle sıkça karşılaşılmaktadır. Örneğin bkz. *Törökmän, Äptelmän, Nägmän.*
[1151] Bkz. makalem: Die Petschenegischen Stammesnamen. UJb X, 1930, 27-34; yeni bir kaynak: Moravcsik, Byz-Turc. II^2, 115; Doerfer, TMEN III, 3-6 (§ 1022).

Önceleri *Dula* sözcüğünün karşılığının Türkçe *Yula* olduğunu kabul etmemiştim.[1152] Aynı zamanda Erdel ve Tuna Bulgarlarının kullandığı *Gyula* adı ile bağlantısı olduğunu da düşünmemiştim. Şimdi meseleyi yeni bir bakış açısıyla değerlendirebilmekteyim: Görmekteyim ki, *Gyula* adı Attila'nın milletinin adı ve Kafkasya'da Hun-Bulgarları ile komşuluk yapan, Hunlarla uzun ve aralıksız bir tarihi paylaşan bir kralın adı olarak Attila'nın dinastisinin ismidir. *Gyula* boy ve millet adının gerek Başkurtlarda gerekse Peçeneklerde görülmesi, ayrıca Alanlarda kudretli bir hükümdarın adı olması oldukça dikkat çekicidir.

D. Sibirya'da Yula

Bu adla Sibirya'da da karşılaşılmaktadır. László Rásonyi, kişi adları hakkında hazırladığı eserinde Yula ve Džula kişi adlarına, özellikle Kazak topraklarında sıkça rastlandığını kaydetmektedir. Burada odak noktasının kişi adları olduğunu vurgulamak isterim. Neticede etnonimleri ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazak şecerelerinde sık görülen kişi adları şu şekildedir: *Džulaman* (1825, 1836, 1837), *Žulaman*, *Yolaman*, *Džolaman* vs.[1153]

E. Tuna Bulgarlarında Džula

Eski Bulgar hükümdarlık cetveli, *Gyula* dinastisinin kalıntılarının temelidir. Dönemi tam olarak saptanamamış[1154] cetvel, şöyle başlamaktadır: "*Doulo* [*Džula*] boyundan gelen Avitochol 300 sene yaşadı."[1155] Satırlar şöyle devam eder: "Doulo boyundan gelen İrnik [Attila'nın oğlu] 150 sene yaşadı."

Priskos'taki *'Ηρνάχ* adı, cetveldeki İrnik adıyla aynıdır. (Aynı şekilde *Avitochol* da sadece Attila adının bozulmuş bir varyantı olabilir.) Hükümdarlık çizelgesine göre *İrnik* ve *İrnik*'in babasının Attila hanedanlığından olduğu açıktır. Çizelgede, *Doulo* = *Džula* milletinden altı hükümdar daha sıralanmaktadır. Tüm bu verileri eldeki kaynak dolayısıyla kesin olarak[1156] değerlendirebilmekteyim. Küçük

---

[1152] Burada meselenin ihtimâl durumunu ortadan kaldırmaktayım. Ek olarak bkz. Minorsky, Ḥudūd 457; László Gaál'ın tanıtımındaki Christensen'in verisi (*Dula* Alan adıdır.): KCsA I, 1925, 433, 434; Hóman, Hun Hagyomány 53., 121; Abaev: Europa et Hungaria (Congressus Ethnographicus in Hungaria. 16-20. X. 1963) Budapest 521.

[1153] Bu verileri bana László Rásonyi Nagy verdi. Ayrıca krş: Dscholaman (Radloff, Proben III, 237); Džolaman (Tynyšpaev, Mat. 69).

[1154] Moravcsik, Byz-Turc. II², 352-354.

[1155] Avitochol ile Attila adının aynı olduğuna dâir şüphe yoktur. Krş. Pritsak, Bulgarische Fürstenliste 38., 2.; Basin, Les Calendriers Turcs Anciens et Médiévaux 798.

[1156] Krş. Hóman, Gesch. des Ung. Mittelalters. Berlin 1940, I, 49.

bir bilgilendirme olarak, yazdığım satırlar hakkında geniş bir kaynak listesi bulunmaktadır. Destek niteliğinde bir çalışma olarak, Macarların yurt tutma öncesindeki dönemlerine dâir Gyula Moravcsik toparlayıcı bir eser yazmıştır.[1157]

F. Macarların Gyula Hanedanlığı

Macarların Gyula adlı bir hanedanlığı bulunmaktadır, ayrıca bir "Gyula halkı" ve Gyula boyu da vardır. Bunlar Árpád dinastisine bağlı; ancak Yedi Macar'dan bağımsız organizasyonlar olup, Balkan Bulgar Gyula Hanedanlığı ile ilişki halindeydi. Yedi Macarları ya da Balkanlardaki "Doulo" Hanedanlığını incelerken kâbil olduğum kaynaklara kıyasla, bu konuyu nihâî olarak dokümanlara dayandıramamaktayım. Ancak ilerideki satırlar kesin suretle *durumlarını ifade etmektedir:*

Eski Macarcada Gyula bir ad ve unvan idi. 860-870 civarındaki İslamî kaynaklara göre hükmeden bir idarenin sıfatıydı.[1158] Yurt tutma ardından bu ad Erdel'de yayıldı: Erdel hükümdarları *Gyula*lar.[1159] Az önceki satırlarda gördüğümüz üzere Gyula hükümdarlık adı, bazen boy,[1160] bazen hükümdarlık adı, bazense basit bir ad olarak İdil'den Altaylara kadar uzanan coğrafyada; Attila'dan günümüze kadar ulaştı. Bu hükümdarlık adının eski biçimi 'meşale' anlamına gelen *Yula* (~ *Džula*) idi.[1161]

Orijinal unvan adı pek çok durumda —burada da— metaforik yollarla ortaya çıkmıştır. Örneğin *tirek* bu çeşit bir unvandır. Temel olarak 'dayanak' anlamına gelmektedir. Daha sonra Uygurlarda bir unvan adı olarak da kullanılmıştır.[1162] Kutadgu Bilig, Namagan elyazmasında geçen şu satırlar *Yula*'nın nasıl bir ad olduğunu semantik açıdan göstermektedir: "Yula erdi halqqa qaraŋġu tüni." "O karanlık gecede, o millet için meşale idi."[1163] Sesbilgisel anlamda ad, Eski

---

[1157] Byz-Turc. II², 353-354.

[1158] *Gyula* hükümdar adına ilişkin pek çok kaynak bulunmaktadır: İbn Rüste'nin kaynakları, Çasar Konstantinos'un kayıtları, Thietmar'ın verileri. Kaynaklardan bize ulaşan varyasyonlar arasında *Jula* biçimi önemli olup, *Gila* aynı derecede ehemmiyet taşımamaktadır. Aşağıdaki satırlarda bu meseleyi ele alacağız.

[1159] Erdel'deki gyula hükümdarları aşağıdaki satırlarda ele alınacaktır. Burada bilindik kaynaklara ve öncelikle Melich János'un eserine atıfta bulunmaktayım: Honfoglaláskori Magyarország (MNyK I: 6.

[1160] Unvan adı > etnonim değişimi Türklerde sık karşılaşılan bir durumdur.

[1161] Bkz. Pais Dezsõ: MNy XXVII, 1931, 170-176.

[1162] Bkz. Doerfer, TMEN II, 655 (§ 997). Bu eserde semantik bir tutarlılık olarak *tayanu* unvanına atıf görmekteyiz. Bkz. Doerfer, TMEN II, 651-652 (§ 994).

[1163] DTS 278a.

Türkçedeki sözcük başı *y-* takısını almıştır. Bu takı diğer (*dž*, *š*) başka sözcük başı eklerle değişim halindedir.[1164]

Macarca Gyula-Jula adlarının bir boy adı olarak Başkurdistan'da kendini gösterdiğini bilmekteyiz. Árpád devrinde de bir boy adı olarak teşekkül etmiştir. Lâkin genellikle bilinen Yedi Macar boyu içinde olmaktan ziyade, ayrı bir boy yapısıdır. Yer adı olarak Yedi Macar boyunun adları kadar sık karşılaşılmaktadır. Eski Macar hükümdarlık unvanı ve Erdel voyvodaları unvanı ile aynıdır. Bu iki durum (yer isimlerinde olağanüstü sıklıkta karşılaşılması ve hükümdarlık adı ile gösterdiği aynîlik göz önünde bulundurulduğunda) *Gyula* adının bir boy adı olduğunu kanıtlamaktadır.

İdil-Kama boyundaki Macarlığı ilk olarak kimin, hangi şartlar altında organize ettiğine (Hun-Bulgar yönetimi altında) dâir elimizde veri bulunmamaktadır. Bilinen ilk Macar hükümdarı Levédi idi. Unvanının ne ve yanındaki yardımcıların, bakanların kim olduğu hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Bu bakımdan Hun-Bulgar birliğinin kadim Gyula boyunu, Attila'nın haleflerini göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Macarlığın Hunluk ve Bulgarlıkla olan bağları bu şekildedir. Macarlar ne Catalaunum ile savaştı ne de Roma önlerine yığıldı. Hunların haleflerine ve akrabalarına katılmaları Attila'nın ölümüne dek gerçekleşmedi.

[1164] Räsänen, EtWb 210a.

BAŞKURDİSTAN'DAKİ ESKİ YURTTAN TUNA'YA

1. LEVÉDI HÜKÜMDARLIĞI

A. Levédia'da ve Onogur'da

Macarların büyük kısmı 830-850 arasında Macarların en büyük başbuğlarından biri olan Levédi'nin önderliğinde Başkurdistan'dan Don ve Tuna nehirlerin aşağı kısmına doğru yola çıktı. Ülkelerine hükümdarlarının adını verdiler.[1165] Macarlığın kadim boy adlarının burada[1166] bulunmasından ötürü sadece Başkurdistan'dan gelmiş olabileceklerini söyleyebilmekteyiz. Ayrıca Hun-Bulgar kültürel ve dilsel etkisi tekâmüllerinde temel rol oynadı.

Levédi ülkesinin doğu sınırı aşağı Don Nehri'nde idi. Hazarlar burada, imparatorluğun batı sınırında, 885 civarında yeni ve güçlü bir düşmana karşı Šarkel Kalesi'ni inşa etti.[1167] Tespitlerimizde Don Nehri ve *Don adı temel rol oynamaktadır. Macar kaynakları* Don'u farklı isimlerle de anmaktadır. *Anonymus*, eski Macar tarihini ve Karadeniz civarındaki Macaristan'ın, Dentü-Mogyer; 'Aşağı Don yanındaki Macaristan' sınırlarını şöyle betimlemektedir:[1168] "Scithia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur versus orientem; finis cuitus ab aquilonali parte extenditur usque ad nigrum pontum. A tergo autem habet flumen, quod dicitur Thanais, cum plaudibus magnis, ubi ultra modum habundanter inveniuntur zobolini, ita quod non solum nobiles et ignobiles vestiuntur inde, verum etiam bubulci et subbulci ac opiliones sua decorant vestimenta in terra illa.

...*dulciores herbe sabolorum Olpar herbis Scythicorum* idest Dentumoger? Et aque Danubii si sint meliorcs aquis Thanaydis?"

Yâni: "İskit ülkesi pek büyük bir yerdir, buraya Doni-Magyar [Dentumoger] denir. Doğuya doğru sınır, kuzey bölgelerinden Karadeniz'e dek uzanır. Ardında ise geniş bataklıklarıyla Don [Thanais] adlı ırmak bulunur. Yörede fevkalade ve ziyadesiyle bol sansar vardır. Böylece o topraklarda sadece soylular ve onların

---

[1165] Melich, HonfMo 6.

[1166] Şeżerelerde kadim Macarlara dâir izler henüz takip edilememektedir, saptanabilen Başkurt-Nogay hayatı ise İslamî niteliktedir. Kuzeev, "Tüm Güney ve Orta Başkurdistan, bugünkü Ufa bölgesini de kapsayacak şekilde; Nogay Orda coğrafyasındaydı." tespitinde bulunmaktadır. (Baškiskie Šeżere 180., 12.)

[1167] Bunların Peçenek olması mümkün değildir; Peçenekler bu dönemde Ural Irmağı'nın doğusunda yaşamaktaydı.

[1168] Bkz. Anonymus, MHK 393, 413 ve Györffy'nin çevirisi (MEH).

altındakiler değil, aynı zamanda sığır, domuz ve koyun çobanları da süslü kıyafetler kuşanır.

...Acaba Álpár toprağının çimi İskitya'nın, yâni Doni-Macarlarının [Dentumoger] çiminden daha mı tatlıdır? Ve Tuna'nın suyu Don'un suyundan daha mı iyidir?"

Anonymus İskitya'yı kadim Macar yurdu Dentü-mogyer ile eşleştirmektedir.[1169] Verilen bilgilerin ayrıntılarını yorumlamak lüzumsuz olacaktır. Onogur topraklarındaki kürk ticareti konusunda bilgi almış olmamız ise büyük önem taşımaktadır.

Don Irmağı, kaynaklarda sadece *Thanais* ve *Den* olarak değil aynı zamanda *Etël* adında da geçmektedir. Etël meselesini Melich ayrıntılı olarak ele almaktadır.[1170] Örneğin Kézai, Macarların Don Irmağı'na Etül dediklerini açıkça söylemektedir. Bu söylemin tarihsel gerçekliğini Fehér ve Gombocz tereddütle karşılamakla birlikte, o zamandan beri Türklerin de burayı *Et(d)i(ü)l* olarak andıklarına ilişkin veriler[1171] ortaya çıkmıştır.[1172]

Levédi ülkesinin diğer sınırı aşağı Tuna'da idi. Ceyhânî 870 civarında Macarların aşağı Tuna'nın diğer tarafındaki Hıristiyan Bulgarları izlediğini kaydetmektedir.[1173] Macarların Karadeniz'e doğru taşınmaları tarihsel anlamda büyük bir olaydı. 60-70 bin civarındaki göçebe, Karadeniz'de yer ve hayat arıyordu. Kesin bir bağımsızlık formunda olmasa da bu imkânı edindiler. Aşağıdaki satırlarda konu hakkında bilgi vermeye devam edeceğiz.

Macarların önceleri Karadeniz ve Kafkasya topraklarında bulunduklarına dâir hiçbir kanıt yoktur. Mesele ile ilgili ilk bilgi, 836-

---

[1169] *Den-tü* 'Don-boğazı'(?), krş. Kniesza: SztIstv-Eml. II, 462. *Vágtő* ve *Zsitvatő* sözcükleri de bu kapsamda değerlendirilmelidir.

[1170] İhtiyaç duyulan kaynaklar için bkz. KCsA II, 1926-1932, 237; MNy XXII, 1926, 347.

[1171] XV. yüzyıldaki Dlugos (Opera X, 3, 21, 24) Tatarların Don Irmağı'na *Edil* dediklerini yazmaktadır. Herberstein (1517) aynı bilgiyi vermektedir: Irmağın adı Rusça Don, Tatarca *Edil*; krş. Zsirai Miklós: MNy XXVI, 1928, 299.

[1172] Melich'in aksine (bkz. KCsA II, 1926-1932, 238) *Etil*'in bir dönem için tamamen Don yerine kullanıldığını düşünmekteyim.

[1173] Ceyhânî'ye bağlanabilen kaynaklar arasındaki Gerdîzî'nin sunduğu bilgiler Macarların ülkesine sınır görevi gören iki ırmağın adını muhafaza etmektedir: "Onların solunda bulunan nehir civarında [...] Slavlara yakın bir yerde Hıristiyanlardan, Romalılardan bir millet bulunur. Adları *Nndr* olup, Macarlardan fazla, ama güçsüzdürler. İki ırmaktan birine *Atil*, diğerine *Duba* derler. Nehir kenarındaki Macarlar onları görür." Bkz. Czeglédy: MÖst 107.

838 arasında *Continuatio Georgii* adlı Bizans kaynağında geçmektedir. Bu dönem aynı zamanda Šarkel'in inşasına denk gelmektedir.[1174]

"Onogurlar" yüzyıllardan beri Don topraklarında yaşamaktaydı. Ancak bu adı sadece Bulgar-Türkleri kullandı. Dolayısıyla Macarların nereden geldiğine, yeni yurtlarını nerede inşa ettiklerine ve buraya, Levédia'ya ne zaman yerleştiklerine ilişkin tespitte bulunmak mümkündür. Ancak bu aşamada Bjelaja'ya, Magna Ungaria'ya geri dönmemiz gerekmektedir.

Macarların çoğu ne zaman ve neden Magna Ungaria'dan ayrıldı? Bu soruya artık 830-835 civarı olarak cevap verebilmekteyiz. Ancak neden sorusuna sunabildiğimiz cevaplar kesinlik taşımamaktadır. Belki ekonomik nedenlerden ötürü. Kronikte halkın çok dağınık biçimde yaşadığı kaydedilmiştir. Bu basmakalıp bir bakış gibi görünse de yaklaşım, genel itibariyle doğrudur. Belki politik nedenlerden, ailevî, kişisel ya da maddî anlaşmazlıklardan ötürü, belki de kanlı bir iç savaşın (Dış anlaşmazlık olduğu düşünülmemektedir, zîrâ kaynaklarda izinin sürülebilmesi gerekirdi.) ardından söz konusu göç gerçekleşmiştir.

Macarların büyük kısmının Başkurdistan'ı bırakmış olması ve sadece önemsiz bir azınlığın bulundukları topraklardan ayrılmaması nedeniyle söz konusu bakış açısı oldukça mantıklı görünse de pek ihtimâl dâhilinde değildir. Bir olasılık daha bulunmaktadır. Kuzeyden daha sıcak, aydınlık, zengin ve güzel güney dünyasına inmek isteyen bir hükümdarın büyük hırsları neticesinde Macarlar, Magna Ungaria'dan Hazar ve Bizans İmparatorluğu dünyasına; toprağın daha verimli olduğu, altına ve ipeğe daha kolay ulaşıldığı deniz kenarına göç etti. Her göçebe millet gibi elbette Macarlar da gösterişi severdi.

Ceyhânî'de[1175] Macarların artık güneye indiklerinde "Slavları önlerine katarak ellerindeki esirlerle adı *K.r.ḫ.* [*Kerčí*][1176] olan Roma ülkesinin bir limanına kadar akın ettikleri..." kaydedilmektedir. "Macarlar tutsaklarla K.r.ḫ.-ye vardıklarında Romalılar onları karşıladı ve ticaret yaptılar."

Bu veri Macarların Bizans ticareti ile olan bağını göstermektedir. Elbette sadece esir ya da kölelerin değil, aynı zamanda hayvansal

[1174] Bkz. Moravcsik, Byz-Turc. I^2, 131; Šarkel'e: Krş. Czeglédy Károly: MNy XLI, 1945, 37.
[1175] Bkz. İbn Rüste'nin metni: Czeglédy Károly: MNy XLI, 1945, 37.
[1176] İbn Rüste'nin verdiği K.r.ḫ verisinin Kerč olarak okunmasına karşı çıkmaktayım. Bana göre K.r.ḫ, Heredotos ve Stephanos Byzantios'ta geçen *Gerrh(os)* adıyla eşleşmektedir. Bu ad Dinyeper'in doğusunda bir ırmağın ve yörenin ismidir.

ürünlerin de alışverişi yapılmıştı. Levédi'nin göçü önceden hesaplayıp hesaplamadığını bilmemekteyim. Her ihtimâle karşı Karadeniz, Hazar Denizi ve Aral dünyası hakkında bilgiye sahipti, kulaktan duyma da olsa Hazaria'yı iyi tanımakta ve pek çok şeyden haberdardı. Sâsâniler, Kafkas coğrafyası, Karadeniz civarındaki ticaret ve Bizans'ın üstün "Roma" kültürü hakkında malûmatı bulunmaktaydı. Batı dünyası ve Batı Hıristiyanlığı hakkındaki tecrübesi ise zayıftı.

Levédi'nin Kafkas topraklarına göçü, Nogaj ve Başkurt göçleri gibi gerçekleşti.[1177] Kuban Nehri gerek Macarlar gerekse Başkurt-Nogay göçleri açısından önemli rol oynamıştır. Başkurt ve Nogay göçlerinin arka planında büyük bir halk savaşının olduğu doğru olsa da bu durum doğrudan doğruya toplumsal yaşamda bir farklılık arz etmemiştir. Levédi durumunda da aynı şartlar geçerlidir. Şurası kesin ki, kuzey yurdundan güney yurduna gerçekleştirilen göç, doğal şartlar barındırmaktaydı: Güney topraklarının zenginliği göçebeleri kendine çekti. Macarların İdil-Kama boyunca gerçekleştirdikleri yolculuk hususunda, milattan sonraki ilk yüzyıllar için bu tespit doğru kabul edilse de meseleye dâir çok fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Ayrıca pek çok farklı tarihsel faktör de bu göçün başlamasında rol oynamıştır.[1178]

Yaklaşımlar doğru ya da yanlış, Levédi'nin uzun hükümdarlık döneminin karakteristik özelliğinin barış, refah ve iç büyümenin sağlanması yönündeki gayret olduğu kesindir. Kendisinin iyi bir asker olduğunu, aksi halde Hazarların kendisiyle ittifaka yanaşmayacağını da eklememiz gerekir. Ayrıca Kudretli Başbuğ Bulcsú, Macar politikasını devam ettirmiş olsa idi, Macarlar Peçenek ve Güneydoğu Oğuzları gibi yok olurdu.

Macarlığın bu döneminde, Levédi ile ilgili olmak kaydıyla pek çok tarihsel faktörün aynı anda etki oluşturması da mümkündür. Ancak ben bu aşamada Levédi'nin olumlu etkisinin altının çizilmesi gerektiğini düşünmekteyim. Milletin bir kısmının bulundukları topraklarda kalmasının motivasyonu (Julián Başkurdistan Macarları) Nogay ve Başkurtların göçlerinde de görülebilmektedir.[1179]

Yukarıda saydığımız şartlardan ötürü Levédi önderliğindeki Macarların göçü doğal bir süreçtir. Çasar Konstantin'in kaydettiği üzere 830'dan sonra öyle ya da böyle Macarlar Karadeniz sınırlarına

[1177] Kuzeev, Baškirskie Šežere 187., 10.
[1178] İkinci Peçenek akınıyla (896) Macarların Etelköz'den kuzey yerine güneybatıya yönelmeleri bir tesadüf değildir.
[1179] Kuzeev, Baškirskie Šežere 188a.

ulaşmış.[1180] hükümdar seçmiş ve ülke inşa etmiştir. Kaynağa göre Macarların hükümdarı, "ilk voyvodaları" Levédi idi. Levédi Macarları birleştirdi ve halkı yeni ülkelerine onun adını verdi. Hükümdarın adından ayırmak maksadıyla bu ülkeye ben Yunanca formuna uygun olarak *Levédia* demekteyim.[1181] Elbette hükümdar seçilmeden önce de Levédi Macarların lideriydi ve Macarların göçünü kesin olarak kendisi başlattı.

Macar kadim tarihi, Levédi hakkında çok az bilgi verse de özellikleri, uzun süre boyunca Macarların geleceğini teminat altına alması, bilge idaresi açık bir şekilde ifade edilmektedir. Eski Macar tarihçileri Levédi adını *Előd* adı ve kişisi ile karıştırmışlardır.[1182]Gyula Pauler ve Bálint Hóman da bu görüşü takip etmiş ve yanlışlık, Levédi adının incelenmesi hususunda büyük kargaşaya neden olmuştur. *Levédi* adını 1918'de Emil Jakubovich tespit etti.[1183] *Előd* adı ile hiçbir bağının olmadığını söylemekteydi.[1184] *Lē-: lēsz* fiilinden türemiştir. Sadece Macarların ilk hükümdarlarının bu adı kullanmadığı çok önemli bir veridir. 1138/1329 yılına ait bir vesikada *Levédi* (*Lewedi*) formuna rastlanmaktadır.[1185]

Gombocz Eski Macarca *Lende*,[1186] *Levente*[1187] isimlerinin *lenni* fiilinden geldiğini söylemektedir. Melich'in fikri de bu yöndedir. Osmanlıca-Türkçe kökenli *Levente* sözcüğü başka bir özellikte olup Árpád dönemi *Levente* kişi adıyla ilgisi bulunmamaktadır. Türkçe *bol-* 'olmak' fiilinin kişi adına dâir türemiş halleri de (*Balmaz*) bu çerçevede ele alınmalıdır.[1188]

Levédi basit ismine bağlı kaldı, hükümdarlığının büyüdüğü dönemde dahi bu adı, kulağa daha iyi gelen Türkçe bir isimle değiştirmedi. *Levédi* adı hakkında tarihsel yapıyı yansıtacak bir tespitte daha bulunabiliriz. Buna göre sahibi Magna Ungarialı Macarca konuşan bir dinastinin ya da aristokrat ailenin oğlu idi. Macarcanın konumu dolayısıyla yörede anadilin Macarca oldu söylenebilir. Ayrıca Macarlarda büyük bir Türk etkisi olduğunu burada vurgulamak

[1180] Gyula Moravcsik'in çevirisinde: "Türk milleti [Macarlar] eskiden Kazaria'ya yakın bir yerde kendilerine yaşayacak yurt buldu. Bu yere ilk voyvodaları Levédi'nin adından Levédia dediler. Levédi'den sonra gelenler de bu adı kullandı."
[1181] Krş. Melich, HonfMo 6-7.
[1182] Bkz. Szabó Károly, Kis. Tört. Munk.[2] I, 129, 132.
[1183] MNy XIV, 229-230. Krş. Macartney, The Magyars 92.
[1184] Pais, Magyar Anonymus 113.
[1185] Krş. Pais: MNy XVII, 1921, 160; Szabó Dénes: MNy XXXII, 1936, 131.
[1186] MNy XIII, 1917, 237.
[1187] MNy XII, 1916, 385.
[1188] Tabii olarak burada sadece semantik bir bağ düşünülebilir.

zorundayım. Ancak gerek Magna Ungaria döneminde gerekse daha sonra, bir egemen Türk tabakasının onduğuna ilişkin hiçbir kaynakta veri bulunmamaktadır.

Levédi'nin inanılmaz idarî yetenekleri vardı. 890-893 arasında bir ihtimâl Hazar kağanına, artık çok yaşlandığından ötürü mevcut politik yapılanmasını yenilemek istemediğini söylemektedir. Kudreti 20'li yaşlarında tamdı ve bu dönemde Macarları Başkurdistan'dan çıkarttı.

Alışılageldik adetlere göre organize edilmiş yeni imparatorluğa Levédia adı verildi. Bu durum büyük, yeni hükümdarın politik amaçlarını, kişisel motivasyonunu ve onun idaresine olan güveni göstermektedir. Levédi'nin elli yıl boyunca başarılı ve istikrarlı yönetimi de bilgeliğini kanıtlamaktadır. Hazarların güçlü hâkimiyeti altında Macarları birleştirmeyi başardı, böylece idaresi zamanında tarihe geçecek bir gelişim süreci başladı.

Yeni devlet Karadeniz'in kuzeybatı kıyısında kuruldu. Levédi devletin politik ve ekonomik yapısını, Kama ve İdil civarında tecrübe kazanmış Hun-Bulgar adetleri temelinde inşa etti, idare için gerekli kişileri atadı. Devletin güvenliği hakkında da düzenlemeler yaptı; bu meselelerle ilgili gerekli bilgi birikimine ve güce sahipti.

Göçebe devletin hayatını bir özellik karakterize etmektedir: Devletin temellerinde ele geçirme, fetih dürtüsü bulunmaktadır. Bu durum Attila devleti için de Kazak bozkırındaki büyük aileler için de[1189] ve Levédi için de geçerlidir. Akın, yağma ve fetih Levédi idaresindeki siyasî yapıyı biçimlendirmiştir. İdarî örgütlenme, batıya yönelen en büyüğünden en küçüğüne göçebe bir boy birliğine hitap etmekteydi. Bu şekilde ele geçirilen Slav köleler, Karadeniz limanlarında iyi fiyata Bizanslı ve Kafkasyalı tüccarlara satılmaktaydı.

Hazarlara yukarı satırlarda da değinmiştik. Kısa da olsa bu meseleye burada tekrar dönmemiz gerekmektedir. Zîrâ içlerinde bulundukları ekonomik ve kültürel şartlar, Levédi tarafından idare edilen Macarlarınkinden farklı değildir.

550'den sonra İç Asya'da iki büyük Türk İmparatorluğu kuruldu. Biri doğuda idi ve Orhun Kitabeleri burada ortaya çıktı. Diğeri ise batıda, Balkaş Gölü civarında vücuda geldi. Küçük çaplı, ancak önemli Talas Yazıtları bu coğrafyaya, Taşkent yakınlarına aittir. Her iki göçebe imparatorluk güçlü kültürel bağlantılar kurdu.

[1189] Krş. von Gabain: Acta OrientHung XI, 1960, 161-165.

VI. yüzyılın sonunda Türkler artık Karadeniz civarına ulaşmıştı ve bu dönemde Hazar İmparatorluğu'nun sınırları Kafkasya'nın kuzeyine, özellikle Aşağı İdil'e doğru uzanmaya başladı. İmparatorluğun çekirdeği, İç Asya'dan gelen, 560'tan sonra havâliye yerleşen ve Türkî bir dil konuşan Sabirlerden müteşekkil Türk-Hazar Türklüğüdür. 600'lü yıllarda Hazar topraklarında, Azak Denizi yakınlarında, Kuban Nehri'nin aşağı kısımlarında daha aynı yüzyılda zayıflayıp dağılan; ancak başlangıçta güçlü bir Hun-Bulgar imparatorluğu kuruldu. Bu sırada Türk-Hazar egemenliği büyümekte idi. Söz konusu aşamada, yâni 830 civarında Levédi'nin hangi politik şartlarda bulunduğunu bilmek gerekir.

Magna Ungaria'da Macarların maddî ve manevî temellerinin dayanak noktası İdil Bulgarlarıydı. Macarlar burada, Hazar *İmparatorluğu'nda kültürel açıdan daha yoğun bir etkinin altına girdi.* İmparatorluk politik, ekonomik ve askerî açıdan kusursuzca organize edilmişti. Ayrıca sâbık topraklarda Yahudilik, Müslümanlık, Hıristiyanlık ve diğer Asya dinleri mensupları yaşamaktaydı. Bu coğrafya *Onogur* (Hungarus adı buradan gelmektedir; fakat Macarlar henüz bu havâlide değildir. İsim 830 civarına değin başka bir millet tarafından kullanılmıştır.) adını taşıyan ve Bizans kültürüyle temasa geçmiş Hun-Bulgar topraklarıdır.

Macarlar Onogur'a Levédia'dan geldi. Onlar için ne Batı Sibirya kadim yurdu ne 830-840 öncesi Onogur-Macar ortak yurdu ne de VII. yüzyılda vuku bulan, Kafkasya'dan İdil-Kama'ya yönelmiş Onogur-Macar göçü aslında hiç var olmamıştı. Aksine Macarlar 840 civarında Başkurdistan'dan Levédia'a ulaştı.

Aşağı Don ve Aşağı Tuna arasındaki topraklarda, Levédia'da Hazarlar bağımsızlık sağlamış olsalar da 840 civarında havâliye ulaşan Macarlara karşı ciddi bir silahlı mücadele başlatmaya ihtiyaç duymadılar. Güçlü olmakla birlikte savaşmayı sevmezlerdi. Kendilerine özgü bir politika izlemekteydiler, buna göre komşu milletleri boyunduruk altına almaktan ziyade, onları vergi ve asker kaynağı olarak gördüler. Hakimiyet düşüncesine dayanarak kurulu politik durumu gerginleştirmediler. Macarlar söz konusu olduğunda da batı ya da Slav toprakları üzerindeki egemenliklerini Macarlar vasıtasıyla güçlendirmeye çalıştılar.[1190] Hazar kağanının güçlü idaresi, düzenli ordusu, paralı askerleri bulunmaktaydı. Levédi bu durumu görmüş ve iyi değerlendirmiştir. Levédi imparatorluğun Don

[1190] Elbette Macarlar bunu karşılıksız yapmadı. Pauler Gyula bu durumu güzelce resmetmektedir. Bkz. MNTörtSztIstv 16 ve sonraki sayfalar.

civarındaki sınırlarını güçlendirdi. Šarkel Kalesi'ni kendi topraklarındaki mimarlar yerine Bizanslı mimarlara yaptırdı. Arkeolojik kalıntılara göre bu yer daha sonra ayrıca önem kazanacaktır.[1191]

Bu şartlar altında Macarların Hazar İmparatorluğu'na karşı büyük ya da küçük her türlü askerî girişimden geri durmaları gerekmiştir. Yine de Hazar İmparatorluğu olmaksızın Levédi için Karadeniz yanında hayat yoktu. Silahla hedeflerine ulaşmayınca, barışçıl araçları kullanmaktan kendini alı koymadı. Önemli hiçbir husumet vuku bulmadı, Hazar kağanının devleti ve Levédi barış içinde yaşadı. Nitekim kanlı bir çarpışma olsaydı, bu hadiseyi kaynaklardan tespit edebilirdik. Bir süre sonra önemli bir olay gerçekleşti; sükûnet içinde cereyan etmişti; ancak aynı derecede önem taşımaktaydı: Levédi, Hazar İmparatorluğu ile ittifak kurdu.

Eski Türkçenin dil kaynaklarında *ičik-* fiiliyle ifade edildiği üzere göçebe devlet hukukunun en önemli özelliklerinden biri ile karşılaşmaktayız.[1192] Kök sözcük *ič* 'iç kısım', 'iç yer' anlamına gelmektedir. Kurallı bir türeme olan ve benzerlerine sıkça rastladığımız *ičik-* fiili 'bir imparatorluğa dâhil olmak', 'boyunduruğa girmek', 'teslim olmak' anlamına gelmektedir.

Hukukî ifadenin arkasında bir yer değişimi de söz konusu olabilir. Neticede Hazar kağanının hizmetine giren Levédi'nin Macarları hakkında Bizans İmparatoru Konstantinos şu bilgileri vermektedir: "Hazarlarla birlikte yaşarlardı. [Hatta bir kısmı Hazar İmparatorluğu'na taşınmıştı.] Üç yıl boyunca Hazarların her savaşına katıldılar."[1193] Politik hayatın işleyişine ilişkin tecrübeleri vardı. Zîrâ daha önce İdil Bulgarları ile birlikte yaşamışlardı. Belki Levédi, Hazar kağanı ile daha önceden anlaşmıştı ki, bu meseleye daha sonra geri döneceğim.

Hazar egemenliği zamanında (840-889) Macarların başbuğu Hazar kağanı olsa da Macarların doğrudan veziri Levédi idi ve Macarların idarî ve askerî idarecileri konumlarını sürdürmekteydi. Bazı yöneticilerin politik ağırlıklarını karakterleri belirlemekteydi. Levédi, baş voyvoda, kende ya da gyula olabilirdi. Ancak şurası kesindir ki,

---

[1191] Ligeti: MNy XXXII, 1936, 45; Minorsky, Ḥudūd 458., 4.

[1192] Krş. V. Thomsen, SA III, 61; Doerfer, TMEN II, 13-14. (§ 425).

[1193] İmparator Konstantin üç yıllık bir Hazar hizmeti hakkında bilgi vermektedir. Ancak bu, tabii olarak yanlış rakamdır. Ben kronolojik olarak elli yıl üzerinde durmaktayım. Bizans sarayında bulunmuş Macarların söylemlerinde ve buna mukabil kayıtlarında benzer hataların yapılması oldukça kolay olup, filolojik araçlarla düzeltilmeleri mümkün değildir.

Macarların liderliğini doğrudan kendisi yapmakta idi. Levédi 840 civarında Hazarlara katıldı ve yine o 889'dan sonra kır saçlarıyla Hazar-Macar feodal yapısının yenilenmesi hakkında görüşmek üzere Hazar hanına gitti.

B. Levédi'nin Evliliği

Levédi, Hazar İmparatorluğu'na katılma sürecini titizlikle gerçekleştirdi, aynı zamanda devlet yönetiminde en doğal ve en güçlü garanti olduğundan Hazar aristokrasisi ile ailevî ilişkilerin kurulmasına da önem verdi.[1194] Levédi aslında kağanın kızını istemiş ve reddedilmiştir. Ancak kağan Levédi'ye bir Hazar soylusunun kızını vererek onu kendisi evlendirmiştir. Böylece Levédi, Hazar aristokrasisi ile akrabalık bağı kurdu, diğer müttefiklerin de istediği gibi sarayı Hazar beyleriyle büyüdü; fakat bu evlilikten çocuk doğmadı.

Levédi yarım yüzyıl boyunca Hazarlara sadâkat ve başarıyla hizmet etti. Yaklaşık 80 yaşına geldiğinde, 889 civarında Peçenekler onu Onogur topraklarından attı. Levédi halkıyla birlikte batıya, Kiev'e doğru kaçtı. Siret ve Dinyeper arasında, Etelköz; 'ırmak arası' adlı yerde kendisine yeni bir ülke buldu. Bu olayın hangi şartlarda gerçekleştiğine dâir bilgimiz yoktur.

İmparator Konstantin, döneme ilişkin ve Levédi'nin politik durumuna mahsus önemli bir veri kaydetmiştir. Ben bu veriyi diğer araştırmacılara kıyasla daha farklı ele almaktayım. Levédi'nin artık Etelköz'de yaşadığı sırada, Peçenek savaşından sonra yeni bir tarihsel süreç başladı. Macarlar kağandan bir mesaj almıştı, Konstantin bu meseleyi şöyle ölümsüzleştirdi: "Kısa süre sonra kağan, Kazaria hükümdarı, Türklere [Macarlara] voyvodaları Levédi'yi kendisine göndermeleri için haber saldı. Levédi, Hazaria kağanına ulaştığı vakit, çağırılma nedenini öğrenmeye çalıştı. Kağan ziyadesiyle soylu, bilge ve cesur biri olduğundan ona Türkler arasında ilk kez kendi milletinin hükümdarlığına yükseltildiğini, verilen göreve boyun eğip, emre itaat etmesini söyledi." (Gyula Moravcsik'in tercümesi)

Mesele kendisini tanımladığından farklı bir açıklamaya lüzum görülmemektedir: Voyvoda İtil'e geldiğinde kağan kendisine Etelköz yurdunda da eski vasal yapıyı yenilemesini tavsiye etti. Levédi gibi

[1194] Çeşitli Türkoloji kaynaklarında, özellikle Çin İmparatorluğu tarihinin bazı vesikalarında söz konusu meseleye dâir pek çok örnek bulunmaktadır. Çin'in prenseslerini barbar hükümdarlara eş olarak dağıttığı bir dönem bile olmuştur. "Enişte" boylar ve başka benzer kurumlar Türk ve Moğol milletlerinde çeşitli defalar kendini göstermiştir. İyi bilinen Peçenek adı da 'Enişteçik Boyu' anlamına gelmektedir. Bu yapı Altay boylarında kadimdir.

akıllı ve sadık bir vasal kağan için belki de Etelköz'de, Onogur ülkesinde olduğundan daha önemli idi. Buna göre Levédi Kafkasya boylarının, batıdaki ve kuzeydeki Slavların kontrol altında tutulmasını sağlayacaktı. Ancak bu zamana gelindiğinde 80 yaşına ulaşmış bilge Levédi görevi kabul etmedi; "yeterli gücüm yok" cevabını verdi. Çok daha etkili bir siyaset izleyerek hükümdarlık için yerine Álmos'u ve dolayısıyla Árpád'ı önerdi.[1195]

Macar tarihçilerinin bir kısmı göçebe bir hükümdar açısından bu cevabı olası görmektedir. Bana göre de Levédi için akıllıca tek cevap bu olabilirdi, zîrâ artık çok yaşlıydı, çocuğu yoktu ve politik bir bilgelikle kendi yerine iki seçkin kişiyi önerdi. Macarlar yaklaşık altmış yıl boyunca, Levédi'nin egemenliği altında da bu şekilde yaşamıştı.[1196]

C. Hazar İmparatorluğu'nda Kültürel Etkiler

Bu dönemde Bulgar-Türk dil etkisi devam etti. Kuban Nehri yakınlarında, bu nehrin boğazından batıya doğru, eski Onogur topraklarında hüküm süren Onogur-Bulgar dilinden Macarcaya yeni ve önemli kelimeler geçti.

1930'daki bir konferansta[1197] Gombocz "coğrafî bitki örtüsüne bağlı nedenler" ifadesini kullanmaktadır: "Bunun önemine ilk olarak István Zichy değinmişti. Bana kalırsa Macar-Bulgar temas coğrafyasını Orta İdil havâlisi yerine daha güneyde aramak için sanki veriler bizi zorlamaktadırlar. *Sarap, csiger, szőlő, szűrni, seprő* kelimelerinin Türkçe kökeni; özellikle son üçünün özgün Çuvaşça biçimi, Macarlığın üzüm ve şarap üretimiyle Türkler; ancak özellikle Bulgar Türkleri aracılığı ile tanıştığını kuşkusuz hale getirmektedir. Üzüm kültürünün kuzey sınırı Mohilev (Dinyester yanında), Jekaterinoslav (Dinyeper yanında) ve Pjatyisbjanskaja'dan (Don yanında) başlamakta; Sarepta kentinde İdil'e ulaşmaktadır. Dolayısıyla 49° genişliğe sahip bir aralıkta kuzey coğrafyasına yayılmaktadır. Benzer şekilde *kőrisfa*, dişbudak ağacının 'Fraxinus excelsior L.' doğu sınırı İdil'e erişmemektedir. İlaveten *som*, kızılcık bitkisi ile 'Cornus mas L.' Güneydoğu Rusya'da, Kırım yarımadasında ve Kafkasya'da karşılaşılmaktadır."

[1195] Levédi'nin cevabını Konstantin şu şekilde sonsuzlaştırdı: Benim için gösterdiğin rıza ve iyi niyete minnettarım. Sana uygun şükranımı sunarım. Bu unvana yetecek kudretim bulunmasa da sana karşı bir söz söyleyemem. Lâkin benim dışımda adı Álmos olan başka bir voyvoda daha ve onun Árpád adlı bir oğlu vardır. Aralarında hizmetinizdeki Álmos ya da oğlu Árpád hükümdar olsun.

[1196] Krş. Pauler, MNTöertSztIstv 17.

[1197] Bkz. Honfoglalás Elötti Bolgár-Török Jövevényszavaink. Közzétette Ligeti Lajos. Bp. 1960, 29.

Tarihsel açıdan Macar milleti ikinci adını burada aldı. İlk kadim adı, kökeni Ugor devrinden gelen Magyar idi. Eski ve totemik isim Fin-Ugor kökenli olup, millet kendini bu şekilde adlandırmış ve yine bu ad, yabancı milletler tarafından kullanılmamıştır. Yabancı milletler Macarları Onogur adının varyasyonlarıyla ansalar da bunlar Macarlar tarafından bilinmemektedir. (*Hungarus*, *Ungar-*, *Hongrois*, *Venger* gibi isimler hep bu kökten gelmektedir.) Magyar, V. yüzyılın ikinci yarısından beri Kuban Boğazı havâlisinde yaşayan Bulgar-Türk milletlerinin adıydı. Macarlar ise bu adı, Hazar hanının kendilerine Onogur yöresinden toprak vermesinden sonra kullanmaya başladı.

Bu çerçevede iki Bulgar-Türk-Macar temasının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Biri 700-800 civarında, İdil-Kama havalisinde gerçekleşti. Diğeri ise 840-889 civarında Onogur topraklarında, Levédi'nin Kafkasya'ya hâkimiyeti zamanında vuku buldu.

Gombocz'un kusursuz, büyük emekle yeniden gözden geçirilmiş 1930 senesindeki konferansında[1198] kendisinin Kama-İdil teması düşüncesinden vazgeçtiği görülmekteydi. (Meselenin bu şekilde değerlendirilemeyeceğini gördük.) Ek olarak büyük bir titizlikle kaleme aldığı satırlarda, sadece Kafkasya temasını ele alıp, Macarların artık 463 civarında (yâni Attila'nın ölümünden yaklaşık 15 yıl sonra) bilindik göç hareketiyle, Sabirlerle birlikte Kuban coğrafyasına taşındığına değinir. Ancak meselenin bu şekilde değerlendirilmesi pek uygun değildir, zîrâ Levédi ancak 840 civarında Macarları güney topraklarına getirmiştir.[1199] Hazarlar ve Macarlar arasında kesintisiz dil temasından bahsetmek yanlış olacağından meselenin incelenmesinde daha da dikkatli olunması zarurîdir.

Onoguria'dan uzak olmayan doğu yörelerinde Alanlar (Yaslar ve Osetler) yaşamaktaydı. İranî, kültürel kökleri eskilere giden bu millet, ticaret ve sanayide tecrübeliydi. Ayrıca Attila'dan yüzyıllar önce Don-İdil coğrafyasındaki Türklerle ve daha sonraları Hazarlar ve Macarlarla canlı bir ilişki kurmuşlardı. Bulgar-Türklerinin aracılığı ile *vásár*[1200] kelimesi Alanlardan Macarcaya geçti. Ayrıca *vám*, *híd* ve temelde 'kalkan' anlamına gelen, ticarî hayatta ciddi öneme sahip bir silah adı olan *vért* sözcükleri aracısız olarak Macarcaya devroldu. Géza

[1198] Szerk. Ligeti, 20 ve sonraki sayfalar.
[1199] Bkz. Moravcsik, Byz-Turc. I², 67-68.
[1200] Ligeti: Acta OrientHung IV, 1955, 112.

Bárcsi'ye göre[1201] Macarcadaki *gazdag, verem, zöld, méreg, üveg, rég, hús, egész* sözcükleri de Alan kökenlidir.[1202]

Asszony[1203] < *Ohsun* kelimesi ayrı bir öneme sahiptir. Eskiden 'kraliçe', 'hükümdar hanım', 'sultan' anlamlarına gelen bu sözcük, Alancada *achsin* 'sultan, hükümdar hanım' sözcüğünden türemiştir. Bu sıradan bir alıntı sözcük olmayıp, arka planında hanedanlıkların aralarında yaptıkları evlilikler bulunmaktadır. Yine de Macarcaya geçiş esnasında form değişikliğine uğramış bir unvandır.

Tüm bunları göz önünde bulundurduğumuzda Kézai'nin Hunor[1204] ve *Mogor*'un, *(Magyor?) Belár*'ın[1205] ve Alan Hükümdarı *Dula*'nın kızlarını kaçırdıklarına dâir kaydını temelsiz bir masal olarak görmemiz zorlaşmaktadır. Mesele destansı özellikler gösteren tarihsel bir gelenektir. Milletler arasındaki evliliklerin kız kaçırma formunda kendini göstermesi oldukça sık görülen bir motif olup, egzogaminin de temelini teşkil etmektedir.

Nagyszentmiklós hazinesinin runik yazılı kaydı hakkında kaleme aldığım 1971 senesine ait makalemde[1206] bunun Türk yazısı olduğunu dile getirdim ve en tanıdık örneğinin Orhun abideleri olduğunu ifade ettim. Durum birkaç yerde rastladığımız bir motif olmak yerine, göçebe Türk kültürünün önemli parçalarından birini teşkil etmektedir. Özelliğini harflerin şeklinden ziyade yazım tekniği ve ağaca kazıma tarzı öne çıkarmaktadır. Eski Macarlar da ağaca yontulmuş harflerle mektuplaşmaktaydı. Bu meseleye daha sonra değineceğiz. İnceleme safhasındaki zengin bulgulara sahip Nagyszentmiklós hazinesinin runik yazısı Türk dilli olup, Türk-Hazar runik yazısı nitelikleri göstermektedir. Ayrıca Taşkent'ten kuzeydoğuya doğru uzanan Talas Vadisi yazıtlarının da Hazar karakteri barındırdığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla Baykal Gölü'nden Nikolsburg'a kadar birbiriyle bağlantı içinde olan bir yazı alanı söz konusudur. Neticede bu coğrafyanın *merkezindeki runik yazı hakkında bilgiye ulaşmış bulunmaktayız.*[1207]

İtil'de, Hazar başkentinde Asya Türk yazısını, bugün Budapeşte'de Yunan yazısını bildikleri kadar —*mutatis mutandis*— bilmekteydiler. Neticede Macarlar Türk yazısını almıştır. Bu Macar filolojisinin en

[1201] MSzók² 1958, 53.
[1202] Bunları içinde bazıları elbette Alan kökenlidir. Krş. TESz'in uygun başlıkları.
[1203] Bkz. Bárcsi, a.g.e., 53.
[1204] Temelsiz olmamakla birlikte uydurma bir isimdir.
[1205] Bulgar adının verilerle ispatlanabilir biçimsel varyasyonu.
[1206] The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe: aLingu XXI, 1-52.
[1207] Sekel yazısı Levédia'da mevcut olup, Türklerle bağlantı artık Erdel'de kesilmiştir.

önemli kısımlarından birini teşkil etmektedir. Düşündüğümüzde, devralınan Türk yazısının 15 karakteri sesiyle birlikte Macarcada bulunmaktadır. Bununla birlikte Türkçede *f* ve *h* sesi mevcut değildi, dolayısıyla Türkler için bu harflere ihtiyaç duyulmadığı söylenebilir. Macarcada ise her türlü fonetik durumda, sayısız *f* ve *h* sesi, ayrıca *h* sesine dönük (*x* gibi) işaretler mevcuttur. Ses olduğu sürece bunların ifade edilmesi için işaretlere de ihtiyaç duyulmuştur. Neticede bu iki işaret Yunan alfabesinden alındı.[1208] Macar *h* (*x* vesaire) ve Macar *f* karakterlerinin Yunanca işaretlerle tam olarak uyuşması, başka bir deyişle iki alfabe arasında sağlanan paralellik dikkat çekicidir.[1209]

Sesli harf karakterlerinin tarihi daha da önemlidir. Macar yazısında *a* ve *o* karakterlerine istisnasız ihtiyaç duyulmaktaydı. Macarlar bunları Slav Glagov alfabesinden aldı. Onogurlarda bu yazıyı tanıyanlar bulunmaktaydı. Macarcada *ö* ve *ü* sesleri için de ayrı bir işaret gerekmektedir. Kapalı *é* sesi için Türk yazısında ayrı bir karakter olduğundan bunu da devraldılar. Kapalı *é* sesi gerek Türkçede gerekse Macarcada büyük öneme sahipti. Ek olarak, Macarcada dokuz sesli harfin her biri için ayrı karakter kullanılmıştır.

Levédi Macarlarının yazı kültürüyle alâkası neydi? Hükümdar hanım pek çok kez İbranî kitabını görmüş olmalıydı. Belki kendisinin İbranî olduğunu gösteren bir mukaddeslik vesikası da bulunmakta idi. Yine okuma bildiği olasılıklar arasındadır. Onunla birlikte gelen Hazar beyleri arasında yazmayı bilenler elbette bulunmaktaydı. Ayrıca hükümdar hanımın Hazar kültürüne sahip bir kız arkadaşı da vardı. İbranî dilli muhafazakâr bir kültür içinde meseleyi başka türlü değerlendirmemiz mümkün değildir. Ayrıca Türk yazısı Levédi sarayında kullanılmakta ve hükümdarlık divanı üyeleri okuma ve yazmayı kesin olarak bilmekteydi. (*Tolmács* Türkçe kökenli bir kelimedir.)

Gözden kaçırılmaması gereken nokta, Macar runik yazısının da kalıntılarına rastlanmış olunmasıdır. Onogurların kuzey sınırında inşa edilen Šarkel Kalesi'nde birkaç on yıl önce Sovyet arkeologlar kiremitlere yazılmış Macar runik karakterlerini tespit etti. Šarkel runik karakterlerinin niteliğini saptayamasak da Macar runik işaretleriyle açık şekilde eşleştikleri görülmektedir. Jusupov'un bazı kiremitlerde

[1208] Bkz. eser sonundaki tablo.
[1209] Yunan harflerinin devralınmasına ilişkin kesin filolojik veri hakkında bkz. Kniezsa István: SztIstv-Eml. 441; benzer şekilde Lederer, MoTört I², 90.

tespit ettiği runik yazılar Šarkel'de bulunan kaplardaki yazılara benzerlik göstermektedir.[1210]

Onogurlarda tanınmayan bir bilim yoktu. Göçebenin hiç kitap görmediği çok kaba bir yanılgıdır. Ülkelerinde Bizans piskoposluğu da bulunmaktaydı.[1211] Her kültürlü Hazar, Macar ve Türk (tabii daha çok oral olarak) Orhun yazıtlarını bilmekteydi. Zîrâ Hazarların, yâni Türklerin on binlercesi runik yazılı taş anıtların ve tahta çubuklara kazılmış vesikaların dolu olduğu bir coğrafyadan geldi.

Onogur topraklarında hayat bu şekilde devam etti. Mevcut yapı korunmuş olsaydı muhtemelen Macarlar bugün Kafkasya'da, Kuban'ın yukarı kolunda, büyük dağlar arasında yaşıyor olurdu. Ancak 889'da Oğuz-Hazar-Peçenek savaşı başladı ve Macarlar Peçeneklerden ve Onogur topraklarından; Levédia'dan kaçtı. Yukarıdaki satırlarda değindiğim üzere şimdilik Kiev'in güneyine çekilmişlerdi. Dinyeper'den Seret'e kadar, mümkün mertebe Etelköz'ün kuzeyindeki yörelere yerleştiler. Ancak Peçeneklerle olan anlaşmazlıklardan ötürü Tuna ve Tisza'ya doğru daha da gerilemek zorunda kaldılar.

2. LEVÉDI HÜKÜMDARLIĞI'NIN ARDINDAN

Macarların kadim tarihinin krokisini oluştururken Levédi'nin uzun hükümdarlığının sonuna değin geldik. Levédi'nin boyu hakkında mâlûmâtımız yoktur, Yalnızca çocuğunun ve hükümdarlığa uygun bir yakınının olmadığı tespit edilebilmektedir. Böylece Yedi Macar'ın bir başbuğunu Álmos'u, dolayısıyla onun kusursuz oğlu Árpád'ı Hazar kağanının ve Macar boy beylerinin onayı ile tahta geçirmiştir. Neyse ki, Álmos'un boy kökeni hakkında bilgiye sahibiz; ailesi Turul Dinastisi'nden gelmekteydi. (Totemik bir isimdir.) Tahta geçmek için 15-20 yıl bekleyecek olan Árpád da bu göreve kesinlikte uygundu. Levédi, elli yıllık idare dönemi boyunca sergilediği bilgeliğini şimdi de gösterdi; halefi olarak en uygun kişiyi seçti. Hükümdarlık tahtı için seçilmesi Árpád için büyük bir onur olmakla birlikte aynı zamanda büyük bir risk anlamına da gelmekteydi, zîrâ Peçenekler Macarları ortadan kaldırmanın eşiğindeydi.

Levédi ve Hazar kağanı, Árpád'ı; Álmos'un oğlunu hükümdar olarak seçti. Álmos ve Árpád'ın politik ağırlığı, gücü, cesareti, bilgeliği, zenginliği, ailesinin geçmişi ve etkisi Macarların da bu durumu kabul etmesini sağladı. Böylelikle Árpád kesintisiz sürecek iç ve dış

[1210] Vvdenie v Bulg-tat. Epigrafiku 45.
[1211] Moravcsik, Byz-Turc. I², 66.

çarpışmalar pahasına Yedi Macar, Gyulalar ve Kovarlar üzerindeki hâkimiyetini garanti altına aldı.

Levédi Etelköz'de öldü, Álmos'un ölümü hakkında ise söyleyeceğim bir şey bulunmamaktadır. Árpád 90'lı yılların başında hâkimiyeti devraldı ve Macarları yeni topraklara Pannony'e, Felvidék'e, ayrıca Tuna ve İpel arasına, Tisza boyu ve Erdel'e yerleştirdi. Erdel'deki yerleşimi özellikle vurgulamak isterim.[1212] İlerleyen satırlarda bütün bunlara genişçe değinecek olsam da şimdi bazı mevzulara temas etmem gerekmektedir.

Tisza boyunda; özellikle güneyde, nehrin genişleyen hattında, yer yer Tuna'ya kadar olan bölgede Macarlar gelmeden önce Bulgar Türkleri yaşamaktaydı. Bu milletle (Hükümdar Şalan ile) Árpád'ın çetin savaşları oldu. Árpád'la gelen ve Gyula'nın milleti olan Bulgar Türkleri (Macarlarla birlikte gelmişlerdi, sayıları fazlaca değildi.) eskiden burada yaşayan Bulgar Türklerinin topraklarına ve bu toprakların yakınına yerleşti. Yerleşimlerine dâir kişi, yer ve zaman temelinde güvenilir kaynaklara sahip değiliz. Burada bir yurt tutmadan ziyade Peçeneklerden kaçış, ciddi iç çatışmalar ve yerel halkla büyüklü küçüklü savaşlar söz konusudur.

3. YURT TUTMA ÖNCESİ MACARİSTAN'DAKİ BULGAR TÜRKLERİ

János Melich'in *A Honfoglaláskori Magyarország* adlı eserindeki[1213] 6. paragrafın f. başlığında dağınık tarihsel veriler bir araya getirilmiştir. Buna göre "Macar yurdu Szerém, Tuna-Tisza civarı, Yukarı Tisza, Tisza-Maros arası ve Erdel'den terkip olup; 824-827'den yurt tutma zamanına kadar burada Macarların Bulgar Türkleriyle birlikte yaşaması gerekmiştir. Yöre, söz konusu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun çıkar alanı içinde idi."[1214]

Şimdi söz konusu olabilecek kişi adlarını incelemeye başlayalım.

A. Keán

Melich'in tespitlerini temel alırsak Tisza-Maros-Aşağı Tuna'daki Bulgar Türklerinin isimlerinin analizine Keán adıyla başlamak uygun olacaktır.[1215] Melich birbirinden farklı üç Keán ismi üzerinde durmaktadır. Keán, Bulgar Hükümdarı *Salán*'ın selefidir.[1216] Árpád'ın

[1212] István Kniezsa'nın haritası oldukça önemlidir. Bkz. SztIstv-Eml. II.
[1213] MNyK I: 6.
[1214] Melich, a.g.e., 17.
[1215] Melich, a.g.e., 37.
[1216] Anoniymus 11, 12 §§.

mağlup ettiği bu kişi, Macarların yurt tutmasından önce Bulgar Türklerinin başbuğudur. *Képes Krónika* ikinci Keán'ı muhtemelen Géza'dan daha yaşlı bir hükümdar olarak, *Kulán* ve *Beliüd* ile olan ilişkisi çerçevesinde[1217] anmaktadır. Kral István, üçüncü Keán'ı yenilgiye uğratmıştır.[1218] Melich[1219] "bu üçüncü Keán" ifadesini kullanmaktadır; elbette "Erdel'de bu tip bir yardımcı hükümdar bulunmaktaydı." *Keán* adlı aile yurt tutma vesilesiyle Macar aristokrasisine katıldı. Baranya'da mülkleri vardı, burada kurallı olarak gelişen *Kán* yer adı da mevcuttur[1220] ve Sarolt'un babasının *Kán* boyundan geldiği söylenmektedir.

Keán adıyla ilgili olarak, Türk-Macar dil tarihi açısından olağanüstü önem taşıyan kurallı bir dilsel gelişimin vurgulanması gerekir.[1221] *Türklerin baş hükümdarlarının adı qagan idi.* Bu eski sözcüğün Bulgar Türkçesindeki formu *qayan* olup, *γ* sesi Macarcada kurallı olarak ortadan kalkmış ve *kahan* yapısı ortaya çıkmıştır. Bu sözcükten *kaan*, *kean* ve *kán* kelimeleri türemiştir. *Kán* yer adının tam fonetik gelişimi, buna ilaveten *Keán* ailesinin eski Macar tarihindeki rolü önem taşımaktadır ve şüphe götürmeyen olgulardır.

B. Salán

Bu da Bulgar tipli bir ad olarak görünmektedir. Pek çok açıdan açıklanabilir olmakla birlikte kuşku barındırmayan Keán adından ayrılması mümkün değildir.[1222] Sadece *Anonymus*'ta geçmekle birlikte[1223] Melich'e göre *Salán* adının tarihsel doğruluğu şüphe götürmemektedir.

Salán ülkesinde Bulgarların ve Slavların yaşamış olduğunun *Anonymus*'ta geçmesi ve bu durumun kanıtlanabilmesi Melich tarafında Salán adı hakkındaki tüm şüpheleri ortadan kaldırmıştır.[1224]

[1217] Bkz. Képes Krónika.
[1218] Bkz. Kéza'nın verisi.
[1219] Melich, a.g.e., 38.
[1220] Pauler, MNTörtSztIstv 186.
[1221] Melich'in Keán tespitlerinde bazı abartılar olabilir; ancak mübalağalar ardında gerçekler bulunmaktadır.
[1222] Salán'ın filolojik açıklamasıyla ilgili olarak Türkçe *Čalan ~ Čalgan* biçimlerinden yola çıkmanın doğru olacağını düşünmekteyim. Kelime *čal-* 'kesmek, vurmak, çarpmak' kökünün bir türevi olup, 'vurucu', 'çarpıcı' anlamlarına gelebilir. Krş. Radloff sözlüğünde: Sagayca *Čalgan bas* 'dik başlı'. Macarca sözcük başındaki *s-*, Salán sözcüğünde açıkça Bulgar Türkçesi kökene işaret etmektedir. *Sur* ya da *Sombor*daki sözcük başı *s-* sesi de aynı işlevdedir. Macarca *csalán* sözcüğü Bulgar Türkçesi yerine Kıpçak kökenlidir. Hazarca olduğunu da düşünmemekteyim.
[1223] Adın biçimi: *Salanus*; bkz. Melich: MNy XX, 1924, 44.
[1224] Melich: MNy XX, 1924, 16-17.

Melich şöyle yazmaktadır:[1225] "Eğer durum böyleyse Bulgar Türkleriyle ilgili verinin de tarihsel temele sahip olması gerekmektedir." György Györffy bu fikre karşı çıkmaktadır:[1226] "X. yüzyılın sonunda Csongrád eyaletinde ve Alpár'da toprak sahibi olup, boyuna isim veren Kalán (Csalán) adlı başbuğ, *Anonymus*'un yurt tutma öncesi Alpár'da bulunan Salan adlı başbuğ ile k o n s t r ü k s i y o n gerçekleştirmesine fikrî imkân tanımıştır. [Karakter aralığını ben verdim. Gy. N.]

Melich'le aynı fikirdeyim: Keán adında olduğu gibi tarihsel ve fonetik çerçevede kesin bir açıklama getiremesem de sanırım Salanus gerçekten bir Bulgar Türkçesi isimdir. Elbette Keán, Macar eski tarihinin üzerine inşa edilebileceği sağlam bir temeldir. Salán ile ilgili olarak Árpád zamanında bir Bulgar hükümdarın (Farklı bir yaklaşımda Bulgar İmparatorluğu'nun varlığını reddetmemiz gerekecektir.) Maros-Tuna civarında olması gerektiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla Maros-Tuna civarında Árpád'ın Salanus'u mağlup ettiği bir savaş gerçekleşti, millî gelenekler bu olayın hatırasını yaşatmıştır.[1227] Zîrâ bunlar Erdel'de bir dönem yaşamış Hanedanlık adlarıdır. Yaşayan bir dilden gelen söz konusu isimler Erdel sarayının dilinin öncelikle Bulgar Türkçesi olduğunu göstermektedir.

4. MACARLARIN YURT TUTMASI

896 tarihli Peçenek akını Macarların yurt tutmasındaki temel nedendi.[1228] Pek çok kişi, çeşitli kereler Macarların yurt tutması hakkında yazdı. Yine de bu meseleyi kaleme alan araştırmacılar arasında (Hóman, Pauler, Kniezsa, Melich, Gyöffy vesaire) çeşitli belirsizlikler kendini göstermektedir. Şu tespitleri vurgulamak isterim:

1. Macarların yurt tutma öncesinde Etelköz'de yaşadıkları açıktır, bu yerin bulunduğu coğrafyayı bilmekteyiz.

2. Macarların Árpád Feszty'nin tablosundaki gibi bir mükemmeliyetle yöreye akın etmedikleri kesindir; Peçeneklerin kıyımından ve yağmadan kaçmışlardır.

3. Macarlar Erdel'e en kısa yol üzerinden, Karpatların doğu ve güney geçitlerinden geçmişlerdir. Burada yaşayan Bulgar Türkleri ve

[1225] Melich: MNy XX, 1924, 17.
[1226] TanMÁE 99., 22.
[1227] *Laborc* sözcüğünün bir uydurma olduğunu düşünmemekteyim. *Keán* adının geçtiği ve *Salán* adının öne sürülebileceği bir kaynakta *Laborc* < *Alp-Bars* da takip edilebilmektedir.
[1228] Bkz. Györffy György'ün haritası: MEH 13.

Slavlarla yapılan başarılı çarpışmaların ardından, ancak özellikle Salán'ın yenilmesinden sonra ve Peçeneklerin nispeten azalan baskısını takiben kendilerini toplama fırsatı bulmuşlardır. IX. yüzyılın son zamanlarında artık kendilerine en yakın, zengin topraklara sahip İtalya'ya akınlar yapmışlardır.

Yukarıdaki tespitlerimde bir temelsizlik söz konusu değildir. Çasar Konstantin'in notları, 900 civarındaki İtalya akınları, Erdel'in Kral István'a kadar, hatta bundan sonra da devam eden bağımsız yapısını koruması, ayrıca Macarların Pannony'i daha sonra ele geçirmiş olmaları Maros Macaristanı (895 ve 903 civarı) saptamalarımı desteklemektedir. İlaveten bu dönemde gyulalar ile çekişmeler ortaya çıkmıştı. Eklemem gereken bir başka husus, Verecke Geçiti'nde Macarların zaferler kazandığına dâir tezlerin doğruluk payının bulunmamasıdır. Görüş daha ziyade kronikçilerin zengin fantezileri üzerinde inşa olmuştur. Etelköz üzerinden Karpatların güneydoğu geçitlerinde gerçekleştirilen ilerleme ise varsayımdan ibarettir.

4. X. yüzyılın ilk yıllarında Macarlar Tuna'dan geçerek Pannony'yi ele geçirmiştir.

5. Tüm bunlar Levédi ve Hazar imparatoru tarafından hükümdarlık tahtına getirilmiş Árpád'ın yönetimi altında vuku buldu. Yeni bir yurda yerleşmek devasa bir organizasyon ve askerî çabaya ihtiyaç duymaktaydı. Olayın ayrıntıları hakkında bilgiye sahip değiliz, şurası kesin ki, Árpád'ın gerçekleştirdiği icraat kusursuzdu.

Burada kısa ancak oldukça önemli bir ayrıntıya değinmemiz gerekmektedir. Yaklaşık 20 yıl önce György Györffy, Árpád'ın mücadeleleri hakkında gerçekçi bir çerçeve çizmek istedi. Bu deneme büyük heyecan yarattı.[1229] György Györffy'ye göre yurt tutma zamanında *Kurszán* (*Kuszán*, *Korcán*) Macarların hükümdarı idi. Macarların başbuğu *kündü*, 'sakral hükümdar' unvanını kullandı. Batı kaynaklarına[1230] göre *Kusal*[1231] Alman arkadaşları tarafından 904 tarihinde bir ziyafette öldürülene dek Macarların idarecisi olarak kalmıştır.

Györffy'ye göre Árpád, *gyula* unvanını (?) egemenliği olmaksızın almış ve Kurszán öldürüldüğünde başa geçmişti. Kurszán ile söz konusu iç gelişmeler başlayana değin Alman kaynakları Árpád adını anmamaktadır. İmparator Konstantin ve Macar kronikçilerinin yurt

[1229] Bkz. Élet és Tudomány XV, 1960, 259.
[1230] Annales Alemannici ad. Ann. 902; Annales Sangallenses Maiores ad Ann. 902.
[1231] Batı kaynaklarında kendini gösteren biçimsel varyasyonlar: *Chussal*, *Cussal*, *Cusa*.

tutma devrinde Árpád'ın oynadığı önemli rol hakkında verdikleri bilgileri *György Györffy, Árpád hanedanlığının propagandası* olarak değerlendirmektedir. İmparatorun kaynağı Bizans topraklarında yaşayan Bulcsú idi. Büyük saygınlığa sahip Bulcsú ve kendisine eşlik eden Árpád'ın torunu Prens Termacsu, Árpád Hanedanlığı'nın Bizans Sarayı'ndaki itibarının artmasına gayret etti. Árpád'ı ön plana çıkararak Kurszán'ın rolünü bastırmaya çalıştı. György Györffy'nin keskin bir zekâ ile ortaya koyduğu teori, sadece her ayrıntı kanıtlanabilir duruma geldiğinde nitelik kazanacaktır. Maalesef burada ayrıntılara inerek meseleyi irdeleme şansım bulunmamaktadır; fakat birkaç noktaya temas edeceğim.

Öncelikle kanıtlanabilir bir mesele olan Kurszán'ın hükümdarlığı hakkında hiçbir kaynak bilgi vermemektedir. Dolayısıyla tamamen spekülasyondan oluşan bir teoriyle sonuca ulaşmak mümkün değildir. Györffy ikili hükümdarlık kurumunu da kanıtlayıcı bir araç olarak görmektedir. Fakat bu yaklaşım da doğru değildir. İkili hükümdarlık kurumunu dogmatik biçimde ele almak yanlış olacaktır; bugünkü politik biçimler gibi ikili hükümdarlık da değişken bir idarî yapıdır. Doerfer de görüşümü desteklemektedir.

Politik bir yapı yüzyıllar boyunca da yaşayabilir, üç günde ortadan da kalkabilir. Bu bakımdan önümüzde iki faktör bulunmaktadır: Söz konusu göçebelerin politik hayatları değişkendir ve gelişi güzel kayıt tutma alışkanlıkları bulunmaktadır. Belirtmem gerekir ki, sakral hükümdarlık kurumuna ilişkin geniş bir kaynakça da mevcuttur. Ayrıca yasalarının özelliklerine bakıldığında farklı tiplerde vücuda getirilmiş katı düzenlemeler olduğu gözlemlenmektedir. Hâlihazırdaki mevcut duruma göre uzun ya da kısa süreliğine varlık gösterebilmektedirler.

Macarlarda, IX. yüzyılın ikinci yarısında *kündü* sakral hükümdardır. Bundan sonra hükümdar vasfındaki *gyula* gelir. Farklı görevlere sahip üçüncü dereceli bir hükümdar daha bulunur. Ancak bu üç hükümdar arasında birinin tam iktidara sahip olması gerekmektedir. Bunun haricinde devlet içi kaos, milletlerin idareden kopuşu, ayaklanmalar, politik zayıflama, fakirlik ve yok oluş kaçınılmazdır.

Bu kurumun geçirdiği değişimler hakkında Macar kaynaklarında çeşitli veriler bulunmaktadır. İlaveten IX. yüzyıla dâir bilgi veren İslam kaynakları da iki Macar hükümdarından bahsetmektedir. Konstantin'e

baktığımızda ise kendisi artık başka bir yapı hakkında mâlûmât vermektedir.[1232]

Maalesef Macar kaynakları rastlantısal veriler içermektedir. Levédi'nin unvanını saptanamamıştır; kendisi belki de *gyula* idi, şurası kesin ki, hükümdarlık yaptı.[1233] Árpád ise baş hükümdar olup *gyula* unvanını kullanmamıştır. Macar başbuğları arasında *Tühütüm* gyula idi ve kayıtlara göre Thütüm'ün X. yüzyılda iki *gyula* halefi bulunmaktadır. *Gyula* basit bir isim değildir. Ailenin boy adı olup, aynı zamanda rütbe ve kişi adı olarak da kullanılmıştır. Gyulalar yurt tutma öncesinde "devlet adamı", yurt tutma sonrasında ise voyvoda görevindedir.

György Györffy'nin görüşleri hakkında bir diğer notum Bizans diplomasisinin Macar yurt tutma tarihini bildiği yönünde olacaktır. Bulcsú yönetimi Bizans'taki olgularla ters düşecek kararları uygulayamazdı. *De Administrando Imperio*'nun 40. bölümündeki Árpád ailesinin sicilleri konumuza ayrıca ışık tutmaktadır; buradaki bilgiler Pannony'deki yer adlarıyla mükemmel bir uyum göstermektedir. En eski mülkler olarak söz konusu yerler Árpád ve haleflerinin bağışları olarak değerlendirilmelidir.

Alman kaynaklarının Árpád adını tanımaması ciddi bir ispat unsuru olarak kullanılamamaktadır. Pannony ele geçirilmeden önce[1234] Macarlar Hazar politik alanında bulunmakta ve Peçenekler, Balkan Bulgarları ve Bizans'la savaşmaktaydı. 900'den sonra, Pannony'nin alınmasının ardından durum kökten değişti. Macarlara ister dostça ister düşmanca yaklaşsın bu zamana değin Árpád Batılıları ilgilendirmemekteydi. Aynı yaklaşım Kurszán'ın akınları için de geçerliydi ki, bu tutumun inandırıcılığına ve tarihsel tavrına şüphe ile yaklaşmak mümkün değildir. Árpád'ın 907'ye gelindiğinde genç yaşta öldüğü de gözden kaçırılmamalıdır. Varılan noktada György Györffy'nin görüşlerinin henüz ciddiye alınabileceğini düşünmemekteyim. Ancak şurası kesin ki, kendisinin Macar eski tarihini incelemek için çıktığı yol, bizleri daha şimdiden çok önemli sonuçlara götürmüştür.

[1232] İmparator Konstantin'de şunları okumaktayız: "Árpád boyunun baş hükümdarı taht sırasına göre gelen kişidir. Jila ve Karcha adında iki hükümdar daha olmakla birlikte bunlar yargıç unvanına sahiptir."

[1233] Levédi'nin egemenlik pratiği göz önünde bulundurulduğunda, gyula unvanı sadece kendisinin hükmettiğini göstermektedir. Sakral bir hükümdardan umulabilir olmakla birlikte gökyüzündekilerle ilişki kurmak görevi değildi.

[1234] Krş. Melich, HonfMo 14.

6. Macarlar 900 sonrası Pannony'yi işgal ettiklerinde Téteny ve halkı Árpád'dan kuzeybatıya düşen yörelere, Viyana'ya doğru yerleşti. Ancak Téteny burada kalıcı olmamış, birkaç yıl sonra Peçenek sınırının korunması için Erdel'e geçerek nispeten bağımsız bir hükümdarlık kurmuştur.

Dönem Macaristanı'nda kuzey ve batı kısımlar artık Árpádların hükümdarlığı altındaydı. Árpádlar ve Tétény arasındaki anlaşmazlıklar keskinleşince István, Tétény'in haleflerinin egemenlik haklarına son vermiştir. Bu cihetle *Turul* ve *Gyula* dinastileri arasındaki çatışmanın kökleri Árpád dönemine uzanmaktadır. Árpád'ın hükümdar seçilmesinin, Hazar baskısı ve o zamanki gyulalar arasında idarî yeteneğini kanıtlayan Levédi'nin isteğiyle gerçekleştiğini bilmekteyiz.

7. Dil durumunu hususunda, Gyula Hükümdarlığı'nın ve Árpád İmparatorluğu'nun dilini ayrı bir bölümde ele alacağım.

8. Yurt tutma ile ilgisi olmasa da Koppány ayaklanması geleneklere olan sadâkati göstermekte ve dinasti meselesiyle bağlantısı bulunmaktadır. Ancak György Györffy'nin fantezisi bu meselelere ilişkin ciddi bir sonuca ulaşamamıştır.[1235]

5. MAROS MACARİSTANI

896'da, Etelköz havâlisinden Peçenek baskısıyla Erdel'e kaçan Macarlara Árpád hükümdarlık etmekteydi. Şimdi eklemem gerekir ki, Maeotis'in ötesindeki bir Macar nüfusunu kanıtlayacak ciddi veri bulunmamaktadır.[1236] Maros-Aşağı Tuna Macaristan'ı söz konusu olduğunda ise eski Macar dönemine ait tarih araştırmaları hakkında en önemli kaynaklardan biri Konstantinos Porphyrogennetos'un kaleminden çıkmıştır.[1237] Çasarın eseri 950 civarında gün ışığı görse de sâbık kroniğin bizi ilgilendiren kısmı daha eski bir çalışmayı işaret etmektedir. Bunu da vaktiyle tecrübeli biri ana kaynak ya da yardımcı başka bir kaynak temelinde vücuda getirmiştir. Söz konusu vesika 950 civarında yazılmış olsaydı, Trajan'ın köprüsünden başlayarak meseleyi ele almayı tercih etmezdim. Tetkiklerimiz Pannony yerine Maros ve Aşağı Tuna üzerinde yoğunlaşmaktadır. 950'ye gelindiğinde Macaristan'ın en önemli kısmının, Turul Dinastisi'nin merkezinin Pannony olduğu Bizans İmparatorluğu'nda çok iyi bilinmekteydi.

[1235] Bkz. Ligeti'nin *Studia Turcica*'nın C. cildindeki çalışması. Bp. 1971, 175-211.
[1236] Pauler, MNTörtSztIstv 133.
[1237] Bkz. Moravcsik'in çevirisinde Bíborbanszületett Konstantin, A Birodalom Kormányzása. Bp. 1950.

Nihayetinde Konstantin'e bilgi sağlayan Vér-Bulcsú ve Termacsu, Pannony'de yaşamaktaydı.

İmparator doğudan batıya, Demirkapı'dan Belgrad'a uzanan hattı temel almaktadır. Bu yaklaşım şüphesiz 900 civarını göstermektedir. Dolayısıyla 950 doğru bir zaman tespiti olmayacaktır. Konstantin'in verisinin ne hakkında olduğuna bir bakalım:[1238] "Türkler [Macarlar] Peçenekler tarafından [Etelköz'den] sürülmüşler ve şimdi yaşadıkları topraklara yerleşmişlerdir. Bu yerde bazı tarihî eserler vardır. İlki Turkia'nın başladığı yerdedir; Çasar Trajan'ın köprüsü bulunur. Buradan üç günlük mesafede Aziz Büyük Konstantin'in kulesinin inşa edildiği Belgrad mevcuttur. Belgrad'dan iki günlük mesafede, nehrin dönemecinin olduğu yörede ise Sirmium bulunmaktadır... Bunlar Istros Nehri boyunca uzanan eserler ve isimlerdir. Yukarıya düşen [Erdel] ve Turkia'nın tüm topraklarının yayıldığı yer [*Karakter aralığını ben* verdim. Gy. N.] şimdilerde oradan geçen ırmakların adıyla anılmaktadır. İlk Temes, ikinci Tutis [?], üçüncü Maros, dördüncü Körös, beşinci ırmak Tisza'dır. Doğu tarafında bulunan Bulgarlar Türklerin yakınında yaşar. Onları Tuna dedikleri Istros Irmağı ayırmaktadır. Kuzeye doğru Peçenekler, batıya doğru Franklar, güneye doğru Hırvatlar yerleşmiştir."

Bu satırlar her şey hakkında mâlûmât sağlarken sadece Árpád'ın idaresindeki yerlere dâir bilgi vermemektedir! Havâli, Bulgar komutan *Onegavon*'un öldüğü, Bulgar *Salán*'ın savaştığı ve Bulgarca konuşan *gyulaların* ve *ajtony*lerin hükümdarlık ettiği, bu çerçevede Bulgar izlerinin bulunduğu bir coğrafyadır.[1239] Söz konusu veriler arasında Árpád'ın egemenliğine ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Daha sonraları, 900 tarihi geride bırakıldığında ele geçirilen topraklar olan Pannony ve Tuna-İpel coğrafyasına ilişkin veriler açıktır.

Dolayısıyla ilk Macaristan, Salán ve Árpád'ın çetin savaşının ve Árpád'ın zaferinin ardından Maros-Tisza-Aşağı Tuna havâlisinde, Etelköz'den Erdel üzerinden kaçan Macarlar tarafından kuruldu. Başlangıçta pek istikrarlı olmasa da 898'de İtalya'da keşif akınlarına çıkabilmişlerdir. 900'den itibaren de Pannony'nin ele geçirilme süreci başlamıştır.[1240]

[1238] Bíborbanszületett Konstantin, 176.
[1239] Melich, HonfMo 219.
[1240] Pauler, MNTörtSztlstv 35, 40; Melich, HonfMo 15.

6. ERDEL HANEDANLIĞI TARİHİ

Yurt tutma öncesi Bulgar Türklerini, Keán'ı, Salán'ı, Laborc'u ve Árpád'ı, ilaveten yaptıkları savaşları yukardaki satırlarda ele aldık. Bununla birlikte Maros'taki Bulgar Türklerinin başka bir grubu daha bulunmaktaydı. Bu kitle Erdel'e ilk olarak Árpád'la birlikte geldi. Neyse ki, başta *Anonymus*'un verdiği bilgiler sayesinde önceden gelenlerin tarihine dâir rekonstrüksiyon yapılabilmektedir.

Değindim bazı incelemeler hususunda birkaç kelime söylemem gerekmektedir. Gombocz'un 1912 tarihli yayınına göre İdil civarında, Macarcaya geçmiş 200 Bulgar Türkçesi sözcük bulunmaktadır.[1241] 1915'te *Árpádkori Török Személyneveink* adlı çalışmada Türk, Peçenek ve Kuman adlarına tarihsel açıklama getirmeyi de ihmal etmemiştir. Kendisi sabit biçimde Bulgar Türkçesi alıntı sözcükleri kapalı bir yapı olarak değerlendirmektedir. 1930'da, üniversitedeki konferansında da aynı görüşlerini yineledi. Fikirlerimdeki değişim yalnızca 1920'li yıllarda, kültürel alışverişin sahnesi olarak Kafkasya'yı işaret etmesiyle başlamıştır.

Gombocz tarafından çizilen resim uzun süredir düzeltmelere ihtiyaç duymaktadır. János Melich 1925'te, Macarcada Bulgar Türkçesi kökenli kişi adlarının da olduğunu gösterdi. Kendisi aynı zamanda Erdelli Gyula hanedanlığının dört üyesi, *Gyula* (I. ve II. Gyula, ilki 950'ye doğru, ikincisi I. István yönetimi altında.), *Karoldu* ve *Sároltu*'nun (X. yüzyılın son çeyreğinde) Bulgar Türkçesi isimlere sahip olduklarını, ilaveten X. yüzyılda, özellikle Erdel'de yaşayanların Bulgar Türkçesi bildiklerini kanıtlamaktadır.

Üç eski Macar boyunun isminin, büyük güce sahip *Gyarmat*, *Jenő* ve *Keszõ*'nün adlarının Bulgar Türkçesi olduğunu daha önce kanıtlamıştım. Bu çerçevede Bulgar Türkçesi kökenli kelimelerin Macarcaya geçmesine ek olarak, X. yüzyılın ikinci yarısında Macaristan'da Bulgar Türkçesi kişi adlarının bulunduğunu göstermiş oldum. Benzer şekilde György Györffy'nin olağanüstü çıkarımlarda bulunduğu, eski tarihe ilişkin eserleri konumuz açısından büyük önem arz etmektedir.[1242]

Erdel hanedanlığı tarihi için de Györffy'nin pek çok eseri şimdikilere kıyasla daha sağlam bir temel teşkil etmektedir. Yurt tutan Macarların yerleşim düzenlerini göstermesi ayrıca dikkat çekicidir.

[1241] Bu aşamada Gombocz Türk, Peçenek, Kuman alıntı sözcükler hakkında fazla bilgi vermemektedir.

[1242] Györffy'nin çalışmasına yukarıdaki satırlarda değindim.

Györffy mevcut bilgilerimizi yeni temellere oturtmayı başarmıştır. Macarların yazlık ve kışlık yerleşim yerlerini, ilkbahar ve sonbahar göç güzergâhını tespit etmiştir.[1243] Aşağıda Györffy'nin tarihsel yöntemlerle gerçekleştirdiği tespitleri, dilbilimsel araçlarla kanıtlamaya çalışacağım ve bu amaçla öncelikle Tétény'den II. Gyula'ya kadar Erdel Bulgar Türk hanedanlığının rolünü tarif edeceğim.

Erdel hanedanlığındaki isimler arasında sadece Bulgar Türkçesi kökenliler (*Gyula, Karoldu, Sároltu*) değil, aynı zamanda diğer adların önemli kısmı saptanabilmiştir. Araştırmalarımın ortaya çıkardığı her bağlantı, *Anonymus*'un kaydettiği idareci isimlerinin doğru olduğunu göstermektedir, dolayısıyla eşsiz öneme sahiplerdir.[1244]

Sıraladığımız bilgiler dâhilinde Macaristan'ın gerçekte iki kısımdan oluştuğu açıklığa kavuşmaktadır: Eski Yedi Macar ülkesi ile Hükümdar Árpád'ın vasalı durumundaki, Gyula boyundan gelen, Bulgar Türk dinastisinden müteşekkil, silinmeye yüz tutmuş bir hanedanlığın yönetimindeki ve çoğunluğu Macarlardan oluşan bir halkın yönettiği Erdel. Tarihsel bir olguyu dilbilimsel araştırmalarla kanıtlamaktayım: *Árpád* ve *Gyula* olmak üzere Macaristan'da iki hanedanlık bulunmaktadır.

Yedi Macar boy sisteminin Hükümdar Géza tarafından sonlandırıldığı ve yedi (Kürt-Gyarmat'ın ikili boy sistemiyle sekiz) boyun adının hayatlarına yer adı olarak devam ettiği daha önce belirtilmişti. Ancak Macar yer adlarında benzer niteliğe sahip sekizden ziyade dokuz boy adı bulunmaktadır. Dokuzuncu ad, Yedi Macar'ın sekiz boyuna benzer bir yerleşim tarihini yansıtmaktadır. Söz konusu boyun adı *Gyula*'dır; yâni Yedi Macar'ın sekiz boyu ve dokuzuncu boy olarak Gyula.

Çasar Konstantin, Gyula boyu hakkında kayıt tutmamıştır, dolayısıyla bu boyu tanımadığı söylenebilir. Kendisinin Gyulalar hakkında farklı, temelleri olan; ancak benim açımdan (belki onun açısından da) açıklanması gereken düşünceleri bulunmaktadır. Bir husus kesin ki, çasar sadece Yedi Macar'ın sekiz boyunu sıralamaktadır. Meselede hukukî ya da başka bir olağanüstü öneme sahip faktör bulunmaktadır. Veriler üzerindeki incelemeyi derinleştirdikçe, Yedi Macar ve Gyula boyu arasında başka bir —artık istisnasız hukuki temelli— ayırıcı momente rastlanmaktadır: Gyula

[1243] ArchÉrt 97, 1970, 191-242.

[1244] Bütün bunlardan *Anonymus*'un tüm verilerinin doğru olduğu anlamı çıkmamalıdır. *Anonymus*'un 21. bölümünde yer alan Tétény halkının Tisza civarındaki askeri faaliyetleri tamamen uydurma olabilir.

ismini işaret eden yaklaşık 40 yer adına bakıldığında, bu yer adlarının belli bir mülk sözcüğüyle bağlantılı olduğu görülmektedir. Söz konusu husus Yedi Macar boy adlarına ilişkin olarak oldukça nadiren kendini göstermektedir. Nitekim *Nyék*, *Megyer*, *Kürt* ve *Gyarmat* vesaire yer adlarının *Nyékfalva*, *Megyerfalva*, *Kürtfalva*, *Gyarmatfalva* gibi varyasyonları bulunmamaktadır. *Gyula*lar durumunda ise *Gyulafalva*, *Gyulatelke*, *Gyulamonostora* gibi örneklerle bu unsur özellikle öne çıkmaktadır.

Hükümdar Géza, Yedi Macar'ın anayasasını daha X. yüzyılda kaldırdı. Fakat aynı politikayı Erdelli Gyulalarla —karısı, Gyula kökenli gelen Sárolt nedeniyle— izlemesi mümkün olmadı. Sárolt'a dâir Géza'nın Erdel dinastisi yasalarının, Yedi Macar'ın içinde erimesini engelleyecek kudretinin olduğunu söylememiz mümkündür. Nitekim mevcut anayasa, ağır sonuçları olan Csanád Savaşı'na kadar işlevselliğini korumuştur.

Tétény / Töhötöm adı hakkında János Melich'e atıfta bulunarak, Eski Macarcada *Tihitim ~ Tihitin* biçimlerinin göz önünde bulundurulması gerektiğini gösterdim.[1245] Bu ismin gelişimi şu şekilde gerçekleşti: *Tihitim(n) > Tühütüm(n) > Tétën > Tétény*. Eski Macarca *Tühütüm*, yaygın olarak bilinen *Kül Tégin* adının *Tégin* kısmıyla bağlantılıdır. Eski Türkçe *tégin* 'yardımcı kral', 'prens' anlamlı olup, kelimenin Moğol tipli (Altayik) bir çoğulu bulunmaktadır: *Tégit* (*Tigit*).[1246]

Doerfer, dokuz sayfada, olağanüstü kapsamlı ve açık bir biçimde *tégin* adını ele almıştır.[1247] Sayısız veriyi bir araya getirerek,[1248] bu unvanın İslam devrinde de büyük öneme sahip olduğunu göstermiştir.[1249] Kavram, İran kaynaklarında pek çok kişi adında da kendini göstermektedir: *Yultuz Bay Tegin*, *Qarā Tegin*, *Alp Tegin*

[1245] Melich: MNy XXI, 1925, 126-127; Melich: XIII, 1917, 18; MNyK I: 6, 217; özellikle önemli bir çalışma olarak: Melich: MNy XXVII, 1931, 221; yer adlarına ilişkin veriler için bkz. *Tattendorf*, 1312: *Tetendorf* (Györffy: ArchÉrt 97, 1970, 231.) Pais Dezső'nün Szentpétery baskılı, *Scriptores* ... adındaki, Türkoloji bağlantılı çalışmasında Tétény ve diğer vezirlere ilişkin çeşitli düşünceler bulunmaktadır. Krş. MNy XXXI, 1935, 269. Tétény yer adı hakkında ayrıca bkz. Moór: Balassa-Eml. 100.

[1246] DTS'ye göre *tégin* sözcüğü kağan ailesinin genç üyelerinin adlarıyla ilişkilendirilebilir. Bu bakımdan 'prens' niteliğinde bir unvandır. Le Coq: Thomsen-Festschrift, 146, 148; krş. László Ferenc: KCsA III, 1941-1943, 31. Çoğul eki ile ilgili olarak bkz. Radloff, Alttürk. Inschr. NF 67; Ramstedt: JSFOu XXX: 3, 57; Ligeti: NyK XLIX, 1969, 269.

[1247] TMEN II, 533-541 (§ 922).

[1248] Ayrıca bkz. bēk başlığı: TMEN II, 389-406 (§ 828).

[1249] Her ihtimâle karşı bu unvan (ad?) İbn Fadlân'da soylulukla ilişkilendirilememektedir, krş. Togan, IF § I, 17.

vesaire.[1250] Doerfer'e göre isim orijinal olarak 'kral naibi', 'taht varisi' anlamına gelmektedir.[1251] Mânası daha sonra değişmiştir.[1252] Sözcüğün kökeni bilinmemekle birlikte bir ihtimâl Türkçe *nomen verbale* [fiilden yapılmış isim] olup, bu husus şimdilik ayrıntı olarak değerlendirilecektir. Doerfer'in kusursuz çalışmasının ardından, Melich'in Tétény hakkındaki araştırmasının geçerliliğini yitirmediğini vurgulamak isterim, zîrâ Doerfer Macar kaynaklarını incelememiştir.

A. Horka

Anonymus'un altıncı bölümünün sonunda, yedi başbuğ sıralanırken[1253] "VII-u [yedinci başbuğ] Tuhutum pater Horca, cuius fili fuerunt Gyyla et Zombor, a quibus genus Moglout descendit..."[1254] satırları okunmaktadır. Evvela söylediğim üzere, bu ve diğer pek çok bahis hakkında *Anonymus* güvenilir bilgiler sunmaktadır. Bu verileri yerleşim yerlerinin tarihî tetkikleri de desteklemektedir. *Anonymus*'tan atıfta bulunduğumuz bilgiyi Çasar Konstantin'in kayıtlarıyla karşılaştırabilmekteyiz. Bu çerçevede *Horka* sözcüğüne *De Administrando Imperio*'da da rastlamaktayız.[1255]

İmparator Konstantin 40. bölümde Bulcsú'nun kendisini ziyarete geldiğini (950 civarı), Turkia'nın üçüncü hükümdarı ve karkhası olduğunu; Bulcsú ile birlikte yanlarında Termacsu'nun da bulunduğunu söylemektedir.[1256] (Karkhas, gyula ve kendeden sonra üçüncü makam adıdır.) Ayrıca imparator, Karhas Bulcsú'nun Karkas Kalé'nin oğlu olduğunu, Kalé'nin kişi; karkhasın ise unvan adı olduğunu kaydetmektedir. İmparatorun kayıtlarındaki *karkhas* şeklinde karşılaştığımız yapı, Macarcadaki *horka* yapısıyla uyuşmaktadır. *Ha(o)rka* güvenilir bir biçimdir ve kesinlikle unvan ve kişi adı olarak kullanılabilir.[1257]

Bu aşamada şu soru ortaya çıkmaktadır: Temel olarak kaç Horka bilmekteyiz? İmparator, Kál adlı bir horka ve onun oğlundan bahsetmektedir. *Anonymus* ise *Tétény'in oğlu Horka* hakkında bilgi

---

[1250] Bkz. Doerfer, a.g.e., II, 534.
[1251] Doerfer, a.g.e., II, 393.
[1252] Doerfer, a.g.e., II, 536.
[1253] Ayrıca krş. Anonymus, 17.-27. bölümler.
[1254] ["Yedinci (başbuğ) Horka'nın babası Tuhutum ve oğulları Gyula ile Zombor, Moglout soyundan gelirdi..."]
[1255] Krş. Moravcsik, Byz-Turc. II², 155; Gyóni, a Magy. Nyelv Gör. Szórv. 66.
[1256] Árpád'ın büyük torunu Termacsu Árpádları temsil edene kadar Bulcsú, Bulgar-Türk dinastisinin başındaydı.
[1257] Macar yer adları da söz konusu öğeleri muhafaza etmiştir. Krş. Rásonyi Nagy László'nun makalesi: MNy XXV.

vermektedir. Horka Kál ve Horka Bulcsú'yu ise sadece İmparator Konstantin'in sağladığı malûmatlar değil, aynı zamanda yerleşim yeri tarihine ilişkin veriler de desteklemektedir. Kál'ın hükmettiği topraklar Balaton'un kuzey kıyısının orta havâlisinde ve yine Balaton'un batısı ile Savaria'nın güneybatısında bulunmaktaydı. Savaria'nın kuzey batısında da Bulcsú'nun torakları vardı.[1258]

Yukarıdaki satırlarda görüldüğü üzere *Anonymus*'un verilerinden yola çıkılmak suretiyle Tétény'nin soyundan gelenlerin de mevcut sonuçları desteklediği görülmektedir. Kál'ın babası hakkında bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte *Anonymus* tarafından sözü edilen ve *Tétény*'nin *oğlu olarak belirtilen Horka*'nın, ne *Anonymus*'un yanılgısı olduğuna ne de türemiş bir isim olmadığına ihtimâl verebilmekteyiz. Horka, 'hükümdarın yargıcı, baş naip' gibi yüksek bir konumu ifade etmektedir. Bu açıdan kişi adı ya da kişi adının bir parçası olabilir. Dolayısıyla bu isim, daha önce ele aldığımız Tétény gibidir.

Erdel Hanedanlığı'nda Horka adının bulunması olağanüstü önem taşımaktadır. Dezső Pais, Horka adını[1259] etraflıca inceledi. Ancak tespitlerine kritik bir tavırla yaklaşmak gerekmektedir.[1260] Horka bence de Türkçe kökenli bir sözcük olmakla beraber orijinal anlamı 'karıştırıcı' değil 'suçlayıcıdır'.[1261] Öyle görmekteyim ki, Horka'nın Macar kaynaklarında tespit edilebilen anlamı, daha sonraları içişleri bakanının faaliyet alanına yakın bir ihtiva sergilemektedir. Horka sözcüğünün Türk sözcük ailesine bağlı olan anlamları da bu görüşü desteklemektedir. Horka'nın baş görevi devletin bir arada kalmasıdır.

Macarcadaki Horka, Radloff sözlüğündeki şu Türkçe sözcüklerin ailesine bağlıdır: *Tel.*, *alt.*, *sor.*, *leb.*, *szag.*, *kacsa*, *kojb.*, *küer.*, *Kazak*, *Kırgız* vesaire. *Qarġa-* 'verfluchen, böse Reden führen, beschimpfen, fluchen'.[1262] Türkçedeki 'suçlamak', 'lanetlemek' yönündeki anlamlar

---

[1258] Bkz. Györffy'nin atıfta bulunulan çalışmasının 10. haritası, 223.

[1259] Bkz. KCsA II, 1926-1932, 357 ve sonraki sayfalar; ayrıca krş. TESz *harkály*.

[1260] Pais Dezső, horka sözcüğünün Türkçe *kar-* 'karıştırmak' fiilinden geldiğini söylemekte ve *Vér-Bulcsú* horka adını 'kan akıtan', 'kan karıştıran' şeklinde anlamlandırmaktadır. Kendisi Hóman ve Fehér Géza'ya atıfta bulunur. Yargıç olan horka cezalandırabilir, idam verebilir ve kör edebilirdi; acımasızlığı nedeniyle bu adı almıştı. Eskiden aralarında Pais de olmak üzere *Anonymus*'tan beri her kez bu açıklamaya bağlı kaldı.

[1261] Unvanın etimolojik açıklamasına 'karıştırmak' anlamı uymamaktadır.

[1262] Ayrıca bkz. DTS temelinde Kaşgarlı'nın verileri: *qarġa-* 'lanetlemek, küfretmek', *qarġal-*, *qarġan-*, *garġaš- / qïrġaš-*, *qarġat- / qïrgat-*; *täŋri qarġïsï* 'tanrının laneti'; *qïġa* 'hakaret etmek, aşağılamak, lanetlemek, şefkatini geri almak'. Tarama Sözlüğü IV: *Karïš karmak*, 'beddua etmek, lanet okumak', *karan-* 'küfretmek, kötü söz söylemek, lanet etmek'.

Horka'nın işlevini açıkça göstermektedir. Çasarın, *horka*nın gerçekte hükümdarlık unvanı olduğunu vurgulaması da tesadüf değildir.

B. Bulcsú

İmparator Konstantin büyük bir horkayı, *Vér-Bulcsú*'yu kişisel olarak tanımıştı. Vér-Bulcsú 950 civarında Bizans topraklarına ayak bastı. Diplomatik rolü iyi bilinmektedir. Hıristiyanlığı kabul etti; ancak yurda dönmesinin ardından eski dinine de geri döndü. Bu meseleyi kaleme alan Macar kaynaklarına şüphe ile yaklaşmak yersiz olacaktır. Tabii bizleri Bulcsú adı ilgilendirmektedir. Lâkin oldukça derinlere inmiş Bulcsú adı araştırmalarının ayrıntılarına girmeyeceğim.[1263]

Bulcsú adıyla alâkalı temel verileri János Melich bir araya getirdi.[1264] Böylelikle Macaristan'da konuşulan Latincede *Bulsuu, Bulsu, Bulchu, Bulsuu = Verbulsu* (*'Ver-* 'Macarca *'Vér'*) gibi varyasyonlar tespit edildi. Söz konusu isim Yunan,[1265] Batı ve Alman[1266] kaynaklarına Macarcadan geçmişti. *Bulcsú* adı Macarcada da bulunmaktadır. Bugün de nadiren kullanılan bu kelime, Eski Macarcada 'izin verme', 'bırakma' anlamlarına gelmektedir. Anlamı tam olarak *horka* sözcüğünün zıttı da olabilir. *Bulcsú* şüphesiz Bulgar Türkçesi kökenlidir. Son kaynağı ise Türkçe *boš*[1267] ve bunun türemiş biçimi *bošuġ* 'izin verme', 'bırakma' sözcüğüdür. Anlamı göz önünde bulundurulduğunda bir horkanın adı olmak için mükemmel özelliklere sahiptir.[1268]

İsmi temelinde haklı olarak *Bulcsú* (*Vérbulcsú*) horkanın Bulgar Türk kökenli ve Erdel hükümdarlık ailesine bağlı olduğunu söylemekteyiz. Elbette Bizans'ta da bu hanedanlığın çıkarlarını temsil etti. 955'teki üzücü sonu hakkında bilgimiz bulunmaktadır. *Súr* adında başka bir Bulgar Türk beyi de yanında bulunmaktaydı. Bu, Orta Asya'daki *Čur* adıdır ve çok üst bir rütbeyi işaret etmektedir. Topluluklarında *Lél* adında ülke çapında tanınan, Macar ve istisnâi bir eğlendirici bulunmaktadır.

[1263] Vérbulcsú gibi millî tarihin önemli bir figürü kendi döneminde de efsaneleştirilmiştir. Modern araştırmalarda ise çok sayıda uydurma teorinin öznesi durumundadır. Folklor ve bilim tarihinin inceleme alanına giren bu meselelerle uğraşmamaktayım.

[1264] MNy IX, 1913, 326-327.

[1265] Bkz. Gyóni, a Magy. Nyelv. Gör. Szórv. 37.

[1266] Pertz, MonGerm I, 79: 955 yılı: cum rege ... nomine Pulsi ... [kraldan ... gelen isim...]; Pertz, MonGerm VII, 428: 953 yılı: Rex Bulgiu [Kral Bulgiu].

[1267] Temel veriler için bkz. TESz *bocsát* başlığı altında.

[1268] Elbette bu tür bir durumda unvanın miras bırakıldığını düşünmek gerekir.

C. I. Gyula

Erdel Hanedanı *Gyula* ailesinin bir diğer üyesi, *Tétény*'nin torunu ve *Horka*'nın oğlu *Gyula*'dır. I. István'ın eline tutsak düşen daha sonraki Gyula'dan ayırmak için kendisine I. Gyula demekteyiz. Tétény hakkında en azından yurt tutma sonrası Erdel'den Pannony'e gittiğini ve orada Árpád'ın komşusu olarak yaşadığını kesin olarak söyleyebiliriz.[1269] Bu süre boyunca I. Gyula Erdel'e hükmetmekteydi. Aynı zamanda boy, hanedan ve unvan adı olan ismine yukardaki satırlarda değinmiştik.

Kendisinin merkezî hükümeti olağanüstü biçimde güçlendirdiğini vurgulamak isterim. Bu dönem boyunca gerçek egemenlik Gyula Hanedanlığı'nın elindedir. 40'lı ve 50'li yıllarda Turul Hanedanlığı (*Fajsz*, *Taksony*) önemsenecek bir rol üstlenmemiştir. Bu durum, Turul Dinastisi'nden gelen; ancak Bulgar Türkçesi isme sahip *Gyécsa*'nın ve Bulgar Türk kökenli *Sárolt*'un evliliğine kadar devam etmiştir.

Mevzu hakkındaki veriler yer yer eksiklikler göstermektedir. I. Gyula'nın 946 civarında Bizans'ta vaftiz edildiğini bilmekteyiz.[1270] Ülkeye dönerken beraberinde getirdiği piskopos, 20 yıl [!] boyunca başarıyla faaliyet gösterdi.[1271] I. István'ın annesi Sárolt, onun kişisel idaresi altında yetişti. Bu dönemde Macarların Bizans'la olan ilişkisi güçlendi.[1272] Bütün bunları doğal olarak nitelendirmemiz lazım gelir. X. yüzyıldaki Erdel voyvodaları Bulgar Türkü kökenli ve kültürlüdür. Bu nedenle iki Hıristiyan dünya arasında doğudakini seçmişlerdir.

Erdel Hanedanlığı'nda yaşça küçük bir Gyula'nın daha olması bizim açımızdan önem arz etmektedir.[1273] Sözünü ettiğim gibi bu kişiyi Aziz István yenilgiye uğrattı. İki Gyula adının birbirini güçlendirmesinin yanı sıra, iki ismin tarihi de oldukça açıktır. Gerçek tarihsel bağlantıyı, Bulgar Türk hükümdarlık yapısını, Attila boyu ilişkisini kapsayan bu isimler ortaya çıkarmaktadır.

[1269] Tétény'nin daha sonra Erdel'e geri döndüğü sadece bir olasılıktır. Gyula unvanını kullanması olasıdır. Ancak buna dâir herhangi bir iz tespit edilememiştir.

[1270] Bkz. Pauler, MNTörtSztIstv 75.: "«Büyük, yüce» Gyula Bizans'a geldi; Tuhutum ya da Tétény'nin kardeşi, Erdel ülkesinin voyvodası."

[1271] Váczy Péter, Magyarország Kereszténysége A Honfoglalás Korában: SztIstvEml. I, 263.

[1272] Bkz. Moravcsik Gyula'nın örnek niteliğindeki çalışması: Die Byzantinische Kultur und Das Mittelalterliche Ungarn. Sitzungsberichte der DAW. 1956.

[1273] *Geula minor*; krş. Anonymus 27. bölüm; Melich, HonfMo 247-248.

D. Karoldu ve Saroltu

Sıra X. yüzyıl Macar tarih araştırmalarında kritik bir role sahip iki ismin incelenmesine geldi. János Melich, bu iki ad hakkında elde ettiği bilgileri Magyar Nyelvtudomány Tarsaság'ın 28 Ocak 1924 senesindeki açılış konuşmasında sundu.[1274] *Anonymus*'un 27. bölümünde şu satırları okumaktayız: "Horca genuit Geulam et Zubor, Geula genuit duas filias, quarum una vocabatur Caroldu et altera Saroltu et Sarolt fuit mater sancti regis Stephani."[1275] İsmi kayıtta açıkça geçtiği üzere[1276] Gyula'nın, büyük egemenliğe sahip Erdel voyvodasının kızı söz konusudur. Şahsiyetlerin sadece isimleri değil, aynı zamanda üstlendikleri rol de önemlidir. Kral István'ın annesi, Gyécsa'nın eşi Sárolt'un Macarların Hıristiyanlaşmasında büyük öneme sahip olduğu bilinmektedir.

Melich, iki kadın isminin, *Caroldu* ve *Saroltu* adlarının Bulgar Türkçesi kökenli olduğunu ve aslen '[Kahverengi] Siyah Gelincik' ve '[Gri] Beyaz Gelincik' anlamlarına geldiğini kanıtladı. İlk isimde, Karoldu'da Bulgar Türkçesi kriteri bulunmamaktadır. Ancak *Saroltu* adının başlangıcındaki *s-* sesi Bulgar Türkçesine özgüdür. Sözcük dağarcığının özellikleri de Bulgar Türkçesi kökene işaret etmektedir. Bulgar Türkçesi için geçerli olmasa da bilinen Türk dillerinde 'beyaz' anlamındaki kelime, *aq*, bkz. Çuvaşçada *šură*. Türkçe *qara* ve *šar* 'beyaz' rengin zıttını temsil etmektedir. Bu çerçevede iki kız adı, *Edü* ve *Edümen*, *Bua* ve *Buhna* gibi isim eşi olarak değerlendirilmelidir.

[Kahverengi] ve [gri] kapsamındaki yukarıdaki yorumlarım ile Thietmar'ın verisi çelişmektedir. Buna göre Slavlar, Sarolt'u Beyaz Hükümdar Hanım (*Beleknegini*) olarak adlandırmaktadır. Dolayısıyla *Karoldu* adı 'Siyah Yüzlü Gelincik', *Saroltu* adı ise 'Beyaz Yüzlü Gelincik' anlamına gelmektedir.[1277] Elbette bu açıklama meselenin özüne değinmemektedir.[1278]

E. Bua ve Buhna

Bua (*Buha*) ve *Buhna* kardeşlerin ismi meselesi pek çok kereler ele alındı. Sadece bazı tamamlayıcı bilgilere yer vereceğim. *Anonymus*, iki

---

[1274] MNy XX, 1924, 110. Tespitlerini HoMo 45. sayfasında da dile getirdi.

[1275] ["Horka, Gyula ve Zombor içinde Gyula'nın iki kızı bulunmaktaydı. Birinin adı Karoldu, diğerininki Sároltu idi. Sároltu Kral Stephan'ın annesiydi."]

[1276] Bulgár Türkçesi *džula* > Macarca *Gyula*.

[1277] Krş Pais: MNy XXXI, 1935, 270.

[1278] Ayrıca bkz. Melich, HonfMo, Németh Gyula, Nyelvtudományunk és A Történetírás. A Magyar Történetírás Új Útjai. Bp. 1931.

kardeşin Zumbor'un oğulları olduğunu yazmaktadır.[1279] Gombocz ve Melich Macar tarihinin en önemli verilerinin bir araya getirmiştir.[1280] Buna göre elimizdeki veriler şu şekildedir: *Bua* (Anon.), *Bua* (*et Buhna*) numeral (*Képes Krónika* vesaire); *Buádi* 1086 / XIII. yüzyıl numeral; *Buád, Bujád* yer adı.[1281] György Györffy Erdel'e ilişkin olarak *Bua, Buva* ve *Buja* yer adlarını vermektedir.[1282]

Eski *Buġa* adının varyasyonlarının söz konusu olduğu açıktır. Ayrıca ele aldığımız sözcük tartışmasız biçimde Türkçe *Boġa* 'Boğa' sözcüğünün karşılığıdır.[1283] Joki,[1284] Doerfer,[1285] Ščerbak,[1286] ve Räsänen,[1287] *buqa* ~ *buġa* ~ *boġa* 'boğa' sözcükleri arasındaki akrabalığı ele almıştır.

Meseleye ilişkin titiz bir tetkikin yapılması burada yersiz olacaktır. Yine de bazı önemli bilgilere değinmek isterim.[1288] Oğuz verileri: Eski Türkçe *buġa*; Osmanlıca (Redhouse 1968) *boğa* 'bull', *buğa* (*boğa* sözcüğünün varyantı).[1289] Türkmence (TurkmRusskSlov 1968) *buġa*; Azerice *buga*[!] Kıpçakça veriler: *Buġa*;[1290] Ermeni-Kıpçakça *buġa*;[1291] (Houtsma) *boġa* 'junger und kräftiger Stier'; *buġay* 'taureau'.[1292] Eski Türkçede *Buġa*, bir kişi adı olarak bulunmaktadır.[1293]

Kelimenin bugünkü coğrafî yaygınlığı temelinde, Kıpçak ağzındaki ve Çuvaşçadaki *öküz* sözcüğünün ve bunun uygun biçimlerinin 'öküz' anlamında devralındığını göz önünde bulundurmak gerekir.[1294] Kısmen değişmiş anlamlarda da olsa, sözcük yer yer bugün de yaşamaktadır.

[1279] Bkz. Anonymus, 24. bölüm.
[1280] Gombocz-Melich, EtSz, *Bua*.
[1281] Jakubovich: MNy XXIII, 1927, 239.
[1282] Bkz. Archért 97, 1970, 225. Çalışmasındaki 11 numaralı haritada (226) Kis-Küküllő boyunca iki *Buja* yerleşimi görülmektedir. Kuzeydoğuda, Buja'nın karşısında, Kis-Küküllő'nün sol tarafında (diğer kardeşin adını muhafaza eden) Bonyha bulunmaktadır. Yörenin doğusunda, Nagy-Küküllő yanında Sarolt adlı bir yerleşim vardır.
[1283] Pais, Magyar Anonymus 107.
[1284] LwSs 105.
[1285] TMEN II, 299-301 (§ 752).
[1286] Nazvanija 99.
[1287] EtWb 86ab.
[1288] Bkz. Doerfer, a.g.e.
[1289] "Kurallı" biçim *bo(u)qa* olmalı.
[1290] Bkz. Tietze, Koman Riddles 124.
[1291] E. Tryjarski, Dict. Arm-kiptch.
[1292] Deny, L'arm-com. 48.
[1293] Bkz. Tuva yazıtı: *Buġa* kişi adı, Uygur dil kaynağında: *Buġa Qan* kişi adı. Bkz. DTS 120a.
[1294] Bu şekilde: Kumukça, Tatarca, Başkurtça, Nogayca vs. krş. Egorov, ÉtSIČuvJaz 48.

Örneğin Tatar ağzında *buġa* 'byk'[1295] Kazakça (Katarinskij 1897) *buqa* 'boğa', Karaçay-Balkarca (1965) *buġa*.

Ortaya çıkışına dayanarak yansımalı bir sözcükle karşı karşıya olunduğunu söyleyebilirim.[1296] Eski bir Türk ağzında gelişen, kelime ortasındaki *-q* sesi oldukça önemlidir. *-ġ* ile birlikte bulunan veriler, Kıpçak tipli orijinal *-q* yerine, Eski Türkçe sporadik *-q-* ~ *-ġ-* değişiminin sonucudur. Yapı, özellikle yansımalı bir sözcük durumunda daha da çarpıcıdır. Vokalizmdeki kuralsızlıkları ve tarihsel süreçlerden kaynaklanan sapmaları aynı şekilde açıklamak mümkündür. Bu aşamada yansımadan bağımsız ses değişimi ve dil sistemine uyum devreye girmektedir. Her bir yansımalı sözcük grubu, başka kelimelerle birleşerek yeni sözcüklerin türemesine zemin hazırlamaktadır.[1297] Türkçe *buġu* 'geyik' söz konusu meseleye karakteristik bir örnektir.[1298]

Yansıma ya da sözcük eklemlenmesine ilişkin görüşlerimin kabul edilmemesi durumunda da mevcut hükmüme bağlı kalmaktayım.[1299] Olumsuz bir sonuçta dahi etimolojik açıdan pek fazla şey kaybetmeyeceğim. Tüm bunların Türkçe sözcüğün gelişimi ve biçimleriyle ilgili olmasının yanı sıra *Buha* (ve aşağıdaki satırlarda *Buhna*) açıklamasını etkilememektedirler. İlaveten Bernerker Hint-Avrupa araştırmaları çerçevesinde bu ilkeyi benimsemiştir.[1300] Son safhada söyleyebiliriz ki, Zsombor'un iki oğlunun ismi aynı kökenden gelmektedir: Buhna ve Buha (Buja). Bunlar küçültme ekli formlardır; iki isim 'Boğa' ve 'Boğacık' anlamına gelmektedir. Sesbilimsel açıdan Gombocz ve Melich'in saptamalarını uygun bulmaktayım.[1301]

Zsombor'un büyük oğlunun Türkçe *Buġa* 'Boğa' ve küçük oğlunun *Buġna* 'Küçük Boğa', 'Boğacık' adında olması artık iyi bilinmektedir. Sâbık yapıya yukarıdaki satırlarda ele aldığımız *Karoldu* ve *Sárolt* adları da dâhil edilmelidir. Aşağıdaki satırlarda ele alacağımız Kovar hükümdarları *Edü* 'İyi' ve oğlu *Edümen* 'Küçük Şefkatli', bahsimize daha iyi bir analoji sunmaktadır. Söz konusu isim verme şekli Türklerde

---

[1295] TatRusskSlov.

[1296] Krş. Macarca *bika* sözcüğü: Gombocz, TLw 167; Gombocz-Melich, EtSz.

[1297] Türetme ve benzer durumlar Türk dil gelişiminin temel özellikleridir. Bir araştırmacının bu meseleyle ilgili öğeleri ayrıntılı ve titizce çalışması önem taşımaktadır.

[1298] Räsänen, EtWb 86ab; *buġra* 'yavru deve' adı da böyle olabilir. Räsänen, EtWb 86a.

[1299] Hayvan adlarının açıklanmasında öncelikle hayvanların çağırılması için kullanılan kelimeleri ve onomatopeleri göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

[1300] Bkz. Joki. LwSs 106.

[1301] Bkz. EtSz *Bucna*.

sıkça karşılaşılan bir alışkanlıktır. *Buhna* adındaki *-na* küçültme eki biçim açımızdan bilinmedik bir öğe değildir. Elimizdeki malzemeler temelinde *Bečene, -ne* ve *Čepni, -ni* ekini öne sürebilmekteyim. Elbette başka pek çok veriyi de dile getirmem mümkündür.

Nihayetinde 'Boğa' ve 'Boğacık' Zsombor'un iki oğlunun adıdır. Bu isimlerin incelenmesi maksadıyla bazı tamamlayıcı bilgiler vermek lazımdır. László Rásonyi[1302] incelemem için uzun bir liste sunmuştu. Buradan Buġa adının ve varyasyonlarının Türk ve Moğollara ilişkin kaynaklarda pek çok şekilde bulunduğu anlaşılmaktadır.[1303] XIII. yüzyılda Bu(o)ġa adı ile sıkça karşılaşılmasının yanı sıra László Rásónyi'nin derlediği veriler arasında ikili isme de rastlamaktayız: Biri 'Büyük Boğa', diğeri ise 'Küçük Boğa' anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Zsombor'un iki oğlunun adını, baba ya da babanın çevresi belirlememişti. Türk aristokrat ailelerinde, özellikle *Boğa* adı bağlamında, bu tip bir ad verme genel bir alışkanlıktı. Örnek olarak: *Buġa el-Ṣagïr* ve *Buġa el-Kebir*; 'Küçük Boğa' ve 'Büyük Boğa'.[1304] Konuyla ilgili bileşik adlar konusunda şunları da anmak isterim: *Tay-Buġa, Tele-Buġa, Tengiz-Buġa, Toq-Buġa, Yel-Buġa, Qutlu-Buġa, Sarï-Buġa, Sevinč-Buġa.*

Zoltán Gombocz şöyle yazmaktadır: "Türklerde Buġa ifadesinin en sık ve en soylu ad olarak kullanıldığı vakitler, Macarlardaki izi oldukça zayıf ve şüphelidir."[1305] Bu tespiti bizim açımızdan önemli olarak görmemekteyim. Gyula Hanedanlığı'nın incelenmesinde Macarca yerine Türkçe ad verme alışkanlığına yoğunlaşmamız gerekmektedir.

Bu sözcükle alâkası olması bakımından *Bonyhád* kentinin eski adı, *Bohnyád* bahsini açmak isterim. Burada küçültme eklerinin kümelendiği fark edilebilmektedir. Türkçe *Boġ-a, -a* küçültme ekidir. Dolayısıyla sözcükten çıkarılması da mümkün olmuştur.[1306] Yerini zaman zaman *-m, -n, -ny* ekleri[1307] almıştır. Daha sonraları *-d* eki de aynı fonksiyonla kullanılmış ve bu vasıtayla şehrin adı ortaya çıkmıştır. İki evladın, *Buha* ve *Buhna*'nın isimlerine açıklama sağlansa da

---

[1302] Kolozsvár ve Ankara üniversitelerinde çalışmış rahmetli profesör, 1917'den beri Türk milletlerinin ad verme alışkanlıkları üzerine eğilmiştir. On binlerce isim derlemiş ve pek çok parlak konferans vermiştir. Şimdi de epeydir hazırlık aşamasında olan Türk kişi adlarına ilişkin bir kitap yazmaktadır.

[1303] Ayrıca krş. L. Rásonyi, Türk Özel Adlarının Kaynakları: Türkoloji Dergisi I, 1964, 71-101.

[1304] Fragmenta Historicorum Arabicorum, ed. de Goeje [eum indicibus]

[1305] Bkz. Árpádkori Török Személyneveink 17.

[1306] Krş. Katalin D. Bartha, *A Szóképzés Története*. Bp. *1958, 111.*

[1307] D. Bartha, a.g.e., 108.

maalesef aynı durum Zsambor adı için geçerli değildir. Konu hakkında bir fikrim olsa da kanıtlamakta zorlanmakta, dolayısıyla yazmayı uygun görmemekteyim.[1308]

F. Ajtony

Erdel'deki Bulgar-Türk dinastisinden yola çıkarak ortaya koyduğumuz verilerin ardından Ajtony hakkında kayda değer bir notum olmayacak. Ajtony'nin Gyula Hanedanlığı'na bağlı olup olmadığı tartışmalıdır. Peçenek kökenlerine dâir de bir cevap sunamamaktayım. Yine de yönetimde önemli bir rolü olduğu, Erdel'de II. Gyula ile beraber hüküm sürdüğü söylenebilir.[1309] Dolayısıyla Gyula Hanedanlığı'nın incelenmesi safhasında gözden kaçırılmaması gerekmektedir.

Ajtony'nin devasa toprakları bulunmaktaydı. Egemenliğinin merkezi Aşağı Maros'ta idi; ancak Kolozsvár civarında da bir *Ajtony* bölgesi mevcuttu.[1310] Ajtony, Erdel'i II. Gyula'nın torunu Kral István'ın karşısına diken kişi olmuştu. Böylece István, Erdel'e karşı sefer başlattı. Csanád komutasındaki ordu II. Gyula'yı tutsak almış, bu sırada Ajtony hayatını kaybetmiştir.[1311]

Ajtony ismini 1913'te ortaya çıkaran János Melich,[1312] Erdel'deki Türkçe kökenli Macar kişi adları araştırmalarında ilk büyü adımı attı. *Ajtony* şüphesiz Türkçe kökenli bir ad olup, *Altun* 'Altın' Türkçe biçimidir. Macarcada bilindik bir gelişim sürecini takip etmiştir: *Altun* > *Ohtun(m)* > *Aython*. Türkçe *altun*, basit sözcük olarak sağlam bir şekilde desteklenebilmektedir. Uygur hükümdarları ise birbiri ardına *Altun* adını almıştır.[1313] *Ajtony* adının Türkçe kökeni hakkında tartışmaya yer yoktur. -lt- > -jt- değişimi Türkçe kökenli Macarca *bojtorján* basit sözcüğünde de görülmektedir. Bu sözcük Bulgar Türkçesi kökenli olup *Ajtony* bu dil ağından gelmektedir.

8. ERDEL'İN DIŞINDA BULGAR TÜRKÇESİ KÖKENLİ KİŞİ ADLARI

Gombocz, Macar dilinin yurt tutma devrindeki ilişkilerini araştırmış ve iki temel sonuca ulaşmıştır. Bunlardan biri İdil ve Kuban civarında

---

[1308] *Zsombor* adının Slav kökenli olabileceğini belirtmek isterim.

[1309] Vasalı olması mümkün görünmekle birlikte II. Gyula'nın ortağı, eş hükümdar ya da enişte hükümdar olabilir.

[1310] Györffy: Archért 97, 1970, 243: *Ohthunth, Ohtun* (1320).

[1311] Büyük anlaşmazlığın nedeninin sadece tuz ve Hıristiyanlık olması mümkün değildir. Arka planda büyük bir çekişme bulunmalıdır.

[1312] MNy IX, 352.

[1313] Türkçe veriler için bkz. Thomsen, SA III, 59; Räsänen, EtWb 18b; DTS 40b.

Macarcaya geçmiş Bulgar Türkçesi öğelerin az çok kapalı bir yapı arz etmeleriydi. Diğeri ise Eski Oğuz ve Kıpçak alıntı sözcüklerin önem göstermediği dönemde, Árpád zamanı Türkçe kişi adları Kıpçak, Peçenek ve Kuman, belki Oğuz dillerinden gelmekteydi. Ancak Bulgar Türkçesinden bir geçiş söz konusu değildir.

Melich, Gombocz'un ikinci tespitinin düzeltmelere ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. İlk bölümde, ben de *IX.-X.* yüzyıl Macar kişi adları arasında Bulgar Türkçesi öğelere bir hayli rastlandığını göstermiştim. Şimdi ise sadece Erdel'de, Gyula Hanedanlığı'nda değil, aynı zamanda Macaristan'ın başka yerlerinde de Bulgar Türkçesi kökenli adların bulunduğunu ve Bulgar Türkçesi etkisinin 100-200 yıl boyunca devam ettiğini kanıtlamaktayım. Ayrıca Árpád'ın yanındaki hükümdarların, Szabolcs ve Géza'nın adlarının Bulgar Türkçesi kökenli olduklarını düşünmekte, hatta Súr adının Bulgar Türkçesinden geldiğini iddia etmekteyim.

A. Szabolcs

Sabolcs yurt tutan başbuğların en önemlilerindendir. Bu durumu gerek *Anonymus* gerekse tarihî veriler kanıtlamaktadır. Son olarak György Györffy'nin kaleme aldığı ve oldukça titiz bir betimlemede bulunduğu aceleci yaklaşımlar[1314] benim için meselelere kesin açıklık getirememektedir. Buna karşılık Gyula Pauler[1315] ve János Melich'in tutumu[1316] da anlaşılmazdır. Öncelikle belirtmem gerekir ki, Macar dilinde *szabolcs* sözcüğü bulunmamaktadır. Buna karşılık szabolcs sözcüğünün yansıması olarak Eski Macarcadaki kişi ve bundan türemiş yer adlarının varlığı ziyadesiyle önemlidir.

Anonymus'un XIV. bölümünde *Zoboleh* "*secundus capitaneus*", "ikinci hükümdar" Szabolcs ifadesi bulunmaktadır. Tarihsel çerçevede *Zabolsu* formu ile pek çok kez karşılaşılmaktadır.[1317] György Györffy'nin verileri[1318] arasında da şunları anmak isterim: *Zabolch* (1290 civarı), *Zobolsu* (1216/1550), *Zabolch* (1256), *Zabouch* (1302), *Zabolch* (1395), *Zabolch* (1326), *Sabowch* (1395). Söz konusu Macarca unvan adı (Secundus capitaneus: György Györffy'e göre büyük hükümdarın ardından gelen ikinci hükümdar kastedilmektedir.) şu Türkçe sözcüklere bağlıdır: Räsänen: *sā-*, *sāy-* 'sprechen, aufzählen,

[1314] Archért 97, 1970, 211 ve sonraki sayfalar.
[1315] MNTörtSztIstv 176.
[1316] HonfMo 221.
[1317] Scriptores 450.
[1318] ArchÉrt 97, 1970, 210 ve sonraki sayfalar.

zählen' vesaire.[1319] Eski Türkçe: *Sab.*[1320] Kaşgarlı: *Sav.* 'Wort, Sprichwort, Geschichte, Botschaft, Ruhm, Ruf'.[1321] Eski Türkçe *sabčï* 'elçi, peygamber' sözcüğü buradan gelmektedir.[1322] Doğal olarak *Qamsaučï* 'Elçi Şaman'.

Macarcadaki *Szabolcs* adı Bulgar Türkçesi kökenli olup, *bunun sabïdžï* ya da *sabčï* biçiminden gelebileceği düşünülmektedir. Türkçedeki sesli harf + spirant (*w*, *y*) + *č* (*čč*) ses gruplarının, Macarcadaki (uzun) sesli harf + *cs* ya da *lcs* ses grubu yapısı ile uyumu dikkate alındığında,[1323] Bulgar Türkçesi kökenlendirmesi, Macarcadaki bilindik diğer Bulgar Türkçesi öğelerde görülen özgün biçimlerle desteklenebilmektedir.

B. Géza

Géza adının açıklamasını MNy XXIV. cildinde gerçekleştirdim. 956'da ise Károly Czeglédy yeni bir yaklaşımda bulundu.[1324] Kendisi ilk olarak adın biçim değişikliklerine yoğunlaşmıştı. Bunlar özellikle metin analizleri açısından önem arz etmektedir. İsmin varyasyonlarının *Gyëücsa* merkezinde şekillendiği konusunda her ikimiz de ortak fikre sahibiz. Ayrıca adın kökünün *džëü*, *-csa* yapısının Macarcada küçültme eki olduğu ve Latincedeki Magnus sözcüğüne karşılık geldiği (Latince ve Slavca karşılıklar, anlambilgisel olarak orijinal adı yansıtmaktadır.) açıktır. Lâkin kök sözcüğün açıklamasında görüşlerimiz uyuşmamaktadır. Ben *džëü* kökünü şu sözcüklerle eşleştirmekteyim: Orhunca *yeg idi* 'baş hükümdar',[1325] *yeg* 'daha iyi, en iyi, üstün, en üstün'.[1326] Uygurca *yig qunčuy* 'baş eş'.[1327] Çağatayca *ig* 'soylu, soylu kökenli'[1328] *vesaire.*

Bu eşleştirmeyi Károly Czeglédy kabul etmemektedir. Zîrâ ona göre *yeg* sözcüğü sadece bileşik unvan adlarında kullanıma müsaittir (Örneğin Thomsen'in vurguladığı üzere *yėg qunčuy*.) ve *yėg* bağımsız

[1319] EtWb 390ab.
[1320] DTS 478ab.
[1321] Kāšġharī (Brock.) 174.
[1322] Bkz. DTS 478b.; ayrıca bkz. Thomsen, SA III, 236: Sarïġ atlïġ sabčï ... kälir 'a *messenger comes upon a yellow horse*'. ['Sarı atlı haberci ... *gelir.*']
[1323] Krş. örneğin *bölcs*, *ács* (*álcs*), *szatócs* vs. Macarca sözcükler.
[1324] MNy LII, 325; ayrıca bkz. Pais: MNy XXX, 1934, 109-110; Kniezsa: NyK LX. 1958, 482; Gombos F. Albin: SztIstv-Eml. III, 293., 6.; Zichy, Magyar Östörténet 28.
[1325] I S 4.
[1326] Thomsen: MSFOu XXXVII, 20-21.
[1327] Müller, Uig. II, 23: 19. sıra.
[1328] Thúry, Behdzset ül Lugat 37.

olarak unvan adlarında yer almamaktadır.[1329] Şurası gerçek ki, Macarca *dzëü-* kökü Türkçe *yėg qunčuy* ifadesinin ilk hecesiyle bir özdeşlik göstermemektedir; ben sadece orijinal bir "bağlantı" hakkında konuşmaktayım. Söz konusu anlamlara sahip veriler, Macarca *Gyëü-* açıklamasına gerekli ciddi temeli vermemiştir. Neticede başka bir anlamsal bağlantı aramaktayım.

Vaktiyle Çağatayca *ig* 'soylu, soylu kökenli' (Behdžet-ül-lugat) anlamındaki tipleri bir hayli incelemiştim. Konuyla ilgili yeni ve zengin kaynaklar doğru yönde ilerlediğimi göstermektedir. Malov 1951'de[1330] *yig* sözcüğüne basitçe '*horošij* [*iyi*]' anlamını verdi. Aynı yerde *yäg* [*yëg*] biçimine de benzer yakıştırmayı yapmakta ve Radloff'un eski fikrinin düzeltilmesi gerektiğini işaret etmektedir. 1968'de yayımlanan Türkmence sözlükte ise *ig* sözcüğü, 'hakîkî, temiz kanlı (Perslerle karışmamış Türkmen)' mânâsı ile açıklanmıştır.[1331] Anlam yoğunluğunu arttırmayan bir yapıya da sahip bulunmaktayız ki, bunu Sovyetlerde kaleme alınan eserler azimle desteklemektedir.[1332]

Géza'nın Latince adını da dikkate almaktayım: *Magnus*. Bana göre kelime, *yėg* 'üstün' anlamıyla ilgili olup, Macarca *D'žëü-csa* kök sözcüğünün Bulgar Türkçesi *džėg* ve bugünkü Çuvaşça *śi* 'bir şeyin üstü, üst, yüzey, ev çatısı, dağ tepesi' vesaire gibi sözcüklerle, ayrıca (Paasonen, Sirotkin) ~ Eski Oğuzca *yeg* 'iyi, daha iyi' ~ Çağatayca *ig* 'soylu, soylu kökenli' ~ Türkmence *ig* 'soylu kökenli, temiz kanlı' söz öbekleriyle eşleştirilebilmektedir.[1333]

Károly Czeglédy'nin görüşleri farklıdır. En yüksek unvanlar arasında bulunan yabġu sıfatını[1334] Macarca *D'žëü*,[1335] Ermenice *džebu*, Gürcüce *džibgo*, Bizans dilinde *ξιέβιλ* varyasyonları ile bağdaştırmaktadır. Tetkikleri esnasında ortaya çıkan fonetik zorlukları titizce göstermekte ve bunları ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Czeglédy'nin verilerinin yeterince açık olduğunu söyleyememekteyim. Zîrâ söz konusu tespitlerin ardından, *yabġu* sözcüğünün Macarcada da *yabġu* formunu yansıtmasını beklemekteyim ve bunun için bir Ermenice formdan yardım almaya çalışılmasını doğru bir yaklaşım olarak görmemekteyim. En büyük zorluk *yabġu* sözcüğünün bir ad değil, unvan olmasıdır. Macarlardaki unvanlar bilinmekte, bu bakımdan

[1329] Bkz. Czeglédy: MNy LII, 1956, 330-331.
[1330] Pamjatniki Drevnetjurkskoj Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii 387.
[1331] TurkmRusskSlov 344b.
[1332] Ayrıca krş. DTS 252b *yeg*.
[1333] Ayrıca krş. Egorov, ÉtSIČuvJaz 210: *śĕlĕk*.
[1334] Bkz. Doerfer, TMEN II, 396.
[1335] Bkz. Czeglédy: MNy LII, 1956, 331.

yabġu sıfatının Macarlarda olmadığı söylenebilmektedir. Dolayısıyla eski açıklamama bağlı kalmaktayım.

C. Súr

Súr, Almanların Regensburg'da Bulcsú ve Lél ile birlikte astıkları hükümdarın adıdır. Súr Macarca ya da Slavca olmayıp, Türkçe kökenli bir isimdir ve *Čur* biçimine karşılık gelir. *Čur* ya da *Čor* Türkçede önemli bir unvan adıdır.[1336] Gombocz 1916 senesinde mesele hakkında yazdı[1337] ve daha o zaman söz konusu adı ve unvanı Peçenek *Čur* boy ad ile bağdaştırdı. Ben de Peçenek boy sistemi hakkında kaleme aldığım yazımda bu meseleye eğildim.[1338]

Her şeyden önce Macar verilerini ele alalım. "*Sur, Suurs*": Eski Macarcadaki *Sūr* biçiminden gelen [*Šūr*]. (*Sōr* değil.) János Dvorzák, *Magyarországi Helységnévtára* 1886: *Suur* (!) (Veszprém), *Hegy-Súr* (Pozsony), *Nagy-* ve *Nemes-Súr* (Pozsony), *Péntek-Súr* ve *Varza-Súr* (Pozsony). Súrd (Somogy m.), Surány, Suránka (Nyitra, Bereg, Nógrád, Vas m.) sözcükleri ve küçültme eklerinin geldiği diğer formlar da aynı kapsamda değerlendirilmelidir. XIII. yüzyılın ilk yarısı: "*Súr, Suur* (!)".[1339]

György Györffy Türkçe *čur* unvan adını şu yer adlarına ilişkin verilerle karşılamaktadır: *Csúr*; Komárom Vilayeti. (1220. Villa Sur VR. 266. I. 8. Jegyz.; 1463 Chur, Cs. I, 512.; Lipszky Rep.) *Csúr*; Veszprém Vilayeti (Lipszky, Rep.;).[1340] Györffy daha sonra Macarcadaki *Súr* yer ve kişi adlarının bu kategoride değerlendirilmesi hususunda kesin verilerin olmadığı sonucuna ulaşır.[1341] Ben ise başka bir çözüm gösterilemeyeceği kanaatindeyim.[1342]

Macarcada *Súr* ~ *Csúr* değişiminin dikkat çekici olduğu görülmektedir. *Súr* ~ *Csúr* sözcüklerinin hükümdar unvanları olduğunu, ayrıca pek çok mülke ad olarak verilip, muhafaza edilmek suretiyle bugüne ulaştığını bilmekteyiz. Bu sözcüğün Türkçe kökenli bir hükümdar unvanı olduğuna dâir şüphe duymaya gerek yoktur. Eski Türkçe sözlük aşağıdaki verileri sıralamaktadır: Kişi adları ve unvanlar: (Elči?), *Čur, Čur Tėgin, Beg Čur* kişi adı, *İnanču Čur* kişi adı, *İšbara*

[1336] Doerfer, TMEN II, 396.
[1337] Bkz. MNy XII, 282; ayrıca Turán I, 1918, 210 (Almanca).
[1338] MNy XVIII, 1922, 3; KCsA I, 1922, 220; UJb X, 1930, 27 ve sonraki sayfalar.
[1339] Gombocz: MNy XX, 1924, 24.
[1340] Györffy: KCsA I. Kieg. Köt., 1939, 40.
[1341] Györffy, Türkçe *čur* unvan adının, Szabó Károly tarafından Macaristan'daki Súr yer adlarıyla karşılaştırıldığını vurgulamaktadır.
[1342] Krş. Györffy: ArchÉrt 97. 1970, 9. harita.

Bilge Küli Čur,[1343] *Yam Čur Tu* kişi adı[1344] *Yègen Čur* kişi adı *Küli Čur* kişi adı, *Külüg Čur* 'Ünlü Čur' kişi adı, *Unaġan Čur* kişi adı.

Dolayısıyla Türkçede Čur unvanı ve adına ilişkin çok sayıda bilgi bulunmaktadır. Ancak *Čur* sözcüğünün Macarlarda kimi ve neyi işaret ettiği hususunda hiçbir bilgiye sahip değiliz. Sadece her iki millette de önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Peçenek boy sisteminde *Čur* boyunun adı, 'sadâkat' anlamındaki *Erdem* boyunun ardından gelmektedir. Bu durum pek çok meseleyi aydınlatmaktadır.

Sözcüğün eskiliği konusunda da şüphe duyulmasına gerek yoktur. Türk döneminde mevcut olup, özellikle Çin kaynaklarında rastlanmaktadır.[1345] Bizans kaynaklarındaki mevcudiyetine ilişkin verileri Gyula Moravcsik derlemiştir.[1346] Yukarıda anılan Macar verilerini bu bilgilerle bağdaştırmaktayız. Macarca mâlûmâtlar arasında sözcük başı *cs-* ~ *s-* değişimi iki farklı alıntılamaya işaret edebilir. Súr ve Bulcsú ile birlikte idam edilen idarecinin adı, sözcük başı *s-* sesi nedeniyle büyük olasılıkla Bulgar Türkçesi kökenlidir.

9. KOVARLAR

*Kovar*lar, Yedi Macar ve Gyula boylarının ardından Árpád'ın üçüncü halkıdır. Konuyla ilgili şimdiye kadar ortaya çıkarılmış ya da daha henüz ispat edilmemiş verileri sıralamak isterim. Ayrıca yeni tetkikler sonucu ele alma imkânı bulduğum *Kovar* adı ve *Kovar başbuğ çetelesi* meselesini de açıklayacağım. Nihayet yeni ve zengin bir literatür mevcuttur. *Kovár* adı hakkında István Kniezsa'nın kaleme aldığı notlar[1347] büyük önem arz etmektedir. İlaveten Gyula Moravcsik'in tahlilleri de aynı ölçüde değerlidir.[1348]

Kovarlar hakkındaki notlarıma Konstantin'in kayıtlarıyla başlamam gerekir. İmparator, eserinin 39. bölümünde Kovarlar (Gyula Moravcsik'in çevirisinde *Kabar*lar.) hakkında şunları söylemektedir:

"Bilinmesi gerekir ki, Kabarlar Hazar milletinin parçasıdır. Aralarında idareye karşı anlaşmazlık çıkınca iç savaş baş gösterdi. Daha önceki idareleri üstün geldi. Mağluplardan bazıları öldürüldü. İçlerinden kaçanlar da oldu. Bunlar Türklere katılıp Peçenek topraklarına yerleşti ve birbiriyle kaynaştı. Onlara Kabar denmeye

[1343] DTS 220.
[1344] DTS 230.
[1345] Bkz. Sir G. Clauson-E. Tryjarski: RO XXXIV: 1, 23 (*ch'o*).
[1346] Byz-Turc. II², 165.
[1347] SztIstv-Eml. II, 371., 6.
[1348] Byz-Turc. II², 144.

başlandı. Bir zaman sonra bu Türklere Hazar dilini öğrettiler. Şimdiye dek bu dili kullanmakla birlikte Türklerin başka bir dilini de bilirler. Sekiz boy arasında, savaşlarda en güçlü ve en cesur olduklarından ordunun önünde yer aldılar; onları ilk boyların mertebesine çıkardılar. Kabarların üç boyuna hükmeden ve bugün de mevcut olan bir hükümdar vardır."

İmparatorun notları oldukça önemli ve dikkat çekicidir. Atıfta bulunduğu yer bilinmektedir. Bununla birlikte çasarın Kovarlara ilişkin kayıtlarının kritik yapılmaksızın tümden kabul edilmesi mümkün değildir. Konstantin'in yazdığı üzere Kovarlar en cesur ve en korkusuz olduğundan değil, diğer boylarla eşit seviyede olmadığı için savaşta ön saflarda bulunmaktadır. Türk sistemli boylarda sıkça rastlanan mezkûr duruma göre, boy birliğine yeni katılmış ya da fethedilmiş topraklardaki boylar savaşa önden gönderilirdi.

Kovarların farklı durumuna ilişkin başka belgeler de bulunmaktadır. *Krónika* ve *Anonymus* Yedi Macar, yedi hükümdar; yedi boy hakkında bilgi vermektedir. Bununla birlikte söz konusu boy sisteminde bulunmayan sekizinci boyun yalnızca Kovarların olması mümkündür.[1349] Bu kaynaklar Kovarları, *Kun* ve *Székely* adıyla Macar boy sisteminin mümkün mertebe dışındaki bir unsur olarak yazmaktadır. Kovarların Macar boy sistemine olan gevşek bağını, hemen izleyen satırlarda ele alacağımız üzere *Almont Yıllıkları*'nda bağımsız bir millet olarak kaydedilmeleri de göstermektedir.

Macarların ve Kovarların dil durumları hakkında Çasarın kayıtları büyük önem taşımaktadır. Pek çok kişinin çeşitli kereler atıfta bulunduğu bu bilgiye göre Kovarların Macarlara katılmasının ardından Etelköz'de iki dillilik kendini göstermiştir. Ancak çasarın kayıtlarını kelimesi kelimesine alıntılamak doğru sonuçlar vermeyecektir. Zîrâ iki dillilik yoğun bir şekilde kendini göstermiş olsaydı, Macar kelime dağarcığında bunun etkileri takip edilebilirdi. Ayrıntılara aşağıdaki satırlarda geri döneceğiz. Şimdi Kovar adının açıklamasına bakalım.

A. Kovar İsminin Açıklaması

Adın eski biçimleri şunlardır: İlk olarak Konstantinos'taki *Κάβαροι* biçimi.[1350] Okunuşuna hemen geri döneceğim. İkinci veri *Admont Yıllıkları*'nda bulunmaktadır: "*cum Cowaris*".[1351] *Admont Yıllıkları*'nın

[1349] Nagy Gyula: Századok IV, 1870, 540.
[1350] Moravcsik, Byz-Turc. II², 144.
[1351] 4. Ed. Klebel; Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde. 1921, 37: ad annum 881: "Primum bellum cum Vngaris ad Weniam. Secundum bellum cum

verdiği bilgiler olağanüstü öneme sahiptir.[1352] Özellikle yıl kaydı (881) dikkat çekicidir. Bununla birlikte 1930'dan beri "cum Cowaris" adı hakkında maalesef bir gelişme olmamıştır.[1353] *Admont Yıllıkları*'nın sunduğu bilgiler, en azından Kovarlar ve Macarlar arasında 881'de askerî ilişkilerin mevcut olduğunu göstermektedir.

Kovarlarla ilgili üçüncü veri Macarca *Kovár* (eskiden *Kuar*)[1354] yer adıdır. Bu yöre Hont bölgesinin doğu kısmında, Ipoly-Keszi'den beş-altı kilometre, Kiskért ve Negykért'den yaklaşık on beş kilometre, Nyék'den on kilometre; Balassa-Gyarmat'dan dört-beş, Kőkeszi'den sekiz-dokuz kilometre mesafede bulunmaktadır. İsimlerin de gösterdiği üzere yerler, boyların eski yerleşimidir. Ayrıca söz konusu havâli Árpád zamanında bir Türk yerleşimi olmaktan başka şans sunmayan Inánes sahrasından da sekiz kilometre ötededir.[1355]

Kovár millet adına bir yer adı olarak Nyitra Bölgesi'nde de rastlanmaktadır. Nyitra Vadisi ve buraya yakın bölgede yurt tutma dönemine ait bir yerleşim bulunmaktadır: Aşağıda Tót-Megyer, Bánkeszi ve Kis-Keszi. Yukarıda Nagy-Kér, Kis-Kér, Tarány (Tarján). Buranın yaklaşık 12 kilometre doğusunda, Bars Bölgesi'nde ise Zsitva-Gyarmat. Kuzeyde yine Nyitra'da ve Nyitra'daki Radosna Vadisi'nde Assakürt. Buraya on beş kilometre ötede, Nyitra Vadisi'ndeki *Kovárc* (1280: *Koarch*). *Kovárc* Slovakça ekli bir yapı olup, Macarca *Kovár* millet adından gelmektedir. *Kovarci* (bugünkü Slovakça *Kovarce*), Macarcaya geçmiş hali de *Kovárc*.[1356]

Tüm bu biçimler dikkate alındığında "α" karakteri konu ile ilgili Bizans kaynaklarında "o" olarak okunabilir.[1357] Dolayısıyla orijinal adın ilk hecesindeki sesli harfin *o* olması muhtemeldir. Hatta Latince kaynaktaki o sesi dahi ilk hecedeki hakîkî o sesine işaret etmektedir. Bu

---

Cowaris ad Culmite." ["İlk savaşı Wenia'da Macarlarla yaptılar. İkincisi Kabarlarla Culmite'de gerçekleşti."] Schünemann: UJb II, 1922, 221.

[1352] Konrad Schünemann'nın tarihsel açıdan değer taşıyan verisine Moravcsik Gyula'nın da (Byz-Turc. II²) değinmesi tesadüf değildir.

[1353] Györffy György, MEH'in kronolojik tablosunda, 881 yılına dâir "Viyana civarında Kabar ve Macar ordusunun savaşı" ifadesinden başka bir not düşmemektedir. Acaba bu yağma seferi anlamına mı gelmekteydi? Peçenek savaşlarından sekiz yıl önce Kovarlar artık Macarlara katılmış mıydı?

[1354] Reiszing Ede: Turul, XXVII, 1909, 160; HazaiOkmt IV, 91; 76-77; Melich: MNy XXIV, 1928, 246.

[1355] Gombocz, Árpádkori Török Személyneveink 31-32.

[1356] Melich: MNy XXIV, 1928, 246; P[ais]: MNy XXIX, 1933, 56. Ayrıca krş. Kniezsa: Sztlstv-Eml. II, 371., 6.

[1357] Gyóni, A Magy. Nyelv Gör. Szórv. 160; Bárcsi, MHtört² 43; Bárcsi: MNy LI, 1955, 211-213.

çerçevede ortaya çıkan Türkçe *Qovar* (*Qavar* değil) şüpheye yer bırakmadan açıklanabilmektedir. Peter B. Golden'in kritik eklemelerine katılmaktayım.[1358] Vámbéry'nin eski beyanı ise uygun değildir.

Kovár adını açıklamaya başlamadan önce Kovarların Macaristan'daki yer adlarına etkisi meselesine geri dönmek isterim. Daha önce Kovarların sadece *Kovar* değil aynı zamanda *Kazar* (*Kozar*) adıyla da tarih sahnesinde bulunduğunu göstermiştim. Anoymus'ta Mén-Marót'un Tisza-Szaos havâlisinde yaşayan halkına Cozar dendiğini okumaktayız.[1359] Bunun anısını Baranya, Fejér, Nógrád, Szatmár, Szolnok-Doboka, Valkó, Vas ve Zala bölgelerinde bulunan ondan fazla *Kazár*, *Kozár*, *Kozárd*, *Kozárom* gibi yer adı muhafaza etmektedir.[1360]

István Kniesza 1930'da, yukarıdaki satırlarda andığımız eserinde *Kovár* ve *Kozár* Macar yer adları hakkında yazdıklarımı kabul etmemekte, ilaveten ne *Kovár* ne de *Kozár* yer adını yurt tutan boyların yer adlarına yansıması olarak değerlendirmemektedir. *Kovár* yer adlarına ilişkin sadece iki örnek olduğunu söylerken, *Kozár* yer adının Slavca *kozar* 'keçi çobanı' sözcüğünden geldiğini mümkün görmektedir. Kniesza'nın fikrini kabul edemem, eski duruşuma bağlı kalmaktayım. Diğer yurt tutan boyun adı 20-30 yerleşimde takip edilebilirken, Kovar adının izine hiçbir yer adında rastlanmaması yeterli bir açıklama değildir.[1361]

Kovár adının tahliliyle ilgili olarak *Admont Yıllıkları*'nın sunduğu ve üst satırlarda andığımız veriler oldukça önemlidir. Ayrıca *Anonymus*, *Kazár* (*Kozár*) adının Macar tarihinde yer aldığını, dahası Macaristan'ın büyük kısmında, yurt tutma devrinde *Kazár* (*Kozár*) adında bir halkın yaşadığını hiçbir şüpheye yer vermeden

---

[1358] TDAYB 1971, 153.

[1359] Cap. XI: "gentes qui dicuntur *Cozar*" ["*Cozar* denen insanlar"].

[1360] Géza Nagy : Turul, XXVIII, 1910, 55; Tagányi: MNy IX, 1913, 263; Melich: MNy XXI, 1925, 126; Karácsonyi János: Századok 1908, 97-104; Kniezsa: Sztlstv-Eml. II, 371., 6.

[1361] Kovar adının neden bu kadar az yer adında muhafaza edildiğini tam olarak bilmemekteyim. Kovarların Macarlara yeni katılmış oldukları gözden kaçırılmamalıdır. Hukukî durumu da Yedi Macar'a bağlı diğer boylarınkiyle aynı değildir. Gyula halkını ele alırken de benzer durumla karşılaştık. Devlet hukuku kapsamındaki farklı durumları, sadece dönemlerindeki boylarla olan ilişkilerinde değil, aynı zamanda tarihe bıraktıkları izlerde de takip edilebilmektedir. Ne var ki, Kovarlar adlarını çeşitli boy yapılarında muhafaza etseler de henüz bunların tespiti gerçekleştirilememiştir.

göstermektedir.[1362] Dolayısıyla ismin tetkikinde her şeyin gayet açık olduğunu düşünmekteyim. Kök sözcük Çağatayca *qop-* 'ayaklanmak, başkaldırmak' fiilidir.[1363] *Qovar* adı şekil olarak emir kipi olup, 'ayaklan!', 'başkaldır!' anlamına gelmektedir.[1364]

Adın fonetiğindeki değişimler de şu iki millet adına benzer şekilde, kurallara uygun olarak gerçekleşmiştir:[1365] *Apar* > *Abar* > *Avar* 'İtaatkâr'[1366] *Sapïr* > *Sabïr* > *Savar* 'Başıboş'.[1367] Bu, eski ve tipik bir Türk millet adıdır. Semantik açıdan ise *Bulğar* adına benzer bir yapı sergilemektedir. Yukarıdaki satırlarda atıfta bulunduğumuz tarihsel kaynak, De Adm. Imp., 39. bölümde adın etimolojisine ilişkin olarak Kovarlar hakkında aynı vurguyu yapmaktadır. Kovar adının açıklamasını çasarın raporu doğrulamakta ve aynı zamanda güçlendirmektedir: Hazarlara karşı Kovarlar ayaklandı ve bu ayaklanma nedeniyle halkın bir kısmı söz konusu adları aldı.

Bazı Kovar unsurlarının elbette kendilerine mahsus adları *bulunmaktaydı; ancak ya bu adlar hakkında herhangi bir bilgiye* ulaşılamamış ya da elde edilen bilgilerin doğruluğu kanıtlanamamıştır. Unsurların sayıları hakkında da kesin bilgiye sahip değiliz. Konstantinos üç Kovar boyu hakkında bilgi vermektedir. Hemen anacağımız üzere *Anonymus*, yedi Kuman başbuğunu, dolayısıyla yedi boyu kaydetmektedir. Bu bilgilerde her halükârda bir zıtlık aramak lüzumsuz olacaktır. Üç Kovar boyunun yedi parçaya ayrılması ve *Anonymus*'tan bize kalan Kovar başbuğu isimlerinin bu yedi halkın hatırasını muhafaza etmesi de mümkündür.

B. Kovar Başbuğ Adları

Meselenin önemine istinaden, bu işe girişmeden önce hayatımda ikinci kez Kovar başbuğ adlarının analizine ve bu çerçevede literatürde karşılaşılan ikilemlere dâir birkaç ekleme yapmak isterim.

György Györffy aile ve mülk tarihine ilişkin olgular ve özellikle varsayımlar temelinde neredeyse tüm Kovar başbuğ isimlerini reddetmektedir. Yaklaşımı şöyledir: "...*Anonymus*, *Eski Gesta* başbuğlarını kaydetmekte ve bunu kendi hükümdar çetelesinin inşası

[1362] Macaristan'daki Kozár, Komárom gibi yer adlarının bir kısmının Slavca 'keçi çobanı' anlamına gelen sözcükten türediğini yadsımamaktayım.
[1363] Radloff, Wb II, 651: *qop-* 'sich erheben, revoltieren'.
[1364] Ayrıca bkz. Radloff, Wb II, *qabar-*; Räsänen, Tschuw. Lw. Tscher. 156-157.
[1365] Sözcük ortasındaki *p* > *b* > *v* değişimi hakkında bkz. Pelliot: T'oung Pao XXVI, 1928-1929, 237.
[1366] Moravcsik, Byz-turc II2, 51.
[1367] Moravcsik, Byz-turc II2, 262.

için kullanmaktadır. Her şeyden önce yedili çerçeveyi kullanmışsa da haleflerine kıyasla çok daha fazla başbuğ söz konusu olduğundan diğer bir yedili çerçeve vücuda getirmiştir."[1368] Ardından şöyle devam etmektedir: "...[*Anonymus*, ilişkileri] sayesinde edindiği bilgilerle *genealogia nobilium* [asil soy] yapısını ve Yedi Macar ve Kuman başbuğunun çetelesini yazdı. Ayrıca kullandığı veriler Kovarların eski mülklerinin gösterilip, geleneklerinin kayda geçirilmesi hususunda temel oluşturdu. Böylelikle müellif tüm bildiklerini romansı bir çerçeveye oturttu. Milli gelenekler ise yazarın hayal dünyasının yarattığı yazında neredeyse kaybolmuştu."[1369]

Györffy, *Anonymus*'un Macar başbuğların yedili yapısı yanında, Kuman ya da Kovar başbuğlarına ilişkin ikinci bir yedili sistemden bahsetmektedir. Ancak kendisinin başvurduğu sistem anlaşılmamaktadır. Sözde *Anonymus* tarafından inşa edilmiş isim çetelesini kendim incelediğimde hiçbir surette Macar, Slav ya da Alman adı tespit edememekte, bunun yerine tipik Türk adlarından oluşan bir liste okumaktayım.[1370] Ek olarak *Anonymus*'un öğrenim görmüş bir filolog olmadığını da gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bu bakımdan bir hükümdar isim çetelesinin güzel Türkçe isimlerle onun kaleminden çıkması beklenemez.

İsim çetelesinin *Anonymus*'a nasıl ve nereden geçtiğine dâir bir fikrim bulunmamaktadır. Ancak özellikle Kovar başbuğ isim çetelesi konusunda güvenilir bir kaynak olduğundan şüphe duymamaktayım.[1371] Kovar isim listesinin Türkçe adlardan oluştuğu hakkında daha önce bir tespit öne sürmüş ve söz konusu adların Macarcaya geçmiş pek çok formuna rastlandığını göstermiştim. Kovar isim çetelelerinin incelenmesinin gelecekteki araştırmalar açısından da faydalı olacağını düşünmekteyim. Eskiye kıyasla söyleyeceğim pek çok yeni ve kayda değer bilgi bulunmaktadır.

Anonymus'taki (duces Cumanorum) Kovar başbuğ çetelesi, 8. ve 10. bölümlerde şu şekildedir:[1372] "Ed, Edun (Edumen), Etu, Bunger

---

[1368] Krónikáink 122.

[1369] Györffy, a.g.e., 123.

[1370] Her biri için açıklama getiremesem de meselenin yapısında bir değişiklik baş göstermemektedir.

[1371] Bu isim listesinin Hazar dilinin en önemli kaynağı olduğunu düşünmekteyim. Liste, Hazar İmparatorluğu kurucularının ve idarî katmanının İç Asya'dan taşınmış Türk tipi dilini yansıtmaktadır. Ek olarak Aral-Hazar havâlisindeki vasal yapının dilini ele verdiği de söylenebilir.

[1372] Başbuğ isim listesini 8. bölüm temelinde kullanmaktayım. 10. bölümdeki farklılık gösteren verileri de parantez içinde göstermekteyim.

(Bunger pater Borsu), Ousad (Ousad pater Ursuuru) pater Ursuur, Boyta (Boyta a quo genus Brucsa descendit), Ketel (Kėtel) pater Oluptulma." İlk iki isim Türkçe *Edü* ve *Edümen* isimleridir.[1373] *Edü* Eski Türkçede 'İyi' anlamına gelmektedir. *Edümen*; *Edü-men* küçültme ekli varyasyon.[1374] Bu Türkçe isimlere ilişkin çeşitli bilgiler mevcuttur. Orijinal Türkçe biçimleri *Edgü* ve *Edgümen*'dir. Eski Türkçede şu isimleri bilmekteyiz: (*Birtäm*) *Edgü İnal*,[1375] *Edgü Toġïl*.[1376]

Räsänen'in sözlüğündeki[1377] Türkçe biçimler, Türk dillerinde ne tip kurallı ses değişimlerinin vuku bulduğunu iyi şekilde göstermektedir.[1378] Sözcükteki *-d-* sesi bazı diyalektlerde kurallı olarak *-đ-*, *-z-*, *-y-* seslerine dönüşmektedir. *-g-* sesi ise başka sözcüklerde takip edilebildiği üzere kurallı olarak düşmüştür. Yer yer *-y-* sesinin etkisiyle sesli harfin kalitesi değişmektedir. Buna örnek olarak Osmanlıcada *iyi* sözcüğü gösterilebilir. *-d-* sesinin muhafaza edildiği, ek olarak *-dg-* ilişkisindeki *-g-* sesinin düşmesi nedeniyle söz konusu iki ad temelinde Hazar dilinin (ya da en azından Kovar diyalektinin) Eski Türkçe özellik barındırdığı açıkça görülmektedir.[1379] İkinci adın *-men* ekine ilişkin yukarıda belirttiğim hususlar dışında söyleyebileceğim yeni bir şey yoktur.

Edü ve *Edümen* iki kardeş ya da bu durumda pek olası olmamakla birlikte baba ve oğul isimleridir. Dolayısıyla ad, yapı olarak *Karoldu* ve *Sárolt* veya *Buha* ve *Buhma* adları gibidir. Örnekler semantik temelde Eski Türkçedeki kişi adı verme alışkanlıklarının en güzel tipleri arasında bulunmakta ve açıklanmalarında herhangi bir şüpheye yer bırakmamaktadır.

Üçüncü Kovar başbuğunun adı *Etü*'dür.[1380] Ad, Eski Türkçedeki *ėđ / ėð* olup, 'iş', 'mülk', 'çiftlik', 'kalıcı meta' anlamlarına gelmektedir.[1381] Fonetik açıdan Macarca *kút*, tarihî *qud-uq* biçimlerini yansıtmaktadır. Bu bilgilere göre ad, 'Hazine', 'Varlık' ya da 'Hazinemiz', 'Varlığımız' anlamına gelmelidir. Açıklamamın özel bir

---

[1373] Krş. Györffy, Krónikáink 115.
[1374] Anonymus 17. bölüm: "*Edunec et Edumernec*".
[1375] Von Le Coq, Buddh. Spätantike III, 44.
[1376] DTS 163a.
[1377] EtWb 36.
[1378] Räsänen'e rağmen *edgü* sözcüğünün 'iyi' anlamına gelen türemiş kelime olduğunu iddia edemem; zaten uğraştığımız mesele de bu değildir.
[1379] Türkçe kök sözcük için ayrıca bkz. TESz *egyház*; Ramstedt, KWb 117a.
[1380] Kelimenin okunuşu konusunda bir problem yoktur. *Anonymus*'ta *Etu* biçiminde yer alan vezir adı *Etü*'dür. Krş. Gombocz-Melich, EtSz *Et*.
[1381] Bkz. DTS 162b; Räsänen, EtWb 35b: *āđ* I ve II 'gegerbtes Leder'; Ramstedt, KWb 117: *eD* (Sagayca 'Ware, Habe').

dayanak noktası bulunmamakla birlikte büyük ölçüde ihtimâl dâhilinde görmekteyim. Ad grubunun şüphe barındırmayan diğer öğeleri meselenin doğal destekleridir. Bu çerçevede *Etü* adını da güvenilir bulmaktayım.

Dördüncü Kovar başbuğunun adı: *Bünger*.[1382] *Anonymus*'ta *Bunger* olarak kaydedilmiş adın biçimsel varyasyonları şu şekildedir: *Bumger* ~ *Buger*. Pais bu isme açıklama getirdi: "...*denominativ*... [isim yapan ek] Türkçe *-gar*, -gerekleriyle birlikte[1383] ... Türkçe *bün* ~ *mün* 'çorba' kelimesi temelinde isimden türemiş bir biçimdir." Pais'in çözümünü reddetmeyi gereksiz görmekle birlikte tam olarak destekleyememekteyim.[1384]

Beşinci Kovar başbuğunun adı: *Ousad*.[1385] Burada da baba-oğul adı söz konusudur. Oğulun adı Türkçe olup, dolayısıyla babanın adı da Türkçedir. Kök sözcüğü Türkçede kolaylıkla açıklayabilmekteyiz. Türkçe diyalektlerin çoğunda kendini gösteren *oŋ* sözcüğü 'sağ (yön)', 'iyi', 'düzgün' anlamlarına gelmektedir.[1386] Farklı Türk dillerinde şu ses biçimleri kendini göstermektedir: *oŋ* (*uŋ*), *oġ*, *uġ*, *ow*, *ou*, *ü*. Türkçe *oŋ* tipi, *Anonymus*'ta geçen Kovar başbuğun adındaki Macarca *ou-* tipi ile kurallı olarak eşleşmektedir.[1387] Elemér Moór, 1930'da Türkçe *oŋ* sözcüğünden türeyen *Ousad* adını Fin-Ugor fonetiği temelinde incelediğimi düşündüğünde[1388] hata yapmıştı.

-sad Macarca *diminutiv* ektir [küçültme eki]. *-sa* ise Eski Macarcadaki *denominativ* eklerden [isim yapan ek] biridir.[1389] Eski *-d* eki de iyi şekilde bilinmektedir.[1390] Kompleks *-sad* eki için örnek gösterememekteyim. Ancak Macarcada sık rastlanan ekler göz önünde bulundurulduğunda açıklaması imkânsız değildir.

Altıncı Kovar başbuğu adı: *Boyta*. Daha önce yaptığım açıklamayı değiştirmek için bir nedenim bulunmamaktadır. Kısmî değişikliklere

---

[1382] Pais Dezső, ismi bu şekilde ve bana göre doğru okumaktadır. Bkz. Magyar Anonymus 109.

[1383] Pais: MNy XXXIII, 1937, 219.

[1384] Krş. Németh: MNy XXXIII, 1937, 219.

[1385] *Ursuuru*'nun babası. *Ursuuru* = *ŏrs-úr*. Macaristan'daki en açık ve önemli Türkçe adlardandır. Aşağıda konuyu daha ayrıntılı ele alacağım.

[1386] Radloff, Wb.

[1387] Krş. Németh: BSz CCLVI, 1840: jan., 23; Macarca *bú*, Türkçe *buŋ* ile bu şekilde eşleşmektedir.

[1388] A Honfoglaló Magyarság Megtelepülése 27.

[1389] Bkz. D. Bartha Katalin, A Szóképzés Története 113. Eserde 1213 senesine tarihlenen (VárRég. 169 §) *Fehersa* örneğiyle karşılaşmaktayız.

[1390] Bkz. D. Bartha, a.g.e., 104.

sadece Türkçe kök, *bay* sözcüğünün anlamı ihtiyaç duymaktadır.[1391] Bay sözcüğü 'zengin' anlamına gelmektedir.[1392] *-ta* küçültme ekidir. *Boyta*, *Voyta* biçimleri hakkında yaptığım açıklamaları Katalin Bartha'nın kabul ettiğini vurgulamak isterim.[1393]

Yedinci Kovar başbuğu adı: *Ketel* [*Këtel*]. Bu isimle ilgili olarak eski literatürde pek çok problem kendini göstermektedir. Öncelikle Macar verilerine bakalım:[1394] "*1138/1329: Ketil* (*MNy XXXII, 183*) [kétes: P.H.A.] Csánki, MoTörtFöldr. 1231: *Ketel* (Csánki II, 618), 1264: *Ketel* (Csánki III, 613), 1036: *Kethellaka*, 1036: *Kethelloca*, 1270: *Kethelaka*, 1322: *Kethelaka* vs. (Csánki, III, 288)".

Anonymus 15. bölüm: *Ketelpatoca*. "1262 yılına ait bir vesikada burası Sárospatak civarındaki *Kutel* yöresidir.[1395] Andrea P. Hídvégi ve Dezső Paizs tarafından sunulan verilerden orijinal hali *Kütel* olan ve yedinci Kovar başbuğunun adı ile eşleşen eski bir soylu ismi anlaşılmaktadır. Bu adın *Kötel*, *Ketel* ve *Këtel* varyasyonları da bulunmaktadır. Küt- yapısının 'muhafaza etmek' fiilinden türediğine dâir[1396] Dezső Pais tarafından ortaya atılan etimolojik denemeyi kabul edememekteyim. Söz konusu başbuğ adını Türkçe *kütöl* 'Handpferd' sözcüğüyle eşleştirmekteyim. Fikrimi değiştirmek için bir neden bulunmamaktadır.[1397]

Kovar başbuğ çetelesinde ayrıca *Borsu*, *Ursuuru* ve *Oluptulma* adları bulunmaktadır. *Bünger*, *Ousad* ve *Këtel*'in oğulları bu şekilde anılmaktaydı. *Borsu* adı Macarcadaki Türkçe kökenli *bors* sözcüğü ile eşleşmektedir.[1398] *Ürsü ur* (*Őrs-Úr*) adını Zoltán Gombocz açıkladı. Buna göre sözcük Türkçe *er*, *ir* 'erkek' kelimesinden gelmektedir, *-s* ise Macarca küçültme ekidir.[1399] En kesin Kovar başbuğ adlarından biri

[1391] 'Kahraman', 'başbuğ' anlamında.
[1392] Räsänen, EtWb 56a.
[1393] D. Bartha, a.g.e., 117. Burada krş. *Tümürte* < Türkçe kökenli 'çelik' anlamına gelen kök *tümür* + *te* küçültme eki.
[1394] P. Hídvégi: MNy LI, 1955, 21.
[1395] Pais: MNy XXXI, 1935, 267.
[1396] Pais: MNy XXXI, 1935, 267.
[1397] Çağatayca *kötäl* 'yedek at' notum için ayrıca bkz. *kütöl*, Radloff, Wb; Ramstedt, KWb 242a; Arat: *kötel* 'geçit, bel' Türkiyat Mecmuası VI, 1936-1939, 320. Krş. Doerfer, TMEN I, 458-459 (§ 323), 459 (§ 323).
[1398] Krş. Joki, LwSs 95.
[1399] MNy XXII, 1926, 6 ve sonraki sayfalar; Pais: MNy LVIII, 1962, 133: Pais: MNy LX, 1964, 285.

Kötel'in oğlunun adı *Alïp-Tulma*'dır.[1400] Adın açıklanması hususunda György Györffy önemli veriler sunmuştur.[1401]

Kovar başbuğ isim çetelesini en önemli Hazar dil belgesi olarak görebileceğimizi daha önce anmıştım. Aynı zamanda bu isimlerin *Anonymus*'ta orijinal Kovar biçimleri yerine, Macarcalaşmış varyasyonlarının bulunduğunu gördük.

10. DİĞER MİLLÎ BİRLİKLER

Macarlarınkine benzeyen her boy sistemi kendini yenileyen, farklı kümelerle doludur. Árpád'ın idaresine bağlanan birkaç boy birliğini, verilerin eksikliği dolayısıyla şimdiye kadar tespit edebildiğimiz yapılara dâhil etmememiz mümkün olmamıştır. Bunların önemsiz millet grupları olduğunu söylememiz mümkün değildir; teşekküller Macar boy birliğine Yedi Macar'ın herhangi biri gibi bağlanmış bulunmaktaydı.[1402]

Kadim tarihe ilişkin araştırmalar söz konusu birlikleri sadece son dönemlerde inceleme altına almıştır.[1403] Özellikle István Kniezsa[1404], *Varsány* ve *Tárkány* adlarını Yedi Macar boyunun çatısına eklemektedir. Kniezsa, 18 *Varsány* yer adı tespit etmiştir.[1405] *Varsány* bir boy adı ya da büyük bir Macar millet kolunun adı olabilir. Kökeni hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir.[1406] Şimdiye kadar gerçekleştirilen açıklamalar da temelsiz varsayımlardan ibarettir.

Kniezsa, *Varsány* ardından *Tárkány* adını kaydetmekte ve dokuz *Tárkány* yer adını sıralamaktadır. Bu durum dil bilimsel olarak oldukça kesindir: Sözcük, Türkçe *Tarqan* unvanından gelmektedir.[1407] Ancak bu geçişin nasıl olduğunu söyleyememekteyiz. Boyun Macaristan'daki eski Türk milletinin bir hatırası olmaktan ziyade, Árpád hâkimiyetindeki milletlere bağlı olduğu kesindir.[1408] György Györffy[1409] 10-15 *Lád, Ladány* yer adlarını vermektedir. Bunları boy

---

[1400] Gombocz, Árpádkori Török Személyneveink 31.
[1401] MNy XLVII, 1951, 48.
[1402] Belki de bir kısmı Yedi Macar'ın bazı boylarından daha büyüktü. En azından veriler yer yer bunu işaret etmektedir. Bkz. aşağıdaki *Varsány* adlı yerleşimlerin sayıca fazlalığı.
[1403] Krş. Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 37.
[1404] SztIstv-Eml. II, 460-461.
[1405] SztIstv-Eml. II, 460: *Wosyan, Wassan, Vazsánd, Varsány.*
[1406] Varsányi'nin gerçekten bir boy adı olduğunu sadece yer adlarında sıkça geçmesi değil, aynı zamanda kişi adı olarak kullanılamaması da göstermektedir.
[1407] Bkz. *tarqan* unvanı hakkında yukarıdaki satırlar.
[1408] BKz. Simonyi: MNy LXIV, 1968, 438-445.
[1409] TanMÁÉ 59.

adı olarak değerlendirmemiz gerekmektedir, daha yakın varyasyonlar hakkında ise bilgiye sahip değiliz.

Söz konusu *Varsány*, *Tárkányi*, *Lád* ve *Ladány* adlarının Hükümdar Géza'dan önce var olduklarını düşünmekteyim. Zîrâ Géza'nın ortadan kaldırmış olması nedeniyle hükümdardan sonrakiler eski Macar boy sistemine dâhil değildir. Belli ölçüde Sekel meselesi de bu hususla ilgilidir. Sekeller bir Kovar çekirdeğinden kurulmuş boy olabilir. (Eski olmamakla birlikte Türk kökenli boy sistemleri, Türk yazıları bulunmaktadır. *Csigla* sözcüğü de bu çerçevede değerlendirilmelidir.)

Varsány, Tárkány, Lád, Ladány topluluklarının herhangi bir boy sistemine dâhil olmadıkları açıktır. Yine de tartışmasız boy benzeri yapı göstermektedirler. Bu adların bilgilerimizi mümkün mertebe ileriye götüreceği hususunda György Györffy ile hemfikirim. *Kündü* milleti olan *Kék-kend* halkı meselesi ise tamamen farklı bir mevzu olup, kaderleri de farklı olmuştur.[1410]

11. TURUL HANEDANLIĞI

Türk tipi göçebe devletin yapısı hakkında pek çok bilgiye sahip olmakla birlikte, ileriki çalışmalar çeşitli alanlarda yeni bilgiler sağlayacaktır. Bu yapının tarihsel gelişimini, kesin yapısını incelemek dilbiliminin değil, tarihin alanıdır. Ancak her şeyden önce Macarlığın kuruluşuna dâir düşüncelerimin karanlıkta kalacağı endişesiyle bizim için önem arz eden birkaç veriyi burada belirtmek isterim.

Olgun hale gelmiş IX. yüzyıl Türk tipi devlet teşkilatı ile karşı karşıyayız. Bu çerçevede dilbilimsel tahminlerimin izin verdiği ölçüde yurt tutan Macarların politik yapılanmaları hakkında önemli bilgiler sunmak isterim. Bunun için organizasyonun idarecileri ve öncelikle Árpád Hanedanlığı hakkında ayrı bir bölümün kaleme alınması gerektiğini düşünmekteyim.

Daha önceki satırlarda Hun-Bulgar idaresi altında Yedi Macar'ın boy devletinin nasıl kurulduğu söylendi. Bu olay 700 civarında Başkurdistan civarında gerçekleşti. Söz konusu boy devleti Géza'ya kadar devam etti. Boy adlarının varlığı ise kurum ya da yer adları olarak daha sonraki dönemde de devam etti. Boyları kapsayan Yedi Macar adı artık Yedi Macar Başbuğu anlamını içermeye başladı. Dolayısıyla tarihsel yapı, daha sonraki devirlerde de anlam ihtiva etmeye devam etti.[1411]

[1410] Györffy, TanMÁÉ 104-105.

[1411] "Yedi Bağımsız Macar" hakkında bkz. Mályusz Elemér, A Thuróczy-Krónika 15.

Başkurdistan'da örgütlenen Yedi Macar büyük bir güç olarak kendini göstermiştir. Bu yapı, ortaya çıktığı dönemde İdil Bulgar İmparatorluğu'na bağlıydı. İdaresindeki kişiler hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. 840 senesine doğru Levédi bu örgütlenmeyi, Hazar İmparatorluğu'nun kontrolü altına girecekleri Karadeniz civarına taşıdı.

Yukarıdaki satırlarda tüm bunlardan geniş şekilde bahsedildi. Tekrara düşmemek maksadıyla sadece birkaç ekleme yapacağım. Böylece Levédi'nin hükümdarlığının sonunda meydana gelen olağanüstü olayın nedenini ve arka planını aydınlatmayı amaçlamaktayım. Sıra dışı olay hanedanlığın değişimi idi. Levédi'nin çocuğu yoktu ve taht için Árpád ailesini veliaht gösterdi.

Nedensizce vuku bulan ve temel öneme sahip olay, pek çok araştırmacının meseleye tereddütle yaklaşmasına neden oldu. İyi bilinen tarihî kaynaklarda da ele alınan konu, egemen hükümdarın ve hanedanlığın göçebe imparatorluklarda nedenli büyük öneme sahip olduğunu göstermektedir. Levédi'nin hükümranlığı konusunda bir kuşku bulunmamaktadır. Ancak çocuğu olmadığından bir hanedanlık kuramadı. Ailesinin totemik gelenekleri hakkında ise hiçbir bilgiye sahip değiliz. Daha önce söz ettiğim üzere Árpád bu şekilde, Levédi'nin önerisi ve Hazar idaresinin onayı ile hükümdar konumuna yükseldi, nihayet Árpád hanedanlığı kuruldu. Dolayısıyla söz konusu hükümdarlığın egemenliği devralması şaşırtıcı değildir. Árpád, dinasti kurucusu olarak ayrı bir öneme sahiptir.[1412] Öte yandan bu aşamada etkisini yeterince vurgulayamayacağımız başka büyük bir güç de devreye girmektedir: Totemik gücün sihri. Bu iki temel faktör Yedi Macar'ı, Turul Hanedanlığı'nın egemenlik aracı haline getirmektedir.

Öncelikle Árpád Hanedanlığı hakkında bildiklerimize baktığımızda burada da meseleye olumsuzluklarla giriş yapmak zorundayım. Árpád'ın milleti, daha düzgün bir ifadeyle boyu ve ailesi hakkında güvenilir kaynaklar mevcut değildir. Turul'un tam olarak kadim bir aristokrat ailenin[1413] mensubu olup olmadığı, ayrıca ailesinin zengin mi yoksa IX. yüzyılın politik şartları neticesinde mi yükseldiği

[1412] Maalesef Árpád'ın dâhili ve hârici politik meseleleri hakkında kesin verilere sahip değiliz. Ancak *Anonymus* tarafından ve *Anonymus*'tan sonra çizilen tarihsel hat, tamamen sahtedir. Bu eski, hatta her şeyin merkezinde Árpád bulunmaktadır. Dolayısıyla verilen bilgiler bilimsel değer içermek yerine, müellifin ve onun ele aldığı olaydaki karakterin çıkarlarını temsil eden bir masaldan ibarettir. (Elbette bu tespit, kişi ve cinsiyetlerin adları için bağlayıcı değildir. Tarihsel değer ve inandırıcılıklarına ilişkin herhangi bir şüphe bulunmamaktadır.)

[1413] Dinastinin 400 yıl süren geniş egemenliği göz önünde bulundurulduğunda, bu mesele hakkında şüpheye düşmek yersiz olacaktır.

kanıtlanamamaktadır. Aynı şekilde Turul Hanedanlığı'nın totemik söylencesinin sadece Etelköz'e özgü olduğu kolayca düşünülemez.

Turul Hanedanlığı'na ya da boyuna ilişkin temel bilgilerimizi gözden geçirelim. İlk bilimsel değerlendirmeyi Gombocz gerçekleştirdi:[1414] "Turul kuş adının halk tarafından benimsenmesi Kézai'nin tanınmış bir kişilik olmasından kaynaklanmaktadır. Kendisinin kayıtlarında Attila'nın armasında taçlı bir turul kuşunun yer aldığı geçmekteydi... Sözcüğün genel kullanımı hakkında daha fazla bilgiye sahip değiliz; ancak turulun bir özel isim olması sık karşılaşılan bir durumdur." Daha sonraki satırlarda Gombocz, titiz biçimde sözcüğün Türkçe ve Macarca eşlerini ele almaktadır. Dezső Pais, Gombocz'un incelemelerine yeni ve kullanışlı eklemelerde bulundu.[1415] Elde ettiği bulgular Gombocz'un vardığı sonuçları güçlendirmektedir. Buna göre *turul*, Türkçe ve Macarcada basit kelime olarak yer almaktadır ve bir şahin türüdür.[1416]

Turul hanedanlık adının totemik kökenini burada vurgulamak isterim. Olgunun kendisi hakkında burada uzun uzadıya açıklamalarda bulunmak istememekteyim. Uygun yerde, totemizmin temeline dâir Türkçe etnonimlerin semantik sınıflandırması aşamasında, meseleye değinmiştim. Türkçede *toġrul* biçiminde yer alan kadim totemik ad, turul hakkında ben de bazı incelemelerde bulundum; sözcüğün Türkçe-Bulgarca kökenli olduğunu söyleyebilirim.[1417]

Turul köken itibariyle bir kuş adıdır. (Anlam itibariyle 'parçalara ayıran'.) Unvan adı ve eski kaynaklarda karşılaşılan kişi adı bu sözcükten türemiştir. Tecrübelerime göre iki grup birbirinden bağımsızdır. Kuş adı kökenli kişi adları ve totemik kuş adına sahip boy adları bulunmaktadır. Ancak totemik kökenli kişi adları yok ya da oldukça nadirdir. Kişi ve totemik boy adı verilmesine ilişkin alışkanlıklar birbirinden farklı olup,[1418] nihayet Turul Hanedanlığı'nın adı Bulgar Türkçesi kökenlidir. Araştırmaların Árpád'ın ataları ve Árpád adı hakkında ne kaydettiklerine bakalım.

[1414] MNy X, 1914, 297.
[1415] *Turul*. Árpád boyunun totem hayvanı: MNy, 1949, 39-43.
[1416] Geniş bir kaynakça sunması Pais'in makalesine büyük değer katmaktadır. Zengin kaynaklar totemizm teorisi için de iyi bir giriştir.
[1417] Bkz. makalem: Studia Turcica, ed. Ligeti, Bp. 1971, 352.
[1418] Farklı şekilde Gombocz: MNy X, 1914, 246.

12. TURUL HANEDAN ADLARI

A. Ügyek

Árpád'ın dedesinin[1419] ismidir. 750-850 civarında yaşayan boy hükümdarının adı *Anonymus*'ta *Ugek* ve *Vgek* şeklinde geçmektedir.[1420] Eski bir Macar adıdır. Emil Jakubovich[1421] XIV. yüzyıla; 1371/1368 senelerine ait bir kaynakta bu yapıyı *vlech* şeklinde tespit etmiştir. Dezső Pais'in açıklamasına göre[1422] 'aziz' anlamına gelmektedir ve *ügy ~ ëgy vesaire sözcüklerden türemiştir.*[1423] Bu bilgiler çerçevesinde kelime Levédi gibi kadim bir Fin-Ugor ismidir, ilaveten XIV. yüzyılda kaynaklarında da geçmektedir.

György Györffy'yi işaret eden Pais'in yaklaşımı, ad açıklama hususundaki yeni bir deneme olarak kabul edilebilir görünmektedir. Györffy[1424] *Ügyek* adını Eski Türkçedeki *öge* 'bilge' kelimesiyle eşleştirmektedir.[1425] *Öge* ve *ögel* unvan adı olarak özellikle Uygur kaynaklarında geçmektedir. Hazar dilinde ise bir izine rastlanmamıştır. (Basit sözcük şeklinde ve 'bilge' anlamıyla kısmen bu dilde de varlık gösterdi.) Bana göre *ügyek* doğrudan Macar kelime hazinesine ait olup, yine Macarca küçültme eki ihtiva etmektedir.

B. Álmos

Árpád'ın babasıdır. Macar kaynaklarında Almus şeklinde geçer. Konstantinos Porphyrogennetos'ta[1426] sözcük iki kez *Σαλμούτζης*, *accusativ* olarak ve bir kez *Σαλμούτζη* şeklinde bulunmaktadır. Şüphesiz, Macar kaynaklarındaki Almus varyantı güvenilirdir ve açıklama aşamasında bu sözcükten yola çıkmamız gerekir. *Almus* ve *Szalmusci* sözcüklerindeki ortak *almu* kısmının aynı özellikte olduğu yine açıktır. *Szalmucsi* kelimesinin başındaki *sz-* ekini ne ses ne de şekil bilimiyle açıklamak mümkün olmadığından, bunu bir yazım hatası olarak kabul etmek zorundayız. Konstantinos'un eserinin el yazması temelinde Gyula Moravcsik meseleye yeniden eğilmiş ve *σ* sesinin

---

[1419] *Anonymus*'a göre Ügyek, Álmos'un babası, *Krónika*'ya göre ise büyük babasıdır.
[1420] Pais, Magyar Anonymus 146; *Krónika*'da: *Ugeg*, Képes Krónika, ed. Toldy, XIX; *Uger*, *Kézai: MHK 485.*
[1421] MNy X, 1914, 428.
[1422] Magyar Anonymus 146.
[1423] Krş. TESz I, 724b-725a *egyház.*
[1424] Krónikáink 40.
[1425] Bu konuyla ilgili verilerin ayrıntılı incelemesi, Türkçe sözcük analizi ve kaynakça için bkz. Doerfer, TMEN II, 157-159 (§ 614).
[1426] De Adm. Imp. 38.

sözcüğe yanlışlıkla girdiğini ispatlamıştır.[1427] Dolayısıyla Konstantinos *Almucsi* biçimini kaydetmiştir.

Mesele *Almucsi* ya da kök sonundaki sesli harfi taşımayan *Almucs* sözcüklerinin Almus çerçevesinde nasıl değerlendirileceğidir.[1428] Konu *Munkács* yer adının *Munkás* biçimi ile olan ilişkisi,[1429] ya da Eski Macarca *Andich*, *Andych* (Okunuşu: *Andiç.*) kişi adının (1308, 1347) *Andush* biçimiyle olan ilişkisi (1354) paralelinde ele alınmalıdır. 1309'da *Andics* ya da *Andus*, *András* formunda kullanılmaktadır. Dolayısıyla önceki iki biçim, bu ismin küçültme eki almış halidir.[1430] Aynı biçimsel eş, *Jutocsi* ve *Jutas* ya da *Termacsu* ve *Tormás* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.[1431] Árpád'ın torunu, Konstantinos Porphyrogennetos zamanında Macarların hükümdarlığını yapmıştır. Ancak söz konusu isim De Adm. Imp. adlı kaydın 40. bölümünde[1432] bir kez *Φαλίτζι*, başka bir kez ise *Φαλῆς* şeklinde geçmektedir: (*Fa(e)lics*, *Fa(e)lis*).

Álmos adının iki açıklaması mümkün görünmektedir.[1433] Gombocz, Melich, Kont Géza Kuun ve Hvolson'un eski eşleştirmeleri temelinde[1434] Alm(ï, u)š, İdil Bulgar hükümdarı adıyla bağdaştırılmaktadır.[1435] Bu yaklaşım kesin olarak doğrudur.[1436] Ancak Macarcada da *Álmos* şeklinde bir ad bulunmaktaydı. Kökü *almu*, yâni 'álom' sözcüğü olup, *Almus* ve *Almucsi* biçimlerinin temelini teşkil etmektedir.[1437]

[1427] MNy XXII, 1926, 82; Vatikan el yazmasında iki yerde *σ* bulunmamaktadır. Üçüncü yerde *λεγόμενος* sözcüğü takip edilmektedir. Dikkat çeken Paris el yazmasında bir kez *λεγόμενος* sözcüğünden sonra görülmektedir. Ayrıca bir kez *ἐκεῖνος ὁ ἀλμούτζης* yerine, *ἐκεῖνος σαλμούτζης* şeklinde kaydedilmiştir. Konstantin'in dil kullanım özellikleri açısından *σ* ihtiyaç duyulan bir karakterdir. Yine üçüncü yerde sonradan eklenmiş bir *σ* mevcuttur. Ayrıca bkz. Moravcsik: MNy XXXIV, 1938, 286; Byz-Turc. II^2, 63.

[1428] B. Lőrinczi: MNy LIII, 1957, 87.

[1429] Melich: MNyK I: 6; 17. c. § - *Székács* ve *Székás* arasındaki bağ da benzerdir.

[1430] Wertner: MNy I, 1905, 232; Melich: MNy XV, 1919, 3; ayrıca krş. EtSz *András*; Pais: MNy XXX, 1934, 109.

[1431] Krş. EtSz *Gálos*.

[1432] Pais: MNy LII, 1956, 144.

[1433] Ayrıca krş. Kerény: MNy XXVII, 1931, 106; Pais, Magyar Anonymus 103.

[1434] Rel. I, 209; Izvěstija Ibn Dasta, 91.

[1435] EtSz *Álmos*, Gombocz: MNy XI, 1915, 146.

[1436] Togan, IF 107.

[1437] Szabó Dénes: MNy XXXII, 1936, 131; Hazai Okmt. V, 145: Nicolaus filius Almus de Pechel, 1364.

C. Árpád

Bu ad Macarcadaki árpa sözcüğünün türemişidir.[1438] Cengiz'in veliahdı, Pers il-kağanın (1335/36-) adının Arpa-xan[1439] olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. *-d* eki Eski Macarca adlarda oldukça sık karşılaşılan bir küçültme ekidir. Son olarak bu ismi Eski Macarcadaki *Búzád*,[1440] Kırgızca *Budai* (=búza) *Bek* kadın ismiyle[1441] karşılaştırdığımızda yukarıdaki açıklamaya karşı şüphe duymamıza gerek kalmayacaktır. Kerényi'ye göre[1442] ad, Macar eski inancındaki tohum-çocuk düşüncesinden gelmektedir. Árpádların Fejér ve Tolna'daki mülklerine ait verilerin göz önünde bulundurulması mesele açısından büyük önem taşımaktadır.[1443]

D. Tarkacs(u)

Tarkacsu, Árpád'ın oğludur, ismini Konstantinos kaydetmiştir.[1444] Adla ilk kez (*τόν*) *Ταρχατζοῦν*, ikinci kez (*ὁ*) *Ταρχατζούς* biçimlerinde karşılaşılmaktadır. *Σ* ve *ν* Yunancada hâl ekleri, *u* ise kök sonu sesli harftir. *Ç* sesi büyük ihtimâlle Macarca küçültme ekidir; sözcüğün kökenini incelediğimizde teorimiz doğru çıkmaktadır. Bu isim Türkçe *tarqan* unvan adından gelmektedir.[1445] Türkçe unvan adları kişi adı olarak sıkça kullanılmaktadır. 1341'e ait "possessio *Tarhus*" ifadesi de bu kapsamda değerlendirilmelidir.[1446]

E. Liündik

Árpád'ın oğullarından birinin, büyük ihtimâlle *Tarkacsu*'nun başka bir adıdır.[1447] Konstantinos'ta (*τόν*) *Λιούντικα* şeklinde geçmektedir.

[1438] Gombocz-Melich, EtSz.
[1439] Zambaur, Manuel 224, 245, 255.
[1440] EtSz 2: *Búza*; Mikos: MNy XXXI, 1935, 163; ayrıca krş. Kerény: MNy XXVII, 1931, 94.
[1441] Radloff, Proben V, 22.
[1442] MNy XXVII, 1931, 94 ve sonraki sayfalar.
[1443] Mikos: MNy XXXI, 1935, 156; Szabó Dénes: MNy XL, 1944, 188-189.
[1444] De Adm. Imp. 40. bölüm.
[1445] Yanlış olarak Vámbéry, A Magyarok Eredete 155: *Tarka- denominal* [isimden isim yapan] (!) *-či* ekiyle 'dağılmak' fiilinden.
[1446] Hazai Oklt. 235. Ayrıca krş. Pais, Magyar Anonymus, 143: *Tarras*. Türkçe *tarqan* sözcüğünün çoğul varyantı. *Tarqat*: Orijinal olarak Moğolca çoğul. 'Der Fürst, der Stammälteste' ['bey', 'başbuğ'] anlamıyla *targa* tipi de bulunmaktadır. Ayrıca krş. *tarxan* biçimi.
[1447] Pauler, MNTörtSztIsztv 149; MHK 125; Moravcsik: MNy XXII, 1926, 82.

Fin-Ugor kökenli isim *lenni* 'olmak' fiilinden türemiştir. 'Oğul', 'soy' anlamlarına gelmesi mümkündür.[1448]

F. Ézelő ve Jutocsa

Bu iki ismi beraber ele alacağız, zîrâ göreceğimiz üzere birbiriyle sıkı bir alâka halindedir. Ézelő, Üllő'nün oğlu, dolayısıyla Árpád'ın torunudur, Jutocsa ise Árpád'ın üçüncü oğludur.

İlk isim Konstantinos'ta (*τό*) *Ἐξέλεχ* şeklinde geçmektedir. Bu adın okunuşunda tartışmaya açık bir mesele bulunmamaktadır, sadece *Ezeleɣ* olarak okunabilir. Biri uzun biri kısa olmak üzere en fazla ilk iki *e* sesine şüphe ile yaklaşmak mümkündür. [1449] İlk bakışta dahi Türkçe olmadığı fark edildiğinden sadece Macarca olma ihtimâli vardır.

Ortaya konan yaklaşımların temelinde sâbık adın *Ézeleɣ* şeklinde okunması bulunmaktadır ve Eski Macarcadaki *ézel* 'izlel = tadına bakmak' fiilinin türevi olarak düşünülmektedir. Dolayısıyla *Ézeleɣ* > *Ézelő* adı temel olarak 'ağzının tadını bilen', 'damak zevkine düşkün' anlamına gelmektedir.[1450]

Árpád devri kişi adları arasında *Adó*, *Látó*, *Kérő* gibi pek çok *-oų*, *-eų* > *-ó*, *-ő* sonlu *nomen verbale* [fiilden yapılmış isim] biçiminin bulunduğu bilinmektedir.[1451] Anlambilgisel açıdan *Ézelő* adını, Dezsõ Pais'in "Jellem Nevek" ["Karakter Adları"] başlığı altında incelediği gruba dâhil edebiliriz.[1452] *Késő* 'geciken', *Harmard* 'hızlı', *Csodáló* (kadın ismi), *Tagadó*, *Bízó*, *Bizatlan*, *Nem-hisz*, *Nem-hű*, *Szeretõ* vesaire aynı kapsamdaki adlardır.

İlk bakışta bir hanedanlık üyesinin "Inyenc = Lezzetli" adını alması tuhaf karşılanabilir. Söz konusu kişi hükümdar olduğunda adı dolayısıyla itibârına zeval gelebilir. Bununla birlikte yurt tutan Macarlarla akraba kültüre sahip milletlerde, kişi adlarının ait oldukları kişinin yaşına ve unvanına bağlı olarak değişmesi geleneği dikkatten

---

[1448] Gombocz: MNy XII, 1916, 309-310; Gombocz: MNy XIII, 1917, 237; Pais: MNy XVII, 1921, 159-160.
[1449] Moravcsik, Byz-Turc. II², 121; Gyóni, a Magy. Nyelv Gör. Szórv. 48.
[1450] Krş. Lajos Ligeti'nin tercümesinde, MTT'de 46. bölümün paralellik arz eden kısmı: "Kacsiu'nun oğluna Barulatay derlerdi. Obur, kocaman bir adamdı. Onun tarafındakiler *Barulasz*-gillerdendir." Ligeti'nin notu: "*Barula*, çoğulu *Barulasz* 'obur, pisboğaz' bugün artık unutulmuş; fakat aynı anlama gelen eski bir Moğolca sözcüğün köküdür." 14., 143.
[1451] Pais: MNy XVIII, 1922, 33.
[1452] MNy XVIII, 1922, 34.

kaçmamalıdır. Türk mezar yazıtlarında kişi adları öncesinde şu ifadeyle karşılaşılmaktadır: *Er atïm* ... 'erkek adım [şöyledir]'.

Jutocsa adı bir kez (ὁ) *Ιουτοτζάς* ve bir kez (τόν) *Ιουτοτζάν* biçimlerinde olmak üzere Konstantinos'ta[1453] iki kez geçmektedir. Okunuşu şüphesiz *Jutocsa*'dır. İsmin sonunda bulunan -a küçültme ekinin kelimeden çıkarılması durumunda *Jutocs* ya da kök sonundaki sesli harfle *Jutocsi* şekline ulaşmaktayız. Bu iki biçim Eski Macarcadaki *Leventa* ve *Leventi*,[1454] *Ürsü - Ürsa, Budu - Buda* biçimleri gibi birbiriyle eşleşmektedir.[1455]

Jutocsi Türkçe bir ad olup, (Bulgar Türkçesi değildir.) *Ézelő* adının Türkçe çevirisidir. (*Jutocsa Ézelő*'nün büyük abisi olduğundan muhtemelen *Ézelő* sonradan ortaya çıkmış bir isimdir.) Osmanlıcada 'Feinschmecker, Schlucker' (Radloff, Wb), yâni 'ağzının tanını bilen', 'yemeyi seven' *yut-* fiilinden türemiş *yutudžu* şeklinde ifade edilmektedir.[1456]

Bugünkü Macarca biçim, büyük ihtimâlle *Jutacs* (Aşağıdaki *Jutas* ile karşılaştırınız.) adıdır. Sözcüğün ikinci hecesindeki sesli harfin eşleşmeleri Türkçe *Alïp* > Macarca *Alap* (eski dilde: *Olup, Olib, Olop, Alup*) örneklerindeki gibi biçimsel değişim de dâhil olmak üzere takip edilebilmektedir.[1457]

Bir aile üyesinin adının diğer aile üyesininkiyle benzer olması Eski Türk ve Macar ailelerinde sıkça karşılaşılan bir durumdur. *Ézelő* ve *Jutocsa* adlarının birbiriyle olan ilişkisi çerçevesinde bu özellik, ayrıca değinilmesi gereken bir husustur.

Macarcada ve Türkçede başka dillerdeki karşılıkları şu şekilde olan isimlere sıkça rastlanmaktadır: Türkçe *Taş* = Macarca *Keve*, Türkçe *Bolmaz* = Macarca *Nemvaló*, Arapça *Bāqi* = Türkçe *Toxta* 'biraz daha kal'.[1458] János Karácsony, Csánki tarafından ele alınmış Árpádlardaki[1459] *Jutocsa* adını *Jutas* yer adıyla eşleştirmektedir. Bu yaklaşım kuşkusuz doğrudur.[1460]

[1453] Moravcsik, Byz-Turc. II2, 140; Gyóni, A Magy. Nyelv Gör. Szórv. 60.
[1454] Gombocz: MNy XII, 1916, 309.
[1455] Melich: MNyK I: 6, 207.
[1456] Krş. Illésházy 7ᵛb: *yeic'i* 'vorax': Németh, Die Türkische Sprache in Ungarn 206.
[1457] Gombocz, Árpádkori Török Személyneveink 43-44.
[1458] Németh: Klebelsberg-Emlékkönyv 141.
[1459] Klebelsberg-Emlékkönyv 143.
[1460] Krş. Álmus ~ Álmucsi vs.

G. Zoltán

Árpád'ın dördüncü oğlunun, Zsolt'un adıdır.[1461] János Melich'in[1462] ifade ettiği üzere Arapça > Türkçe *sulṭān* unvan adından gelmektedir. Arapçadaki sultan sözcüğü Arâmî kökenli olup, 'egemenlik', 'hükmetme' anlamlarındadır. Kesin içeriğini Almancadaki *Majestät* veya *Hoheit* ya da Macarcadaki *uraság, felség* sözcükleri yansıtmaktadır.

Daha önceki çalışmalar (d'Ohsson, Deduignes) 997'de iktidara gelen Mahmud Gaznevî'nin 1030'da öldüğünü ve kendisinin *sulṭān* unvanı taşıyan ilk kişi olduğunu göstermektedir. Ancak bu yanlış bir çıkarımdır.[1463] İtalya'ya giden Arap komutanın, IX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde *sulṭān* unvanını aldığını Müller August'ta okumaktayız.[1464] Dolayısıyla bu unvanın 850-900 civarında İslam dünyasında ve oldukça güçlü bir şekilde İslamiyet etkisine girmiş Doğu Avrupa'da bilindiği kesindir. 922' ye gelindiğinde İdil Bulgarları artık Müslüman'dır. Elbette İslamiyet'i kabul etmelerinde güçlü bir misyonerlik faaliyeti vardı ve bu durum büyük olasılıkla kuzey topraklarıyla sınırlı kalmadı. 850 civarında artık Hazarlar arasında pek çok Müslüman yaşamaktaydı. X. yüzyılın ikinci on yılına gelindiğinde ise İslamiyet Peçenekler arasında da yaygınlık kazandı.[1465]

Sulṭān (> Türkçe sultan) sözcüğü bir kişi adı olarak Türkçede yer almaktadır. Dervişler arasındaki bir kişi adı olmaktan ziyade bir saygı ifadesi olarak kullanılmaktaydı. Celâleddîn Rûmî'nin oğlu, Mevlevî dervişlerin üçüncü şeyhi, Behāeddin Sulṭān Veled olarak anılmaktaydı. Kafkasya'daki Balkarlarda *Soltan* bir erkek adı olarak mevcuttu.[1466] Arap ve Türk hanedanlıklarında *sulṭān* sık rastlanan bir erkek adıdır.[1467]

László Rásonyi Nagy, *Magyar Nyelv*'in XXII. cildinde "Soltan-bay Başkurt topraklarında bir gölün adıdır. Sultan-bayeva da aynı yerde bir

---

[1461] Konstantinos: *Zalta*. Bkz. Moravcsik, Byz-Turc. II², 129; *Anonymus*: *Zulta, Zultu(s), Képes Krónika*: *Zoltan*.
[1462] MNyK I:6, 42 ve sonraki sayfalar.
[1463] Ayrıca krş. Kramers: Enz. d. Isl.
[1464] Der Islam im Morgen- und Abendlande, I, 556; Seybold: ZDMG LXIII, 1909, 329; Doerfer; OLZ LX, 1965, 198.
[1465] Marquart, Streifzüge 73.
[1466] Pröhle: KSz XV, 1904, 253.
[1467] Zambaur, Manuel, index.

dağın adıdır.[1468] Kuşkusuz her ikisi de tartışmasız kişi adı kökenlidir..." şeklinde yazmaktadır.[1469]

H. Tas

Árpád'ın torunlarından birinin adıdır. Türkçe kökenli isim = *taš* 'taş'. Kişi adı olarak bu sözcükle Türkçede sıkça karşılaşılmaktadır. Macarcada çevirisi: *Kő, Këv(e)* kişi adı.[1470]

I. Termacsu(u)

Tevel'in oğlu ve Árpád'ın dördüncü göbekten torunudur. Konstantinos adını (ὁ) *Τερματζούς* şeklinde muhafaza etmiştir.[1471] János Karácsony, Árpádlar hakkında yazdığı makalesinde *Termacsu* adının bugünkü *Tormás* yer adıyla eşleştiğini ikna edici biçimde göstermektedir.[1472] İlk hecedeki *ë ~ o* (*Tërma ~ Torma*) vokalizminin yanı sıra bir *Torma* biçimi de göz önünde bulundurulmalıdır. Söz konusu *Torma* sözcüğü ve *Tarba* kişi adı Türkçede mevcuttur.[1473] Katanov'un notlarında (II) *Tarba Kindži* adlı kahraman (Sagay) yer almaktadır.

Radloff'un *Probenye*'sinin IX. cildinde (indeks) *Kök Tarba* ('Mavi Tarba') adlı bir kişi kaydedilmiştir. Orhun Kitabeleri'nde *Keŋü-Tarban* ve *Keŋü-Tarman* şeklinde geçen Eski Türkçedeki coğrafî ad, bu sözcükle aynı özellikleri taşımaktadır. Bu iki biçimin durumu dikkate alındığında, Macarcada neden Türkçedeki *b* yerine *m* sesi olduğu açıklık kazanmaktadır. *Termacs(u)* sözcüğündeki *ç* ve *Tormás* sözcüğündeki *s* sesi Macarcada küçültme ekidir.

J. Vajk

Bilindiği kadarıyla Vajk, Aziz István'ın diğer, büyük ihtimâlle Hristiyanlığı kabul etmeden önceki ismidir. Bu ad *Thietmar Kroniği*'nde *Waic*[1474] biçiminde geçmektedir.[1475] Büyük olasılıkla kökenini, pagan Árpád ailesinin kişi adlarının büyük kısmının

[1468] Munkácsi: Ethn XIII, 1902, 168-169.
[1469] Ethn XIII, 1902, 348. Ayrıca krş. Melich: MNy XXII, 1926, 201; Bárczi: MNy LI, 1955, 211.
[1470] Gombocz, Árpádkori Török Személyneveink 21; Pais: MNy XXXII, 1936, 125.
[1471] Moravcsik, Byz-Turc. II², 306.
[1472] Krş. yukarıda *Jutocsa-Jutas*.
[1473] Radloff, Wb 'sihirbaz' anlamında.
[1474] Pertz, MonGerm III. 784.
[1475] Pauler, MNTörtSztIstv 191; Melich: MNy II, 1906, 53; Döry: SztIstv-Eml. II, 568.

orijinallerine rastladığımız Türkçe unvan adları arasında aramak gerekmektedir. Neticede cevabı burada bulmaktayız.[1476]

Vajk ismindeki *k*, eski isimlerde sıkça karşılaşılan bir küçültme ekidir. Bunun örneklerine *Ügyek*, Árpád'ın oğullarından biri olan *Liündik* ve 1222 yılına ait *Ürk*[1477] adlarında rastlamaktayız. Başka kişi adlarında da benzer unsurlar bulunmaktadır: 1079-1080 yıllarına ilişkin *György Gyürkü, Ábrahám Ábránk, László Lack.*[1478] Bugünkü dilde: *Fark, far* sözcüğünden; *tövisk, tövis* sözcüğünden. Ayrıca *Halotti Beszéd*'de geçen ve aynı anlama sahip *fész* sözcüğünden *lélek*. Bu kelimenin eski biçimi, Başbuğ *Lél* (yanlış olarak *Lehel*) adında bulunmaktadır.

Neticede adın kökü *Vaj* sözcüğüdür ve Türkçe *bay* unvan adı ile aynıdır.[1479] Türkçe *bay*, 'zengin, muktedir, kahraman, başbuğ' şeklindeki kişi adlarının en sık rastlanılan yapı taşıdır. Peçenek boy adları arasında bu sözcükten türemiş örnekler bulunmaktadır. İlaveten Macarcada yer yer hakîkî, yer yer türemiş özel isimlerde bu yapıyla karşılaşılmaktadır.[1480] Gombocz[1481] Macarca şu isimleri karşılaştırma olarak öne sürmektedir: *Baj, Bajka, Baja, Bajád, Bajon,*[1482] *Baján, Bajánka, Bajcs*. László R. Nagy'da ayrıca: *Bajcsa*. Bu örnekler arasındaki *Bajk* tamamen mâkul görünmektedir.

Thietmar'da ise *Bajk* yerine *Vajk* biçimi bulunmaktadır.[1483] Bu aşamada b > v değişimi söz konusudur. Mevcut değişime en eski dönem Osmanlıcada dahi rastlanmaktadır: *var-* 'gitmek, erişmek' < *bar-, var* < *bar, ver-* 'vermek'. Dolayısıyla söz konusu değişimin Macaristan'da Oğuz tipli Türk lehçesi vasıtasıyla takibi mümkün olabilir.[1484] Örneğin Macaristan'da geçerli olabileceğine dâir en kesin örnek *Bezprim* >

[1476] Slavca olsa bile Árpád ailesindeki tek Slav kökenli ad bu olurdu.
[1477] *Örs* adı ile bağlantılıdır. Bkz. Gombocz: MNy XXII, 1926, 8; Melich: MNy LII, 1956, 138.
[1478] Melich: MNy X, 1914, 150-151; Szinnyei, NyH[7] 92; Szinnyei, MNy XXII, 1926, 245.
[1479] Vámbéry, A Magyarok Eredete 183.
[1480] Gombocz, Árpádkori Török Személyneveink 45-46; R[ásonyi] Nagy: NyK XLVI, 1923-1927, 131.
[1481] R[ásonyi] Nagy: NyK XLVI, 1923-1927, 131.
[1482] Krş. Miklos: MNy XXXI, 1935, 161: *Boinca.*
[1483] Krş. 1245'te: *Martinus banus filius Waic.* (Pauler'in verisi.)
[1484] Osmanlıcada yeni *b* > *v* değişimleri: Bulgarca-Sırpça *Bdin* > Osmanlıca *Vidin*, Bulgarca *Bistrica* > Osmanlıca *Vistrica* (Melich, A Honfoglaláskori Magyarország, MNyK I: 6, 195), Osmanlıca *varil* > Fransızca *baril*.

Veszprém dönüşümüdür.[1485] Meseleyle ilgili başka misaller de vardır. *Anonymus*'ta Kuman başbuğlarından birinin adı *Bojta*, *Vojta* şeklinde geçmektedir. "Sár yanında, Fehér bölgesinin güney tarafında kalan yörenin adı Bojta, bugünse Vojta'dır. Eski Macarcada sözcük başındaki *b-* ve *v-* seslerinin değişimine dâir pek çok örnek bulunmaktadır."[1486]

13. ÁRPÁD İMPARATORLUĞU'NUN BÖLÜMLERİ VE İDARELERİ

Yurt tutma devrinde Macar İmparatorluğu'nun baş hükümdarının Árpád olduğuna ilişkin herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Baş hükümdar devletin tepesindedir. Eğer güçlü ise egemenliği sınır tanımamaktadır. Levédi ve Árpád bu tip hükümdarlar idi. Baş hükümdar zayıfsa ciddiye alınmazdı. Baş hükümdarın askerî gücü Yedi Macar'ın savaş kabiliyetinden ibaretti. Yedi Macarın yedi (sekiz?) hükümdarı ya da voyvodası bulunurdu. Baş hükümdarın gücünün azalması durumunda boy hükümdarlarının yetki alanları genişlerdi. Baş hükümdar ve onun hanedanlığı, Yedi Macar ve Macar devlet yapısının temelini teşkil etmekteydi.

Dokuzuncu boy devlete gevşekçe bağlanmış ve her zaman dost siyaset izlemeyen yurt tutma zamanındaki Tétény boyudur. Başlarda Árpád'ın yanında Pannony'de, daha sonra Erdel'de egemen olmuştur. Bu boyun Gyula Hanedanlığı'dan miras kalmış üç unvanı vardı. Hukukî gücü Gyula Hanedanlığı'nın ötesine, Yedi Macar üzerinde de yayılmıştır. Üç unvan hakkında Doğu ve Batı kaynakları zaman zaman yanlış bilgiler vermektedir: *Kündü*, *Gyula*, *Horka*. Dolayısıyla ikili egemenlik hüküm sürmüştür; egemenliğin bir kolunu baş hükümdar ve hanedanlık temsil ederken, diğer idarî yetki Erdel'deki Bulgar Türk kökenli Gyula Hanedanlığı'nın elinde bulunmaktadır.

Söz konusu taraflar aynı anda hükmettiler. Baş hükümdar ve gyulalar unvanları ve güçleri doğrultusunda iktidarı ellerinde bulundururdu. Yurt tutma devrinde baş hükümdar Árpád ziyadesiyle güçlüydü. Ancak içerdeki her türlü meseleyi halletmiş olmasına rağmen uzun süre tahtta kalamadı. Makamına hanedanlığın güçsüz üyeleri yerleşmiş ve gerçek egemenlik gyulaların eline geçmiştir. Bu nedenle Bulcsú devrinde idare, baş hükümdarın ve ona bağlı Yedi Macar'ın kontrolünde olmak yerine, Bulgar Türk Hanedanlığı'nın etkisindedir.

[1485] Melich: MNy II, 1906, 51; Mikos: MNy XXXI ,1935, 158; P. Hidvégi: MNy LI, 1955, 22-23.

[1486] Pais, Magyar Anonymus 147; Pais: SztIstv-Eml. II, 638.

Bundan sonra Bulcsú hem kendisini hem de nereyse ülkesini felakete sürüklemiştir.

Çasar Konstantin'i ziyaret eden Macar elçi heyetinin durumunda da ikili idarenin varlığı belirgin şekilde hissedilmektedir. Macar elçileri Bizans'ta iki devleti, iki gücü temsil etmekteydi. Termacsu hanedanlığı Yedi Macar'a, Bulcsú ise o devirdeki gerçek egemenliğe yâni Gyulalara vekillik yapmaktaydı.

Önümüzdeki tetkiklerde pek çok mesele aydınlatılmayı beklemektedir. Bu iki devlet yapısını ve birbiriyle kaynaşmasını her şekilde dikkate almak gerekmektedir. Aksi halde kaynakların sunduğu veriler yanlış değerlendirilecek ya da "anlamsız", "muğlâk" olarak düşünülecektir. Aslında birkaç temel unsura değinmeyi yeterli görmekteyim. Yurt tutma öncesinde Balkanlardaki Gyula Hanedanlığı (Yukarı Tisza'ya doğru egemenliklerinin ilerlemesi, yurt tutmadan yaklaşık 100 yıl önce gerçekleşmişti.) ve Árpád'ın egemenliği altında Etelköz'den hareket eden Yedi Macar ve Kovarların Aşağı Tuna-Maros civarına yerleşmiş Bulgarlarla ilişkisi henüz açıklığa kavuşmamıştır.

Ben bu iki grup arasındaki dilsel bağlantıyı açıkça görmekteyim. *Anonymus*'ta geçen Erdel'deki Bulgar Türklerinin adlarını ele alırken kronolojik bir temel kurmaya özen göstermiştim. *Keán*, *Salán*, ve *Laborc* isimlerini kendi yerlerinde inceledim. Erdel'deki Gyula Hanedanlığı'nın etüdünde iki grup arasında dilsel bir ayrışmanın olmadığı kesin olarak ortaya çıkmıştır.

Diğer bir önemli mesele Erdel'deki Bulgar-Türk Hanedanlığı'na miras kalan üç unvanın rolü ve bunların işlevlerinin kesin tespitidir. Öyle üstün dereceli olmasalar da *kündü*, *gyula* ve *horka* dışında, idarî sistemde farklı temsilcilerin bulunduğu kesindir. Sâbık makamlar hakkında henüz bilgiye sahip değiliz.[1487] İlaveten üst düzey mevkilere dâir bilgilerimizde de eksiklikler bulunmaktadır.

Erdel'deki gyulalara geçen üç temel unvan hakkında daha önce bilgi verdim. Oldukça önemli bir unsurdur; zîrâ baş hükümdarın yanında egemenlik gösteren idarî makamı bu üç unvan temsil etmektedir.

[1487] Yurt tutanlarda, haklı olarak eski Türklüğün en önemli sıfatı; Türkçe *beg* unvan adı aranmalıdır. Osmanlı fethi ile birlikte 'bölgesel idareci' anlamındaki *bég* unvanı Macarcada iyi bilinmektedir. Ancak yurt tutan Macarlarda bu kelimenin tanınırlığı azdır. Árpád devrinde ise Türkçe *beg* ~ *bey*; *Bō*, *Bōd* unvanlarına rastlanmaktadır. Bkz. Pais: MNy XXIV, 1928, 92.

Gyula, sözü herkesçe dinlenen 'bakandır'.[1488] Unvan hakkında yukardaki satırlara bakınız.[1489]

Şimdiye kadar *Kündü* hakkında fazla bir şey söylemedim. *Kündü* 'Gökyüzü [ve Yeryüzü] meselelerinin temsilcisidir'. Bir tür gölge kraldır. Yurt tutma devrinde *Kündü* unvanına kimin sahip olduğu konusunda maalesef bilgiye sahip değiliz. En önemli verileri Dezső Pais derledi.[1490] Göçebe bir imparatorlukta *Kündü* muğlâk bir mevcudiyete bürünmektedir. Varlığı soluklaşmıştır, neticede büyük ekonomik ve politik güçlerin gerçek ve sonuç alana kadar sürdürdükleri mücadelelerde boy gösterememiştir.[1491]

Lajos Ligeti'nin açıklamalarına,[1492] *Kündü* unvanının dönüşümü hakkında verdiği bilgilere katılmaktayım.[1493] Aslında kavramın geçirdiği dönüşümü göz önünde bulundurarak bu açıklamaların daha da ileri götürülebileceğini düşünmekteyim. Kaşgarlı'nın *kündi* 'alçalmış, eski, değerini yitirmiş' tanımının bu meseleye dâhil edilmesi gerektiğini düşünmekteyim.[1494] Üçüncü büyük unvan olan *Horka* hakkında yukarda ayrıntılı şekilde bilgi vermiştim. 'Suçlayan' anlamına gelen bu unvanı taşıyan hükümdar, gerektiği durumda devleti zorbalıkla bir arada tutardı.

14. ÁRPÁD İMPARATORLUĞU'NUN DİLLERİ

Dil millî hayatın en önemli öğesidir. Burada Macar dilinin yurt tutma devrine kadar olan dış tarihi ve yurt tutma devrindeki Macar İmparatorluğu'nun dil özellikleri hakkında birkaç satır yazmak isterim; mevcut özellikler tarihsel bakımdan önemsiz sayılamaz.

Macar milleti en eski zamanlarından itibaren, iki bin yıl önce Vogul ve Ostyakların ataları ile Ural havâlisinin kuzeyinde; ortak bir kadim yurtta konuştukları dili Árpád zamanında da konuştu. Bu dil ses ve dil bilimsel açıdan doğal olarak bir değişim gösterdi. Kelime dağarcığı iç

[1488] Tarihçilerimizin çoğunun fikrine rağmen yurt tutma döneminde Gyula adı Árpád ile aynı değildir.

[1489] Ayrıca krş. Pais: MNy XXVII, 1931, 170; Melich: MNy XXXI, 1935, 53; Pais: MNy XXXI, 1935, 269; Pais: KCsA I, 1924, 271; Thúry: Hadt. Közl., 1888, 600; Czeglédy: MÖst 118.

[1490] MNy XXVII, 1931, 170 ve sonraki sayfalar.

[1491] Göçebe bir imparatorlukta sürekli kurumların ve uzun süreli egemenliklerin olmadığı unutulmamalıdır.

[1492] NyK XLVIII, 1931, 53.

[1493] Krş. Ramstedt, KWb I *künd*^{II} 'Ehre', II. *künd*^{II} 'ein Polizeibeamter'.

[1494] Krş. Atalay: 'sözün arkası akla gelmediği zaman yardımcı olarak kullanılır'; *kündi* 'elend, niedrig' (Brock.); *ol kündi kiši* 'on skvernyj čelovek' (DTS 372a).

gelişim ve alıntı sözcüklerle sürekli zenginleşti. Ancak herhangi bir olağanüstü değişim gerçekleşmedi.

Dilin çeşitli dönüşümlere maruz kalmasını tabii karşılamak gerekmektedir. Buna paralel olarak yurt tutma zamanında imparatorluğun dili ne coğrafi ne de etnik bakımdan homojen yapı göstermemektedir. Fin-Ugor kökenli Yedi Macar, Oğuz kökenli üçlü Kovar boyu, Bulgar Türkü Gyulalar, Erdel ve Erdel'in dışındaki Bulgar Türkü boy beyleri ve diğer unsurlar hakkında fazlasıyla bilgi verdim. Elbette mesele sadece Árpád İmparatorluğu'nun dili bağlamında incelenemez.

Macar ve yabancı kaynaklarda Macarların en eski devirlerine ait adlandırmalar *Magyar* ve *Onogur* şeklindeydi. *Magyar*, Vogullar ve Ostyaklarla geçirilen ortak zamandan kalma kadim bir isimdir. *Onogur*, (*Hungarus*, *Vengr*, *Ungar* vesaire) yabancıların Macarlara verdiği ad olup, temelde Bulgar Türkçesidir. Bu adlandırma IX. yüzyılın ortasında Kuban Nehri havâlisinde kullanım alışkanlığı kazandı. Bildiğimiz üzere sözcük 'On Boy' anlamına gelmektedir. Bu isim Tuna'daki Bulgarların *Onogur* adıyla aynıdır.[1495] Aynı zamanda *Onogur* sözcüğü hiçbir zaman Macar sözcük hazinesinde bulunmamıştır.

İdil-Kama yanındaki Hun-Bulgar idaresi altında vücuda gelen Macar boy adları çok eskidir. XIII. yüzyıl civarında, tarihsel anlamda karanlık bir süreçte ortaya çıkmışlardır. Hepsi için kesin tespitlerde bulunamasak da boy adlarının büyük çoğunluğu Türkçe; Bulgar Türkçesi kökenli görünmektedir. Türkçe ad *Kovar* aynı zamanda boy adıdır.

Macarlarda Fin-Ugor kökenli boy adlarının tespit edilmiş olması olağanüstü öneme sahiptir. *Nyék* ve Macar millet adının biçimsel eşi *Megyer* buna örnektir. Macarlığın boy adları arasında Fin-Ugor kökenli olanların sayısının oldukça az olduğu doğrudur. Ancak buradan yola çıkarak Macarların Fin-Ugor yerine Türk milletinden oldukları sonucuna varmak doğru olmayacaktır. Pek çok kez vurguladığım üzere Macar boy sistemi İdil-Kama havâlisindeki Bulgar-Türk ittifakı esnasında meydana getirilmiştir idarî, politik ve askerî açıdan yapay bir oluşumdur. Tarihsel değerini ve mevcut verilerin güvenilirliğini Fin-Ugor kökenli ad inanılmaz ölçüde arttırmaktadır: Türk boy sisteminde ön sıralarda yer alan idareci boy, Fin-Ugor kökenli *Megyer* (=Magyar) adıyla anılmaktadır. *Nyék* ise daha sonra vücuda gelmiş özel bir yapıdır. Bu iki ad, Urallarda ve Türklerde, farklı şartlar altında vücuda gelmiş

[1495] Moravcsik, Byz-Turc. II², 219.

boy sistemleriyle ilgili bilgiler dikkate alındığında Macar kadim tarihinin temel hatıraları olarak boy göstermektedir.

Bu aşamada bir anekdottan söz etmek ve farklı bir meseleye eğilmek isterim: Eski Macarlardaki dil takası meselesi. Diletant denemelerde ve eski kaynaklarda mesele sıkça öne sürülmektedir. Ancak 1940 civarında Macar Bilimler Akademisi'nin o zamanki üyesi István Zichy konuya bilimsel düzeyde eğildi. Çabalar akademi idaresinin Macarlığın Fin-Ugor kökenleri doğrultusunda gerçekleştirdiği tespitlere karşı duruşunun etkisiyle ortaya çıkmıştı. *Magyar Őstörténet* adlı küçük çaplı eserinde[1496] Zichy temel olarak Balkan Bulgarlarının ve Macarların Onogur-Bulgar "kökenli" milletler olduğunu (Politik açıdan doğru bir yaklaşımdır.) vurgulamakta idi.[1497] Yine ona göre Balkanlardaki Onogur Bulgarları 160 yıl sonra bugünkü yurtlarına taşındı. Ancak burada Bulgar Türkçesi dillerini unutup, bir Slav dilini konuşmaya başladılar. (900 civarında sadece Slavca konuştukları doğrudur.) Macar Bulgarları ise konuştukları Eski Türk dilini sadece Aziz László devrine kadar korudu. (Bu doğru bir çıkarım değildir, öyle olsaydı Árpád devrindeki Macar dil kalıntıları çok farklı olurdu; burada özellikle dili temel almaktayım.) Macarların Fin-Ugor dilini nasıl konuşmaya başladıkları[1498] hakkında Zichy bazı düşüncelerini sıralasa da somut veriler sunamamaktadır.

Zichy'nin düşüncelerinin desteklenecek bir tarafı yoktur. Yurt tutan Macarların büyük kısmı; Yedi Macar Macarca konuşmaktaydı. Yurt tutanlarla bu topraklara ulaşmış bazı millet grupları doğal olarak bir süreliğine Türkçe konuştu. Árpád devrinde Oğuz (Hazar) ya da Kıpçak (Peçenek, Kuman) lehçelerini konuşanlar da bulunmaktaydı. İlaveten *Bulgar Türkleri de bu kütlelerin içindeydi. Ne var ki, bu grup* Yedi Macar'ın dışında bir nüfustur.

Yedi Macar'ın dili hakkında farklı hiçbir nokta ekleyememekteyiz. Macarların Türklerle olan bağlantısı uzunca bir süre devam etmiş, tabii olarak bu temaslar çarpıcı izler bırakmıştır. Daha az öneme sahip, daha az yoğunluk gösteren etkiler de söz konusudur. Bu meselelere kendi başlıkları altında değindik.

Hatırlatma olarak; Onogur topraklarından doğuya doğru yaşayan Alanlarla kurulan ilişkiler Macarlarda fark edilir etkiye neden olmuştur. Ancak başka bir Kafkas etkisinden söz etmek mümkün değildir. Karadeniz havâlisinde kısmî bir Doğu Slav etkisi mevcuttur. Aynı

[1496] Bp. Magyar Szemle Társaság, 1939.
[1497] Bkz. Bp. Magyar Szemle Társaság, 1939: A Nyelv Kérdése.
[1498] Bkz. A Nyelv Kérdése. 32-34.

zamanda Macarlığın Fin-Ugor dilini muhafaza ettiğini ve kadim dilinin bu olduğunu Macar dil kaynakları istisnasız şekilde göstermektedir.

Macar dil tarihi kaynaklarının ilk yüzyılına ait pek çok (resmî) kayıt bulunmaktadır. Bunlar Eski Macar dili ve kültürü ile ilgili bilgilerimizin paha biçilmez membaıdır. Çeşitli eski kayıt arasında, düzenli biçimde derlenebilen Macar çoban adı listesine dikkat çekmek isterim. Özellikle Dezső Pais'in konu ile ilgili yazıları çarpıcıdır. Bu veriler ve Macar yerleşimlerinin adları Eski Macarca açısından büyük önem taşımaktadır. Söz konusu biçimler aynı zamanda hiçbir maceraperest dilbilimsel yaklaşıma da (dil takası, iki dillilik vesaire gibi) imkân vermemekte ve araştırmalar için büyük gelecek vaat etmektedir.

Ayrıntı gibi görünse de önem arz ettiğinden buraya yazmak isterim: En eski zamanlarda yazılmış bir Macar sözcüğünün açıklamasını kaleme aldım: Yunan alfabesinde: *τζεργά* = Macarca csorgó [-küvet]. Çasarın yol küveti.[1499] Sözcük Çasar Konstantin'in *De Cerimoniis* adlı eserinde[1500] *τζεργά* olarak geçmektedir. Bir Macar banyosunu ya da banyo mekanizmasını ifade etmektedir. Asılabilir, bir oluk iliştirilmiş deri su haznesi ve suyu ısıtmaya yarayan bir düzenek söz konusudur. Yanlış bir biçimde inatla savunulan 'çadır' anlamını ise ihtiva etmez.[1501] Eski Macarcadaki adı csorgó [banyo] olup, Yunanca *τζεργά* şekli de buradan gelmektedir. Kültür tarihi açısından bu alışveriş önemsiz görülemez, zîrâ Macarlığın Bizans Hazar kültür dünyasının pasif bir parçası olmadığını göstermektedir. Elbette temaslar sırasında Macar dilinin etkileyici olmaktan ziyade kabul edici olduğu tartışmasızdır. Özellikle bu duruma yukarıdaki satırlarda sözünü ettiğimiz üzere Türklerle olan ilişkiler kapsamında rastlamaktayız.

Tartışmaları sonlandıramayacak olmakla birlikte bazı tamamlayıcı bilgilerden söz etmek isterim. Zoltán Gombocz'un kitabı[1502] ele alındığında özgün fikirleri göze çarpmakta, ayrıca eserde ele alınan pek çok temel konu sarsılmazlığını korumaktadır. Ancak bazı kısımlar güncelliğini tamamen yitirmiştir. Geçtiğimiz yıllarda Türk filolojisine dâir çeşitli değerli araştırmalar gerçekleştirilmiş ve pek çok bilgi toplanmıştır. Yeni bir eserin değeri büyük olsa da mükemmel

[1499] Macarca: Nyr LXXXIX, 231-234; Almanca: Ein ungarisches Lehnwort in Byzanz im 10. Jahrhundert: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag am 28. Februar 1965 dargebracht (Veröffentlichungen der sprachwissenschaftlichen Komission der DAdW, Nr. 5.) Berlin 291-294.
[1500] Ed. Reiske I, 466 ve sonraki sayfalar.
[1501] *Moravcsik, Byz-Turc. II*^{2}, 312.
[1502] Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache: MSFOu XXX.

olmayacaktır. Zîrâ etkileşimler, tarihsel süreçte kaybolmuş Bulgar-Türkçesi öğeler, bin yıl önce Macarcada kullanımda olan Bulgar-Türkçesi ifadeler (ve gerçek arka planları) ile çeşitli yansıma sözler (örneğin *kalem tutmaz*) hakkında hiçbir zaman tam bilgi sahibi olamayacağız.

Filolojik etki tarihi hakkında şimdiye dek çizilen resim sadece bir kroki olabilir ve filolojik süreçler ardındaki hayat üzerine yalnızca genel bilgiler verebilir. Dahası bunların çoğu bilinen meselelerdir. Eski Türk-Macar kültür tarihi ve dil ilişkilerinin incelenmesinde şimdiye kadar yapıldığı üzere kesin bir tavır takınılmalıdır. Bu yönde dikkat çekici denemeler gerçekleşmeye başlamıştır. Artık Türkolojinin en önemli görevlerinden birisini ele almak isterim: Türk tarih sözlüğünün yazılması.

Küçültme eklerinin incelenmesiyle Macarcadaki Türkçe dil etkileri konusunda önemli sonuçlara ulaşmak mümkündür. Eski Macar kültürünün oluşumunda Türk etkisi pek çok defalar vurgulandı. Söz konusu etki İdil-Kama civarındaki Hun Bulgarları vasıtasıyla gerçekleşmişti. Yoğun Türk etkisinin görüldüğü bir başka yer de Karadeniz'in doğu kıyısında, Hazar İmparatorluğu topraklarında idi. Ancak bu etkiler Macar dilinin iç dinamiklerinin gelişimini en küçük ölçüde dahi etkilemedi. Aksine Macarlar alıntıladıkları Türkçe sözcük ve adları kesin olarak Macarca öğeler olarak kabul etti, öyle ki, bunlara küçültme ekleri iliştirdi.

Benim de çeşitli kereler değindiğim üzere Macarcadan Türkçeye geçmiş sözcük ve unvanlara ilişkin ayrıntılı olarak kaleme alınmış pek çok kaynak bulunmaktadır.[1503] Macarcadaki Zoltán adı bu hususta iyi bir örnektir. IX. yüzyıla ait Arapça *Sultan* sözcüğündeki *-n* sesini Macarlar küçültme eki olarak düşünmüştür. Böylece Macarcada *Szulta* biçimi ortaya çıkmış ve zamanla Macarca varyant *-a* sesinin de düşmesiyle *Szult* yapısına evrilmiştir.

Macarcaya geçen Türkçe adların neredeyse tümünde benzer değişimlere rastlanmaktadır. Söz konusu Macarlaşma *Gyécsa, Vajk, Tühütüm* ve benzer pek çok örnekte fark edilmektedir. Şimdiye kadar *Ézelő ~ Jutocsa, Tas ~ Keve* sözcük eşlerinde işaret ettiğimiz üzere tıpkı çevirilerin incelenmesi de adların ileriki tetkikine imkân sağlamaktadır. Bu tip sözcük eşleri durumunda doğal olarak iki dillilik göz önünde

[1503] Kniezsa: NyK LX, 1958, 481-482.

bulundurulabilir. Ancak böyle bir duruma gereğinden fazla ehemmiyet vermek mümkün değildir.[1504]

Meillet[1505] *hair*, *choisir*, *tarir*, *saisir*, *blanc*, *brun*, *bleu*, *blond* gibi sözcüklerin alıntılanmasının iki dilliliğe işaret ettiğini söylemektedir. Macarcada bu tip Bulgar Türkçesi kelimeler bolca mevcuttur. Macarların, Macarca yanında Bulgar Türkçesi konuşan bir kesimi ya da kolu olabilir ki, mevzubahiste Erdel'deki dilleri ayrıca anmamız gerekir. X. yüzyıl başında Erdel'de ve buraya dâhil olan topraklarda hangi dillerin konuşulduğu ve söz konusu dilleri konuşanların sayısının ne olduğu en önemli sorulardır.[1506]

Kniezsa, atıfta bulunduğumuz eserinde János Karácsony'in, Macarların Erdel'i Aziz István ve Aziz László zamanında ele geçirdiklerine ilişkin tezine karşı çıkmaktadır: "...Macar kroniklerinden ve Tarih-i Engürüs'ten kalan geleneği göz ardı etmek mümkün değildir. Buna göre Erdel'i yurt tutan Macarların bir kısmı işgal etmiştir."[1507] Kendisi aynı yerde, X. yüzyılın ikinci yarısı hakkında da bilgi vermektedir. Kniezsa'nın açıklamalarında çizilen sınırlar büyük öneme sahip olsa da meselenin stratejik arka planlarına dâir kesin mâlûmât sunamamaktadır.

Bence Erdel tarihinin en eski ve en önemli olayı yukarıda ayrıntılarına girdiğim üzere buranın Tétény'den II. Gyula'ya kadar Bulgar Türkü vasal bir hanedanlık tarafından yönetilmiş olmasıdır. Yurt tutma devrinde, bu sürecin ilk vakitlerinde, bir süreliğine de olsa bütün Macarlığın; yaklaşık yüz bin kişinin bu coğrafyada olduğu kuşkusuzdur. Macarlardan önce yörede Bulgar Türkleri iskân olmuştu. Bir kısım Bulgar Türkü de Macarlarla birlikte buraya geldi. Ayrıca Slavlar[1508] da havâlide yaşamaktaydı.

Oğuz Türkçesi tipli bir dilin yanında Macarca da konuşan Kovarlar belki daha sonra, sınırların korunması amacıyla Erdel'e giriş yaptı. 881'de Kovarların Viyana yakınlarında bir keşif seferine çıkmaları önemli bir hadisedir ki, Árpád kesin bir şekilde bu kitleyi yurt tutma savaşlarına dâhil etti. Ayrıca Kovarları Yedi Macar'a bağlı Gyécsa ile

[1504] Kovár-Macar iki dilliliğiyle ilgili olarak İmparator Konstantin'in verilerini kesin kabul etmek mümkün değildir.
[1505] Linguistique historique et linguistique générale II, 93.
[1506] Kniezsa István, Magyarország Népei A XI. Században: Sztlstv-Eml. II, 367-472.
[1507] Kniezsa, a.g.e., 390.
[1508] Konuyla ilgili nispeten az bilgi vermekteyim. Melich'in çalışmasından sonra *vajda*, *Procui*, *Beleknegini* sözcüklerine ve adlarına dâir şüpheler ortadan kalkmıştır. Ayrıntıların çözülmesi hususunda Slav araştırmacıları hâlâ büyük ödevler beklemektedir.

birleştirdiğine ilişkin yer adı kalıntıları bulunmaktadır. Orijinal Haza
dilleri kısa sürede unutuldu. Hazar diline ait en önemli kaynak olara
görebileceğimiz *Anonymus*'taki başbuğ çetelesi de bu durum
kanıtlamaktadır.

Arz ettiğimiz sıralama çerçevesinde Sekelleri de anmamız
gerekmektedir. Bu boy neredeyse tamamen Türklerden, daha kesin bir
ifadeyle Kovar kökenlilerden oluşmaktadır. İsimleri Türkçe
görünmektedir. Kavram, önemli ve net Oğuz-Türkçesi ve Hazar-Kovar
sözcüğü olan *Čigla*'yı barındırmaktadır. Türk runik yazısını da
muhafaza etmişlerdir. Sekellerin Yedi Macar'ın bir kolu olmadığını
bilmekteyiz. Boy sisteminin ortadan kaldırılmasından sonra kendi boy
düzenlerini oluşturup, sınır koruyucusu ve ayrı yaşayan halk olarak
düzenlerine bağlı kalmışlardır.

MACARLARIN DOĞUDA KALAN PARÇALARI VE İZLERİ

1. MAGNA UNGARIA

Gördüğümüz üzere Macarlar yurt tutma sonrası Türk milletine bağlı olarak yaşamış ve Türk boy birliğinin bir parçası olarak kalmıştır. Durumun doğal bir sonucu olarak Türk milletlerinin tarihinde görülen benzer özellikler Macar tarihinde de boy göstermiştir. Türk göçebe imparatorluğunu temel olarak istikrarsızlık ve sık değişimler nitelemektedir. İmparatorlukların arazileri, idarecileri, isim veren boyları sürekli başkalaşım içindedir. Özellikle imparatorluğa bağlı büyüklü küçüklü milletlerin sayısı mevcut değişimlerden nasibini almıştır.

Yukarıda belirttiğim üzere elimizde bulunan tarihî kayıtların ve bilhassa boy adlarının yardımıyla yurt tutan Macarlığın devlet ve boy yapıları takip edilebilmektedir. Bu tip bir Türk, ya da Türkî bir göçebe devletinin sürekli biçimde göçebe millet parçalarını idaresine kattığı, aynı zamanda benzer toplulukların idaresinden çıktığı görülmektedir. Macarların ana merkezdeki bir kopuşla karşılaşmış iki büyük kolu hakkında bilgiye sahibiz. Biri Magna Ungaria'daki Başkurdistanlı Macarlar, diğeri ise Kafkasya'nın güneyine, Tiflis'ten doğuya yönelen Savardlardır. Doğu Avrupa ve Asya'daki *Magyar* adları temelinde başka eski Macar toplulukları hakkında da bilgi vermek âdettendir.[1509]

Sâbık kollar arasında öncelikle Başkurdistan'daki Macarları ele alacağım. Meseleyle ilgili üç fikrim bulunmaktadır. Vámbéry[1510] ve Marquart[1511] Başkurdistanlı Macarların hiçbir zaman var olmadığını düşünmektedir. Marquart'a göre Doğu müverrihleri Türk Başkurtlarla Macarları birbirine karıştırmıştır. Böylelikle Başkurdistanlı Macarlar hakkında bir masal ya da "teori" ortaya çıkmıştır. Öte yandan Gombocz[1512] ve Munkácsi[1513] Macarların gerçekten de Başkurdistan'da yaşadığını düşünmektedir. Gombocz'un değindiğimiz eserinde, meselenin tarihsel başlangıcına dâir iyi bir değerlendirme

---

[1509] Krş Fettich: Akad. Értes. XLVI, 1936, 152.
[1510] A Magyarok Eredete 487 ve sonraki sayfalar.
[1511] Streifzüge 515.
[1512] NyK XLVI, 1923-1927, 1 ve sonraki sayfalar.
[1513] Ethn XVI, 1905, 80 ve sonraki sayfalar.

bulunmaktadır.[1514] Hvolson[1515] ve Gyula Pauler[1516] ise Macarların Başkurtlarla köken olarak aynı olduğunu söylemektedir. Pauler'e göre Macarlar Başkurdistan'dan Karadeniz civarına göç etmiştir. Güney Macarları eski dillerini muhafaza etmiş, Başkurdistan'daki Macarlar ise Türkleşmiştir.

X. yüzyıl ve daha sonraki kayıtlara göre Macarlığın bir kısmı Ural Dağlarının batı kısmında, Orenburg ve Ufa İdaresi'nde bulunmaktaydı. Başkurtların büyük kısmı bugün bu topraklarda ya da bu toprakların bir kısmında yaşamaktadır.[1517] Konu üzerine aşağıdaki satırlarda ele alınan verileri kolayca anlamak maksadıyla bazı meseleler hakkında önceden konuşmak gerekmektedir.

Batıda İdil Bulgarları, güneyde ve güneydoğuda Peçenekler Başkurdistan dediğimiz toprakların[1518] IX. yüzyılın sonuna dek (889'a kadar) komşularıydı.[1519] 889'da güney ve güneydoğudaki komşular değişti. Oğuzlar Hazarlarla ittifak kurup, doğudan Peçeneklere saldırdığından Peçenekler ileriye göç etmeye mecbur kaldı. Levédia'ya geçip, Macarları buradan çıkarttılar. Peçeneklerin eski yurtlarını Oğuzlar işgal etti.[1520] Dolayısıyla bu andan itibaren Başkurdistan'ın güney ve güneydoğusunda Oğuzlar yaşamaya başladı. Aşağıdaki verilerden açıkça görüleceği üzere Doğu kaynaklarının Macarları sıkça Başkurt olarak niteleddiklerini de önden söylemek gerekmektedir. Bu bilgiler temelinde verilerimizi gözden geçirelim.

İbn Rüste 900 civarında şu satırları yazmaktadır: "Macarların ilk sınırı Peçenek ülkesi ve Eski Bulgar ülkesi arasında bulunmaktadır."[1521] Daha sonra Macarların Pontus'ta iki nehir arasında yaşadıklarını kaydetmektedir.[1522] Gerdîzî Macarların [Peçenekler][1523] ve Eskil Bulgarları arasında yaşadığını yazmaktadır. Bâdelhû o da Pontus civarındaki bölgeden söz eder. Bakrî evvela Macarların Peçenekler ve Eskil Bulgarlarının arasında yaşadığını kaleme almaktaysa da hemen

[1514] Bkz. 29 ve sonraki sayfalar.
[1515] Izvěstija Ibn Dasta 114.
[1516] MNTörtSztIstv (özellikle) 241 ve sonraki sayfalar.
[1517] Krş. Togan, IF § 37: İbn Fadlân'ın bildirdiğine göre henüz Emba'dan geçmelerinden önce Başkurtları göz önünde bulundurmak gerekir.
[1518] Bkz. buradaki harita.
[1519] Gardîzî: MHK 150-151.
[1520] Konstantinos, De Adm. Imp. 37; MHK 115.
[1521] Bibliotheca Geographorum Arabicorum, VII, 142; Hvolson, Izvěstija Ibn Dasta, 25; Marquart, Streifzüge 515; ayrıca bkz. Czeglédy: Századok LXXVII, 1943, 16 ve sonraki sayfalar.
[1522] Czeglédy: Századok LXXVII, 1943, 16 ve sonraki sayfalar.
[1523] Gerdîzî'de "Bulgarlar" ifadesi olsa da hatalı yazım söz konusudur.

ardından Bizans ile olan komşuluklarına değinmiştir. Görüldüğü üzere metinler farklı bilgiler vermektedir. Ancak şurası kesin ki, 889 öncesinde, Peçeneklerin İdil'nın güneyinde yaşadığı vakitlerde bir Macar bölgesi vardır.

Pek çok kişi yeri tespit etmeye çalışırken Bakrî, Macarların Pontus havâlisinde bulunduğunu; ancak yurtlarının bir koridor gibi İdil Bulgar İmparatorluğu'na kadar uzandığını öne sürmüştür. Bu yaklaşım hiçbir şekilde mümkün görünmemektedir. Zîrâ Burtasların büyük toprakları araya girmektedir. Bir sonraki veriden ise böyle bir coğrafî yayılmaya ihtiyaç duyulmayacağı anlaşılmaktadır.[1524] Aşağıdaki bilgiler[1525] El-Belhî'nin (Ölüm tarihi: 934.) kayıtlarıdır. Aynı verilere İstahrî ve İbn Havkal'ın kayıtlarında da rastlamaktayız:

"Başkurtlar hakkında. İki türü vardır. Bir türü Guz topraklarının kenarında, Bulgarların berisinde yaşar. Sayılarının yaklaşık iki bin olduğunu söylerler. Ormanlarını korumaya büyük önem verirler, onları kimse boyunduruk altına alamaz. Ancak Bulgarların tebaası olarak yaşamaktadırlar. Diğer Başkurtlar (İbn Havkal: Başkurtların büyük kısmı.) Peçeneklerle sınır komşusudur. Hem onlar hem de Peçenekler Doğu Roma ile sınırdaştır."[1526]

El-Belhî Macarları "Başkurt" olarak adlandırmaktadır.[1527] Kendisi Başkurdistan'daki Macarların yerini 889'dan sonraki durumlarına göre değerlendirmiştir. Bu devirde Peçenekler yerine, artık güney ve güneydoğuda Oğuzlar Başkurt Macarlarının komşularıdır. İbn Havkal'ın eki önemli olup, ihtiva ettiği kesinlik her türlü ikilemi ortadan kaldırmaktadır.

El-Belhî gerçekten de Macarlar ve Türk dilli olmayan Başkurtlar hakkında bilgi vermektedir. İbn Rüste'nin paralel açıklamasının dışında Güney Macarlarının Peçenek ve Bizans'la olan komşulukları bu durumu kesin biçimde kanıtlamaktadır.[1528] Başkurtlar Peçenekler olmaksızın hiçbir zaman Bizans İmparatorluğu'na komşu olmamıştır.

[1524] Bernáth Munkácsi'de uygun açıklama bulunmaktadır: Ethn XVI, 1905, 80-81; Macartney, The Magyars 60; Czeglédy: Századok LXXXII, 1943, 18; Marquart, Streifzüge 515.

[1525] Söz konusu veri 889-896 arasındaki döneme ilişkindir, bkz. Czeglédy, a.g.e., 4.

[1526] Czeglédy: MÖst 109; Czeglédy: MNy XLI, 1945, 42; krş Hvolson, Izvěstija Ibn Dasta, 105; BGA I, 225; II, 285.

[1527] Hvolson, Izvěstija Ibn Dasta, 83.

[1528] Macartney, The Magyars 37. Buna göre El-Belhî'nin verisi 889'dan önceki durumu yansıtmaktadır. Ancak İbn Fadlân'ın sağladığı bilgiler temelinde, Macar boyunun söz konusu yurtlarının yerini tam olarak bilmekteyiz. Bu topraklar sadece 889'dan sonra Oğuzlar ve İdil Bulgarları arasında kalmış olabilir.

Buna karşılık Mesûdî, Bizans İmparatorluğu'na karşı "Türklerin" 934'te düzenledikleri saldırı hakkında yazarken *Badžġirt* adıyla Tuna yanındaki Macarları kastetmektedir.[1529] Gerdîzî (1050-1052) Pontus civarındaki Macarları *Modžer* şeklinde anmaktadır, *Bašdžirt* halkı hakkında şunları yazmaktadır:[1530]

"Söylencelere göre daha sonraları Kırgızları düzene koyan Slav başbuğ bir cinayet nedeniyle Slavların ülkesinden kaçıp, Hazarlara sığındı. Hazar kağanı onu maal-iftihâr kabul etti. Lâkin ölümünün ardından yeni kağan başbuğa tahammül göstermeyince Slav başbuğ B[a]šdž[i]rt'a gitti. Bu Bašdžirt Hazar soylularından gelen bir yiğittir [=Hazar İmparatorluğunun hükümdarlarından]. Hazar ve Kimek ülkelerinin ortasında iki bin atlıyla yaşardı. Sonra Hazar kağanı Bašdžirt'a bir adamını gönderip, Slavı topraklarından atmasını istedi. Bašdžirt meseleyi Slavla konuştu, Slav ... [okunamayan bir ad] ülkesine doğru gitti." Gerdîzî Slav başbuğun Orta Asya'da bir göçebe imparatorluk kurduğunu ve idaresini güçlendirerek Bašdžirt'a adamını gönderip, onunla ittifak kurduğunu da yazmaktadır.

Bu veri Macarlar ve Başkurtlar arasındaki politik durumun karakterini yansıtmaktadır. Sâbık halk İstahrî ve İbn Haldun devrinde Bulgarların idaresindeydi. Gerdîzî'nin kayıtlarından anlaşıldığı üzere daha sonraları Hazarlarla iyi bir ilişki kurdular. Hatta Orta Asya'daki bir göçebe imparatorlukla ittifak yaptıkları takip edilmektedir. Gerdîzî Başkurtların coğrafyasına ilişkin olarak yeni bir yaklaşım sunmaktadır. Buna göre ülkeleri Hazar İmparatorluğu ve İrtis Nehri civarı ile Batı Sibirya'daki Kimek ülkesi arasında bulunmaktadır. Bu açıklama yukardaki bilgilerle uyuşmaktadır.

İdrisî, (1150 civarı) Ural Dağları'nda yaşayan milleti *Basd'žirt* adı altında ele almakta ve dillerinin Peçeneklerinkinden farklı olduğunu kaydetmektedir.[1531] Tercüman Sallâm'ın verdiği yol bilgisinin (842-844) reprodüksiyonuna dâir İdrisî'de Hazarların *Tarxan* yerleşkesinden ayrılmasının ardından Sallam'ın 27 gün boyunca Basd'žirtların [Pontus

[1529] Murūdž, ed. Paris, II, 58-64; Hvolson, a.g.e., 104; d'Odsson, Des Peuples du Caucase 258; Pauler, MNTörtSztlstv 170; Marquart, Streifzüge, 60 ve sonraki sayfalar. Ayrıca krş. Murūdž, ed. Paris, I, 262: Mesûdî burada Pontus'u *Burġar*, *Rōs*, *Pačanà*, *Pačanāk* ve *Badžġird* milletlerinin denizi olarak göstermektedir.

[1530] Barthol'd, Otčet 85, 109.

[1531] Hvolson, a.g.e., 112, 106; krş. Macartney, The Magyars 37. Macartney'in tetkiki çerçevesinde, İdrîsî'nin "'Dış Başkurdistanlılar' bugünkü Başkurtlar, 'İç Başkurdistanlılar' ise Magna Ungaria'da yaşayan Başkurt-Macarlarıdır" kaydı dikkat çekicidir. İdrîsî en az kullanılabilir kaynaklar arasında bulunsa da bu hususta İbn Fadlân ile uyuştuğu görülmektedir.

yanındaki Macarlar] sınır boyunda seyahat ettiğine ilişkin bilgiye rastlamaktayız.[1532]

Yâkût'a göre (1220) *Bašġirt* ülkesi Konstantinopolis ve *Bulġār* arasında bulunmaktadır. Kendisi bu tanımla büyük ihtimâlle Macaristan'ı kastetmektedir. Müellif herhangi bir başka meseleye sapmadan hemen bu konunun ardından İbn Fadlan'ın Urallı Bašġirtlara ilişkin kaydını aktarmaktadır.[1533]

Kazvinî, Yâkût'un söz konusu hususa dâir bilgilerini aktardıktan sonra Başkurt milletinin (Bašġirt) oldukça kalabalık olduğunu ve büyük kısmının da Hıristiyanlığı kabul ettiğini kaydeder. Kendisi ek olarak Başkurt kralı ve ülkenin ileri gelenleri arasında vukû bulan (Kral, otonomileri bağlamında bazı haklarını lağvetmiştir.) anlaşmazlık ve Tatar istilası hakkında bilgi vermektedir. IV. Béla'nın (1235-1270) çağdaşı olan Kazvinî'nin Başkurt adıyla Tuna boyundaki Macarları kastettiği açıktır.[1534] Kazvinî yedinci iklimde, Urallarda yaşayan Başkurtlara dâir de bilgiye sahiptir.[1535] Moğol fetihleri üzerine gerçekleştirilen bilgilendirmelerde *Bašġirt*, *Bašqird* adları 'Macar' anlamında kullanılmıştır.[1536] Ebü'l-Fidâ'da (Ölüm tarihi: 1331.) *Basdžirt*, *Bašqurd*, *Hunkar*, *Madžġer* adlarını okumaktayız. Kendisi bütün bu adların farklı milletleri tanımladığını düşünmüştür.[1537] Orenburg civarında *Madžġariyyah* adlı bir milletten söz etmesi ise özellikle dikkate değerdir.[1538] Söz konusu milletin Başkurtlardan başka bir topluluk olması mümkün değildir.[1539]

[1532] Zichy: KCsA I, 1921-1925, 193.

[1533] MHK 199.

[1534] Kazvînî kaynağını da söylemektedir; "bir Müslüman Başkurt hukukçu". Árpád döneminde Müslüman Macarlar Arap medreselerine gitmekteydi. Yâkût Halep'te okumak için Macaristan'dan gelen Müslüman Başkurtlarla konuştuğunu yazmaktadır. (Hvolson, a.g.e., 107 ve sonraki sayfalar.) Jakubovich Emil ve Pais Dezső, *Ó-Magyar Olvasókönyv*'de (XXX; krş Pannonh. Rendtört. I, 360.) şöyle demektedir: "1094 senesinde bir Arapça kitap Corvey Bencés Manastırı mülkiyetine girdi. Aynı manastıra 1379'da Bramburglu Joachim Arapça ve İbranîce kitaplar bağışladı. Bunları daha önce Macaristan'daki bir savaşta ganimet olarak ele geçirmişlerdi."

[1535] Hvolson, a.g.e., 109.

[1536] Džuveinî, ed. Mirza Muḥammad, I, 225; krş. Barthold: Enz. d. Isl. *Basdjirt*; d'Ohsson, Des Peuples du Caucase 257; Yule-Cordier, Marco Polo II, 491-492.

[1537] Hvolson, a.g.e., 111, 113.

[1538] Ed. Schier 293 ve 298.

[1539] Kmoskó Mihály, *Góg ve Magóg* adlı eserinin el yazması: İstahrî'nin 225. sayfasının tercümesi için not; Yule-Cordier, Marco Polo II, 489.; 491-492.

Sayısını arttırabileceğimiz örnekler[1540] Macarlığın iki kısmı hakkında bilgi vermektedir: Biri Başkurdistan'da, diğeri Pontus'ta, daha sonraları da Macaristan'da yaşamış Macarlar. Başlarda her iki grup Modžġer ve daha sonra Bašdžird olarak adlandırılmıştır. Ardından gelen süreçte Pontus yakınındakiler Bašdžird, Modžġer; Başkurdistan'da yaşayanlar ise Bašdžird ve daha sonra Modžġer adlarıyla zikrolunmuştur. El-Belhî, İstahrî ve İbn Havkal Macarları "İç Basdžist" adıyla yazmaktadır.[1541]

1230'ların başında dört Dominikan, Doğu yurdunda kalan Macarları aramak için yola çıktı. İçlerinden Ottó adında olanı Doğu'da "bir Pagan ülkesinde" ulaşıp, onlarla konuşmayı ve Doğu'da kalmış Macarların nerede yaşadıklarını öğrenmeyi başardı. Ottó bu olaydan sonra Macaristan'a döndü ve yedi hafta sonra öldü. Çalışmasını bir başka Dominikan olan Julián devam ettirdi. Julián üç başka Dominikan ile 1235'te seyahate çıkarak (Magna Ungaria) Magna Bulgaria (= İdil Bulgarları) yakınlarında Doğu Macarlarını buldu ve onlarla Macarca konuştu. Tamlamadaki "büyük" sıfatı 'doğru', 'gerçek', 'hakîkî' anlamlarına gelmektedir: Büyük Bolgaria, Nagy-Kunság, Büyük Türkiye.[1542] 1236'da Julián geri dönse de bir sonraki sene (1237) artık Avrupa'yı tehdit etmeye başlayan Moğollar hakkında kesin bilgiler edinmek maksadıyla yeniden doğuya yöneldi. Bu yolculuk hakkındaki kayıtlarında Moğolların Magna Ungaria'yı ele geçirdikleri okunmaktadır.[1543] Julián'ın, Doğu kaynaklarının Başkurdistan Macarları olarak andıkları topluluğu ziyaret ettiği şüphesizdir.

[1540] Krş. Macartney, The Magyars 34.

[1541] Thúry: Századok, 1896, 801.1; Marquart, Streifzüge 517-518.

[1542] Krş. Altın Orda, en büyük olmasa da bazıları tarafından en eski olarak değerlendirilmektedir. Yule-Cordier, Marco Polo II, 286; Nagy Géza: Ethn XVIII, 1907, 259-260; [Zalatarski], Gescg. D. Bulg. 10; Minorsky, Ḥudūd 439., 2. A *Vetus Hungaria*, *Hungaria Maior*, *Hungaria Magna* gibi ifadelerin kaynaklarda ilk kez geçmesi hususunda Czeglédy Károly yeniden yazdı (Századok LXXVII, 1943, 280 ve sonraki sayfalar). Bu adlar Batı kaynaklarında kısmen Julián'dan önce de mevcuttu. (Viterbori Gottfried Vincentius Bellovacensis-Orosius'a atıfta bulunarak.) Czeglédy, (a.g.e., 282) "Batı kronikleri müelliflerinin *Büyük* (*Eski*) *Macaristan* ifadesini eski bir Macar kaynağından aldıklarını söylemek yanlış olmayacaktır" şeklinde not düşmektedir. Bu adın ortaya çıkışında büyük olasılıkla Hun-Macar ilişkisi teorisinin etkisi oldu.

[1543] Otto ve Julián'ın ilk yolculuklarına ilişkin bilgilere, Julán'ın meslektaşlarından biri olan Richardus'un Vatikan Arşivi'nde muhafaza edilen notlarında rastlamaktayız. Mesele üzerine en titiz eser, Bendefy'nin çalışmasının tıpkıbasımıdır. İlaveten Gombocz Zoltán bütün bu konuyu geniş bir literatürle ele almaktadır. (Nyelvtudomány Közlemények, XLVI, 1923-1927, 1-33. Macartney, The Magyars 156.)

Pek çok Batı kaynağı Başkurdistanlı Macarlar hakkında bilgi vermektedir. Örneğin IV. Béla'nın mektubunda, Plano Carpini,[1544] Rubruquis[1545] ve bir Macar kroniğinde[1546] "Major Ungaria" adlandırması takip edilmektedir. Kısmen de olsa tüm bu veriler Dominikanların raporlarına dayanmaktadır.[1547]

Başkurt Macarlarına ilişkin diğer bir veri *Možerjan* adlandırmasıdır. Šack kentinde muhafaza edilen 1539 senesine ait bir belgede "hukukî yetkilerini eski geleneklere uygun olarak kullanıp, Temnikov'da yaşayan Tarchan, Başkurt ve Možerjanlar arasındaki Tatarların zapt edilmesine" dâir Hükümdar Kugušev meşrû müdafaa sağlamıştır.[1548] Aynı yerde *Başkurt* ile birlikte boy gösteren *Možerjan* millet adı, *Magyar* adının eski tipi olan *Mogyeri* sözcüğünün tam karşılığıdır.[1549]

Yukardaki satırlarda Yedi Macar boylarının adlarının ve bunların Başkurdistan'daki hayatlarının belgelendirilebildiğini gördük. Şimdi Başkurt adını analiz edelim. Adın eski biçimleri şunlardır: *Bašdžird*, *Bašdžirt* (Belhî), *Basdžirt* (İstahrî, İbn Havkal), *Bašġird*, *Bašdžird*, *Bašqird* (Yâkût),[1550] *Badžġird* (Mesûdî), *Bašġïrt* (Kaşgarlı), *Bašqird* (Ebü'l Fidâ) *Bašġïrd* (İbn Fadlan).[1551]

Söz konusu veriler arasında Kaşgarlı ve İbn Fadlan tarafından sunulan bilgiler en önemlileridir. Zîrâ Türk millet adına ilişkin dilsel veriler tecrübeli bir Türk tarafından kayda geçirilmiştir. Orijinal *Bašġïrt*, *Bašgirt* biçimi Arap coğrafyasında *Bašdžirt* şekline dönüşmüştür.[1552] Yaşayan bu iki formdan yola çıkarak diğer varyasyonları *Bašġïrt(d)*, ve *Bašdžirt(d)* temelinde değerlendirmek gerekmektedir.

[1544] "Bascart, i dest Hungaria Magna."

[1545] "...De illa regione Pascatur exierunt Huni, qui postea Hungari, unde est ipsa Major Bulgaria." ["...Macarlar otlak yeri için yola çıktı, daha sonra Macaristan, Büyük Bulgaristan'ın olduğu yerde hasıl oldu."]

[1546] XIII. yüzyılın ikinci yarısında; *Barsatia* (1278), *Bascardia* (1330) vs. MHK 480; Marci Chronica de Gentis Hungarorum, ed. Toldy, V.

[1547] Zoltán Gombocz , Nyelvtudomány Közlemények, XLVI, 1923-1927, 1-33; ayrıca krş. Paasonen: JSFOu XXI:1, 4. Sabolevskij'e göre *Pascatir* bileşik sözcüktür.

[1548] Smirnov, Mordva 61.; Munkácsi: Ethn 1895, VI, 140.

[1549] *Mogyer(i)* > Türkçe *Modžeri* > Rusça *mažeri*; *-jan* Rusça ek. Šack ve Temnikov Tmabov İdaresi'nin kuzey kısmında bulunmaktadır.

[1550] Ed. Wüstenfeld, I, 468.

[1551] Togan, IF 40.

[1552] Krş. *bulgar* sözcüğünden *burdžan* biçimi; aynı şekilde Taberî'de *buldžar* biçimi. Bkz. Marquart, Streifzüge 490-491; Harder, Arab. Gr.[3] 4; Minorsky, Ḥudūd 3.

Ġ şüphesiz ikinci hecenin başlangıç sesidir. Bu ses Yâkût'ta ve Ebü'l Fidâ'da, ayrıca XIII. yüzyılda ve İbn Fadlullah el Umerî'de[1553] *q* şeklinde mevcuttur. (İbn Fadlullah: *bašq.rd.*) Aynı ses Batı formlarında da bulunmaktadır (*Bascart*, *Pascatur* vesaire). Ayrıca bugünkü biçimlerde *k* figürü ile karşılaşılmaktadır: *Baskir*, *Baškŏrt* (İkinci hecenin sesli harfi *o* ve *u* arasındaki bir sestir.), Mişer-Tatarcası *Baškĭrt*,[1554] Çuvaşça *Puškărt*.[1555] Dolayısıyla bu adda ġ > q dönüşümü takip edilmektedir. Hatta kanımca bu değişim Başkurdistan'da Türk nüfusunun arttığı bir dönemde Türkçe *Bašqurt* 'baş-kurt' halk etimolojisinin etkisiyle gerçekleşmiştir.

Söz konusu halk etimolojisi ile ilgili Başkurtların çeşitli söylenceleri bulunmaktadır. Birine göre ad köken olarak aşağılama ifadesi olup, Başkurtların hırsız doğalarını işaret etmektedir. Başkurtlar bu adı kendilerinden ayrılan Nogaylardan almışlardır. Bir diğerine göre ad 'idareci-kurt' anlamına gelmektedir ve bir zamanlar Başkurtları yurtlarına götüren hayvan kastedilmektedir.[1556] Bir başka düşünceye göre kurt, Müslüman tebliğcileri Buhara'dan Başkurdistan'a götürmüştür ve bundan ötürü halk *Baškurt* adını almıştır. Bu söylenceye göre ad, orijinal olarak 'idareci-kurt' anlamına gelmektedir.[1557] *Baš-qurd* sözü, eskiden Başkurt sancaklarında kullanılan kurt başı geleneğiyle de ilişkili olabilir.[1558]

Bilimsel araştırmalar kelimenin etimolojisini bu yönde takip etti. Klaproth'a göre "Başkurtlar her zaman arıcılıkla uğraştığından" sözcüğün bileşenleri *baš* + *kurt* 'arı' şeklindedir.[1559] Vámbéry'ye göre[1560] *Baškir* = *baš* 'baş' + *kïr* 'kır / sahra' sözcüklerinde oluşup, 'baş-sahra' anlamına gelmektedir.

Ayrıca bkz. Ferd. Heinr. Müller, *Des Ugrische Volksstamm*, I:1, 141-142. Bkz. Vámbéry, *Das Türkenvolk* 512., I. J.: "Sommier güya *baš* = 'baş' ve *ir* = 'erkek' etimolojisini ülkede bulunduğu sırada işitmişti. (İtalyanca transkripsiyonu temel alarak *bacs* şeklinde

---

[1553] XIV. yüzyıl, bkz. Marquart, Komanen 158-159.
[1554] Paasonen, Csuvas Szójegyzék, *puškărt*.
[1555] Şeyh Süleyman'ın Çağatayca sözlüğünde şu özgün ve edebî biçim bulunmaktadır: *badžqir*.
[1556] Rytschkov, Orenburgische Topographie 66; Mészáros, Magna Ungaria 47-49; Abdülkadir: Türkiyat Mecmuası II, 1928, 136-137; ayrıca yine burada krş. 173-174.
[1557] Budagov, Sravn. Slov. I, 228; Oğuz Kağan destanında kurt, aynı zamanda bir yol göstericidir. Krş. Köprülüzade, Türkiye Tarihi I, 55-56. Ayrıca krş. Togan, IF 35. 147.
[1558] Abdülkadir: Türkiyat Mecmuası II, 1928, 136.
[1559] Asia Polyglotta² 220.
[1560] A Magyarok Eredete 130-131.

yazmıştır.) Ancak *Baskir* = 'Kızılbaş' açıklaması daha mâkul görünmektedir. Erman'ın çevirisine göre Başkurtların saçlarını tıraş etmeleri (?) dolayısıyla; báskie = baškir-gamen = 'başı kesiyorum'. Youferow Başkurtların kirli görünümlerine işaret ederek Türkçe *baš* = 'baş' ve kurt 'kurt / solucan', 'bit' anlamlarını bulmayı amaçlamıştır." Kurt = 'Krieger': Cassel, Magyarische Alterthümer 152., j.

Ġ > q değişiminin dışında açıklamaya muhtaç olan bir başka durum daha mevcuttur: Rusça biçimde sözcük sonundaki *t* ve *d* sesleri bulunmamaktadır. Rusçada bu seslerin kaybolabileceğini düşünmüyorum. Ruslar bu adı büyük ihtimâlle X. yüzyıl civarında İdil Bulgarları aracılığıyla tanıdı. Ad, bir millet adı olarak eski Rus kaynaklarında geçmemektedir. Dolayısıyla Bulgarca biçim *Bašgir* olmalıdır. Zîrâ *šg* ses grubu Rusçada olmadığından *Baškir* biçimi ortaya çıkmıştır.[1561] Mevzu nasıl olursa olsun Rusça varyasyonda sözcüğün eski bir biçimi muhafaza edilmiştir.

Bašgir ve *Bašgird(t)* biçimleri arasındaki ilişki nasıl açıklanabilir? Söz konusu adın sonunda bulunan *-d*, (*-t*) Macarca küçültme ekidir. Bunu Macarların başka bir eski adı olan *Savárd* sözcüğünün analizinde de gördük.[1562] Dolayısıyla *-t* ve *-d* sesleri Macarların Başkurtlarla olan münasebetlerini işaret etmektedir.[1563]

[1561] Aynı Rusça *šg* > *šk* değişimini Kuman hükümdarı *Bašk"rt"* adı da göstermektedir: 1185; Lětop. po Lavr. sp. SPb 1872, 375, Metin: 267; Lětop. po Ipatsk. sp. Pbg. 1871: *Baškord"*, 343, 355.

[1562] Ayrıca krş. Togan: KCsA III, 1941-1943, 73: *mižgar(t)*.

[1563] Krş. Vámbéry, A Magyarok Eredete 130-131., 1.

Gyula Németh 1969 senesinde *Bašgir* < *Beš* (*o*)*ġur* şeklindeki etimolojik bakış açısını değiştirdiğini söylemekteydi. Almanca olmak üzere yeni bir fikir öne sürmüş; ancak bunu yayımlamamıştır: "...So steht die Sache der totemistischen Volks- bzw. Geschlechtsnamen bei den Türken und auf Grund des Gesagten möchte ich jetzt der Vermutung Ausdruck verlieben, das auch der Volksname bašqurt totemistischer Herkunft sein und mit einem Namen des Vielfrass (obžora, Lat. gulo) zusammengestellt werden kann. Das Tier ist bei uns wenig bekannt, es ist ein besonders blutdürstiges wildes Tier der nördlichen Zonen, in der Grösse eines Wolfes. Es hat bei den verschiedenen nördlichen Völkern zahlreiche Namen, deren historische Kenntnis mit ihren tabu-artigen Beziehungen uns gewiss manches wichtiges sagen würde. Für den Namen mit dem ich die Benennung Bašqurt zusammenstelle, habe ich die folgenden Belege..." ["...Yani, Türklerdeki totemik halk veya soy isimleri konusundaki söylemlere dayanarak, bir cins isim olan bašqurt adının da totemik köklerden geldiğine ve volverin adı temelinde bir araya getirilmiş olabileceğine dair varsayımı savunuyorum. Bu hayvan bizim tarafımızdan çok az bilinir. Onu sadece kuzey bölgelerde, bir kurt büyüklüğünde ve kana susamış, vahşi bir hayvan (obžora, Lat. gulo) olarak tasavvur ederiz. Çeşitli kuzey halkları arasında birçok ismi vardır. Bu halklar tarihsel bilgileri ve tabusal ilişkileri sayesinde bize

Daha önce Macarların İdil Bulgarları ile Kafkasya üzerinden Başkurdistan'daki Magna Ungaria'ya göç ettiğini ve Julián Macarlarının kadim yurdun kalıntıları olabileceğini düşünmüş, Kuzey yerleşkelerine Kafkasya'dan ilerlemelerine imkân vermemiştim. Konuyla ilgili ortaya çıkan yeni bilgiler ve çalışmalar doğrultusunda fikrim değişmiş bulunmaktadır. Yukarıdaki satırlarda ayrıntılarıyla ele aldığım üzere Kafkasya'ya taşınan İdil Bulgarları arasında Macarlar bulunmamaktaydı. Macarlık, Magna Ungaria'da kuruldu. Bu bakımdan Kafkasya'daki kadim yurt düşüncesinden kurtulmamız gerekmektedir.

2. ΣΆΒΑΡΤΟΙ ᾽ΆΣΦΑΛΟΙ

De Adm. Imp. 38. bölümünde[1564] şu satırları okumaktayız:

"Peçenekler... [889'a doğru] Hazarlara saldırdı, mağluplar topraklarını kaybettiklerinden Türklerin topraklarına [Levédia'ya] göçmek zorunda kaldı. Türkler ve ... Peçenekler arasında savaş çıktı. Türklerin taburu yenilmiş ve iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan birisi doğuya giderek Pers havâlisine yerleşti. Bugüne dek Türklerin eski adıyla, *σάβαρτοι ἄσφλοι* şeklinde anılmaktadırlar. Diğer kısım ise voyvoda ve başbuğ Levédi ile yaşamak için batıdaki Etelköz denilen yere vardı..." "Batıya yerleşen bu Türkler bugüne değin doğuda, Pers topraklarında yaşayan Türklere elçiler gönderir. Onlara ehemmiyet atfetmişlerdir, Batıdan kendilerine sık sık cevap da gelir."

Bu metne göre Macarların bir kısmı 889'da [?] ana kümeden ayrılarak Fars topraklarına doğru göç etti ve Macarların eski *Savardi* (*Asfali*) adını korudu. Savardlar [Sabir] hakkında, Konstantinos'un dışında Arap ve Ermeni kaynakları da bilgi vermektedir.[1565] Bunların ortaya çıkış tarihini ele alalım. Menandros Bizans ordusunun 576'da Sabirleri ve Arnavutları Kur bölgesinin sağ kısmına yerleştirdiğini yazmaktadır.[1566] Marquart[1567] Arap tarihçi Balâzürî'nin (Ölüm tarihi: 892.) bir verisine[1568] atıfta bulunmaktadır. Buna göre bu Savardlar

önemli bilgiler verebilir. Bašqurt ismiyle beraber derlediğim isimler için aşağıdaki belgelerim bulunmaktadır..."]

İfade burada son bulmaktadır. *Baš-Qurd* kavramının 'İdareci Kurt' olarak açıklanması Németh'in son yaklaşımı olarak kabul edilebilir. [Árpád Berta'nın notu.]

[1564] MHK 120-121, 123.

[1565] Thúry: Századok, 1897, 317-391 ve sonraki sayfalar. Macartney, The Magyars 37; Czeglédy: MNy LV, 1959, 373 ve sonraki sayfalar; Czeglédy: MNy LII, 1956, 120.

[1566] Fehér: KSz XIX, 1921, 48, 163; Exc. de leg., ed. de Boor, 201.

[1567] Streifzüge 36-37.

[1568] Ed. de Goeje, 203.

(Sāvrdi) 750 ve 760 civarında Ermenistan'da ortaya çıkmıştır.[1569] Konstantinos'a göre Savardlar 889'dan sonra Pers topraklarına göç etti.

Menandros'un bahsettiği Savirler, Savardlar olabilir; ancak kendisinin Savardlar yerine Savirler hakkında bilgi verdiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Savardların adlarını Sabirlerden (Savirlarden) aldığı doğrudur. Menendros'un verisi ile ilk kesin kayıtlar arasında iki yüz yıl bulunması ve bu dönem boyunca Savardlardan söz edilmemesi yine önem arz etmektedir; zîrâ böylesi bir savaşçı millet için dikkat çekici bir eksikliktir. Balagurdi'nin sağladığı veriler herhangi bir soru işareti taşımamaktadır. Dolayısıyla Savardların Ermenistan'a varışı 750 ve 760 arasında gerçekleşmiş olabilir.[1570]

Savardlar Tiflis ve Barda arasında Kur'un sağ kıyısında, Gökçe Gölü'nden kuzeye doğru yaşamıştır.[1571] Cesur ve korku veren bir millettir. Fars savaş birlikleri, kullandıkları savaş baltalarının bir türüne bu milletin adını vermiştir.[1572] Savardlar VIII. yüzyılın ortasından IX. yüzyılın ortasına kadar kaynaklarda geçmemektedir ve IX. yüzyılın ortasında artık Hıristiyan oldukları bilinmektedir.[1573] İkinci bin yılın başında bir idarî bölge adı olarak *Sevortik* ile karşılaşılmaktadır. Bundan sonra Savardlar hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[1574]

Daha önce değinildiği üzere Belâzürî ve Dımeşkî'de[1575] *Sāv.rdi* biçimi geçmektedir. İstahrî ve Mesûdî ise *S.yāv.rdi* formunu kullanmıştır. Ermenicede 'Kara Oğlanlar' anlamında *Sevordik'*, *Savordik'* sözcükleri bulunmaktadır.[1576] *Sabar ~ Sabir > Savar ~ Sabīr*, adın Türkçede geçen biçimidir. Macarcada söz konusu sözcüğün karşılığı *Szavárdi* ve *Szëvárdi* olabilir.[1577] *Szavardi* biçimini Konstantinos Porphyrogennetos'ta ve IX. yüzyıldaki Belâzürî'de görmekteyiz. Ermeni halk etimolojisi temelinde, Ermenice 'Kara Oğlanlar' anlamına gelen *Sevordik'*, *Szëvárdi* şekli bir açıklama getirebilir. Dahası Farsça *siyāh* sözcüğü ile birleşim hâsıl olmak

[1569] Marquart: "sich zusammenrotteten" ["parçalara ayrılmış"], Arapça metinde: تجمعوا.
[1570] Krş. Macartney, The Magyars 90.
[1571] Thúry: Századok 1897, 321 ve sonraki sayfalar; Marquart, Streifzüge 38.
[1572] İṣṭaḫrī, ed. de Goeje, 191-192; Masūdī, Murūdž II, 75.
[1573] Marquart, Streifzüge 497.
[1574] Thúry: Századok 1897, 323. Savardların tarihsel rollerine ilişkin bkz. Thúry: Századok 1897.
[1575] Macartney, The Magyars 175.
[1576] Thúry: Századok 1897, 396; Marquart, Streifzüge 36 ve sonraki sayfalar; *-k'* Ermenicede çoğul eki.
[1577] Magyar biçimi hakkında daha sonraki satırlarda bilgi vermekteyim. Krş. Juhász: MNy XXXII, 1936, 225; Györke: MNy XXXIII, 1937, 244.

suretiyle Arapça *Siyāvardi* yapısı ortaya çıkmıştır.[1578] Ermeni Sevordi biçimi Yunancaya da geçmiştir. Konstantinos, *De Caerimoniis* adlı eserinde[1579] Savardları *Σερβοτι[ῶν]* [= *Σεβοϱτι-*] adıyla işaretlemekte ve şu şekilde tercüme etmektedir: *Μαῦϱα Παιδία* 'Kara Oğlanlar'.[1580]

Ermenice *Sevordik'*, *Seavordik'*, 'Kara Oğlanlar' ve Farsça *Siyāv.rdi* 'siyah "ardi"' biçimlerinin Macarlara yakıştırılan bir siyah sıfatının etkisiyle ortaya çıktığını düşünmemekteyim. (Örneğin *Kara Xazar*, *Ugri Černii*, *Nigri Ungri*.)[1581] Millet adı Macarca Szëvardi idi. Halk etimolojisinin etkisiyle Ermenice Sevordi 'Kara Oğlanlar' biçimi bu kökten doğdu.

Szavárd adı *Zuard* şeklinde Macar geleneğinde de varlığını sürdürdü. Bu ad *Anonymus*'ta *Zuard* ve *Zuardu* biçiminde geçmektedir.[1582] Kézai[1583] ve *Képes Krónika*'da aynı şekilde *Zuard* biçimi görülmektedir.[1584] Zuard, *Anonymus*'ta Árpád'ın, *Hun Krónika*'da Attila'nın bir komutanıdır. Yine *Hun Krónika*'ya göre İtalya'ya karşı savaşmıştır. 1283 ve 1304'e ait kaynaklarda Bessenyey ailesinin atası olarak Magister *Zuard* adına rastlamaktayız. Bu temelden *Zuard*, *Zoward*, *Zovard* soyu boy göstermiştir.[1585] *Váradi Regestrom*'da şu veri bulunmaktadır: Leonardi de genere *Zuord*.[1586] Bütün bu isimler yaklaşık olarak *Szo(u)(v)a(o)rd* olarak okunmaktadır.

Szavard ~ *Zuard* sözcükleri arasındaki uygunluğun sesbilimsel kanıtına dâir[1587] şu dört örneği verebiliriz:

1. Árpád'ın torunlarından biri olan Tarkacsu'nun oğlunun adı *Τεβέλης*[1588] = *Teveli*.[1589] Bu isimin izlerine yer adlarında rastlanmaktadır. En eski biçimi bir Macar kaynağında; Aziz László'ya atfedilen Bakonybél yöresine ait çizelgenin ilk kısmında *Tuel* olarak bulunmaktadır.[1590] *Tuel* Veszprém Bölgesi'nde, Pápa ve Bakonybél

[1578] Marquart, Streifzüge 36.
[1579] II, 48; ed. Bonn 687.
[1580] Marquart, Streifzüge 39.
[1581] Thúry: Századok 1897, 395 ve sonraki sayfalar.
[1582] Pais, Magyar Anonymus 142.
[1583] MHK 486.
[1584] MHK 504.
[1585] János Karácsonyi, Magy. Nemzetségek III: 1, 149 ve sonraki sayfalar.
[1586] [Genel itibariyle *Zuord*'dan itibaren Leonardi.]
[1587] Krş. Petrovici: MNy LII, 1956, 6 ve sonraki sayfalar.
[1588] Bárczi: MNy L, 1954, 375.
[1589] Bárczi: MNy XLIII, 1943, 90.
[1590] Pannonh. Rendtört. VIII, 269; Jakubovich: MNy XX, 1924, 15; Pais-Jakubovich: Ó-Magy. Olv. 53; Mikos: MNy XXXI, 1935, 296.

arasında bulunan *Tevel* ile aynıdır.[1591] Bir diğer Tevel ise Tolna Bölgesi'nde bulunmaktadır.[1592]

2. Kovár millet adına ilişkin en eski veri *Admont Yıllıkları*'nda mevcuttur:[1593] *...cum Cowaris...* Konstantinos Porphyrogennetos'ta *Κάβαροι* biçimini görülmektedir.[1594] Bu biçim, eski şekli *Kuar*[1595] olan Hont Bölgesi'ndeki *Kovár* yer adında takip edilmektedir.

3. Meseleyle ilgili üçüncü örnek Eski Macarcadaki *Ruosti = Ravazd* biçimidir.[1596]

4. Anolog; son olarak Eski Macarca *Cuach* biçimini anabiliriz.[1597]

Sadece biçimsel eşleştirme temelinde *Szavárd* millet adının *Zuard* ile uyuşmasında şüpheye yer yoktur. Macarcada çok karşılaşıla kişi adları da bu millet adından türemiş varyantlardır. Ancak *Szavárd* ve *Zuard* uyuşmasının tarihsel temelleri de bulunmaktadır. *Anonymus*'a göre[1598] *Zuard*, Balkanlarda ordusuna komutanlık etmiş ve orada evlenmiştir. "Şimdilerde Csaba Macarları olarak bilinen bu millet, Başbuğ Zuard'ın ölümünden sonra Yunanistan'da kalmıştır." Söz konusu Szavárd-lar, eski dönemlerde Macarlardan ayrılmıştır[1599] ve sıkça karşılaşıldığı üzere[1600] bu millet adında bir kişi adı vücuda gelmiştir. Atıfta bulunduğumuz üzere Konstantinos, Pers topraklarına doğru yönelen Macarların "bugüne dek" *Szavardi* olarak tanındığı şeklinde bilgi vermektedir.

Σάβαρτοι sözcüğünün sıfatı *ἀσφαλοι* hakkında da bilgi vermek gerekmektedir. Yunanca *ἀσφαλής* 'sağlam, güvenilir' sözcüğünün çoğul *nominativ* formu ve *σάβαρτοι* sözcüğünün sıfatıdır. Yunanca *ἀσφαλής* sıfatının bu dönemde *ἀσφαλοι* biçiminde basit, çoğul *nominativ* yapısının olduğuna dâir hiç şüphe yoktur.[1601] Gyula

---

[1591] Csánki, III, 256; [1240:] villa *Tevel*. [1488:] Kys *Thewel*. Pannonh. Rendtört. VIII, 287, 345, 538-539.
[1592] Csánki, III, 454.
[1593] Klebel: Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1921, 37.
[1594] MHK 124.
[1595] Hazai Okmt. IV, 76-77, 91.
[1596] Bkz. Pais-Jakubovich, Ó-Magyar. Olv. 33.
[1597] Bkz. Mikos: MNy XXXI, 1935, 167; Petrovicsi: MNy LII, 1956, 6 ve sonraki sayfalar.
[1598] 45. bölüm.
[1599] Pais, Magyar Anonymus 81, 142.
[1600] Bir ihtimâl Savardlar ya da Savard başbuğu hakkındaki bir destan, yut tutma dönemindeki Zuárd adlı komutanla eşleştirilebilir.
[1601] Krş. Pecz Vilmos: EPhK XX, 1896, 385 ve sonraki sayfalar, 800 ve sonraki sayfalar; Pecz Vilmos: EPhK XXII, 1898, 209 ve sonraki sayfalar, Fiók Károly:

Gyomlay, Konstantinos'un yabancı ifadeleri açıklarken basit biçimleri dikkat çekici ölçüde sık kullandığını da ispatladı. Böylece *ἁμαξιτός* 'araba yolu' yerine *ἁμαξία*, *ὄρος* 'dağ' yerine *βουνός*, *ἤδη ἦν* 'olup bitti' yerine *ἀπάρτι ἦτο(ν)* ve *ὕδωρ* 'su' yerine *νερόν* not edildi.[1602] Durum büyük ihtimâlle çasarın adamlarından duyduğu bilgileri değiştirmeye gerek görmediği ve yabancı kelimeler için Yunanca sözcük biçimlerine dönük filolojik hassasiyete sahip olduğu şeklinde açıklanabilir.

Yunanca *ἄσφαλοι* maalesef bir Macarca ya da Türkçe sözcüğün çevirisidir. Macarların *ἄσφαλοι* 'güvenilir, sarsılmaz' adını Gyomlay, Peçeneklerin *χάγγαρ* 'soylu, cesur' adının karşısına yerleştirmektedir.[1603]

3. DOĞU AVRUPA'DA VE ASYA'DA MACAR ADI

Doğu Avrupa ve Asya'da, geçmişte ve şu anda *Magyar* adıyla aynı ya da kısmen değişikliğe maruz kalmış çok sayıda yer, kişi ve millet adı tespit edilebilmektedir. Bu adlar sıklıkla yurt tutma öncesindeki Macarlıkla ve bunun kalıntılarıyla açıklanmaktadır. Bu tip adlar şunlardır: (Yurt tutma öncesiyle ilgili ve farklı bir kapsamda değerlendirilmesi gereken adları tabii olarak kastetmemekteyim.)

Theophylaktos Simokattes; (VII. yüzyılın başı) "Mačarok vára" 'Macarların kalesi' [*φρούριον των*] *Ματζάρων*.[1604] Bu ifade Bury'ye göre 587'de geçmektedir. Darkó'ya göre ise büyük olasılıkla "İlk Çağ'da da bilinen [Doğu Asya'da, Fırat'ın yukarı kolunda] Mazara Dağlık Bölgesi ile aynı yerdir. Burası Melitene'nin karşısında, Fırat'ın sol kıyısına uzak olmayan bir bölgedir."[1605] "Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği yerdeki şehrin adı *Madsar* idi."[1606]

Bilimsel edebiyatta, Buyvola'nın Kuma'ya döküldüğü yerde *Madžar* adlı şehir pek çok kez dile getirildi.[1607] Ebü'l-Fidâ 1321'de bu konudaki ilk açıklamayı yapmıştır.[1608] Kendisi kenti كومَاجر *Kummadž.r*, Kuma yakınındaki Madžar olarak adlandırmaktadır. Bu veriye ek olarak aynı döneme ait bir İtalyan Minorit rahibinin kaydında

---

Századok XXX, 1896, 607 ve sonraki sayfalar. Gyomlay Gyula: EPhK XXII, 1898, 305 ve sonraki sayfalar.

[1602] EPhK XXII, 1898, 312-313.

[1603] EPhK XXII, 1898, 308.

[1604] Ed. de Boor, 106.

[1605] Darkó, Népnevek 56-58.

[1606] Darkó, Népnevek 61.

[1607] Klaproth, Reise in den Kaukasus I, 402 ve sonraki sayfalar.

[1608] Geographie, I, ٢٥١, 8 = II, 283; Marquart, Streifzüge 32., 1.

Cummageria ifadesine rastlanmaktadır.[1609] Birkaç on yıl sonra İbn Battûta da meseleyi ماجر *el-Madž.r* adıyla kayda geçirmiştir.[1610] 1600 civarında yazılan Derbendnâme'ye göre kenti Kral Anosarvan, VI. yüzyılın ilk yarısında inşa etmiştir. (Elbette bu iddia tamamen yersizdir.)[1611]

Elimizdeki veriler Madžar kentinin önemli bir yer olduğunu göstermektedir. XIV. yüzyılda burada iki Fransiskan manastırı da bulunmaktaydı. Gmelin 1772'de kente gelmiş ve geniş, iyi durumdaki harabeleri görmüştür. 1807'de Klaproth ise sadece birkaç bina olduğu bilgisini vermektedir. Bu arada binaların malzemesini başka yere taşımışlardır.[1612] Yerleşimde XVI. yüzyıla ait Müslüman-Moğol kökenli yazıtlar ve paralar tespit edilmiştir.[1613] Hatta Madžar'da basılan çok sayıda ve iki tipte sikke bulunmuştur. Daha doğru bir ifadeyle sikke tiplerinden biri *Madžar el-džedid*'de, 'Yeni Macar'da' basılmış[1614] olup, XVI. yüzyıla aittir.

Klaproth'a göre[1615] Madžar, Toktamış'ın (Ölüm tarihi: 1400.) idaresinden sonra baş gösteren karmaşa döneminde harabeye döndü.[1616] Kent iki kısımdan oluşmaktaydı;[1617] *Kiči-Madžar* ve *Ulu-Madžar*.[1618] Madžar yer adının ikinci hecesindeki *a* sesini Rusça varyasyon temellendirmektedir.

İtalya'daki Latin kaynakları (Majeria, Mager) sözcüğü *e* ile yazsalar da *g* harfinin *dž* ses değeri nedeniyle *e* sesi ortaya çıkmaktadır.[1619] Kuma'nın kuzeyinde Rusça biçimi *Možarskoe ozero* olan Možar Gölü bulunmaktadır.[1620] Kuma'nın aşağı yöresindeki Možarsk[1621] bölgesi

---

[1609] Bendefy, A Magyarság Kaukazusi Őshazája 179.
[1610] Geographie, II, 375-379; 382; Marquart, Streifzüge 32., 1.
[1611] Krş. Togan: KCsA III, 1941-1943, 51.
[1612] Bendefy'ye göre (a.g.e., 333) Potemkin'in emriyle.
[1613] Yule-Cordier, Marco Polo II, 491-492.
[1614] Fräbn, Über die Münzen der Chane von Ulus Dschutschi's oder Goldenen Horde. SPb. u. Leibzig 1832, 21. Krş. Bendefy'nin atıfta bulununan eserinde, Zambaur'un mektubu: 242-244.
[1615] Reise in den Kaukasus J, 434.
[1616] Bendefy, a.g.e., 285. Buna göre 1396'da Timur gerçekleştirdi.
[1617] Krş. Bendefy, a.g.e., 285.
[1618] Ed. Kazem-Beg, 6; *kiči* 'küçük', *ulu* 'büyük'; Harabelere yakın bir yerde, bugün de *Madžar* adlı bir yerleşim bulunmaktadır.
[1619] Bretschneider: Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society, NS X, 1876, 165; Munkácsi [Vámbéy'den sonra], Árja és Kaukázusi Elemek 454; Bendefy, A Magyarság Kaukázusi Őshazája 179 ve sonraki sayfalar.
[1620] Munkácsi: KSz V, 1904, 306, *Madžarskoe ozero* olarak yazılmıştır. Ben Rusça sözlükte yukardaki şekle rastladım.
[1621] *Mosharsk*, Stieler, Handatlas⁰, 49, 0 19.

boğazdan yaklaşık otuz kilometre mesafede, nehrin yaklaşık 10-12 kilometre kuzeyindeki Astrahan İdaresi'nin sınırında bulunmaktadır.

Bugünkü Sovyetler Birliği topraklarında, tarihî Doğu Rusya bölgesinin orta kısmında *Magyar* millet adına benzeyen çeşitli adlar mevcuttur.[1622] Munkácsi,[1623] Smirnov, *Mordva* adlı eserinde (61 j.) şunları belirtmektedir: "İdil Tatarlarının akınları, XVIII. yüzyılın başında Orta İdil'in sol tarafında yaşayan Başkurtları ve Macarları kadim yurtlarını terk edip, İdil'in sağ kıyılarına kaçmaya mecbur bıraktı. Buradaki pek çok yer adı söz konusu göçün hatırasını muhafaza etmiştir. Örnekler şöyle sıralanabilir:

Kazan İdaresi'ndeki *Možarka* ve *Možarki* köyleri, kiliseli *Možarovo* köyü. Tetjuš Bölgesi'ndeki *Možarka* Irmağı, Çeboksarı Bölgesi'ndeki *Mažarka* Irmağı, Simbirski İdaresi'nde ve Kurmyš Bölgesi'ndeki *Mažarovskij Majdan* ve *Mažar-Kasy* köyleri. Penza İdaresi'nde bulunan iki bölgedeki *Možarovka* Köyü ve nehir adları. Tambov İdaresi'ndeki *Možarovka*, *Možarovo*, *Možarovskaja* köyleri. Saratov İdaresi'ndeki *Možary* Köyü. Kazan İdaresi ve Kozmodemyanski Bölgesi'ndeki *Mižar* ve *Mižary* köyleri, ayrıca Siviliski'deki *Mišer* Köyü ve *Mižer-Šjirma* nehir adı. Tüm bu yer adlarının temelinde millet adı bulunmaktadır. Bu yapı, Šack kentinde muhafaza edilmiş 1539 senesine ait, Hükümdar Kugušev'e bazı hakların verildiği bir vesikaya dayalı olarak kusursuz bir şekilde aydınlanmaktadır: "Alışılageldiği üzere Tarchanlar, Başkurtlar ve Moženyanlar arasındaki Temnikov'da yaşayan Tatarlar hukukî karar hasebiyle tutsak alınacaklardır..." 1483 tarihli bir sözleşmede de *Mačjarin* adı geçmektedir.

Bir diğer, tam da Možarovskij adlı bir Rus araştırmacı bu isimleri inceledi. Možar adının 1551'de bir millet adı olarak Kazan civarında Çuvaşlar, Çeremisler, Mordvinler ve Tarbanlarla birlikte anılmış olması vardığı en önemli sonuçtur. Vjatka İdaresi'ndeki Malmyži ve Orlov bölgelerinde *Madjar* ve *Madjarovo* yerleşimleri bulunmaktadır.[1624] Reguly'nin *Tschuwaschische Heidnische Namen* adlı el yazısı eserinde[1625] *Modxsár* ve *Matjár* adları okunmaktadır.

[1622] Örneğin krş. Qazaq ädebiäti. Abrahmanov tarafından anılan ve Kazakistan'ın kuzeyinde bulunan *Mad'yar* yöresinin adı ve boy adları hakkındaki bilgiler 14 Haziran 1969'da, 24. (958) sayıda yayımlandı.

[1623] Ethn VI, 1895, 140. Krş. Jean N., Les Populations Finnoises des Bassins de la Volga et de la Kama. I. Paris1898. Publications de l'Ecole de Langues Orientales Vivantes. IVe série, volume VIII. 272.

[1624] Géza Nagy : Századok XXX, 1896, 246., 1.; Munkácsi: Ethn V, 1894, 175.

[1625] M. Tud. Akad., Reguly Kéziratai, III. Cilt, 4. Sayı.

Munkácsi[1626] bunları *Magyar* millet adıyla eşleştirmektedir. Ermenistan'da, Sevordik toprakları civarında *Mačarakajor* adlı bir vadi olup, (*jor* 'vadi') yöre Yeni Ermenicede Mĕrkajor olarak geçmektedir.[1627] Kafkasya'da da *Madžara* ve *Madžariskhal* ırmakları bulunmaktadır. Tatarca ve Rusçada magyar adıyla bağlantılı bir basit sözcük bulunmaktadır: Tatarca *madžar* 'araba'.[1628] Rusça[1629] *možára. 'grosser, tatarischer Karren'; maža [?] (Südrussl.) 'mit Ochsen* bespannter Wagen'[1630] mažara 'zweispänniger Kameelwagen (in der Krim)'. Možárskaja kurica, možárskij pĕtúh' (prov.) 'der Fasan'.

Bir coğrafî ad olarak Asya'da *Madžar* ile karşılaşılmaktadır.[1631] Yenisey İdaresi'ndeki Minusinsk Bölgesi'nde, Yukarı Abakan civarında, Kızıl Tatarların topraklarında *Madžar* adlı bir göl ve *Maďžar* adlı ırmak bulunmaktadır.[1632] Kişi adı olarak *Madžar* ile Asya'da, dahası Moğol tarihinde sıkça karşılaşılmaktadır.[1633]

Büyük ihtimâlle Merkitlerin, eski bir Moğol[1634] milletinin yok oluşuyla ilgili bir kaydın tutulması esnasında bu isim kaynaklara geçti. Söz konusu kayda göre Merkitlerin kralı Tokta-bigi 1208'de (?) İrtiş civarında hayatını kaybetti. Kardeşi ve oğulları sadece kesik bir baş kurtarabildi. Bazı verilerde oğulları arasında *Madžar* adlı bir prens geçmektedir. Benim fikrime göre Tokta-bigi'nin gerçekten böyle bir ada sahip oğlunun olup olmadığı kesin değildir.[1635] Yakın dönemde Reşîddüdîn, Tokta-bigi'nin oğullarını sıralamaktadır ve bu sıralamada *Madžar* adı geçmemektedir. XIII. yüzyılın ortalarında ve bu yüzyılın ikinci yarısında Cengiz'in en büyük oğlu Cüçi'nin (Ölüm tarihi: 1227.) bir torunu (XIII. yüzyılın başında doğan on dördüncü oğul Şeyban) ve iki büyük torunu *Madžar* adını kullanmıştır.[1636]

[1626] Ethn IX, 1898, 169. Ayrıca krş. Mészáros: Ethn XXII, 1911, 283.
[1627] Thúry: Századok XXXI, 1897, 324.
[1628] 'Wagen', Radloff; Vámbéry, Das Türkenvolk 541, 550., 3.
[1629] Pawlowsky, Russ.-Deutsches Wb.
[1630] Krş. Macarca *mázsa* (*masa*) 'plaustrum; Lastwagen', OklSz Jakubovich Emil; Juhász: MNy XXXVIII, 1942, 290.
[1631] Krş. Aalto: Deny-Armağanı 23.
[1632] Géza Kuun , Relationes I, 19; Géza Nagy: Századok XXX, 1896, 232; Munkácsi: *Ethn V*, 1894, 172.
[1633] Bkz. Ligeti MTT çevirisinin endeksi (*Madžar*); Poucha: Acta OrientHung IV, 1955, 171.
[1634] Marquart, Komanen 57; Pelliot: JA 1920: I, 146; Grumm-Grżimajlo, Zapadnaja Molgolija 413., 2.
[1635] Krş. Klaproth, Mém. Rel. À l'Asie II, 331; Abu-l-gāzī, ed. Desmaisons, II, 92. 2. Wassiljew: Radloff, Kud. Bil. I. Rész, LI; Thúry: Századok, 1896, 912-913; Marquart: Komanen 117, 131; Pelliot: JA 1920: I 162-164;
[1636] Thúry: Századok, 1896, 913; krş. Barthold: Enz. d. Isl. *Shaibaniden.*

Moğol devrinde ve Moğol devrinden sonra *Magyar* adıyla bir boy adı olarak karşılaşılmaktadır. 1500 civarında Transoxania'yı fetheden Özbek kağan Şeybânî'nin ordusunda *Madžar* adlı bir birlik vardı.[1637] Buhara, Semerkant, daha kesin şekilde Kermine ve Katta-Kurgan arasında, Tat-kend bölgesi yakınlarında birkaç köyü kapsayan Özbek boyunun adı *Madžar*'dır.

Aynı millet grubu hakkında Zeki Velidi Togan'ın 1930'da verdiği bilgileri de dikkate alarak açıklamada bulunmaktayım. Macar bilim dünyasını 60'lı yıllarda 'Türkistanlı Macarlar' meselesi ciddi biçimde meşgul etti. Yine bu dönemde Antropolog Tibor Tóth Türkçe konuşan ve kendini "Macar" olarak tanımlayan Özbekler hakkında haberler getirmeye başladı.[1638] Hîve Özbekleri arasında *Madžar* adlı bir başka boy da bulunmaktadır.[1639] Afganistan'da yine *Madžar* adlı üçüncü bir Özbek boyu vardır.[1640] Acaba yurt tutma dönemi öncesi ve sonrasında bu ismin Macarlıkla olan ilişkisi nedir?

Bir kısmının Macarlarla hiçbir ilişkisi olmayıp, bir kısmının ise yurt tutma öncesindeki Macarlar ile bir bağı yoktur. Bu meseledeki temel kıstas Macarlığın adının 1200-1250 yıllarına kadar *Magyar* değil, ilk hecedeki *o* ve ikinci hecedeki *e, o, u* sesleri ile *Mogyeri*, belki *Mogyori, Mogyuri* olmasıdır.[1641] Söz konusu isimler arasında sadece Možerjan adının yurt tutma öncesindeki Macarlarla bir bağı olduğu düşünülebilir. Daha önce ele aldığımız üzere bu ad, Temnikov'da (Tambov İdaresi'nin kuzey kısmında) yaşayan Tarhanlar, Başkurtlar, Možerjanlar hakkında bilgi veren 1539 seneli bir vesikada geçmekte olup, mesele büyük ihtimâlle Başkurdistanlı Macarların bir uzantısına aittir.[1642]

Macar olduğuna dâir şüpheler olan millet grupları ve yer adlarına ilişkin notlarımı daha önce sıralamıştım. Bunları Macarlığa bağlamak hiçbir şekilde mümkün görünmemektedir. Yurt tutmadan sonra Macarlığın, diğer *Magyar* benzeri isimlerle bağlantısı olma olasılığı vardır. Kanımca Tatar istilası sonrası Moğol İmparatorluğu'na

---

[1637] Thúry: Századok, 1896, 913; Śeybaniada, ed. Berezin, index; Thúry: Hadt. Közl. I, 1888, 567.

[1638] 1924 senesine ait ve 1926'da Taşkent'te yayımlanan bir veri benim için hâlâ büyük öneme sahiptir: Materialy po Rajoniro Vaniju Serednej Azii. Bu eserde I. Magidovič Özbek boylarını nihâî olarak kaleme aldı ve aralarındaki "Macar" boyunu tespit etti. Ayrıca krş. Istoria Uzbekskoj SSR. I. Taškent 1967, 502. Burada *Madžar* boyunun ilk kez XV. yüzyılda anıldığı yazılmaktadır.

[1639] Z. V. Togan'ın eski çalışması.

[1640] Ligeti Lajos, Afgán Földön 207 ve sonraki sayfalar.

[1641] Krş. Németh: MNy XXV, 1929, 8-9.

[1642] Bkz. Németh: MNy XXV, 1929, 308.

gönderilen Macarlar belki daha sonra Doğu Avrupa ve Küçük Asya'ya gelmiş ya da gönderilmiş olabilir.

Macaristan Aziz István devrine kadar Doğu Avrupa ve Orta Asya ile kültürel bağlarını korudu. Aziz István ile birlikte doğal olarak yavaşça ve kesintilerle Batı kültür çevresine dâhil olundu. Öyle ki, Peçenekler ve hatta XIII. yüzyılda Macaristan'a gelen Kumanlar hayat tarzı, kültür ve düşüncede bakımından Macarları akraba millet olarak görmekteydi. Tatar istilası Macarlığı yeniden ve tamamen Asya'ya bağladı. Macarlar göçebe Asya boy birliğinin bir parçası haline geldi. Yaklaşık bir yıl boyunca bu yapısını korudu ve yurt tutma öncesinde olduğu gibi doğu göçebe imparatorluğunun değişken millet yapısının bir parçası olmak üzere geniş bir imkân buldu.[1643]

Tatar Başbuğu Kadan, Radna nüfusundan altı yüz seçkin Almanı, Rahip Ariscald idaresinde ordusuna kattı.[1644] Şüphesiz bu tip "katılımlar" Tatar istilası yılında çeşitli kereler gerçekleşti. Çoğunu öldürseler de Tatarlar aynı zamanda pek çok Macarı esir alıp beraberinde götürdü. Tatar İmparatorluğu'nun akıncılara, toprağı işleyecek tebaaya ve diğer işçilere ihtiyacı vardı. Doğal olarak bunları ele geçirdikleri ülkelerden sağlamaktaydılar. Moğolların Başkurdistanlı Macarları da ordularına kattıklarını bilmekteyiz.[1645] Bunun dışında Kumanları, Alanları, yâni Avrupa'da yaşayan diğer milletleri de askeriyeye dâhil ettiler. Tatar istilasından sonra Doğu Avrupa'da pek çok yerde, hatta Orta Asya'da Macarların yaşadığına dâir kaynaklar bulunmaktadır.[1646]

Moğol hükümdarlık ailesindeki *Maďar* adları da[1647] bence yine Tatar istilası ile bağlantılıdır. Macaristan'ın ele geçirilmesi Moğol İmparatorluğu'nun tarihinde önemli bir vaka idi. Şüphesiz bu ismi kullanan ilk *Maďar* prens tam da bu dönemde dünyaya geldi. Şeyban XIII. yüzyılın başında doğdu ve *Maďar* onun dördüncü oğluydu. Şeyban'ın Macaristan'ı istila etmesinde görev aldı.[1648] Şeyban'ın on dördüncü oğlu, *Maďar* adını Macaristan'ın ele geçirilmesi şerifine aldı ve 20-30 sene sonra iki Moğol prensine *Maďar* adı verildi. Bu prenslerden birinin adının bir boy tarafından kullanılmış olma ihtimâli

[1643] "Pendant près d'un an, la Hongrie ne fut qu'une province mongole." ["Neredeyse bir yıl boyunca Macaristan sadece bir Moğol eyaletiydi."] Grousset, Historie de l'Asie III, 48.
[1644] Pauler, Magy. Nemz. Tört. II, 215.
[1645] Krş. Ligeti, Minerva XXXIX (kny.) 24.
[1646] Pauler, Magy. Nemz. Tört. II, 239-240, 666.
[1647] Rásonyi Nagy: MNy XXVII, 1931, 314.
[1648] Plano Carpini, cap. 13, ed. Beazley, 86; Syban.

de bulunmaktadır. Böylece Moğol İmparatorluğu topraklarında *Madžar* adlı bir millet ortaya çıktı.

Moğolların Başkurdistan'daki Macarlar ve Tuna havzasındaki Macarlar arasında bir bağ olduğunu bilmeleri de mümkündür. Dolayısıyla Başkurdistanlı Macarları, *Madžar* adıyla anmaya başlamışlardır. Son görüşün kabul edilebilirliği daha fazladır. Zîrâ söylediğimiz üzere Başkurdistan Macarları *Mogyer(i)* şeklinde Macarlığın eski adını muhafaza etmiştir. Bu sayede *Mažar ~ Možar* adıyla Başkurdistanlı Macarların devamı olan topluluklar da ortaya çıkmıştır.

Rusçadaki *Mažar ~ Možar* millet adı gerçekten de *Magyar* millet adından gelmektedir. Bu durumu tarihsel arka planın yanı sıra sesbilimsel temeller de desteklemektedir. Yukarıdaki satırlarda geçen Rusçadaki *Možara ~ Mažara* araba adının Kırım Tatarlarındaki *Madžar* sözcüğü ile bağlantılı olduğu açıktır. Böylece Rusçadaki *Mažar ~ Možar* yer adlarının, Tatarcadaki *Madžar* biçimi vasıtasıyla *Magyar* millet adından geldiği yönünde açık bir durum ortaya çıkmaktadır.

Macar sesbilimsel bağlarla ilgili olarak söyleyebiliriz ki, Tatar istilası hakkında kaleme alınmış Çin kaynaklarında *Ma-dža-r* olarak kaydedilmiş olmasından[1649] ötürü *Magyar* adı bu dönemde, en azından genellikle duyulduğu gibi telaffuz edilmekteydi.

Macar yer adlarının Kuma yanında kümesel olarak bulunması dikkat çekicidir. Örneğin *Kummadžar*, *Možar* Gölü ve *Možarsk* Dağları buradadır. Bu adların belli bir bölgede yığılmaları tesadüf olamaz.[1650] Ancak bu veriler söz konusu bölgelerde, aynı zamanda yurt tutma öncesinde Macar varlığının bulunduğunu kanıtlamaktan uzaktır. Kuma yanındaki *Madžar*, vesaire adlar sadece Moğol egemenliği sonrasında teşekkül etmiştir. *Madžar* biçiminin sesli harfleri XIII. yüzyıla ait olup, Madžar kentinde XIV. yüzyıla ait yazıtlar ve sikkeler bulunmuştur. Bunlarda geçen isimler, Moğol İmparatorluğu'nda yaşayan Macarlarla ve Moğol İmparatorluğu'nda türeyen *Madžar* adıyla bağlantılıdır. Ancak Madžar kentinde Macarların bir dönem gerçekten yaşadıklarına ilişkin hiçbir kanıt yoktur.[1651]

Göçebe milletlerin hareketlerine ve kuruluşlarına ilişkin yazılı tarihe nadiren rastlanmaktadır. Bu nedenle Tatar istilası devrinde ne Moğol

---

[1649] Bretschneider: Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society. NS X, 1876, 78, 165.

[1650] Krş. Togan: KCsA III, 1941-1943, 51-52.

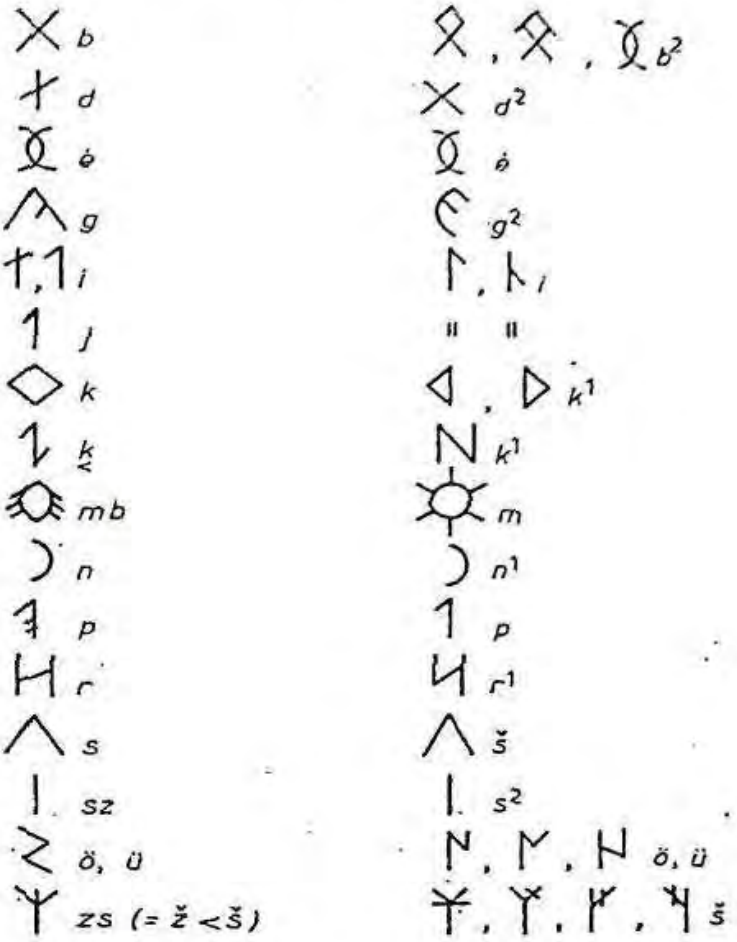
[1651] Krş. Bendefy, Kunmagyaria. Bp. 1941; Bendefy, Kaukázusi Őshaza. Bp. 1942.

İmparatorluğu'na götürülen Macarlar ne de bunların sayısı hakkında veriye sahip değiliz. Rusya'daki "Macar" yerleşimleri arasında kökenlerini daha sonraki dönemlerden alan (XVI. XVII. yüzyıl gibi) yerler de olabilir. Molmyži Bölgesi'nde sözde *Ma'djar* adlı biri tarafından kurulan *Ma'djar* isimli köy buna örnek gösterilebilir.[1652] Badehû gerçekleştirilecek araştırmalar ayrıntılarda gizlenmiş pek çok meseleye ışık tutacaktır.

[1652] Munkácsi: Akad. Értes. XXVII, 1916, 76; Nagy Géza: Ethn XXII, 1911, 11.

EKLER

Türkçeden alınmış yazı işaretleri
Türkçe yazı işaretleri

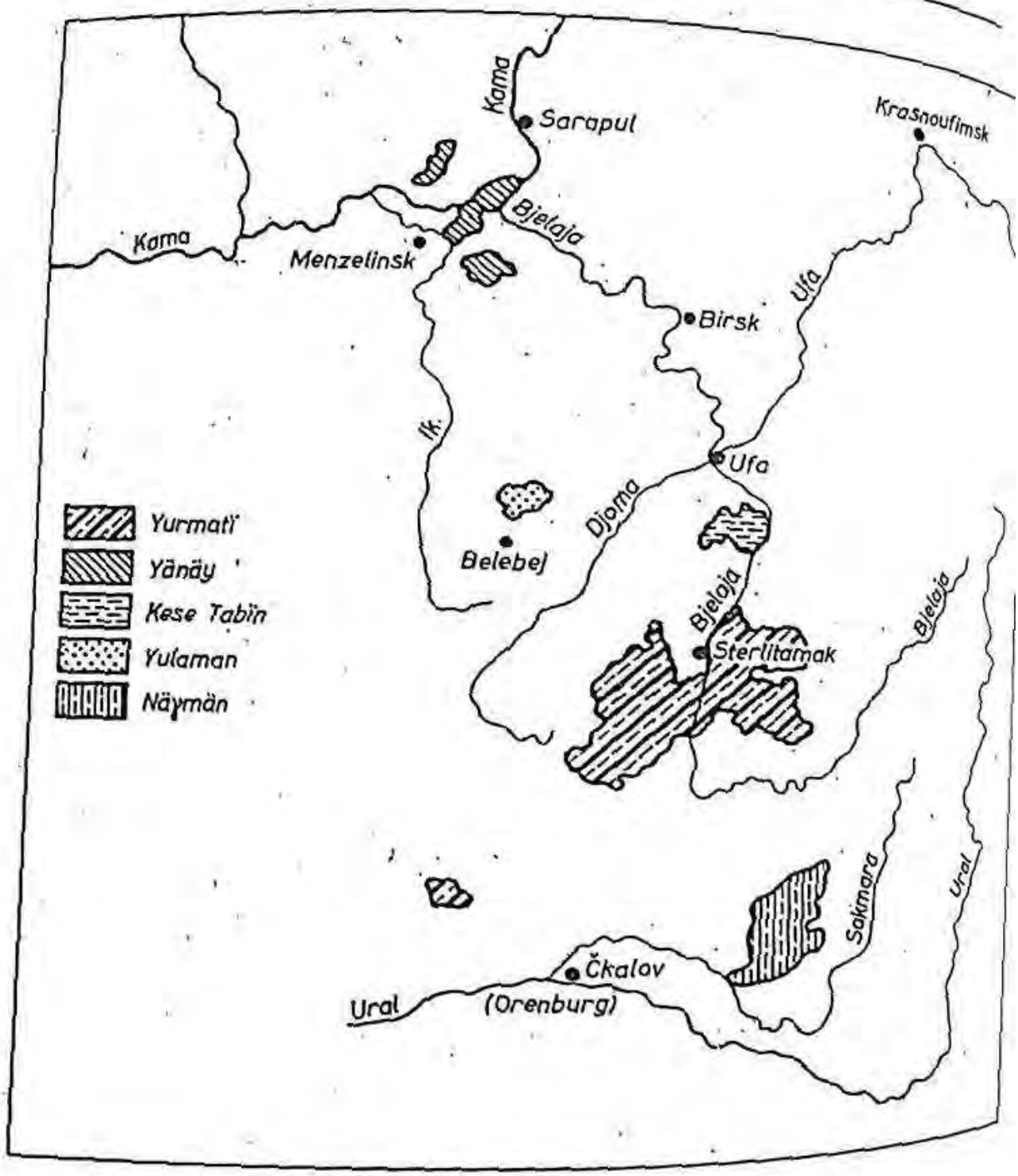

Yunancadan alınmış yazı işaretleri
Yunanca yazı işaretleri

1. Macar runik yazısına girmiş işaretler.

Kaynak: Németh: ALingu XXI, 1971, 38-39'daki çizimleri temelinde.

2. Başkurdistan'daki Macar boylarının izleri

Kaynak: Németh: NyK LXVIII, 1966, 41. Harita temelinde.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

AALTO, P., G. J. Ramstedt und die Inschrift von Tonjukuk: Deny-Armağanı. Ankara 1968. 19-24.

AALTO, P., Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times: Studia Turcica. 29-37.

ABAEV, V. I., K alano-vengerskim leksičeskim svjazam: Europa et Hungaria (Congressus Ethnographicus in Hungaria. 16-20. X. .1963) Bp. 1965.

ABAEV, V. I., Skifo-evropejskie izoglossy. Moskva 1966.

Abdülkadir bkz. Inan, Abdülkadir.

ABRAMZON, S. M., K. semantike kirgizskih ètnonimov: SÉ 1946: 3, 123-132.

Abu-l-fidā-Géographie d'Aboulfida. Trad. Guyard, ST. Paris 1848.

Abu-l-fidā, ed. Schier-SCHIER, C. H., Géographie d'Ismael Abou'l-Fēdā an arabe. Dresden-Berlin-London 1868.

Abu-l-gāzī bkz. Abulgazi.

Abulgazi ed. Desmaisons-DESMAISONS, P. I., Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour Khan. I-II. SPb. 1871-1874.

Abuska, ed. Vámbéry-Budenz-Abuska. Csagátaj török szógyüjtemény. Török kéziratból fordította Vámbéry Ármin. Élőbeszéddel és jegyzetekkel kísérte Budenz József. Pest 1862.

Acta AntHung-Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariose.

Acta OrientHung-Aeta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.

ADAW-Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissensohaften, Berlin Admonti Évkönyvek bkz. Klebel.

Agathias bkz. Dindorf, L., HGM II. 132-392.

Agathias, ed. Bonn-Niebuh, B. G., Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonnae 1828.

Agathon bkz. Combefis.

Akad. Értés. - A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője [bundan sonra] Akadémiai Értesítő.

ALFÖLDI, A., Die geistigen Grundlagen des bochasiatischen Tierstiles: Forschungen und Fortschritte VII, 1931, 278-280.

Alingu-Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae.

ALMÁSSY, György, Kara-kirgiz nyelvészeti jegyzetek: KSz II, 1901, 108-122.

ALMÁSY, György, Vándor-utam Ázsia szivébe, Bp. 1903.

Altaji (ojrot) szótár-Verbickij, V. I., Slovar' altajskogo i aladagskogo narečij tjurkskogo jazyka. Kazan 1884.

ALTHEIM, F., Geschichte der Hunnen. I-V. Berlin 1959-1962.

Anjoukon Okmt. - Anjoukori okmánytár. I-VI. Szerk. Nagy Imre. Bp. 1878-1891; VII. Szerk. Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1920.

Annales Fuldenses. Hrsg. Kurze, Fr.-H. Aefele, H., MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.[2] 1891.

Annales qui dicuntur Einhardi. Hrsg. Kurze, Fr., MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. 1895.

Annales Sangalenses maiores. Hrsg. Pertz, G. H., MGH Scriptores I. 1826.

Anonymus-Béla király névtelen jegyzőjének műve. Közli Fejérpataky László, jegyzetekkel ellátta Pauler Gyula: MHK 381-463.

APAW-Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften.

ARAT, R. Rahmeti, Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı: Türkiyat Mecmuası VI, 1936-1939, 285-322.

ArchÉrt-Archaeologiai Értesítő.

Arch. f. slav. Phil. - Archiv für slavische Philologie.

ArchHung-Archaeologia Hungarica.

ArchOr-Archív Orientální.

Arheologija i étnografija Baškirii. IV. Materialy naučnoj sessii po ètnogenezu baškir. Maj 1969 g. Ufa 1971.

ARISTOV, N. A., Opyt vyjasnenija étničeskogo sostava kirgiz-kazakov Bol'šoj ordy i karakirgizov, na osnovanii rodoslovnyh skazanij i svedenij o suščestvujuščih rodovyh delenijah i o rodovyh tamgab, a takže istoričeskih dannyh i načinajuščihsja antropologičeskih issledovanij: Živaja Starina IV, 1894, vyp. 3-4.

ARISTOV, N. A., Zametki ob ètničeskom sostave tjurkskih plemen i narodnostej i svedenija ob ih čislennosti: Živaja Starina VI. 1896, 277-456.

ARNIM, B. Von, Bemerkungen zum Hunnischen: ZfSlPhil XIII, 1936, 100-109.

AŠMARIN, N. I., Bolgary i Čuvaši: Izv. Obšč. Arheol. Inst. i Ètnogr. pri Imp. Kaz. Univ. XVIII, 1902, 1-132.

ATALAY, B., Divanü-Lûgat-it-Türk Tercümesi. I-III. Ankara 1939-1941.

ATALAY, B., Divanü Lûgat-it-Türk Dizini. "Endeks". Ankara 1943.

Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. Bp. 1940.

ÄBDIRAXMANOV, A., Qazaqstannïŋ žer-su atlarï. Almatï 1959.

BAILEY, H. W., A Khotanese Text Concerning the Turks in Kanṭsou: Asia Major I, 1949, 28-52.

Balāḏūrī, ed. M. J. de Goeje-De Goeje, M. J., Liber expugnationis regionum. Leiden 1863-1866.

BALANDIN, A. F., O proishoždenii samonazvanija mańši: UčZapLgrGosPedInst 132, 1957, 65-68.

Balassa-Eml. - Emlékkönyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének, 70. születése napjára. Bp. 1934.

BÁLINT, Gábor, Szentkatolnai, Kazáni-tatár nyelvtan: Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. III. Bp. 1877.

BÁLINT, Gábor, Szentkatolnai, A honfoglalás reviziója-A honfoglalás reviziója, vagyis a hún, székely, magyar, besenye, kún kérdés tisztázása. Kolozsvárt 1901.

BANG, W., Über die türkischen Namen einiger Grosskatzen: KSz XVII, 1916-1917, 112-146.

BANG, W., Über die Volksnamen besenyő: Túrán I, 1918, 436-437.

BANG, W., Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. VII.: Ujb 1934, 193-214.

BANG, W.-Gabain, A. von, TT-Türkische Turfan-Texte. I-V. Mit 2 Tafeln. Sonderausgabe aus den SBPAW Phil. - Hist. Klasse. 1929. XV.-1931. XIV. Berlin 1929-1931.

BÁRCZI, Géza, SzófSz-Magyar szófejtő szótár. Bp. 1941.

BÁRCZI, Géza, Történeti nyelvjáráskutatás: MNy XLIII, 1943, 81-91.

BÁRCZI, Géza, Mszók-A magyar szókincs eredete. Bp. 1951 (Második kiadás: 1958).

BÁRCZI, Géza, Tevel: MNy L, 1954, 375-379.

BÁRCZI, Géza, Az *o* > *a* nyíltabbá válás legrégibb példája: MNy LI, 1955, 211-213.

BÁRCZI, Géza, MHtört^2-Magyar hangtörténet. Bp. 1958.

D. BARTHA, Katalin, A szóképzés története-Magyar történeti szóalaktan. II. A szóképzés története. Bp. 1958.

[Barthold] Bartol'd, V. V., Otčet-Otčet o poezdke v Srednjuju Aziju s naučnoj cel'ju v 1893-1894: Zapiski Akademii Nauk VIII, 1897.

[Barthold] Bartol'd, V. V., Turkestan-Turkestan v épohu mongo'skogo našestvija. Čast' I-II. Spb. 1898-1900.

[Barthold] Bartol'd, V., Aristov, N. A., Zametki ob ètničeskom sostave tjurkskih plemen i narodnostej i svedenija ob ih čislennosti. SPb 1897: ZVORAO XI, 1899, 341-356.

BARTHOLD, W., Aimāk: Enz.d.Isl. I, 223.

BARTHOLD, W., Basdjirt: Enz.d.Isl. I, 697-698.

BARTHOLD, W., Bulghār: Enz.d.Isl. I, 819-825.

BARTHOLD, W., Čaghatāi-khān: Enz.d.Isl. I, 846-849.

BARTHOLD, W., Ghāzī Girāy: Enz.d.Isl. II, 159-160.

BARTHOLD, W., Karluk: Enz.d.Isl. II, 820-821.

BARTHOLD, W., Kāyī: Enz.d.Isl. II, 896.

BARTHOLD, W., Khwārizm: Enz.d.Isl. II, 974-979.

BARTHOLD, W., Khazar: Enz.d.Isl. II, 1003-1005.

BARTHOLD, W., Kurama: Enz.d.Isl. II, 1210.

BARTHOLD, W., Shaibāniden: Enz.d.Isl. IV, 294-295.

BARTHOLD, W., Sibir wa-Ibir: Enz.d.Isl. IV, 429.

BARTHOLD, W., Turkestan, Gibb MS-Turkestan down to the Mongol Invasion. 2nd. ed. E. J. W. Gibb Memorial Series, NSV 1928.

BARTHOLD, W., 12 Vorlesungen-12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens. Deutsche Bearbeitung von Th. Menzel, Berlin 1935.

BASKAKOV, N. A., Nogajskij jazyk-Nogajskij jazyk i ego dialekty. Grammatika, teksty i slovar'. Moskva-Leningrad 1940.

BASKAKOV, N. A., K voprosu o proishoždenii êtnonima kyrgyz: SE 1964: 2.

BASKAKOV, N, A., Vvedenie²-Vvedenie v izučenie tjurkskih jazykov. Moskva 1969 bask. Katarinskij-Katarinskij, V., *BaSkicsko-russkij slovar'. Orenburg* 1899.

BaškRusskSlov 1958-Baškirsko-russkij slovar'. Red. koll.: Ahmarov, K. Z.-Bajšev, T, G.-Karimova, G. R.-Juldašev, A. A. Moskva.

BAZIN, L., Les calendriers turcs anciens et médiévaux. Paris 1974.

BELITZKY, János, A törzsfői hatalom elsorvadása és a fejedelmi hatalom: kialakulása: Sztlstv-Eml, I, 573-595.

BENDEFY, László, Kunmagyaria. Bp. 1941.

BENDEFY, László, Kaukázusi őshaza-A magyarság kaukázusi őshazája. Bp. 1942.

BENZING, J., Die angeblichen bulgarisch-türkischen Lehnwörter im Ungarischen: ZDMG XCVIII, 1944, 24-27.

BEREZIN, I., Die innere Einrichtung der Goldenen Orda: Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland. XI, 1852.

BERNŠTAM, A. N., Problema raspada rodovyh otnošenij u kočevnikov Azii: SÈ 1934: 6.

Bernštam, A., Social'no-èkon. Stroj-Social'no-èkonomičeskij stroj orhono-enisej-skih tjurok *VI-VIII* vekov. Vostočno-tjurkskij kaganat i kyrgyzy. Moskva-Leningrad 1946.

BEŠEVLIEV, V., Grckijat ezik v prablgarskite nadpisi. [Almanca özet: Die griechische Sprache in den protobulgarischen Inschriften]: Godišnik na Narodnija arheologičeski muzej. Sofija. IV, 1926, 381-419.

BEŠEVLIEV, V., Die protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963.

BGA-Bibliotheca Geographorum Arabicorum, ed, Goeje, M. J. De Bibliografija ... Ufa-Garipov, T. M.-Rafikov, M. L.-Uraksin, Z. G., Bibliografija po baškirskomu jazykoznaniju (1917-1967). Ufa 1969.

Biborbanszületett Konstantin bkz. Moravcsik Gyula.

[Bičurin] Jakinf, N. N., Sobranie svedenij o narodah obitavših v Srednej Azii v drevnie vremena. 3 časti. Pbg. 1851.

BOH-Bibliotheca Orientalis Hungarica.

BOODBERG, Petek A., Two Notes on the History of the Chinese Frontier: HJAS I, 1936, 283-307.

BORGOJAKOV, M. I., Hakasskie étnonimy tjurkskogo i netjurkskogo proishoždenija: Proishoždenie aborigenov Sibiri. Red.: A. P. Dul'zon. Tomsk 1969, 8-11.

BOTKA, Tivadar, Millenarium vagyis a magyar államiság ezeréves fordulójára 884-től 1884-ig: Századok 1878, 46-67, 149-168, 245-266, 326-346, 533-551.

BÖHTLINGK, O., Über die Sprache, der Jakuten. Grammatik, Text und Wörterbuch. I-II. SPb. 1848-1851.

Bölcs Leó hadi taktikájának XVIII. fejezete: MHK 5-89. (Közli ... Vári R.)

BRAVIN, N.-Beljaev, I., Ukazatel plemennyh imen kstat'e N. I. [!] Aristova: Zametki ob ètničeskom ... Zapiski Imperatorskogo Russkogo Archeologičeskogo Obščestva. XVIII. SPb. 1903. vyp. II.

BRETSCHNEIDER, E., Notices of the Mediaeval Geography of Central and Western Asia: Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society NS X, 1876, 75-307.

BRETSCHNEIDER, E., Mediaeval Researches. I-II. London 1886.

BROCKELMANN, C., Zur Grammatik des Ösmanisch-Türkischen: ZDMG LXX, 1916, 185-215.

BROCKELMANN, C., Maḥmūd al-Kāšgharīs Darstellung des türkischen Verbalbaus: KSz XVIII, 1918-1919, 29-49.

BROCKELMANN, C., Maḥmūd al-Kāšgharī über die Sprache und Stämme der Türken im 11. Jahrhundert: KCsA I, 1921, 26-40.

BROCKELMANN, C., Mitteltürkischer-Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāšγharīs Dīvān luγāt at-Turk. (BOH I.) Bp. 1928.

BROOKS, E. W., Historia Ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta. I-II.: Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Syri. Ser. III. tom. V-VI. Lovanii 1924.

BSOAS-Bulletin of the School of Oriental and African Studies.

BSOS-Bulletin of the School of Oriental Studies

BTLw bkz. Gombocz, Zoltán, BTLw.

BUDAGOV, Lazar, Sravn. Slov. - Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narečij. I-II. SPb. 1869-1871.

BUDENZ, József, Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szóegyezéseiről: NyK X, 1871,67-135.

BUDENZ, József, MUSz-Magyar-ugor összehasonlító szótár. Bp. 1873-1881.

ByzSl-Byzantinoslavica.

CAFEROĞLU, A., Doğu-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. I. Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları. İstanbul 1942.

OAJ-Central Asiatic Journal. International Periodical for the Languages, Literature, History and Archaeology of Central Asia.

Cassel, S., Magyarische Alterthümer. Berlin 1848.

CC-Codex Cumanicus, bkz. Grönbech.

CHAVANNES, E., Se-ma Ts'ien-Les Mémoires historiques de Se-ma Ts'ien. I-V. Paris 1895-1905.

CHAVANNES, É., Documents-Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. St. Pbg. 1903.

Chrestomathie persane, publiee par Schefer, Ch. - Chrestomathie persane a l'usage des éleves de l'Ecole spéciale des langues orientales vivantes, publiée par Schefer, Ch. I-II. Paris 1883-1885.

CLAUSON, G. Sir, EtDict-An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972.

CLAUSON, G. Sır-Tryjarski, E., The Inscriptíon at Ikhe Khushotu: RO XXXIV: 1, 7-33.

COMBEFIS, F., Historia haeresis Monothelitarum. Paris 1648 (Agathon: 200-208).

CSÁNKI-Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III, V. Bp. 1890-1913.

CSÁNKI, Dezső (szerk.), Árpád és az Árpádok. Bp. 1907.

Csuv. Paas. - Paasonen, H., Csuvas szójegyzék. A Nyelvtudományi Közlemények XXXVII. és XXXVIII. kötetének melléklete. Bp. 1908.

CZEBE, Gy., Turko-byzantinische Miszellen. I-II: KCsA II, 1921-1926, 209-219, 306-310.

CZEBE, Gyula, De filio ducis Leonis. Új adat 1023-ból a bizánci *Οὖγγρος* népnévre: Nyr LVI, 1927, 47-52.

CZEGLÉDY, Károly, A magyarság Dél-Oroszországban: MŐst 100-122.

CZEGLÉDY, Károly, Magna Hungaria: Századok LXXVII, 1943, 277-306.

CZEGLÉDY, Károly, A IX. századi magyar történelem főbb kérdései: MNy XLI, 1945, 33-55.

CZEGLÉDY, Károly, A karluk törzsek nevei: MNy XLV, 1949, 164-168.

CZEGLÉDY, Károly, Šarkel: MNy XLVIII, 1952, 79-86.

CZEGLÉDY, Károly, A kazár *kil ~ kel* eredete: MNy XLIX, 1953, 174-178.

CZEGLÉDY, Károly, Heftaliták, hunok, avarok, onogurok: IV-IX. századi népmozgalmak a steppén. MNyTK 84. sz. Bp. 1954.

CZEGLÉDY, Károly, Heftaliták, hunok, avarok, onogurok: MNy L, 1954, 142-

151.

CZEGLÉDY, K., Monographs on Syriac and Muhammedan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó: Acta OrientHung IV, 1954, 19-91.

CZEGLÉDY, Károly, Kangarok és zavarok: MNy LII, 1956, 120-125.

CZEGLÉDY, Károly, *Géza* nevünk eredete: MNy LII, 1956, 325-333.

CZEGLÉDY, Károly, A korai kazár történelem forrásainak kritikájához: I. OK XV, 1959, 107-128.

CZEGLÉDY, Károly, A szavárd-kérdés Thúry József előtt és után: MNy LV, 1959, 373-385.

CZEGLÉDY, Károly, Nomád népek-Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. KCsKk 8. Bp. 1969.

Czinár, Index-Index alphabeticus Codicis diplomatici Hungariae per Georgium Fejér editi. Concinnavit Maurus Czinár. Pesthini 1866.

Čuvašsko-russkij slovar', Red. Srotkin, M. Ja. Moskva 1961.

DAN-Doklady Akademii Nauk SSSR.

DANKOVSZKY, G., Hungariae gentis avitum cognomen, origo genuina, sedesque priscae ducentibus Graecis scriptoribus coaevis. Posonii 1825.

DARKÓ, Jenő, Népnevek-A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál: Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből XXI: 6. Bp. 1910.

DARKÓ, E., Zur Frage der urmagyarischen und urbulgarischen Beziehungen: KCsA I, 1921-1925, 292-301.

DÉCSY, Gyula, A magyarok nevei a bolgár nyelvben: NyK LVII, 1956, 282-292.

Dede Korkut bkz. Ergin, M.

DEÉR, József, Az Árpádok vérségi joga. Bp.

DEÉR, József, A magyar törzsszövetség és patrimoniájis királyság külpolitikája. Kaposvár 1928.

DEÉR, József, Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban: Magyar Könyvszemle 1930, 1-24.

DEÉR, J., Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis: Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. Bd. 45. Innsbruck 1931.

DEÉR, J., Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie. Szeged 1934.

DEÉR, József, A IX. századi magyar történet időrendjéhez: Századok 79-80, 1945-1946-1947.

DEÉR, J., Le problème du chapitre 38 du De administrando imperio: Mélanges Henri Grégoire IV. (Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves XII). Bruxelles 1952, 93-121.

DE GROOT, J. J. M., Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Quellen zur Geschichte Asiens I. Berlin-Leipzig 1921.

DE GROOT, J. J. M., Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. I-II. Berlin-Leipzig 1921-1926.

DEGUIGNES, M., Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux. I, 2. Paris 1756.

DENISON, Ross, E., A Polyglott List of Birds in Turki, Manchu and Chinese: Memoires of the Asiatic Society of Bengal. VoL II. No 9, Calcutta 1909, 253-340.

DENY, J. Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli). Bibliothèque de l'École des Langues Orientales Vivantes: Paris 1921.

DENY, J., Turc *kolay* (cf. grec *eu-cherês*) et la famille des mots en *-ey* (*-ay*): Mélanges Boisacq, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves. V. Bruxelles 1937, 295-312.

DENY, J., L'arm-com. - L'Arméno-Coman et les "Ephémerides" de Kamieniec (1604-1613). Wiesbaden 1957.

Deny-Armağanı-Jean Deny Armağanı. Mélanges Jean Deny. Hazırlayanlar: Eckmann, J.-Levend, A. S.-Mansuroğlu, M. TDKY 172. Ankara 1958.

Derbend-nāme, ed. Kazem-Beg-Kazem Beg, M. A., The Derbend-Nāmeh: Mémoires présentées à l'Académie Impériale de St. Pbg. VI, 1851, 435-711.

Description topographique et historique de Boukhara pár Muhammad Narehakhy. Publ. Schefer, Ch. Paris 1892.

DETSCHEW, D., Der ostgermanische Ursprung des bulgarischen Volksnamens: Zeitschrift für Ortsnamenforschung II, 1927, 198-216.

DIETERICH, K., Byz. Quellen-Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde. I-II. Leipzig 1912.

DINDORF, L., HGM II.-Historici Graeci Minores II. Lipsiae 1871.

DLUGOSZ, [Longinus], J., Opera-Annales seu cronica inclyti regni Polonie, Joannis Dlugossi seu Longini senioris canonici Cravoviensis opera. (Ed. Konstantin & Gustav Przezdziecki) Krakau 1873-1878.

DMITRIEV, N. K., Osmanskie glossy XVI. veka: DÁN SSSR XIII, 1926, 100-102.

DMITRIEV, N. K., Quatrains populaires d'Oufa: JA CCXII, 1928, 193-205.

DOBRODOMOV, I. G., Iz drevnerusskoj ètnonimii: SÈ) 1966: 3.

DOERFER, G., Zur Bezeichnung der Westtürken: CAJ VII, 1962, 256-263.

DOERFER, G., TMEN-Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. I-IV. Wiesbaden 1963-1975.

DOERFER, G., Mostaert, Antoine et Francis Woodman Cleaves: Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhan Aryun et Öljeitü à Philippe de Bel. Cambridge 1962: OLZ LX, 1965, 195-201.

DOERFER, G., TLwTdsch. - Türkische Lehnwörter im Tadschikischen. Wiesbaden 1967.

DOERFER, G., Zűr Sprache der Hunnen: CAJ XVII, 1978, 1-50.

Dokl. AN bkz. DAN.

DONNER, K., Die ältesten Berührungen zwischen Saraojeden und. Türken: JSFOu XL: 1.

DONNER, O., Wörterverzeichniss-Wörterverzeichniss zu den Inscriptions de l'lénissei. Helsingfors 1892.

DÖRY, Ferenc, Szent István családi története: SztIstv-Eml. II, 555-583.

DRIMBA, V., Syntaxe Comane. Bucureşti-Leiden 1973.

DTS-Drevnetjurkskij slovar'. Red. Nadelaev, V. M.-Nasylov, D. M.-Tenišev, È. R.-Ščerbak, A. M. Leningrad 1969.

DUBLICKIJ, V. N., Rodoslovnaja tablica (kara)-kyrgyz, proživajuščih v Džetisujskoj oblasti i kratkaja ih istorija. Alma-Ata 1923.

DUDA, H. W., Ibn Bībī-Die Seltschukengeschichte des Ibn Bībī. Kopenhagen 1959.

Džuveinī, ed. Mirzá Muḥammad-Mirzá Muḥammad, Ta'ríkh-i-Jahán-gushāy of Juwayní. I-III. GMS XVI. 1913-1937.

EBERHARD, W., Bir Kaç Eski Türk Ünvanı Hakkında: Belleten IX, 1945, 319-340.

Eberts Reallexikon-Ebert, M. (szerk.), Reallexikon der Vorgeschichte. I-XV. Berlin 1924-1932.

ECKHARDT, Sándor, A magyarok francia neve: MNy XXV, 1929, 9-11.

ECSEDY, H., Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791 A. D.): Acta OrientHung XVII, 1964, 83-104.

EGOROV, V. G., ÉtSIČuvJaz-Ètimologičeskij slovar' čuvašskogo jazyka. Čeboksary 1964.

Enz.d.Isl. - Enzyklopaedie des Islām. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker. I-IV. Hrsg. von Houtsma, M. Th. ... Leiden-Leipzig. I (1913), II (1927), III (1936), IV (1934)

EPhK-Egyetemes Philologiai Közlöny.

EREN, H., İkiz kelimeler-İkiz Kelimelerin Tarihi Hakkında: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi VII. Cilt 2. Sayı, 1949, 283-286.

ERGİN, M., Dede Korkut Kitabı. I-II. Ankara 1958-1964.

Ethn-Ethnographia.

Èthn 1970-Ètnonimy. Red.: V. A. Nikonov. Moskva 1970.

EtSz. bkz. Gombocz-Melich, EtSz.

Excerpta de insidiis. Ed. Boor, C. de, Berolini 1905.

Exc. de leg. - Excerpta de legationibus. Ed, Boor, C. de, Berolini 1903.

FEHÉR, G., Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V-XI. Jahrbunderten: KSz XIX, 1921, 26-190.

FEHÉR, Géza, A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik: ArchHung VII, 1931.

Fejér-Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829-1844.

FEJÉRPATAKY, László, Kálmán kir. okil. - Kálmán király oklevelei. Bp. 1892.

FETTICH, Nandor, Az 1935. decemberi oroszországi tanulmányutam: Akad. Értés. XLVI, 1936, 150-154.

FIÓK, Károly, Sabartoiasfaloi. A magyarok régi neve Konstantinos Porphyrogennetosnál: Századok XXX, 1896, 607-616.

FOERSTER-MÜNSCHER, Libanios: Pauly-Wissowa XII. 2485-2551.

Fragmenta historicorum Arabicorum. I. Continens partem tertiam operis Kitábo 'l-Oyun wa'l-hadáïk fi akhbári '1-hakáïk, quem ediderunt M. J. de Goeje et P. de Jong; II. Continens partem sextam operis Tadjaribo 'l-Omami, auctore Ibn Maskowaih, cum indicibus

et glossario, quem edidit M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum 1869-1871.

FRÄHN, M., Über die Münzen der Chane von Ulus Dschutschi's oder der Goldenen Horde. SPb. und Leipzig 1832.

FUF-Finnisch-ugrische Forschungen.

FUNAIOLI, Ravennas Geographus, Pauly-Wissowa Zweite Reihe, Erster Halbband. 305-310.

GAÁL, L., Christensen, A., Textes ossètes. Recueilles par ... Avec un vocabulaire. Köbenhavn. Bianco Lunos Bogtrykkeri 1921: KCsA I, 1925, 430-434.

GABAIN, A. von, Alttürk. Gram. - Alttürkische Grammatik. Porta Linguarum Orientalium XXIII Leipzig 1941.

GABAIN, A. von, Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken: Der Islam XXIX, 1949,30-62.

GABAIN, A. von, Kasakentum, eine soziologisch-philologische Studie: Acta Orient-Hung XI, 1960, 161-167.

GABAIN, A. von, Vom Sinn symbolischer Farbenbezeichnung: Acta OrientHung XV, 1962, 111-117.

[Gabain, A. von,] vG., Uray, G., Notes on a Tibetan Military Document from Tun-huang: UAJb XXXIV, 1962, 172.

GABAIN, M. N., Izvlečenie iz dela Moskovskogo senatskogo arhiva ob otpravlenii lejb-gvardii Preobraženskogo polka kapitana knjazja Bekoviča-Čerkasskogo na Kaspijskoe more i v Hivu v 1714-1717 gg.: Zapiski Russkogo Geografičeskogo Obščestva po Otdeleniju Ėtnografii. SPb. I, 1867, 133-145.

Gardīzī bkz. MHK.

GARIPOV, T. M.-Kuzeev, P. R. [!], Baškirskie rodo-plemennye nazvanija i ih altajskie paralleli: Probl. obšč. 214-220.

GEBHARDI, L. A., Geschichte des Reichs Hungarn. (Allgemeine Weltgeschichte) Halie 1778.

GEORGI, G., Beschr., d. Russ. Reichs-Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten. SPb. 1799.

GERMANUS, Gyula, Evlija Cselebi a XVII, századbeli törökországi czéhekről: KSz VIII, 1907, 306-323; IX, 1908, 95-126.

GIESE, Fr., Tevarih-i al-i Osman. Die altosmanischen anonymen Chroniken. Breslau 1922.

GMS-Gibb Memorial Series.

GOLDEN, Peter. B., Hazar Dili: TDAYB 1971, 147-157.

GOLDZIHER, Ignác, A nyíl, a sors és a szerencse: MNy II, 1906, 375-377.

GOMBOCZ Zoltán, Dr. Mészáros Gyula, Magna Ungaria. (A baskír-magyar kérdés.) Bp. 1910: NyK XL, 1910-1911, 347-352.

GOMBOCZ, Z., BTLw-Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFOu XXX. Helsinki 1912.

GOMBOCZ, Z., Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen: KSz XIII, 1912-1913, 1-37.

GOMBOCZ, Zoltán, Ajtony: MNy X, 1914, 31-33.

GOMBOCZ, Zoltán, Árpádkori török személyneveink: MNy X, 1914, 241-249, 293-301, 337-342; XI, 1915, 145-152, 245-252, 341-346, 433-439.

GOMBOCZ, Zoltán, Árpádkori török személyneveink: MNyTK 16. Bp. 1915.

GOMBOCZ, Zoltán, A pannóniai avarok nyelvéről: MNy XII, 1916, 97-102.

GOMBOCZ, Zoltán, A *besenyő* népnévről: MNy XII, 1916, 281-285.

GOMBOCZ, Zoltán, Levente: MNy XII, 1916, 305-310.

GOMBOCZ, Zoltán, Nyújtott szóalakok: MNy XII, 1916, 385-387.

GOMBOCZ, Zoltán, Levente: MNy XIII, 1917, 237.

GOMBOCZ, Zoltán, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: NyK XLV, 1917-1920, 129-194; XLVI, 1923-1927, 1-33, 168-193.

GOMBOCZ, Zoltán, A *besenyő* népnévről: Túrán I, 1918, 209-215.

GOMBOCZ, Zoltán, A bolgár kérdés és a magyar hunmonda: MNy XVII, 1921, 15-21.

GOMBOCZ, Zoltán, Az Oslu nemzetségnév eredete: MNy XX, 1924, 23-24.

GOMBOCZ, Zoltán, Örs és Örkény: MNy XXII, 1926, 6-12.

GOMBOCZ, Zoltán, Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan: MNy XXIII, 1927, 1-6.

GOMBOCZ, Zoltán, ÖM-Összegyűjtött munkái. I-II. Bp. 1938-1940.

GOMBOCZ, Zoltán, Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. NytudÉrt 24. Közzétette Ligeti Lajos. Bp. 1960.

GOMBOCZ-MELICH, EtSz-Gombocz Zoltán-Melich János, Magyar etimológiai szótár. I-II. Bp. 1914-1944.

GOMBOS, F. Albin, Szent István a középkori külföldi történetírásban: SztIstv-Eml. III, 281-324.

GORDEEV, F. I., O proishoždenii ètnonima "baškir": Arheologija i ètnografija Baškirii. IV. Ufa 1971, 314-317.

GORDLEVSKIJ, V. A., Gosudarstvo sel'dš. - Gosudarstvo sel'džukidov Maloj Azii. Moskva-Leningrad 1941.

GOUROFF, De, De la civilisation des Tatars-Nogais. Harkov 1816.

GÖBEL, Reise in die Steppen des südlichen Russlands. Dorpat 1838.

GÖKALP, Z., Eski Türklerde İçtimai Teşkilat: Millî Tetebbüler Mecmuası 1913: 4.

Gramm. alt. jaz. - Verbickij, V. I., Grammatika altajskogo jazyka. Kazan' 1884.

GROUSSET, R., Histoire de l'Extrême-Orient; I-II. Paris 1929.

GROUSSET, R., L'empire des steppes. Attila, Gengis-khan, Tamerlan. Paris 1939.

GROUSSET, R., Histoire de l'Asie. Paris 1950.

GBÖNBECK, K., Sprachbau I.-Der türkische Sprachbau. I. Kobenhavn 1936.

GRÖNBECH, K., CC-Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Monumenta Linguarum Asiae Maioris. Subsidia. Vol, I. Kopenhagen 1942.

GRUMM-GRŽIMAJLO, G. E., Zapadnaja Mongolija-Zapadnaja Mongolija i Urjanhajskij kraj. Leningrad 1927.

GUNDA, Béla, Pápay József, Északi-osztják medveénekek. Adalékok az obi-ugor népek medvekultuszához. Aus dem linguistischen Nachlass J. Pápay's für den Druck geordnet von JENŐ, Fazekas:

Acta Classis Primae Societatis Scientiarum Debreceniensis de Stephano Tisza Nominatae. V. Fasc. 9. Bp. 1934: Anthropos XXXII. 1015-1017.

GYÁRFÁS, J., A Jász-kunok története. I-IV. Kecskemét-Bp. 1870-1885.

GYOMLAY, Gyula, A magyaroknak Constantinus Porphyrogenitus-féle ősi nevéről: EPhK XXII, 1898, 305-324.

GYÓNI, Mátyás, Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok: MNy XXXIV, 1938, 86-96, 159-168.

GYÓNI, Mátyás, A magy. nyelv gör. szórv. - A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar-görög tanulmányok. XXIV. Bp. 1943.

GYÖRFFY, György, Besenyők és magyarok: KCsA I, Kieg. köt., 1939, 397-500.

GYÖRFFY, György, Krónikáink-Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948.

GYÖRFFY, György, Jegyzetek Anonymus tulajdonneveihez: MNy XLVII, 1951,46-50.

GYÖRFFY, György, Tanulmányok (= TanMÁE) - Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig, Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959.

GYÖRFFY, György, Árpád vezértársa, Kurszán: Élet és Tudomány XV, 1960, 259-262.

GYÖRFFY, György, Napkelet felfedezése-Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései, Bp. 1965.

GYÖRFFY, György, A honfoglaló magyarok települési rendjéről: Arch. Ért. 97, 1970, 191-242.

GYÖRFFY, Gy., Der Aufstand von Koppány: Studia Turcica. 175-211.

GYÖRFFY, György, Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez: TörtSzemle XV, 1972, 261-319.

GYÖRFFY, György, A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében: Valóság 1973: 7, 1-16.

GYÖRFFY, István. A "nyék": Népélet 1-П (XXXIV-XXXV), 1923-1924, 100-102.

GYÖRKE, József, A magyar *-t* kicsinyítő képző uráli megfelelői: MNy XXXIII, 1937, 244-246.

Hadt. Közi. - Hadtörténelmi Közlemények.

HAENISCH, E., GGM-Die geheime Geschichte dér Mongolen aus einer mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Keluren-Fluss, erstmalig übersetzt und erläutert. Leipzig 1941.

HAJDÚ, Péter, Finnougrische Urheimatforschung: UAJb XLI, 1969, 252-264.

HALASI, Kun Tibor, A magyarság kaukázusi története: MÖst 71-99.

HANYKOV, Ja. V., Opisanie Buharskogo hanstva. SPbg 1843.

HARDER, E., Arab. Gr.[3]-Arabische Grammatik. Einführung von Martin Hartmann. 3., verbesserte Auflage. Heidelberg 1921.

[Harkavy] Garkavy, A., Skazanija miusul'manskib pisatelej o slavjanah i russkih. Pbg. 1870.

HARMATTA, J., Byzantinoturcica: Acta AntHung X, 1962, 131-150.

HARMATTA, J., Irano-Turcica: Acta OrientHung XXV, 1972, 263-273.

HARVA, U.; Die religiösen Vorstellungen der aitaischen Völker: FFCommunications No 125. Helsinki 1938.

HAUSSIG, H. W., Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft dér europäischen Awaren: CAJ II, 1956, 21-43.

Hazai Oklt. - Hazai Oklevéltár 1234-1536. Bp. 1879.

Hazai Okmt. - Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius (Hungaricus) I-VIII. Győr, Bp. 1865-1891.

HENNING, W. B., The Date of the Sogdian Ancient Letters: BSOAS XII, 1948, 601-615.

HENNING, W. B., A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatärän: BSOAS XIV, 1952, 501-522.

HERMAN, Ottó, A nyék: MNy I, 1905, 24-28.

HERMÁN, Ottó, A nyíl: MNy II, 1906, 199-209, 241-251.

HERMANN, A., Chinesische Namenliste: Sven Hedin, Southern Tibet. Discoveries in Former Times. Compared with My Own Besearches in 1906-1908. Vol. VIII. Stockholm 1922.

HERRMANN, [A.], Kaspisches Meer: Pauly-Wissowa 2275-2290.

HERTZBERG, G. F., Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches bis gegen Ende des sechszehnten Jahrhunderts: Berlin 1883.

HERZFELD, E., Khorasan. Denkmalsgeographische Studien zur Kulturgeschichte des Islam in Iran: Der Islam XI, 1921, 107-174.

HGM-Historici Graeci Minores.

P. HIDVÉGI, Andrea, Adalékok Anonymus nyelvjárásához: MNy LI, 1955, 17-23, 156-163.

HIRTH, F., Nachworte-Nachworte zur Inschrift des Tonyuquq. Beiträge zu Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert, *nach chinesischen Quellen*: Radloff, W., Alttürk. Inschr. ZF 1-140.

HIRTH, F., Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu: SBAW II, 1899, 245-278.

HIRTH, F., Hunnenforschungen: KSz II, 1901, 81-91.

HIRTH, Frigyes, Hun-tanulmányok: Ethn XII, 1901, 24-249.

História Salonitana-Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana. Ed. Rački, Fr. (Monumenta Spectantia Historian Slavorum Meridionalium, Scriptores III.) Zagrabiae 1894.

HJAS-Harvard Journal of Asiatic Studies. Cambridge, Mass.

HÓMAN, Bálint, A magyar nép neve a középkori latinságban: TörtSzemle VI, 1917, 129-158, 240-258; VII, 1918, 1-22.

HÓMAN, Bálint, A magyar nép neve és a magyar király címe: MNy XIV, 1918, 64-67.

HÓMAN, Bálint, Hun-hagyomány-A magyar hun-hagyomány és a hun-monda. Bp. 1925.

HÓMAN, Bálint: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése: MNyK I: 7. Bp. 1925.

HÓMAN, B., Gesch. des ung. Mittelalters-Geschichte des ungarischen Mittelalters. I-II. Berlin 1940-1941.

HORNYÁNSZKY, Gyula, A nyíl szerepe a görög jóslásban: MNy II, 1906, 459-461.

HORVÁTH, Ádám, A Magyar Magóg Pátriarkhátul fogva I. István királyig. Pest 1817.

HOUTSMA, Th., Die Ghuzen-Stämme: WZKM II, 1888, 219-233.

Houtsma-HOUTSMA, Th., Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift. Leiden 1894.

HOVDHAUGEN, E., Turkish Words in Khotanese Texts, a Linguistic Analysis: Nord Tidskrift for Sprogvidenskap XXIV, Oslo 1971, 163-209.

HUART, Cl., Ḳādjār: Enz.d.Isl. II, 666-658.

HUNFALVY, Pál, A vogul föld és nép. Reguly. Antal hagyományaiból kidolgozta ... Pest 1864.

HVOLSON, D. A., Izvěstija Ibn Dasta-Izvěstija o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Mad'jarah, Slavjanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar Ibn-Dasta. SPbg 1869.

I-Kül Tegin felirat, Thomsen, V., Turcica.

II-Bilge kagán felirat, Thomsen, V., Turcica.

Ibn Baṭṭūṭa, ed. Defrémery-Voyages d'Ibn Batoutah. Ed. Defrémery, C.-Sanguinetti, B. R. I-IV. Paris 1877-1893.

Ibn Ḥauqal, ed. Goeje, M. J. De: BGA II. Leiden 1873.

Ibn Ḫurradāḏbih, ed. Goeje, M. J. De-Kitāb al-mamālik wa'l-masālik: BGA VI. Leiden 1889.

Ibn Rusta MHK.

Ibn Rusta, ed. Goeje, M. J. De-Ibn Rusta, Kitāb al-aclāq al-nafîsa: BGA VII-Leiden 1892.

ILIMBETOV, F. F., Kul't volka u baškir (k etimologizacii ètnonima "bašqort"): Arheologija i ètnografija Baškirii. IV. Ufa 1971, 224-228.

IMIT-Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve.

[İNAN,] Abdülkadir, Türk Kabile İsimlerine Dair: Türkiyat Mecmuası I, 1925, 258-263.

[İNAN,] Abdülkadir, Türk Rivayetlerinde Bozkurt: Türkiyat Mecmuası II, 1928, 131-137.

İNAN, Abdülkadir, Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine: TDAYB 1956, 179-195.

INOSTBANCEV, K., Hunnu i Gunny.[2] (Trudy tjurkologičeskogo seminarija) Leningrad 1926.

I. OK-A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei.

Iṣṭaḥrī, ed. Goeje, M. J. De-Kitāb al-mamālik wa'l-māmlik: BGA I. Leiden 1870.

Istorija Uzbekskoj SSR. I. Taškent 1967.

ISTVÁNOVITS, Márton, Adatok a besenyők történetéhez a grúz krónikák alapján: Ethn LXXIV, 1963, 106-108.

ItK-Irodalomtörténeti Közlemények.

IVANOV, P. P., Očerk-Očerk po istorii karakalpakov: Materialy po istorii karakalpakov. Trudy Instituta Vostokovedenija AN SSSR. Tom VII. Moskva-Leningrad 1955, 9-89.

JA-Journal Asiatique.

JACOBSOHN, H., Arier und Ugrofinnen. Göttingen 1922.

JAHN, K., Geschichte der Oġuzen-Die Geschichte der Oġuzen des Rašīd-ad-Dīn: Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften 100. Bd. Wien 1969.

JAKUBOVICH, Emil, Szemelvények az oklevélszótár készülőben lévő pótlékából: MNy X, 1914, 38-42, 78-83, 234-236, 276-280, 326-328, 426-429.

JAKUBOVICH, Emil, Lél és Lebedias: MNy XIV, 1918, 225-230.

JAKUBOVICH, Emil, Herdechelih, Seyta: MNy XVIII, 1922, 163-165.

JAKUBOVICH, Emil, A tihanyi alapítólevél olvasásához: MNy XIX, 1923, 78-87; XX, 1924, 9-21.

JAKUBOVICH, Emil, XII. századi oklevéltöredékek: Levélt. Közi. II 1924, 155-162.

JAKUBOVICH, Emil, Viska, Stojszló és Pécel: MNy XXIII, 1927, 228-240.

JAKUBOVICH, E.-Pais D., Ó-magy. Olv. Ó-magyar olvasókönyv; Pécs 1929.

JARRING, G., On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan. An Attempt at a Preliminary Classification. Lund 1939.

JARYLOV, A. A., Kyzyl'cy-Kyzyl'cy i ih hozjajstvo. Jur'ev 1899.

JEAN, N., Les populations finnoises des bassins de la Volga et de la Kama. I. Paris 1898. (Publications de l'Ecole de Langues Orientales Vivantes. IVe série volume VIII.)

JERNEY, János, Kel. ut. - Keleti utazás a 'magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845. I-II. Pest 1851.

Joannes Kantakuzenos, ed. Bonn-Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV cura J. Schopeni. I-III. Bonnae 1828-1832.

JOKI, Aulis J., LwSs-Die Lehnwörter des Sajansamojedischen: MSFOu 103, 1952, 1-395.

Jordanes, ed. Mommsen-Iordanes, Romana et Getica. Ed. Mommsen, Th. Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. V. 1. Berlin 1882.

JSFOu-Journal de la Société Finno-Ougrienne

JUDAHIN, K. K., Uzbeksko-russkij slovar'. Taškent 1927.

JUHADIN, K. K., KirgRusskSlov-Kirgizsko-russkij slovar'. Moskva 1965.

JUHÁSZ, Jenő, A magyar *-t* kicsinyítő képzőről; MNy XXXII, 1936, 224-228.

JUHÁSZ, Jenő, Mázsa: MNy XXXVIII, 1942, 290-291.

JULIEN, St., Documents historiques sur les Tou-kioue (Turcs), extrait du Pien-i-tien et traduit du chinois: JA VIe série tome III, 1864, 325-367, 490-549; tome IV, 1864, 200-242, 391-430, 453-477.

JUSUPOV, G. V., Vvedenie v bulg-tat. Èpigrafiku-Vvedenie v bulgaro-tatarskuju épigrafiku. Moskva-Leningrad 1960.

KÁLLAY, Béni, Az Árpádok és a magyar állam: Akad. Értés. VII, 1896, 297-312.

KANNISTO, A., Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen: FUF XVII, 1925, 1-264.

KARÁCSONYI, János, Magy. Nemzetségek-A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I-III. Bp. 1900-1901.

KARÁCSONYI, János, Árpád birtokai: Csánki Dezső (szerk.), Árpád és az Árpádok, 139-145.

KARÁCSONYI, János, Helynév-magyarázatok: MNy IV, 1908, 125-128.

KARÁCSONYI, János, A khazar nemzet nevéről: Századok 1908, 97-108.

KARLGREN, B., Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese. Paris 1923.

KARMYŠEVA, B. H., Nekotorye dannye k ètnogenezu naselenija južnyh i zapadnyh rajonov Uzbekistana: Kratkie soobščenija Instituta ètnografii AN SSSR, t. XXVII. 1957.

KARPOV, G. I., Plemennoj i rodovoj sostav turkmen. Ašhabad 1925.

KARPOV, G. I., Izučenie étnografii Turkmenii: Izvestija Turkmenskogo Filiala AN SSSR. No 2-3, 1944.

Kāšġ. bkz. Kāšġ. (Brock.).

Kāšġ, (Atalay) bkz. Atalay.

Kāšġ, (Brock.) bkz. Brockelmann, C., Mitteltürkischer.

Kāšġarī, ed. Stambul-Kitāb dīwān luγāt at Turk. I-III. Stambul 1915-1917.

KATANOV, N. F., Alfav. ukaz. - Alfavitnyj ukazatel' sobstvennyh imen, vstrečajuščihsja v I-II. t. Obrazeov narodnoj literatury tjurkskih plemen, sobr, V. V. Radlovym. Pbg.1888.

KATANOV, N. F., Otčet o poezdke-Otčet o poezdke soversennoj s 15 maja po 1 sentjabrja 1896 g. v Minusinskij okrug Enisejskoj gub.: Učenye Zapiski Kazanskogo Universiteta 1897.

KATARINSKIJ, V., Kirgizsko-russkij slovar'. Orenburg 1897.

KCsA-Kőrösi Csoma Archívum.

KcsA ... Kiég. köt.-Körösi Csoma Archívum. Kiegészítő kötet.

KCsKk-Kőrösi Csoma Kiskönyvtár. Bp.

Kedrenos, ed. Bonn-Georgius Cedrenus loannis Scylitzae ope ab I. *Bekkero suppletus et emendatus* II. *Bonnae 1839, 43-638.*

KÉLÉKIAN, D., Dictionnaire turc-français. Constantinople 1911.

Képes Krónika ed. Toldy bkz. Marci Chronica.

KERÉNYI, Károly, Árpád és a növényi termést jelentő magyar személynevek: MNy XXVII, 1931, 94-106.

Kézai magyar fordítása-Szabó Károly, Kézai Simon mester magyar krónikája. Magyarország történetének forrásai I, 3. Pest 1862.

KIČIKOV, A. Š., O proishoždenii imeni Mongol: KalmNIIJaLI. vyp. V. Serija filologičeskaja. Élista 1967, 135-138.

KIESSLING, M., Hunni: Pauly-Wissowa VII, 2603-2608.

KIRÁLY, György, A magyar ösköltészet. Bp. 1921.

KISS, Lajos, Melich János emlékezete. MNyTK 134, Bp. 1973.

KLAPROTH, J., Reise in den Kaukasus-Reise in den Kaukasus und nach Georgien in den Jahren 1807 und 1808. I-II. Halle-Berlin 1812-1814.

KLAPROTH, G.-J., Mém. rel. a l'Asie-Mémoires relatifs à l'Asie. Paris 1824.

KLAPROTH, J., Asia Polyglotta.[2] Paris 1831.

KLEBEL, E., [Admonti Évkönyvek]: Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 1921.

Klebelsberg-Emlékkönyv-Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Bp. 1926.

KLJAŠTORNYJ, S. G.-Livšic, V. A., The Sogdian Inscription of Bugut Revised: Acta OrientHung XXVI, 1972, 69-102.

KMOSKÓ, Mihály, Góg és Mágog-Szír források Góg és Mágog népeiről. Kézirat. Şu anda: MTA Könyvtára Kézirattára, Ms. 10. 197 numarası altında.

KMOSKÓ, M., Die Quellen Iṣṭachrī's in seinem Berichte über die Chasaren: KCsA I, 1921-1925, 141-148.

KMOSKÓ, M., Araber und Chasaren: KCsA I, 1921-1925, 280-292, 356-368.

Knauz, Mon. Strig. - Monumenta Ecclesiae Stigoniensis. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. Strigonii. I. 1874, II. 1882, III. Collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. 1924.

KNIEZSA, István, Magyarország népei a XI-ik században: SztIstv-Eml. II, 367-472.

KNIESZSA, István, Egy új magyar történeti nyelvtan felé (Észrevételek az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetekről): NyK LX, 1958, 475-488.

KOMÁROMY, András, A nemzetségekről: Turul V, 1887, 97-105.

KONONOV, A. N., Rodoslovnaja türkmen-Rodoslovnaja turkmen. Sočinenie Abu-l-Gazi hana hivinskogo. Moskva-Leningrad 1958.

Konstantinos bkz. Konstantinos Porphyrogennetos, DAI.

Konstantinos Porphyrogennetos, De Adm. Imp. (= DAI)-De administrando imperio: MHK 110-136 (közli ... Marczali H.).

Konstantinos Porphyrogennetos, De Cerimoniis ed. Reiske-Constantini Porphyrogniti imperatoris de-cerimoniis aulae Byzantinae libri duo, rec. Reiske, I. I.I-II. Bonnae 1829-1830.

KOPPERS, W. (hrsg.), Die Indogermanen- und Germanenfrage. Neue Wege zu ihrer Lösung. (Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik. 4. Jg.) Salzburg-Leipzig 1936.

KOŞAY, Hâmit Zübeyr, Dil Mukayeselerine Göre Basklarla Türklerin Temasları Göç Yolları Ve Zemanı Hakkında: TTK Belleten XXI, 1957, 521-560.

KOVÁCS, Index-Index alphabeticus Codicis diplomatici Arpadiani continuati per Gustavum Wenzel editi, Concinnavit Ferdinandus Kovács. Budapestini 1889.

KOWALSKI, T., Ali Rıza: Cenupta Türkmen Oymakları. 1. Kısım. İstanbul 1931-1932: ArchOr. VI, 1934, 296-304.

KOWALSKI, T., Les Turcs dans le Šāh-nāme: RO VI, 1949, 84-99.

U. KÕHALMI, Käthe, Die Farbenbezeichnungen der Pferde in den mandschu-tungusischen Sprachen: Acta OrientHung XIX, 1966, 45-55.

KÖPRÜLÜ, Fuad M., Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur: KCsA I. Kieg. köt. 1938, 327-344.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, İlk Mutasavvıflar-Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. İstanbul 1918.

KÖPRÜLÜZADE, M. Fuad, Türkiye Tarihi. İstanbul 1919 (1923[2]).

KÖPRÜLÜZADE, M. Fuad, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar: Türkiyat Mecmuası I, 1925, 185-212.

KRAMERS, J. H., Sulṭān: Enz.d.Isl. IV, 587-590.

KSz-Keleti Szemle.

KUNIK, A.-Rosen, V., Izv. el-Bekri-Izvěstija Al-Bekri i drugih avtorov o Rusi i slavjanah. Čast'1, Priloženie k XXXII-mu tomu Zap. Imp. Akad. Nauk. Pbg. 1878.

KÚNOS, I., Šejx Sulejman Efendi's Čagataj-osmanisches Wörterbuch. Bp. 1902.

KÚNOS, Ignácz, A dunai tatárok nyelvéről: KSz V, 1904, 297-304.

KÚNOS, I., Türk halq edebiyatı. Stambul 1925.

KUUN, G., Rel. I-II.-Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima. I-II. Claudipoli 1892-1895.

KUUN, Géza, Gr., Gurdēzi a törökökről: KSz II, 1901, 1-5, 168-181, 260-270; III, 1902, 32-44, 81-94, 253-261; IV, 1903, 17-40, 129-141, 267-287; V, 1904, 130-152.

KUZEEV, R. G., Baškirskie šežere o prisoedinenii Baškirii k Russkomu Gosudarstvu: SÈ 1957: 1, 3-12.

KUZEEV, R., Očerki-Očerki istorčeskoj étnografii baškir. Čast'1. (Rodo-plemennye organizacii baškir v XVII-XVIII vv.) Ufa 1957.

KUZEEV, R. G., Baškirskie šežere. Ufa 1960.

KUZEEV, R. G., Proishoždenie-Proishoždenie baškirskogo naroda-étničeskij sostav, istorija rasselenija. Moskva 1974.

KYZLASOV, L. R., Novaja datirovka pamjatnikov enisejskoj pis'mennosti: SA 1960: 3.

KYZLASOV, L. R., Novyj pamjatnik enisejskoj pis'mennosti: SE 1965: 2, 104-113.

LAMMENS, H., Ḳuḍā'a: Enz.d.Isl. II, 1172-1173.

Laonici Chaleocandylae historiarum demonstrationes. Ed. Darkó, E. I-II. Budapestini 1922-1927.

LÁSZLÓ, Ferenc, A kagán és családja: KCsA III, 1941-1943, 1-39.

LÁSZLÓ, Gyula, HMNÉ-A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.

LAUFER, B., Sino-Iranica-Sino-Iranica. Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran. Chicago 1919.

LE COQ, A. von, Man. - Türkische Manichaica aus Chotscho. I-III. Berlin 1911-1922.

LE COQ, A. von, Ein manichäisches Buchfragment aus Chotscho: Thomsen-Festschrift. 145-164.

LE COQ, A. von, Buddh. Spätantike-Die buddhistische Spätantike in. Mittelasien. I-VII Berlin 1922-1933.

LE COQ, A. von, Türkische Namen-Türkische Namen und Titel in. Indien: Garbe-Festgabe. Veröffentlichungen des Indogermanischen Seminars. Bd. III, 1927, 1-7.

LEDERER, Emma, MoTÖrt I²-Magyarország története az őskortól 1526-ig. Bp. 1961.

Lětop. po Ipatsk. sp.-Lětopis' po Ipat'evskomu spisku. Pbg. 1871.

Lětop. po Lavr. sp.-Lětopis' po Lavrentievskomu spisku. Izd. Arheologičeskoj Komissii. SPb 1872.

LEVCHINE, Deseription-Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks. Paris 1840.

Levélt. Közi. - Levéltári Közlemények.

LEVŠIN, Opisanie-Opisanie Kirgiz-Kazač'ih ili Kirgiz-Kajsackih Ord i stepej. Č. I. Izvestija geografičeskie; Č. II. Istoričeskie izvestija; Č. III. Étnografičeskie izvestija, SPb. 1832.

Liber Saecularis. (Litterarum Societas Esthonica 1838-1938. 1-2) Tartu 1938.

LIGETI, L., Die Herkunft des Volksnamens Kirgis; KCsA I, 1925, 369-383.

LIGETI, Lajos, A Krisztus születése előtti hunok: KCsA II, 1926, 1-20.

LIGETI, L., Kai Donner, Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden and Türken. Helsingfors 1924. 42. S. (JSFOu LX, .1): KCsA II, 1926, 187-192.

LIGETI, Lajos, A kazár írás és a magyar rovásírás: MNy XXIII, 1927, 473-476.

LIGETI, Lajos, Kündü: NyK XLVIII, 1931, 53.

LIGETI, Lajos, A magyarság keleti kapcsolatai: Minerva XI, 1932, 49-71. (Külön: Minerva Könyvtár XXXIX).

LIGETI, L., Rapport préliminaire-Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise, 1928-1931. Publié pár la Société Kőrösi Csoma. Bp. 1933.

LIGETI, Lajos, Mongolos jövevényszavaink kérdése: NyK XLIX, 1935, 190-271.

LIGETI, Lajos, A kazár Sarkel név jelentéséhez: MNy XXXII, 1936, 45.

LIGETI, Lajos, Afgán földön. (A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára). Bp. 1938.

LIGETI, Lajos, Ramstedt, G. J., Über den Ursprung der türkischen Sprache. Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1935 (Helsinki 1937): MNy XXXV, 1939, 57-61.

LIGETI, Lajos, Az uráli magyar őshaza: MŐst 36-70.

Ligeti, L., O mongol'skih i tjurkskih jazykah i dialektah Afganistana. Acta Orient-Hung IV, 1955, 93-117.

LIGETI, Lajos, Dengizikh és Bées állítólagos kun megfelelői: MNy LVIII, 1962, 146-152.

LIGETI, L., Sur deux mots comans: Acta AntHung X, 1962, 167-174.

LIGETI, Lajos, MTT-A mongolok titkos története. Bp. 1962.

LIGETI, Lajos, Gyarmat és Jenő: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből (= Bárczi Géza Emlékkönyv). NytudÉrt 40. sz., 1963, 230-239.

LIGETI, Lajos, A magyar nép mongol kori nevei (Magyar, baskír, király): MNy LX, 1964, 386-404.

LIGETI, L., Doerfer, G., Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Band II. Wiesbaden 1865. Band III. Wiesbaden 1967: Acta OrientHung XXI, 1968, 119-130.

Lipszky, Rep. - Lipszky Joannesde Szedlicsna, Repertorium locorum objectorum que in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et ... Transylvaniae occurentium ... Budae 1808.

Liudprand, Antapodosis-Die Werke Liudprands von Cremona. Ed. Becker-, J. MGH Script. rer. Germ. in usum scholarum. Hannover-Leipzig 1915.

LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe). I-II. Göttinger Asiatische Forschungen X. Wiesbaden 1958.

LOMER, H., Der Rauchwaren-Handel. Leipzig 1864.

B. LÖRINCZI, Éva, Az ómagyar kori személynevek -s ~ -cs képzői és a velük alakult képzőbokrok nyelvjárástörténeti szempontból: MNy. LIII, 1957, 87-97.

MACARTNEY, C. A., The Magyars-The Magyars in the Ninth Century. Cambridge 1930.

Maçoudi, Le livre de l'avertissement-Le livre de l'avertissement et de la revision. Trad. Carra de Vaux. Paris 1897.

Maçoudi-L'abrégé des merveilles. Oeuvre attribué à Maçoudi. Trad. par Carra de Vaux. Paris 1898.

MAGIDOVIČ, I., Naselenie: Materialy po rajonirovaniju Srednej Azii. Kn. I. Čast' I. Taškent 1926.

Malalas, ed. Bonn-Ioannis Malalae Chronographia, rec. Dindorf. L. Bonnae 1831.

MALOV, S. E., Enisejskaja pis'mennost' tjurkov. Teksty i perevody. Moskva-Leningrad 1951.

MALOV, S. E., Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. Moskva-Leningrad 1969.

MÁLYUSZ, Elemér, A székelység eredetéről: Melich-Eml. 254-262.

MÁLYUSZ, Elemér, A Thuróczy-krónika-A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967.

MANANDIAN, A., Beitr. zur alban. Gesch. - Beiträge zur albanischen Geschichte. Untersuchungen über Moses den Utier (Kalankatuaci). Leipzig 1897.

MANNERHEIM, C. G. E., A Visit to the Sarö and Shera Yögurs: JSFOu XXVII: 2,1911, 1-70.

Maqdisī, ed. Huart-Al-Muṭahhar, Bad' wa-t-tārīh (Commencement et histoire) Ed. C. Huart. Publications de l'École des langues orientales vivantes, IVe serie, XVI-XVIII, XXI-XXIII Paris 1899-1919.

Marci Chronica de gestis Hungarorum ab origine gentis usque ad annum MCCCXXX producta, ed. Toldy Ferencz. Pest 1867.

MARKWART, J., Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert: UJb IV, 1924, 261-334.

MARKWART, J., Kultur-und sprachgeschichtliche Analekten: UJb IX, 1929, 68-103.

MARKWART, J., Wehrōt und Arang-Wehrōt und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran. Herausgegeben von Schaeder, H. H. Leiden 1938.

MARQUART, J., Chron. - Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig 1898.

MARQUART, J., Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften: WZKM XII, 1898, 157-200.

MARQUART, J., Streifzüge-Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903.

MARQUART, J., *KAPMIAOÝK*, der "skytische" Name der Maiotis: KSz XI, 1910, 1-26.

MARQUART, J., Die altbulgarischen Ausdrücke in Inschrift von Cataſar und der altbulgarischen Fürstenliste: Izvestija Russkogo Instituta v Konstantinopole. XV, 1911.

MARQUART, J., Komanen-Über das Volkstum der Komanen: Abhandlungen der k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil. - hist. Klasse NF XIII: I Berlin 1914, 25-238.

MARQUART, J., Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien und Sibirien: Ostas. Ztschr. VIII, 1919-1920 (Festschrift für Friedrich Hirth), 289-299.

Masūdī, Murūdž, ed. Paris-Macoudi, Le prairies d'or. I-IX. Ed., trad. Barbier de Meynard, C.-Pavet de Courteille. Paris 1861-1877.

Masūdī, Kitāb at tanbīh, ed. Goeje, M. J. de: BGA VIII. Leiden 1894.

MEH-A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk. Györffy György (Nemzeti Könyvtár) Bp. 1958.

MEILLET, A., Linguistique historique et linguistique générale. I-II. Paris 1948.

Melich-Eml. - Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésenapjára. Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Bp. 1942.

MELICH, János, Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez. (A *eh* ~ *h* jegy s a mai *ó*, *ő*-végű szavak írása): NyK XXXIV, 1904, 132-147.

MELICH, János, Adatok hazánk honfoglaláskori s X-XII. századi helyneveinek értelmezéséhez: MNy II,1906, 49-58, 97-106.

[Melich János] Kemenes Pál, Ismeretlen?: MNy IV, 1908, 96.

MELICH, János, A tővégi magánhangzókról: MNy VI, 1910,14-20, 58-68, 111-120, 150-168.

MELICH, János, A magyar nemzet névéről: MNy VII, 1911, 240.

MELICH, János, Bulcsú: MNy IX, 1913, 326-327.

MELICH, János, Ajtón, Ajtony: MNy IX, 1913, 352-356.

MELICH, János, Keresztneveinkről: MNy X, 1914, 97-107, 149-156, 193-199, 249-256.

MELICH, János, Egy fejezet a történeti magyar hangtanból: NyK XLIV, 1915-1917, 333-372.

MELICH, János, Adalék a kicsinyítő képzés történetéhez: MNy XIII, 1917, 18.

MELICH, János, Nemvalód: MNy XIII, 1917, 52-53.

MELICH, János, A Madách családnév: MNy XV, 1919, 1-5.

MELICH, J., Über den Ursprung des Namens Ungar: Areh. f. Slav. Phil XXXVIII, 1923, 244-250.

[Melich János], Levélszekrényünk: 4, Gy. L.: MNy XX, 1924, 43-44.

MELICH, János, Sarolt; MNy XX, 1924, 110-115.

MELICH, János, Adalékok a kicsinyítő *-n* > *-m* képző történetéhez: MNy XXI, 1925, 126-127.

MELICH, János, HonfMo-A honfoglaláskori Magyarország: MNyK I: 6. Bp. 1925-1929.

M[elich] J., Mohamedán-török személynevek Turóc megye XIII. századi nemességénél: MNy XXII, 1926, 196-203.

MELICH, János, Etël: MNy XXII, 1926, 346-348.

MELICH, J., Etël: KCsA II, 1926-1932, 237-238.

MELICH, János, Ó-magyar szóvégi *-y* tót helynevekben: MNy XXIV, 1928, 239-246.

MELICH, János, Régi helyesírásunk *iu* jegyéről: MNy XXVII, 1931, 89-93.

MELICH, János, Két állítólagos honfoglalás előtti német helynévről: MNy XXVII, 1931, 217-226.

MELICH, János, Még egyszer a *γυλάς*: MNy XXXI, 1935, 53.

MELICH, János, Szibinyáni Jank: MNy LII, 1956, 129-138.

Menandros, ed. Bonn-Bekker, L-Niebuer, B. G,: Corpus Scriptorum Históriae Byzantinae. Bonnae 1829, 281-424, 438-444.

Menandros, ed. de Boor-Excerpta de legationibus. Ed. Boor, C. De. Berolini 1903. 170-221, 442-477.

MENGES, K. H., Titles and Organizational Terms of the Qytań (Liao) and Qara-Qytaj (Śi-Liao): RO XVII, 1961-1962, 68-79.

MENGES, K. H., The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies. (UAB XV.) Wiesbaden 1968.

MESKÓ L., Bendegúz: MNy XXXII, 1936, 328-329.

MÉSZÁROS, Gyula, Magna Ungaria (A baskír-magyar kérdés). Bp. 1910.

MÉSZÁROS, Gyula, Magna Ungaria (Felelet Nagy Gézának): Ethn XXII, 1911, 277-285.

MEZGER, F., Altgermanische Zeugnisse zu ost- und nordeuropäischen Völker- und Landernamen: UJb II, 1922, 223-226.

MGH-Monumenta Germaniae Historica.

MHK-Pauler Gyula-Szilágyi Sándor, A magyar honfoglalás kútfői. Bp. 1900.

Migne, Patrologia Graeca CXI, 1863, 9-392 (Nikolaos Mystikos).

MIJATEV, P., Adalékok a baskír törzsnevek magyarázatához. Bp, 1931.

MIKKOLA, J. J., Die Naraen der Völker Hermanarichs: FUF XV, 1915, 56-66.

MIKKOLA, J. J., Avarica: Arch. f. Slav. Phil, XLI, 1927, 158-160.

MIKOS, József, A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele, mint magyar nyelvemlék: MNy XXXI, 1935, 152-167, 243-258, 288-309.

MINORSKY, V., Shāh-sewan: Enz. d; Isl. IV, 286-288.

MINORSKY, V., Ḥudūd-Ḥudūd al ʿĀlam: GMS, New Series XI. London 1937.

MINORSKY, V., The Turkish Dialect of the Khalaj: BSOS X: 2, 1940, 417-437.

MISKOLCZI, Gyula, A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál. Írta Darkó Jenő. Bp. 1910: TörtSzemle III, 1914, 387-396.

MNy-Magyar Nyelv.

MNyK-A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. Bp.

MNyTK-A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Bp.

Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Ed. Pertz, S. Scriptores. I-XXXII. Harinoverae et Lipsiae 1826-1934.

MOÓR, Elemér, Mosony és Tétény: Balassa-Eml. 96-101.

MOÓR, Elemér, A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredetei Szeged 1944.

MOÓR, Elemér, Koppány: MNy XL, 1944, 302-304.

MOÓR, Elemér, A magyar népnév eredetének kérdéséhez: NyK LIV, 1952, 75-95.

MORAVCSIK, Gyula, Nikolaos Mystikos a "nyugati turkok"-ról: KCsA I, 1921-1925, 156-167.

MORAVCSIK, Gyula, Levente és Álmos: MNy XXII, 1926, 82-84.

MORAVCSIK, Gyula, Muagerisz király: MNy XXIII (Szinnyei-Emlékkönyv), 1927, 268-271.

MORAVCSIK, Gyula, Az onogurok történetéhez: MNy XXVI, 1930, 4-18, 89-109.

MORAVCSIK, Gy., Zur Geschichte der Onoguren: UJb X, 1930, 53-90.

MORAVCSIK, Gy., Proishoždenie slova *τζιτζάκιον*: Seminarium Kondakovianum IV, 1931, 69-76.

MORAVCSIK, Gy., Biz. forr. - A magyar történet bizánci forrásai. A Magyar Történettudomány Kézikönyve. I: 6. b. Bp. 1934.

MORAVCSIK, Gyula, Szövegkritikai megjegyzések Konstantinos Porphyrogennetos magyar fejezeteihez: NyK L, 1936, 285-293.

MORAVCSIK, Gy., Abaris-Abaris, Priester von Apollon: KCsA I. Kieg. köt. 1936.

MORAVCSIK, Gyula, A magyar *Álmos* név legrégibb feljegyzéséhez: MNy XXXIV, 1938, 286-288.

MORAVCSIK, Gyula, A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység: Sztlstv-Eml. 171-212.

MORAVCSIK, Gyula, Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Bp. 1960.

MORAVCSIK, Gy., Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn: Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Philosophie, Geschichte, Staats-, Rechts- und Wirtschaftswissenschaften, Jahrgang 1955. Nr. 4, Berlin 1956.

MORAVCSIK, Gyula, Byz-turc. - Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantischen Quellen. Zweite durchgearbeitete Auflage. Berlin 1958. [Első kiadás: Bp. 1942 (I), 1943 (II)].

MORDTMANN, J. H., Isfendiyār-oghlu: Enz. d. Isl. II, 567-568.

Moses K^{c}alankatvac^{c}i-Patmutiwn Alwanic arareal Movsisi Kalankatuacwoj. I-II. Ed. Šahnazarean, K., Paris 1860.

MOSTAERT, A., Ordosica: Bulletin of the Catholic University of Peking IX, 1934, 1-96.

MŐst-A magyarság Őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Bp. 1943.

MSFOu-Mémoires de la Société Finno-Ougrienne

MSzFE-A magyar szókészlet finnugor elemei. I-II. Főszerk. Lakó György. Bp. 1967-1971.

Mubārak šāh-Tarīx-i Faxrud-Dīn Mubārak šāh Marvar-rūdī completed in A. D. 1206. Ed. Ross Denison, London 1927.

Munkácsi, Votják Szótár-Munkácsi Bernát, Votják nyelvmutatványok magyar fordítással és szójegyzékkel. Votják nyelvtanulmányok. I. rész. Idegén elemek a votják nyelvben. Bp, 1884.

MUNKÁCSI, Bernát, A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai: Ethn V, 1894, 1-25.

MUNKÁCSI, Bernát, Az ugorok legrégibb történeti emlékezete: Ethn V, 1894, 160-180.

MUNKÁCSI, Bernát, A török műveltséghatás kora: Ethn VI, 1895, 135-139.

MUNKÁCSI, Bernát, Ad 'Magnam Hungáriám': Ethn VI, 1895, 140.

MUNKÁCSI, Bernát, Az "ugor" népnevezet eredete: Ethn VI, 1895, 349-387.

MUNKÁCSI, Bernát, A régi magyar *Jenő* személynév: Ethn VII, 1896, 504.

MUNKÁCSI, Bernát, "Újabb adalék ad Magnam Hungariam": Ethn IX, 1898, 169.

MUNKÁCSI, Bernát, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet. Magyar szójegyzék. Bp. 1901.

MUNKÁCSI, Bernát, Baskír helynevek: Ethn XIII, 1902, 156-170.

MUNKÁCSI, Bernát, A volgai bolgárokról: Ethn XIV, 1903, 66-76, 147-152, 261-265.

MUNKÁCSI, B., Alanische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatze: KSz V, 1904, 304-329.

MUNKÁCSI, Bernát, A magyar őshaza kérdése: Ethn XVI, 1905, 65-87.

MUNKÁCSI, Bernát, A keleti törökök ősi rovásírásáról: Ethn XVI, 1905, 119-120.

MUNKÁCSI, B., Čuvaš. HT "Haus": KSz VI, 1905, 184.

MUNKÁCSI, B., Die Urheimat der Ungarn: KSz VI, 1905, 185-222.

M[unkácsi] B[ernát], Kiváló esemény a magyar néptudomány terén: Ethn XX, 1909, 127-128.

MUNKÁCSI, B., Zum chasarischen Würdentitel *Išad*: FUF XII, 1912.

MUNKÁCSI, Bernát, Jelentés az esztergomi fogolytáborban végzett votják nyelvi és néprajzi tanulmányaimról: Akad. Értés. XXVII, 1916, 61-77.

MUNKÁCSI, B., Die heidnischen Namen der Wochentage bei den alten Völkern des Wolga-Uralgebietes: KCsA II, 1926, 42-64.

MUNKÁCSI, Bernát, A magyar lovasélet ősisége: Ethn 1931, 1-9.

MUNKÁCSI, Bernát, Vog. Népk. Gyűjt. - Vogul népköltési gyűjtemény. I-IV. Bp. 1892-1963. A IП/2. és IV/2. kötetet Kálmán Béla rendezte sajtó alá.

Muqaddasī ed. - Goeje, M. J. de: BGA III. Leiden 1877.

MÜLLER, A., Der Islam im Morgen- und Abendlande. I-II. (Oncken's Weltgeschichte II, 4) Berlin 1885-1887.

MÜLLER, F. H., Der ugrische Volksstamm I. 2. Berlin 1839.

MÜLLER, F. W. K., Uig. - Uigurica I-IV. (IV. kötet A. von Gabain kiadása) Berlin 1908-1931.

MÜLLER, F. W. K., Der Hofstaat eines Uiguren-Königs: Festschrift Vilhelm Thomsen. Leipzig 1912, 207-213.

MÜLLER, F. W. K., Ein Doppelblatt-Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch (Mahrnāmag): APAW 1912. Berlin 1913.

MÜLLER, F. W. K., Zwei Pfahlinschriften-Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden. Berlin 1915.

MÜLLER, F. W. K., Uigurische Glossen: Ostas. Ztschr. VIII (= Festschrift für Friedrich Giese), 1919-1920.

NAGY, Géza, A magyar név: Ethn I, 1890, 150-156.

NAGY Géza, Kuun Géza, Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis história antiquissima. I-II. Claudipoli 1892-1895: Századok XXX, 1896, 228-249.

NAGY, Géza, Magyar ethnologiai kérdések: KSz I, 1900, 49-60.

NAGY, Géza, A honfoglalók: Ethn XVIII, 1907, 257-268, 321-339.

NAGY, Géza, Magyar nemzetségek: Turul XXVIII, 1910, 18-32, 52-65.

NAGY, Géza, Nagy Magyarország: Ethn XXII, 1911, 10-23, 80-88, 148-157.

NAGY, Gyula, A magyar nemzetségekről: Századok IV, 1870, 534-551, 688-706.

NÉMETH, Gyula, Kumük és balkár szójegyzék: KSz XII, 1911-1912, 91-153.

NÉMETH, Gyula, Az ősjakut hangtan alapjai: NyK XLIII, 1914, 276-326, 448-476.

NÉMETH, Gyula, Török jövevényszavaink középső rétege: MNy XVII, 1921, 22-26.

NÉMETH, J., On ogur, hét magyar, Dentümogyer; KCsA I, 1921, 148-155.

NÉMETH Gyula, A besenyők ismeretéhez: MNy XVIII, 1922, 2-7.

NÉMETH, J., Zur Kenntnis der Petschenegen: KCsA I, 1922, 219-225.

NÉMETH, Gyula, Debrecen nevének eredete: Klebelsberg-Emlékkönyv. 139-141.

NÉMETH, J., Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan: KCsA II, 1926, 134-143.

NÉMETH, J., Der Volksname *türk* KCsA II, 1927, 275-281.

NÉMETH, Gyula, A *türk* népnév: MNy XXIII (Szinnyei-Emlékkönyv), 1927, 271-274.

NÉMETH, J., La provenance du nom *bulgar*: Symbola grammatica in honorem Ioannis Rozwadowski. II. Cracoviae 1927, 217-222.

NÉMETH, Gyula, Géza: MNy XXIV, 1928, 147-150.

NÉMETH, Gyula, A magyar népnév legrégibb alakjai: MNy XXV, 1929, 8-9.

NÉMETH, J., Magna Hungaria: Beiträge zur historiachen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orients. Hrsg. von Hans Mžik. Leipzig-Wien 1929, 92-98.

NÉMETH, J., Die petschenegischen Stammesnamen: UJb X, 1930, 27-34.

NÉMETH, Gyula, Maklár: MNy XXVII, 1931, 145-147.

NÉMETH, Gyula, Nyelvtudományunk és a történetírás; A magyar történetírás új útjai. Bp. 1931, 365-396.

NÉMETH, Gyula, Török nyelvészeti irodalom. I-II: NyK XLVIII, 1931-1934, 136-147, 471-478.

NÉMETH, J., Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Mit zwei Anhängen: I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen, II. Die ungarische Kerbschrift. (BOH II.) Bp.-Leipzig 1932.

NÉMETH, Gyula, Mundzsuk-Bendegúz: MNy XXXIII, 1937, 216-221.

NÉMETH, J., Zur Kenntnis des geschlossenen *e* im Türkischen: KCsA I. Kieg. köt., 515-531.

NÉMETH, Gyula, A hunok nyelve: Attila és hunjai. 217-226. (Jegyzetek: 315-316.)

NÉMETH, Gyula, A magyar kereszténység kezdete: BSz CCLVI., 1940. jan., 14-30.

NÉMETH, J., Die Volksnamen *quman* und *qun*: KCsA III. Kieg. köt., 1941, 95-109.

NÉMETH, J., Kereit, Kérey, Giray; UAJb XXXVI, 1965, 360-365.

NÉMETH, J., Ein ungarisches Lehnwort in Byzanz im 10. Jahrhundert: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag am 28. Februar 1965 dargebracht. (Veröffentlichungen der sprach-wissenschaftlichen Kommission der Deutschen Akademie der wissenschaften Nr. 5) Berlin 1965, 291-294.

NÉMETH, Gyula, Egy magyar jövevényszó Bizáncban a X. században: Nyr. LXXXIX, 1965, 231-234.

NÉMETH, J., Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion. (BOH X.) Bp. 1965.

NÉMETH, J., Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren: ALingu XVI, 1966, 361.

NÉMETH, Gyula, Magyar törzsnevek a baskíroknál: NyK LXVIII, 1966, 35-50.

NÉMETH, Gyula, A Baskír földi magyar őshazáról: Élet és Tudomány XXI, 1966, 596-599.

NÉMETH, J., *Der Volksname Karluk und seine semantische Gruppe:* ALingu XIX, 13-18.

NÉMETH, Gyula, A török-magyar törzsnévadás korszakai: Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest 1969. Szerk. Kázmér Miklós és Végh József. Nytudért 70. sz. Bp. 1970, 229-235.

NÉMETH, J., Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert. (BOH XIII.) Bp. 1970.

NÉMETH, J. The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastem Europe: ALingu XXI, 1971, 1-52.

NÉMETH, J., Noms ethniques turcs d'origine totémistique: Studia Turcica. 349-359.

NEMÉT, Ju. F., Vengerskie plemennye nazvanija u baškir: Arheologija i Étnografija Baškirii. IV. Ufa 1971, 249-262.

NÉMETH, Gyula, Gombocz Zoltán. (A múlt magyar tudósai) Bp. 1972.

NÉMETH, J., Magyar und Mišer: Acta OrientHung XXV, 1972, 293-299.

NÉMETH, J., Türkische und ungarische Ethnonyme: UAJb XLVII, 1975, 154-160.

NEMET, J., K voprosu ob avarah: Turcologica. Leningrad 1976. 298-304.

NÉMETH, J., Die Bedeutung des bulgarischen Volksnamens: Studia in honorem Veselini Beševliev, Sofia 1978, 68-71.

NF-Neu Folge.

NİHAL, H.-Naci, A., Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri: Türkiyat Mecmuası II, 243-269.

Nikolaos Mystikos bkz. Migne.

NIKONOV, V. A., Étnonimija: Étn 1970, 5-33.

NÖLDEKE, Th., Gesch. d. Perser und Araber-Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Erganzungen versehen. Leiden 1879.

NÖLDEKE, Th., Beitr. zur Gesch. des Alexanderromans-Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans: Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien. XXXVIII:5, 1890.

NyK-Nyelvtudományi Közlemények.

Nyr-Magyar Nyelvőr.

NytudÉrt-Nyelvtudományi Értekezések.

OBERHUMMER, E., Die Türken und das osmanische Reich. Leipzig-Berlin 1917.

OBERMÜLLER, W., Die Abstammung der Magyaren. Wien 1872.

D'OHSSON, M. C., Des peuples du Caucase-Des peupies du Caucase et des pays au nord de la Mer Noire et de la Mer Caspienne dans le dixième siècle. Paris 1828.

D'OHSSON, C., Histoire des mongols depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan. I-IV. La Haye & Amsterdam 1834-1835.

OjrRusskSlov 1947-Ojrotsko-russkij slovar'. Red. Baskakov, N. A.-Toščakova, T. M. Moskva.

OklSz-Szamota István-Zolnai Gyula, Magyar oklevélszótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Bp. 1902-1906.

OLZ-Orientalistische Literaturzeitung. Monatsschrift für die Wissenschaft vom ganzen Orient und seinen Beziehungen zu den angrenzenden Kulturkreisen. Berlin.

ORKUN, H. N., ETY-Eski Türk Yazıtları. I-IV. İstanbul 1939-1941.

Ostas. Ztschr. - Ostasiatische Zeitschrift

PAASONEN, H., Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen: JSFOu XV: 2, 1897, 1-64.

PAASONEN, H., Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen: FUF II, 1902, 81-137.

PAASONEN, H., Die sogenannten Karatajmordwinen oder Karatajen: JSFOu XXI: 1, 1903.

PAASONEN, Henrik, A magyar nyelv régi török jövevényszavai: NyK XLII, 1913, 36-68.

PAIS, Dezső, Régi személyneveink jelentéstana: MNy XVII, 1921, 158-163; XVIII, 1922, 26-34, 93-100.

PAIS, Dezső, Kék-kend: KCsA I, 1924, 270-276.

PAIS, Dezső, Magyar Anonymus-Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.: Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta Pais Dezső Bp. 1926.

PAIS, Dezső, A karcha bíró: KCsA II, 1926-1932, 357-365.

PAIS, Dezső, Ősbő. Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez: MNy XXIV, 1928, 92-95, 169-176.

PAIS, Dezső, Konstantinos *χασή* törzsneve: MNy XXVI, 1930, 298-299.

PAIS, Dezső, A *gyula* és *kündüh*: MNy XXVII, 1931, 170-176.

PAIS, Dezső, Fal: MNy XXVII, 1931, 242-246.

P[ais] D[ezső], Névmagyarosítási kérdések: MNy XXIX, 1933, 56-57.

PAIS, Dezső, Szerencs: Szerencse: MNy XXX, 1934, 108-110.

PAIS, Dezső, Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád: NyK XLIX, 1935, 295-313.

PAIS, Dezső, Gyila, Julus: MNy XXXI, 1935, 63-54.

PAIS, Dezső, Jegyzetek Anonymushoz: MNy XXXI, 1935, 265-271; XXXII, 1936, 124-126.

PAIS, Dezső, Moros Ella és Bors vezér: MNy XXXIII, 1937, 275-279.

PAIS, Dezső, A veszprémvölgyi apácák görög oklevele, mint nyelvi emlék: SztIstv-Eml. II, 607-642.

PAIS, Dezső, *Turul*. Az Árpád-nemzetség totem-madara: MNy XLV, 1949, 37-43.

PAIS, Dezső, Bulcsú: MNy LI, 1955, 433-446; LII, 1956, 139-144.

PAIS, Dezső, A *szabad* helynévi alkalmazásaihoz: MNy LIII, 1957, 52-66.

PAIS, Dezső, Úr volt-e valóban Vrsuuru? MNy LVIII, 1962, 133-146.

PAIS, Dezső, Ola: MNy LX, 1964, 282-290.

PAIS, Dezső, Felelet: MNy LXIX, 1973, 127-128.

PALLÓ, M., Simchowitsch, J. N., Studien zu den Berichten arabischer Historiker über die Chazaren. Diss, Berlin 1920: UJb II 1922, 157-160.

PALLÓ, Margit, Kökörcsin: NyK XLVI, 1923, 154-158.

Pannonh. Rendtört. - A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, később Sörös Pongrác, I-XII. Bp. 1902-1916.

PAPP, László, A sumér-magyar kérdés: Nyr XCIV, 1970, 280-291.

PATKANOV, S., A szabírok nemzetisége: Ethn XI, 1900, 337-344, 385-389.

PATKANOV, S., Über das Volk der Sabiren: KSz I, 1900, 258-277.

PATKANOW, S., Geographie und Statistik der Tungusenstämme Sibiriens, nach den Angaben der Volkszählung 1897. V-VI: KSz VI, 1905, 130-174, 222-283.

PATRUBÁNY, Lukács, A "magyar" név eredete: EPhK VII, 1883, 963-969.

PAULER, Gyula, Magy. Nemz. Tört. - A magyar nemzet története. I-II. Bp. 1899.

PAULER, Gyula, MNTörtSztlstv-A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900.

Pauly-Wissowa-Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus-Ziegler, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart-München 1893.

PAVET, de Courteille, Dictionnaire turk-oriental. Paris 1870.

PAWLOWSKY, I., Russ. - deutsches Wb. - Russisch-deutsehes Wörterbuch. Dritte, vollständig neu bearbeitete, berichtigte und vermehrte Auflage. Riga-Leipzig 1900.

PECZ, Vilmos, A magyarok ősi neve Konstantinos Porphyrogennetosnál: EPhK XX, 1896, 385-389.

PECZ, Vilmos, Még egyszer a magyarok ősi nevéről Konstantinos Porphyrogennetosnál: EPhK XX, 1896, 800-806.

PECZ, Vilmos, A magyarok ősi nevéről Konstantinos Porphyrogennetosnál. III. közlemény: EPhK XXII, 1898, 209-221.

PEKARSKJ, E. K., Slovar' jakutskogo jazyka. I-III. SPbg., Leningrad 1907-1930.

PELLIOT, P., La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyānamkara et Pāpamkara: T'oung Pao XV, 1914, 263.

PELLIOT, P., Le nom turc du vin dans Odoric de Pordenone: T'oung Pao XV, 1914, 448-453.

PELLIOT, P., L'origine des T'ou-kiue, nom chinois des Turcs: T'oung Pao XVI, 1915, 687-689.

PELLIOT, P., Comans-A propos des Comaris: JA XI. ser. 15, 1920, I, 125-185.

PELLIOT, P., Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale: T'oung Pao XXVI, 1928-1929, 201-266.

PELLIOT, P., Notes sur le "Turkestan" de M, W. Barthold: T'oung Pao XXVII, 1930, 12-56.

PELLIOT, P., Qubčiri ~ qubčir et qubči'ur ~ qubčur: T'oung Pao XXXVII, 1944, 153-164.

PELLIOT, P., Tāngrim > tārim: T'oung Pao XXXVII, 1944, 165-185.

PELLIOT, P., Oeuvres VI-Notes critiques d'histoire kalmouke. Texte; Tableaux généalogiques. (Oeuvres posthumes de Paul Pelliot, VI) Paris 1960.

Pertz, MonGerm bkz. Monumenta Germaniae.

PETROVICI, Emil, Egy magyar hangtani sajátság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban: MNy LII, 1956, 6-11.

PhTF-Philologiae Turcicae Fundamenta. I-II. Red. Jean Deny-Kaare Grönbech- Helmuth Scheel-Zeki Velidi Togan, Wiesbaden 1959.

Plano Carpini, ed. Beazley-Beazley, C. Raymond, The Texts and the Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis as Printed for the First Time by Hakluyt in 1598, together with Some Shorter Pieces. London 1903.

Plano Carpini, ed. Wyngaert-Wyngaert A. von den, Sinica Franciscana. I. Quarrachi-Firenze 1929, 27-130.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisej-I: Lavrent'evskaja letopis' i Suzdal'skaja letopis'po Akademičeskomu spisku. Leningrad 1926-1928.

POPPE, N., Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen: KCsA Π, 1926-1932, 65-82.

POPPE, N., Čuvaši i ih sosedi. Čeboksary 1927.

POPPE, N., Introduction-Introduction to Mongolian Comparative Studies: MSFOu. 110, 1955.

POTANIN, G. N., Očerki-Očerki Severo-zapadnoj Mongolii. I-IV. SPbg. 1881.

POUCHA, P., Maǰar(at), Mad(a)sarī, Matzapoi. (Ein Beitrag zur Erklärung der Geheimen Gesehichte der Mongolen): Acta OrientHung IV, 1955, 171-175.

Priskos, ed. Bonn-Bekker, I.-Niebuhr, B. G.: Corpus Scriptorum Historiae

Byzantinae. Bonnae 1829, 139-228.

Priskos, ed. de Boor-Excerpta de legationibus. Ed. Boor, C. de. Berolini 1903, 121-155, 575-591.

PRITSAK, O., Von den Karluk zu den Karachaniden: ZDMG CI, 1951, 270-300.

PRITSAK, O., Bulgarische Fürstenliste-Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, (UAB I.) Wiesbaden 1955.

Probl. obšč. - Problema obščnosti altajskih jazykov. Red. Sunik., O. P. Leningrad 1971.

Prokopios, BG-Bellum Gothicum bkz. Prokopios, ed. Bonn.

Prokopios, BP-Bellum Persicum bkz. Prokopios, ed. Bonn.

Prokopios, ed. Bonn-Dindorf, G., Corpus Scriptorum Historiaee Byzantinae. Bonnae 1833-1838.

Prokopios, ed. Haury-Procopii Caesariensis opera omnia. Ed. Haury, J, I-III. Lipsiae 1905-1913.

PRÖHLE, Vilmos, Baskír nyelvtanulmányok. I.: KSz IV, 1903, 194-214.

PRÖHLE, Vilmos, Baskír nyelvtanulmányok. II.: KSz V, 1904, 228-271.

PRÖHLE, W., Karatschaisches Wörterverzeichnis: KSz X, 1909, 83-150.

PRÖHLE, Vilmos [adatai]: Társulati ügyek: KSz XIII, 1912-1913, 213-215.

PRÖHLE, W., Balkarische Studien: KSz XV, 1914-1915,165-276; KSz XVI, 1915-1916, 104-243.

PUTNOKY, Imre, Nyék: MNy XII, 1916, 336-337.

PÜSPÖKI, Nagy Péter, A felsőszemerédi rovásemlék: MNy LXVII, 1971, 1-17.

Qāmūs-i türkī bkz. Sāmī, Š.

QB-Qutadgu Bilig, Radloff, Wb'ye göre.

Radloff bkz. Radloff, W., Wb.

RADLOFF, W., Proben-Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens, I-X. SPb 1866-1904.

RADLOFF, W., Phonetik-Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen. Erster Theil. Phonetik der nördlichen Türksprachen. Leipzig 1882.

RADLOFF, W., Aus Sibirien. Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten. I-II. Leipzig 1893 [İkinci baskı: Aus Sibirien. Lose Blätter aus meinem Tagebuche. I-II. Leipzig 1893. Türkçe

baskı: Sibirya'dan. I-II. Rus Bilim Eserleri Serisi. Ankara 1954-1957. Fordította Ahmet Temir.]

RADLOFF, W., Kud. Bil. - Das Kudatku Bilik. I. Der Text in Transcription hrsg. von Radloff, W. St.-Pbg. 1891.

RADLOFF, W., Wb-Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. I-IV. SPbg 1893-1911.

RADLOFF, W., Alttürk. Inschr. - Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. SPbg 1894-1895.

RADLOFF, W., Alttürk. Inschr. NF-Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge. SPbg 1897.

RADLOFF, W., Alttürk. Inschr. ZF-Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge. SPbg 1899.

RADLOFF, W., Uig. Sprachdenkm. - Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov hrsg. Leningrad 1928.

RAMSTEDT, G. J., Das Schriftmongolische und die Urga Mundart phonetisch verglichen: JSFOu XXI: 2, 1903.

RAMSTEDT, G. J., Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen: JSFOu XXIV: I, 1907.

RAMSTEDT, G. J., Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei. Aufgefunden und mit Transkription, Übersetzung und Bemerkungen versehen: JSFOu XXX: 3, 1913, 1-63.

RAMSTEDT, G. J., Zur mongolisch-türkischen Lantgeschichte: KSz XV, 1914-1915, 134-150; XVI, 1915-1916, 66-84.

RAMSTEDT, G. J., Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu XXXVIII 1922-1923.

RAMSTEDT, G. J., KWb-Kalmückisches Wörterbuch. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae) Helsinki 1935.

RAMSTEDT, G. J., Koreanisch *kęs* 'Ding, Stück': JSFOu XLVIII: 4, 1936-1937.

RAMSTEDT, G. J., The Relation of the Altaic Languages to Other Language Groups: JSFOu III: 1, 1946.

RAMSTEDT, G. J., KorEt-Studies in Korean Etymology: MSFOu XCV, 1949; XCV: 2, 1953.

RAMSTEDT, G. J., Das verbale Nomen auf *-m* in den altaischen Sprachen: *MSFOu XCVIII, 1960.*

RAMSTEDT, G. J., Einführung-Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. I. Lautlehre; II. Formenlehre; III. Register: MSFOu 104: 1-3. Helsinki 1952-1966.

RAQUETTE, G., Täji bilä Zohra. Eine osttürkische Variante der Sage von Tahir und Zohra. Lund-Leipzig 1930.

R[ásonyi] Nagy László, Adalékok török tulajdonneveinkhez: NyK XLVI, 1923-1927, 124-137.

RÁSONYI, Nagy László, Borcsol és Csertán: MNy XXII, 1926, 132-133.

RÁSONYI, Nagy László, Kulan és Szoltán: MNy XXII, 1926, 348.

RÁSONYI, Nagy László, Török eredetű helynevek: NyK XLVI, 1927, 464-469.

RÁSONYI, Nagy László, "A honfoglaló magyarság kialakulásá"-hoz: MNy XXVII, 1931, 314-316.

RÁSONYI, Nagy László, A Brassó név eredete: MNy XXIV, 1928, 311-318; XXV, 1929, 17-27.

RÁSONYI, Nagy László, A honfoglaló magyarsággal kapcsolatos török tulajdonnevekhez: MNy XXVIII, 1932, 100-105.

RÁSONYI, László, A *Βοοκολβρᾶς* névhez: MNy XXXVI, 1940, 291-294.

RÁSONYI, László, Makut-Maklár: MNy XXXVII, 1941, 116-118.

RÁSONYI, László, Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz: NyK LI, 1941-1943, 98-115, 280-306.

RÁSONYI, L., Der Frauenname bei den Türkvölkern: UAJb XXXIV, 1962, 223-239.

RÁSONYI, L., Türk Özel Adlarının Kaynakları; Türkoloji Dergisi I, 1964, 71-101.

BASOVSKIJ, D. A., Les Comans et Byzance: Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines. Sofia 1935, 346-354.

Ravennai Geográfus, ed. Pinder-Parthey-Pinder, M.-Parthey, G., Ravennatis Anonymi cosmographia et Guidonis geographica. Berlin 1860.

RÄSÄNEN, M., Tschuw. Lw. Tscher. - Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOu XLVIII, Helsinki 1920.

RÄSÄNEN, M., Der wolga-bolgarische Einfluss im Westen im Lichte der Wortgeschichte: FUF XXIX, 1946, 190-201.

RÄSÄNEN, M., Gibt es im Baschkirischen etwas Ugrisches?: Acta OrientHung XII, 1961, 73-78.

RÄSÄNEN, M., EtWb-Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türksprachen. (Lexica Soeietatis Fenno-Ugricae XVII: 1-2.) Helsinki 1969-1971.

RÉDEI, Károly-Róna-Tas András, A permi nyelvek Őspermi kori bolgár-török jövevényszavai: NyK LXXIV, 1972, 281-298.

Redhouse, J. W., A Turkish and English Lexicon. A New Impression. Printed for the American Board Mission. Constantinople 1921.

Redhouse 1968-Redhouse Yeni Türkçe-İnglizce Sözlük. İstanbul 1968.

REISZIG, Ede, A Kováriak: Turul XXVII, 1909, 160-172.

Révai, Gram-Elaboratior Grammatica Hungarica ... Stvdio, et opera Révai, Joannis Nicolai. I-II. Pestini 1806. III. ...edidit Simonyi, Sigismvridvs. Budapestini 1908.

RO-Rocznik Orientalistyczny

[Róna-Tas] RONA-TAŠ, A., Po sledam kočevnikov. Mongolija glazami ètnografa. Moskva 1964.

RÓNA-TAS, András-Fodor Sándor, Epigraphica Bulgarica: Studia Uralo-Altaica I. Szeged 1973.

RUBRUQUIS, ed. Wyngaert-Wyngaert, A. von den, Sinica Franciscana. I. Quarrachi-Firenze 1929.

Russko-karačaevo-balkarskij slovar'. Red. Sujunčeva, H. I, - Urusbieva, I. H., Moskva 1965.

RYČKOV, P. I., Topografija Orenburgskaja, to est' obstojatel'noe opisanie Orenburgskoj gubernii. SPb 1762.

RYTSCHKOV, P., Orenburgische Topographie-Orenburgische Topographie oder innstandliche Beschreibung des Orenburgischen Gouvernements. I-II. Riga 1772.

SA-Bovetskaja Arheologija

SALAMON, Ferenc, A magyar haditörténethez a vezérek korában; Századok X, 1876, 1-17, 686-733, 765-851; XI, 1877, 124-137.

Sāmī, Š. Qāmūs-i Türkī. [Konstantinápoly] 1901.

SAMOJLOVIČ, A. N., Turun-tudun. (Ešče primer turko-bulgarskogo rotacizma): Sbornik Muzeja antropologii i ètnografii pri Rossijskoj Akademii Nauk. t. V. vyp. I, 1918, 398-400.

SAMOJLOVIČ, A., O slove "gil" - 'dom, sem'ja' v narečijah peredneaziatskih turkov: Jafetičeskij sbornik III, 1924, 99-102.

SAMOJLOVIČ, A. N., Materialy po sredneaziatsko-tureckoj literature IV. Čagatajskij poet XV véka Atai: Zapiski Kollegii Vostokovedov II: Z, 1927, 257-274.

SAMOJLOVIČ, A. N., Mir Ali Šir-K istorii literaturnogo sredneaziatskogo tureckogo jazyka: Sbornik "Mir Ali Šir". Leningrad 1928, 1-23.

SATHAS, K. N., Bibliotheca Graeca Medii Aevi I. Venetia 1872, 243-268.

SBAW-Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien.

SBPAW-Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin.

SCHAEDER, H. H., Iranica: Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. III. Folge. 1934: 10.

SCHAEDER, H. H., Zwei altiranische Ortsnamen: Qay und Gava: ZDMG XCVI, 1942, 131-138.

SCHAFARIK, P. J., Slav. Alt. - Slávische Althertümer. I-II. Leipzig 1843-1844.

Schiltberger, ed. Langmantel-Hans Schildbergers Reisebuch. Ed. Langmantel, V. Tübingen 1885.

SCHLEGEL, G., La stèle funèraire du Teghin Giogh et ses copistes et traducteurs chinois, russes et allemands: MSFOu III, 1892, 1-57.

SCHLEGEL, G., Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun: MSFOu IX, 1896.

SCHNETZ, J., Onogoria: Arch. f. Slav. Phil. XL, 1926, 157-160.

SCHOTT, W., Versuch-Versuch über die tatarischen Sprachen. Berlin 1836.

SCHÖNFELD, L., Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen. Heidelberg 1911.

SCHÖNFELD., L., Finnougrisch-indogermanische Wurzelvergleichungen: UAJb XLI, 1969, 372-374.

SCHUYLER, E., Turkistan-Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. I-II. London 1876.

SCHÜNEMANN, K., Neue Nachrichten über die Ungarn der Landnahmezeit: UJb II, 1922, 221-222.

Scriptores bkz. SRH.

SÉ-Sovetskaja Étnografija.

SEBESTYÉN Gyula, MRHE-A magyar rovásírás hiteles emlékei. Bp. 1915.

SemKond-Seminarium Kondakovianum.

SETÄLÄ, E. N., Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen: JSFOu XXX: 6.

SETÄLÄ, É., L'humanité et la nationalité dans les termes désignant "l'homme": JSFOu XLIII.

SEYBOLD, C. F., Nochmals Sulṭān: ZDMG LXIII, 1909, 329-333.

SIMONYI, Dezső, Tárkány helységeink és az avarság: MNy LXIV, 1968, 438-445.

SIMONYI, Zsigmond, Elvonás. Képzők és látszólagos képzők elhagyása: Nyr XXXII, 1903, 467-482, 529-551.

SIMONYI, Zsigmond, Nyék: Nyr XXXVI, 1907, 478-479.

SINOR, D., Introduction-Introduction a l'étude de l'Eurasie Centrale. Wiesbaden 1963.

Skylitzes bkz. Kedrenos.

SMIRNOV, A. P., Drevn, ist. čuv. - Drevnjaja istorija čuvašskogo naroda. Čeboksary 1948.

SMIRNOV, I. N., Mordva-Mordva. Istoriko-étnografičeskij očerk. Kazan 1895.

SOBOLEVSKIJ, A., Zapiska Ibn-Fadlana: DAN. B No 12. Leningrad 1929.

SOMOGYI, Cs[izmazia) Sándor, Dentu mogerek, vagy a Magyaroknak ős-elei. Buda 1826.

Söz Derleme Dergisi bkz. Türkiye'de Halk.

SPIEGEL, Fr., Erânische Alterthumskunde. I-II, Leipzig 1871-1873.

SPULER, B., Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland. 1223-1502. Leipzig 1943.

SRH-Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, I-II. Bp. 1937-1938.

STEINITZ, W., Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien; Ethnos III. 1938, 125-140.

Studia Turciea. Ed. Ligeti, L. (BOH XVII.) Bp. 1971.

SÜMER, F. Oğuzlar. (Türkmenler) Ankara 1967.

SZABÓ, Dénes, Nyelvtörténéti adatok, A dömösi prépostság adománylevele: MNy XXXII, 1936, 54-57, 130-135, 203-206.

SZABÓ, Dénes, Koppány: Személy- és vízneveink viszonya: MNy XL, 1944, 186-193.

SZABÓ, Károly, A hét magyar nemzetségről: Új Magyar Múzeum 1851-1852: I, 827-852 (= Kisebb történeti munkái I. Bp. 1873, 141-181.)

SZABÓ, Károly; Kis. tört. műnk.[2] I.-Kisebb történeti munkái.[2] I. Bp. 1878.

SZILY, Kálmán, A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. I-II, Bp. 1902-1908.

SZINNYEI, József, A Halotti Beszéd hang- és alaktana: MNy XXII, 1926, 157-170, 229-260.

SZINNYEI, József, NyH[7]-Magyar nyelvhasonlítás.[7] Bp, 1927.

Sztlstv-Eml. - Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. I-III. Bp. 1938.

ŠAHMATOV, A. A., Zametki o jazyke volžskih bulgar: Sbornik Muzeja antropologii i ètnografii pri Rossijskoj Akademii Nauk. t. V, vyp. I, 1918, 395-397.

ŠČERBAK, A. M., Nazvanija-Nazvanija domašnih i dikih životnyh v tjurkskih jazykah: Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskih jazykov. Moskva 1961, 82-172.

ŠEJBANIADA, ed. Berezin-Berezin, I. N., Šejbaniada. Istorija Mongolo-Tjurkov na džagatajskom dialekte. S perevodom, primečanijami i priloženijami. (Biblioteka vostočnyh istorikov, izdavaemaja I. Berezinym. Tom. I.)

Şeyx Sulejman bkz. Kúnos.

Ṭabarī-DE GOEJE, M. J. Et Al., Annales quot scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari. I-III. Leiden 1879-1901.

TAGÁNYI, Károly, Gyepű és gyepűelve: MNy IX, 1913, 97-104, 145-152, 201-206, 254-206.

TAGÁNYI, Károly, A honfoglaló magyar nemzetségek 108 számáról: Népélet [Ethnographia] I-II, 1923-1924, 129-133.

Tarama Sözlüğü. I-IV. İstanbul, Ankara 1943-1957.

Tarama Sözlüğü. [Yeni baskı] XIII Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla. I-VI. Ankara 1963-1972.

TatRusskSlov-Tatarsko-russkij slovar. Zav. red. Golovkina, O. V. Moskva 1966.

TDAYB-Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten.

TDKY-Türk Dil Kurumu Yayınları.

TELEGDI, Zsigmond, A kazárok és a zsidóság; IMIT 1940, 247-287.

TENIŠEV, É. R., Runičeskaja nadpis' na utese r. Čaryša: Épigrafika Vostoka XII, 1958, 62-66.

TESz-A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I-III. Főszerk. Benkő Loránd, szerk. Kiss Lajos-Papp László; a III. köt. Kubinyi László-Papp László. Bp. 1967-1976.

Theophanes, ed. Bonn-Classen, I.-Bekker, I., Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. I-II. Bonnae 1839-1841.

Theophanes, ed. de Boor-Theophanis Chronographia. Ed. Boor, C. de. I. Lipsiae 1883.

Theophylaktos Simokattes, ed. Bonn-Bekker, I., Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonnae 1834.

Theophylaktos Simokattes, ed. de Boor-Theophylacti Simocattae historiae Ed. Boor, C. de, Lipsiae 1887.

Thomsen-Festschrift-Festschrift Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 26. Januar 1912 dargebracht von Freunden und Schülern. Leipzig 1912.

THOMSEN, V., Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées: MSFOu V. Helsingfors 1896.

THOMSEN, V., Ein Blatt in türkischer "Runen" - Schrift aus Turfan: SBPAW 1910, 296-306.

THOMSEN, V., Turcica-Turcica. Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie: MSFOu XXXVII. Helsinki 1916.

THOMSEN, V., SA-Samlede Afhandlinger III. Kobenhavn 1922.

THOMSEN, V., Alttürkische Inschriften der Mongolei: ZDMG LXXVIII, NF III, 1924, 121-175.

THUNMANN, J., Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Leipzig 1774.

THURNWALD, [R], Familienformen: Eberts Reallexikon III. 181-186.

THURNWALD, [R.], Klan: Eberts Reallexikon VI. 369-380.

Thuróczy krónikája-Kaszák J., Thuróczy János élete és krónikája. Bp. 1906.

THÚRY, József, A régi magyar és török hadviselésről: Hadt. Közl. I. 1888, 562-600.

THÚRY, József, A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai: Századok 1896, 677-692, 778-803, 880-917.

THÚRY, József, A magyarok szavarti-aszfaloi neve: Századok 1897, 317-327, 391-403.

THÚRY, József, Krónikák és a nemzeti hagyomány: ItK 1897, 275-296, 389-423.

THÚRY, József, Behdzset ül lugat-A "Behdset-ül-lugat" című csagatáj szótár: Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVIII: 4. *Bp. 1903.*

THÚRY, József, A khazar *isa* méltóságnévről: KSz IV, 1903, 1-4.

THÚRY, József, Az "Abuška lugati" czímü čagataj szótár: KSz V, 1904, 1-21.

TIETZE, Andreas, Koman Riddles-The Koman Riddles and Turkic Folklore. Berkeley-Los Angeles 1966.

TMEN bkz. Doerfer, G., TMEN.

TOGAN, Z. V. A., IF-Ibn Fadlān's Reisebericht. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXIV: 3) Leipzig 1939.

TOGAN, Z. V. A., Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert: KcsA III, 1941-1943, 40-76.

TOLNAI, Vilmos, Nyék: MNy IV, 1908, 82-84.

TOLNAI, Vilmos, Nyék: MNy VIII, 1912, 266-267.

TOLNAI, Vilmos, Nyék, és Buda dűlőnevei: MNy IX, 1913, 465-457.

TOMASCHEK, W., Kritik d. ält. Nachr. - Kritik der ältesten Nachrichten über den skythiscjhen Norden. I-II. SBAW Phil. - hist. Classe. 116, 1888, 715-780; 117, 1888, 1-70.

TOMASCHEK, W., Avares: Pauly-Wissowa II, 2264-2266.

TOMASCHEK, W., Bulgaroi: Pauly-Wissowa III, 1040.

TOMKA, P., Les groupes intérieurs du cimetière avar de Győr-Téglavetődűlő: Acta OrientHung XXV, 1972, 313-334.

TRYJARSKI, E., Dict. arm-kiptch. - Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections Viennoises: Tome I, fasc. 1-4. Warszawa 1968-1972.

TT-Türkische Turfantexte. I-X. Berlin 1929-1959.

TTK-Türk Tarih Kurumu.

TURAN, O., Oniki Hayvanlı-Oniki Hayvanlı Türk Takvimi: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınlarından Tarih Serisi No. 3. İstanbul 1941.

TURAN, O., İlig Unvanı Hakkında: Türkiyat Mecmuası VII-VIII, 1942, 192-199.

TurkmRusskSlov-Turkmensko-russkij slovar'. Red. Baskakov, N. A.-Karryev, B. A.-Hamzaev, M. Ja, Moskva 1968.

Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. I-VI. İstanbul, [daha sonra] Ankara 1939-1952.

TYNYŠPAEV, M., Mat.-Materialy k istorii kirgizsko-kazahskogo naroda. Taškent 1925.

UAB-Ural-Altaische Bibliothek.

UAJb-Ural-Altaische Jahrbücher.

UčZapLgrGosPedInst-Učenye Zapiski Leningradskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo Instituta.

Ujb-Ungarische Jahrbücher.

URAY, G., Notes on a Tibetan Military Document from Tun-huang: Acta OrientHung XII, 1961, 223-230.

VÁCZY, Péter, Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában: SztIstv-Eml. I, 213-265.

Válaszok a szerkesztőség kérdéseire. 8. erdő-elnevezések: Nyr XXX, 1901, 386-387.

VÁMBÉRY, Ármin, Bokhara története-Bokhara története a legrégibb időktől a jelenkorig. Ismert és ismeretlen keleti kézirati kútfők után írta ... I-II, Bp.

VÁMBÉRY, A., Ćag. Sprachst. - Ćagataische Sprachstudien. Enthaltend grammatikalischen UMRISS, Chrestomathie und Wörterbuch der ćagataischen Sprache. Leipzig 1867.

VÁMBÉRY, Ármin, A magyarok eredete. Bp. 1882.

VÁMBÉRY, H., Das Türkenvolk-Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. Geschildert von ... Leipzig 1885.

VÁMBÉRY, Ármin, Közép-ázsiai utazás[3]-Közép-ázsiai utazás, melyet a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1863-ban Teheránból a Turkoman sivatagon át, a Kaspi tenger keleti partján Kihívába, Bokharába és Szamarkandba tett és leírt ... Bp. 1892.

VárReg-Ritvs explorandae veritatis ... Colosuarij 1550. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Karácsonyi János és Borovszky Samu közreműködésével kiadja a váradi káptalan. Bp: 1903.

VÁSÁRY, L, Runiform Signs on Objects of the Avar Period, 6th-8th CC A.D.: Acta OrientHung XXV, 1972, 335-347.

[Vasilev] Wassiljew, W. P., Aus den Annalen der Mongolen-Dynastie: Radloff, W., Kud. Bil. L-LI.

VEFİK AHMED PAŞA, Lehçe-i Osmānī. [Konstantinápoly] 1876.

Vita Karoli-Einhardus, Vita Karoli Magni.[4] MGH Script. rer. Germ. in usum scholarum. Hannoverae 1880.

VLADIMIRCOV, B. Ja., Sravn. gram. - Sravnitel'naja grammatika mongol'skogo pis'- mennogo jazyka i halhaskogo narečija. Vvedenie i fonetika. Leningrad 1929.

VLADIMIRCOV, B. Ja., Geografičeskie imena orhonskih nadpisej, sohranivšiesja v mongol'skom: DAN 1929.

VLADIMIRCOV, B. Ja., Obšč. stroj. mong. - Obščestvennyj stroj mongolov. Leningrad 1934.

VOSTROV, V. V.-Mukanov, M. S., Rodoplemennyj sostav i rasselenie kazahov (konec XIX-načalo XX v.). Alma-Ata 1968.

VÖNÖCZKY, Schenk Jakab, Magyar solymászmadárnevek: Aquila. A Magyar Királyi Madártani Intézet Folyóirata. XLII-XLV, 1935-1938, 267-348; XLVI-IL, 1939-1942, 5-71.

Walde, LatEtWb[4]-Walde, A. - Hofmann, J. B., Lateinisches etymologisches Wörterbuch; I-II. Heidelberg 1965.

WEHR, H., Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart. Leipzig 1952.

Wenzel, Árpádkori új Okmt. - Árpádkori új okmánytár. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I-XII. Pest, Bp. 1860-1874.

WERTNER, Mór, Név-magyarázatok: MNy I, 1905, 232-234.

WICHMANN, Y., Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen: MSFOu XXI. Helsinki 1903.

WIKLUND, K, B., Finno-Ugrier: Eberts Reallexikon III, 376.

WITTEK, P., Das Fürstentum Mentesche. (Istanbuler Mitteilungen. Heft 2.) İstanbul 1934.

WOLFF, C., Histor. Atlas-Historischer Atlas. Neunzehn Karten zur mittleren und neueren Geschichte. Berlin 1877.

WZKM-Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.

YALĞIN, A. R., Cenupta Türkmen Oymakları. I-V. İstanbul-Adana 1931-1937.

Yāqūt, ed. Wüstenfeld-Wüstenfeld, F., Jacut's geographisches Wörterbuch. I-IV. Leipzig 1866-1873.

Yule-Cordier, Cathay-Yule, H. Sir, Cathay and the Way Thither Being a Collection of Medieval Notices of China. New Edition Revised by Cordier, H. I-IV. Hakluyt Society. 2nd Series Vols. 38, 33, 37, 41. 1913-1916.

Yule-Cordier, Marco Polo-The Book of Sir Marco Polo the Venetian Concerning the Kingdoms and Marvels of the East. Translated and Edited with Notes by Yule, H. 3d Ed. Rev. by Cordier, H. I-II. London 1926.

ZAMBAUR, E. de, Manuel-Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam. Hanovre 1927.

ZDMG-Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

ZENKER, J. Th., Dictionnaire turc-arabe-persan. I-II. Leipzig 1866-1876.

ZEUSS, K., Die Deutschen und die Nachbarstämme. München 1837.

ZF-Zweite Folge

ZfSIPhil-Zeitschrift fur slavische Philologie

ZICHY, É., comte, Le voyage de Sallâm, l'interprète, à la muraille de Gog et de Magog: KCsA I, 1921-1925, 190-204.

ZICHY, István, A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig: MNyK I: 5.

Bp. 1923.

ZICHY, István, Magyar őstörténet. (Kincsestár 5.) Bp. 1939.

ZIEME, P., Aidarov, G., Jazyk orxonskogo pamjatnika Bil'ge-Kagana. Ama-Ata 1966: OLZ LXIII, 1968, 381-383.

[Zlatarski] SLATARSKI, V. N., Gesch. d. Bulg. - Geschichte der Bulgaren. I. Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zu Türkenzeit (679-1396). Leipzig 1918.

ZOLOTNICKIJ, N. I., Korn. čuv-russk. slov. - Kornevoj čuvašsko-russkij slovar'. Kazan' 1875.

ZSIRAI, Miklós, Finnugor szófejtések: MNy XXVI, 1928, 297-301.

ZSIRAI, Miklós. Finnugor népnevek. (Adalékok nyelvrokonaink történetéhez): NyK XLVII, 1928-1930, 252-295, 399-452; XLVIII, 1931-1934, 31-53.

ZSIRAI, Miklós. Fgr. rok. - Finnugor rokonságunk. Bp. 1937.

ZSIRAI, Miklós. A magyarság eredete: MÕst 9-35.

Ztschr. f. Ortsnamenforsch. - Zeitschrift für Ortsnamenforschung.

ZVORAO-Zapiski Vostočnogo otdelenija Russkogo arheologičeskogo obščestva.

ŻDANKO, T. A., Očerki istoričeskoj étnografii karakalpakov. Rodoplemennaja struktura i rasselenie v XIX-načale XX veka Moskva-Leningrad 1950.

Orta Asya'dan Karpat Havzası'na dek süren göç serüvenlerinde Macarlar, Türklerle aynı coğrafyayı paylaşıp, aynı hayatı yaşadı. Ortak yaşam, Macar milletinin demografik yapısından geleneklerine, boy birlikleri kurmalarından devlet anlayışlarına kadar tesir etti.

Söz konusu dönemsel tarihin ve yarattığı şartların Macarlar üzerindeki etkisi hakkında mevcut kaynaklar zaman zaman yetersiz kalmaktadır. Ancak Türk milletlerine ilişkin tarihî kayıtların, yazıya geçirilmiş halk ve idareci adlarının, ayrıca etnografya alanında varılan sonuçların ortaklaşa incelenmesi Macarlığın ortaya çıkışı hakkında net bir çerçeve çizilebilmesini mümkün kılmaktadır.

Gyula Németh'in eseri, Macarların dönüm noktaları arasındaki bağlantılarını tarih, dilbilim ve soy araştırmaları üçgeninde ele almakta, bu vasıtayla milletin Orta Avrupa kültür dünyasına bağlanmadan önce aştığı safhalara ışık tutmaktadır.

THG
011471
UYH

9 786052 292754